

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

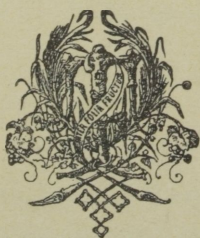
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHATVANHATODIK KÖTET

(472., 473., 474. SZÁM)

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

TARTALOM.

CDLXXII. SZÁM.

	Lap
MONTALEMBERT ÉS EÖTVÖS A HARMINCZAS ÉVEKBEN. — Concha Győzöttől — — — — —	1
«FARAGOTT KÉPET NE CSINÁLJ MAGADNAK!» — Prohászka Ottokártól — — — — —	28
HUNYADI JÁNOS SZÁRMAZÁSA ÉS CSALÁDJÁ. (II.) — Báró Forster Gyulától — — — — —	36
A HÁBORÚS IRODALOM LÉLEKTANÁHOZ. — Sebestyén Károlytól	52
A HOMEROSI KÉRDÉS MULTJA ÉS JELENE. — Csengeri Jánostól	74
A VILÁGHÁBORÚ TANULSÁGAI A NÉPNEVELÉS ÉS NÉPOK- TATÁS TERÉN. — Petri Mórtól — — — — —	91
A «FALU BOLONDJA» ARANYNÁL. — Kardos Lajostól — — —	106
MISERICORDIA. (III.) — Regény — B. Pérez Galdós után spanyol- ból Hegedüs Artúrtól — — — — —	115
KÖLTEMÉNYEK: <i>Fiamnak.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Mephistopheles</i> <i>megjelenése.</i> — Jelenet Goethe Faustjának első részéből. — Németből Kozma Andortól — — — — —	127
SZEMLE: 1. <i>Bárány Róbert.</i> — Szöllősy Lajostól 2. <i>Romain Rolland.</i> — König Györgytől — — — — —	135
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A Don Juan-monda.</i> (H. Heckel: <i>Das Don Juan-</i> <i>Problem in der neueren Dichtung.</i>) — Heinrich Gusztávtól 2. <i>Wallenstein lélekrajza.</i> (R. Huch: <i>Wallenstein. Eine Charak-</i> <i>terstudie.</i>) — Berde Máriától 3. <i>Az Athenaeum új folyama.</i> (<i>Athenaeum.</i> Új folyam. Szerk. Alexander Bernát.) — Rózsa Dezsőtől 4. <i>Gyermek-lélektan.</i> (Claparède—Wesely: <i>Gyermekpsychologia</i> <i>és kísérleti paedagogia.</i>) — Révész Gézától — — — — —	147

CDLXXIII. SZÁM.

	Lap
A KÚSZÓ VIRÁGOK HONÁBAN. — Berzeviczy Alberttől — — —	161
AZ OLASZ KÉPVISELŐHÁZ ÁLLÁSFOGLALÁSA ÉS A NEM- ZETI ASPIRATIÓK. — Fraknoi Vilmostól — — — — —	194
CULTUR-POLITIKÁNKHOZ. (<i>A világháború hatása a földrajz és</i> <i>történet oktatására.</i>) — Marczali Henriktől — — — — —	229
A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOMBAN. (I.) — Huszár Vilmostól — — — — —	249
ÉLMÉNYEK ÉS EMLÉKEK BAKSAY SÁNDOR ELBESZÉLÉ- SEIBEN. — Kéky Lajostól — — — — —	271

MISERICORDIA. (IV.) — Regény — B. Pérez Galdós után spanyolból Hegedüs Artúrtól — — — — —	280
KÖLTEMÉNYEK : <i>Élő halottak.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Shakespeare.</i> Jakab Ödöntől. — — — — —	291
SZEMLE : 1. <i>Eötvös Karoly.</i> — vg.-től	
2. <i>Marie von Ebner-Eschenbach.</i> Heinrich Gusztávtól — — —	296
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Háborús versgyűjtemények.</i> (<i>Háborús versek könyve.</i> Szerk. Szaboleska Mihály. — Radó Antal: <i>Háborús strófák.</i> Wlassics Tibor: <i>Világok tusáján.</i>) — ys-től	
2. <i>Tormay Cécile.</i> (Tormay Cécile: <i>Emberek a kövek között.</i> — <i>A régi ház.</i>) — Horváth Jánostól	
3. <i>A háború bölcselete.</i> (H. Gomperz: <i>Philosophie des Krieges.</i>) Nagy Dénestől — — — — —	303

CDLXXIV. SZÁM.

GÖRGEI ARTHUR. (1818—1916). Marczali Henriktől — — — —	321
BAKSAY SÁNDOR. — Kozma Andortól — — — — —	325
TÁRGYALÁSOK AZ OLASZ NEUTRALITÁS BIZTOSÍTÁSA ÉRDEKÉBEN. — Fraknoi Vilmostól — — — — —	338
SHAKESPEARE A VILÁGIRODALOMBAN. — Alexander Bernáttól	368
KÖZIGAZGATÁSI TISZTVISELŐINK TOVÁBBKÉPZÉSE A HÁBORÚ FOLYTÁN ELŐÁLLÓ FELADATOKRA. — Magyary Gézátlól — — — — —	388
SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET. (I.) — Császár Elemértlől — — — — —	397
A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOMBAN. (II.) — Huszár Vilmostól — — — — —	427
MISERICORDIA. (V.) — Regény — B. Pérez Galdós után spanyolból Hegedüs Artúrtól — — — — —	442
SHAKESPEARE. — Költemény. — Hegedüs Istvántól — — — —	453
SZEMLE : 1. <i>Shakespeare emlékezete.</i> — Berzeviczy Alberttől	
2. <i>Mária Terézia emlékünnepe.</i> — Beöthy Zsoltól — — —	458
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Malonyay Dezső utolsó könyve.</i> (Malonyay Dezső: <i>A virtus</i>) — r. r.-től	
2. <i>Petőfi horvát fordítása.</i> (<i>Petőfi versei.</i> Preveo Béla Horváth). — Szegedy Rezsőtől	
3. <i>Háborús előadások.</i> (<i>Szóval s tettel a hazáért.</i> A Miskolczi Közművelődési Egyesület Évkönyve 1915—16-ra.) — i. k.-tól	
4. <i>Amerika a háborúban.</i> (Fr. Klein: <i>Amerika und der europäische Krieg.</i>) — Rózsa Dezsőtől — — — — —	471

MONTALEMBERT ÉS EÖTVÖS A HARMINCZAS ÉVEKBEN.

I.

Montalembert és Lamennais szellemi forradalma 1830-ban a katolikus egyház és az elnyomott népek felszabadítása érdekében.

Eötvös és Montalembert nem ismerték egymást személyesen, mikor levélbeli érintkezésük megkezdődött. Mi indította Eötvöst arra, hogy Montalemberttel 1853 elején az érintkezést keresse? Csak Montalembert lelki egyénisége iránti érdeklődése sugallhatta neki 1853 január 15-iki levelét, melylyel fölkeresi s neki *A XIX. század uralkodó eszméit* megküldi. Montalembertnek ugyanaz évi márczius 24-iki leveléből kétségtelen, hogy az érintkezést Eötvös kezdte.¹

Eötvösnek érthető a kívánsága, hogy művéről francia ítélet halljon. Hisz az alapjában véve az ellen az eltorzítás ellen fordult, melyet a francia forradalom a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméin véghez vitt.

De miért küldte épen neki?

Annak is van nyoma, hogy kívülről egyidejűleg Tocqueville-hez is fordult.² Ebben nincs semmi feltűnő. Tocqueville műve (*A demokratia Amerikában*) 1835 óta világhírré emelkedett, a liberálisok valóságos evangeliuma volt s Eötvösre is nagy hatást gyakorolt. Ezenkívül Tocqueville a demokratia tekintetében hasonló aggodalmakat táplált, mint Eötvös.

Ellenben Montalembert 1853-ban a művelt emberiség körében távolról sem foglalt el ily előkelő helyet.

¹ Kont téved (*Budapesti Szemle* 1907. 362. füz. 202. l.) azt állítva, hogy a levelezést Montalembert kezdte. E tévedés csak onnan eredhetett, mert Eötvösnek a levele nincs meg, létezését azonban Montalembert-nek arra adott válasza kétségtelenné teszi.

² Lásd szerzőtől: *Eötvös és a külföldi kritika*. 1908.

Ismerték mint az állami mindenhatóság ostromlóját, mint a katolikus egyház kormányzati önállóságának, tanítási szabadságának, az elnyomott lengyelek, irek, helvétek jogainak páratlan ékesszólású védőjét.

Montalembert-t az állam és egyház elválasztásának, a katholicismus és a demokratia szövetségének gondolata mellett folytatott személyes agitatioja, a középkori építészeti remekek restaurációjáért való lelkesedése s Magyarországi Szent Erzsébetről írt könyve állították csak az európai közélet színpadára, de egyetlen oly világhírű műve nem volt, mint Tocqueville *Demokrátiája*, publicistikai, parlamenti szónoki, irodalmi működése pedig Franciaországnak 1830 utáni külön viszonyaihoz fűződött és e részben oly álláspontot foglalt el, a mely a vallásra vonatkozó részében a magyar egyház közjogi állását illető hazai közvéleménynyel éles ellentétben állott.

Montalembert ugyanis a francia (gallikán) egyház önállóságát nem a Rómától, hanem a francia államtól való függetlenségbe helyezte. Ezért az egyház tekintetében a régi francia (gallikán) hagyományokhoz, az államnak az egyház fölött a Napoleoni concordatumban is fentartott gyámkodásához ragaszkodók Montalembert-t hiveivel együtt ultramontánnak tekintették és a külföldön is a katolikusok szélsőjobb szárnyához számították.

A mi Montalembert egyéniségének Eötvös előtt Tocqueville mellett is kiemelkedő jelentőséget adhatott, elsősorban sajátos vallási álláspontja volt.

Eötvösnek közeledését Montalemberthez, nagy művének megküldését részére, positiv adat hiányában — hisz első levele, mely a tényeket magyarázná, nincs meg — lélektanilag nehéz másban, mint Montalembertnek egész nyilvános működését átható, ennek végső rúgóját tevő vallási buzgalmában s evvel kapcsolatos liberalis politikai álláspontjában keresni.

Montalembert életét, e felől nem lehet kétség, egy gondolat tölti be: a katolikus vallás igazságának gondolata. Ebben látja alapját, támasztékát, kivihetőségét a politikai és egyéni szabadságnak, egyszóval az alkotmányosságnak csakúgy, mint a socialis igazságosságnak és a demokratikus törekvéseknek is.

Akár az egyéni és politikai szabadságért, akár a pápaság

világi hatalmáért küzd, egyaránt katolikus hitének tételeiből meríti erejét.

A mily lángoló a hite, ép oly erős a ragaszkodása a szabad, alkotmányos intézményekhez.

Montalembert egyéniségének ez a vonása tette azt oly eredetivé.

Az egyháznak a tekintély elvére alapított, a hierarchia kormányozta életében, az abszolút kormányzatú államokkal való szoros szövetsége idején, midőn a XIX. század elején a katolikus népek legtöbbszörénél, a spanyoloknál, az olaszoknál, az osztráknál az alkotmányos szabadság végkép megszűnt, Montalembert feltűnése valláspolitikai terveivel 1830-ban váratlan, rendkívüli, megkapó jelenség volt.

A katolikus egyház, mely a reformáció elől Európaszerte az abszolút monarchiák védőszárnya alá menekült, ezektől előbb lenyűgözve, utóbb a XVIII. században szabadgondolkodó rendszabályaik által létalapjában fenyegetve, Franciaországban a nagy forradalom által teljesen megsemmisült.

Napoleon concordatuma, a Bourbonok restaurációja 1815-ben külsőleg visszaállítja ugyan gallikán államegyházi minőségében, de a dermedtségből, melybe e rendszer következtében a XVIII. század alatt belejutott, nem bír felocsudni, annak hagyományaitól, gondolat- és érzésvilágától szabadulni. És egész valójában megdőbben, midőn 1830-ban a legitimista családból származó, 20 éves, világi katolikus Montalembert a nagy multú papnak, Lamennaisnak vezérlete alatt, az ügyvédből pappá lett Lacordaire társaságában az *Avenir* című napilapban «Isten és szabadság» jelszava alatt, a katolicismus és demokratia frigyének állandó követelése mellett Franciaország közéletének porondján megjelenik. Mert volt e trias kísérletében, melyet az *Avenir* alapításával 1830 októberében véghez vittek, valami rokon vonás azzal a forradalommal, mely ugyanaz év júliusában a Bourbonok legitim dynastiáját elsöpörte.

Eötvösnek ahhoz a férfiúhoz fordulása, a ki 1830-ban ily irányban kezdte és ha nem is első eszközeivel, de célját tekintve változatlanul folytatta 1853-ig közpályáját, a köztük fűződő barátság, természetsszerűleg fölkelte az érdeklődést Montalembert küzdelmei, művei iránt.

Barátságukat csak úgy érthetni meg, ha az összekötő szálakat különböző körülmények között lefolyt életüknek indító okai között megtaláljuk. Montalembert élete, küzdelmei, irodalmi művei Eötvös egyéniségének teljes megfejtéséhez is kulcsot szolgáltatnak.

Mi érdekelte hát Eötvöst, a reform lelkes barátját, de a forradalom gyűlölőjét Montalembert életében, a ki életét a lelki forradalom egy cselekményével kezdi? s miben állott tényének forradalmi jellege?

A Bourbonok trónját 1830 júliusában ledöntő nép szentségtörő pusztításokat végez a templomokban, megkövezi, kicsúfolja a papságot, az *Avenir* ellenben vallással kívánja az új alkotmányt megerősíteni, a demokráciát megszentelni s a katolikus hit újjászületését jósolja a forradalom romjaiból.

Alapítóinak egyéniségében is van valami rendkívüli, mondhatni forradalmi.

A francia egyháznak akkoriban tudomány, művészi szépségű irány által legkitűnőbb, leggeniálisabb alakja, a nagy író, az «utolsó egyház atyja», a mint nevezték,¹ Lamennais, a ki addig a királyság abszolút hatalmát s a pápa felsőbbségét egyenlően isteni eredetűnek hirdeti, egyszerre megfordul az egész világ ámulatára. Látva, mint dől romba az 1815-ben restaurált monarchia s neheztelessel eltelve iránta, mert a francia királynak az egyház fölötti gyámkodását támadó irataiért elítéltetett, ez a bibornokságra kiszemelt Lamennais az *Avenir*-ben a népszabadság, a demokrácia apostolaként jelenik meg.

Lacordairenek, a ki utóbb Franciaországnak Bossuet óta a legnagyobb egyházi szónoka lett, már személyében valami forradalmi van. Lacordaire, a demokratikus köztársaság elveiért lelkesedő, köztársasági családi hagyományú ügyvéd, megválik ügyvédi hivatásától, hogy újat keressen s ezt először a papiban, később 1838-ban Szt. Domokosnak Franciaországból 50 év óta kitiltott szerzetében találja meg. A szenvedély szította vallásellenes áramlatoknak ebben a korában már ez a lépése, még inkább merész támadásai az *Avenir*-ben a kormány ellen,

¹ L. Montalembert *Oeuvres*. 9. köt. 425 l.

a forradalmi kitörésekhez hasonló jellegükkel, rázzák föl a francia világot.

E két férfiúval hirdeti — elfogadva az 1830-iki chartát — rajongó fiatal követőjük, Montalembert, az ősi legitimista család fia, a «keresztesek unokája», hogy «az újkori társadalmat, a demokrátiát egyedül a hit és szabadság föltétlen szükségességgű frigye mentheti meg».

Az *Avenir* forradalmi jellegét leginkább mutatja azonban főtétele az állam és egyház elválasztásáról.

Midőn az *Avenir* az újkori szabadságnak minden nemét, a vallását, a tanítását, a sajtóét elfogadja, sőt követeli, a szabadság megvalósulását az egyházra nézve csak úgy bírja elképzelni, ha lemond az államtól kapott anyagi támogatásról s kimenekülve gyámsága alól a püspökök kinevezése tekintetében, teljes önrendelkezést nyer, mint bármely szabad társulat, életének összes oldalaira nézve.

A napoleoni concordatum megszüntetése, mely az állam védelmének, anyagi támogatásának, névszerint az egyház összes költségeinek elvállalása fejében, az egyházat a püspökök kinevezése útján lenyügözte, — jóllehet ez anyagi támogatás csak kárpótlás volt az egyháznak a nagy forradalom elkobozta javaiért — az egyház papjait, mint mondták, a «kormány zsandáiraivá» alacsonyította, lett volna a gyakorlati eszköz az *Avenir* szerint az egyház szabad társulati állásának megvalósítására.

Mintha csak az 1848-iki magyar püspököket hallanók, midőn az egyházi kinevezéseket a felelős ministerium hatásköréből kivonni iparkodtak, úgy érvelt Lacordaire ez ellen 1830-ban Franciaországban. «Mióta a katolikus vallás megszűnt a haza vallása lenni, a ministereknek törvény szerint semlegeseeknek, közönyösekknek kell lenniök irányukban. Vajjon biztató-e ránk nézve semlegességök? Világiak, mint ilyenek lehetnek protestánsak, zsidók, atheisták. Olyan társadalmi rétegből kerülnek ki, a hol ellenünk megingathatlan előítélet uralkodik.»

A legitimitásnak 1830-ig uralkodó rendszerében nem kevésbé volt forradalmi jellegű a lelkesedés az irek, belgák,

¹ L. Lecanuet, *Montalembert*, I. köt. 165. l.

lengyelek felkelése, támadása mellett a nemzetközi jog s az illető államok alkotmányjoga szerint legitim kormányaik ellen.

És e forradalmi irányzat nemcsak a toll, hanem az élő szó, a külső tett segítségéhez is folyamodik. Az *Avenir* emberei terveik megvalósítására agitáló, cselekvő szervezetet létesítenek, a hét tagú *Agence Generale*-t. Szónokai Franciaország minden részében gyűjtő beszédekkel gyűjtik a hiveket, megbízottai pöröket kezdenek a kormánynak egyházi ügyekben tett intézkedései ellen. Igazgatósága, az 1830-iki charta általános kijelentésére hivatkozva, a fennálló iskolatörvények ellenére, 1831-ben iskolát nyit Párisban. A kormány karhatalommal zárja be az iskolát, Lacordairet, Montalembertet bíróság elé állítja. Utóbbi az atyjának időközben bekövetkezett halála folytán a pairek kamrájának tagjává lesz s mint ilyen kerül a pairek kamrájának ítélőszéke elé, bámulatra ragadva ékes-szólása hevével és mélységeivel bírját. Új csillag tünt fel a francia közélet egén, midőn 1831 szept. 19-én Montalembert védbeszédét előadta. Így ítelt mindenki a 22 éves fiatal páirról s a pénz-büntetés, melyben elmarasztaltatott, megindította a tanítási szabadságnak 1851-ben céljához ért lavináját.

Lamennaisnek, az egész mozgalom lelkének magatartása négy év múlva az *Avenir* feltűnése után a legerősebb ok azonban a gyanura, hogy a trias hirdette tanok, ha végkövetkezményeikkel megvalósíttatnak, az egyháznak oly irányt fognának adni, mely mind hitczikkeivel, mind kormányzati elveivel alapjában ellenkezik, sőt hogy az államra, a társadalomra nézve is a teljes felfordulást, a respublicát, de különösen¹ a társadalomnak socialista szerkezetét jelentenék.

Magukban, ily következtetések nélkül is elég izgatók voltak azok.

Már 1831-ben kérdezte Lamennais, hová vezettek a nemzetgazdák elvei? «Alárendelték a proletárság jólétét a szerencsekegyeltjei pompázásának, egyre növelték a szegény ember nyomorát s a javakat néhány ember kezébe egyesítették, a kik amannak verejtékével kereskednek és éhségére speculálnak».¹

Már ekkor hirdette, hogy a concordatum felbontását a

¹ Lecanuet, id. m. 180. l.

clerusnak kell megkezdeni, lemondva a javadalmazásról, melyet annak alapján az állami költségvetés neki nyújt, mert az állam a papság fizetését eszközözés nélkül meg nem tagadhatja.

«Dobjátok oda megborzadva e pénzt, így kiáltott paptársaira Lamennais, mert mindenki, a kit megfizetnek, fizetőjének szolgájává lesz; az a falat kenyér, melyet a papságnak vetnek, adja a jogezímet elnyomására.»

A kételkedőknek, a kik Lamennais e biztatására azt felelik, hogy a papság ugyan szabad lesz, ha az állami fizetést visszautasítja, de oly szabad csak, mint a proletár, a kit semmi nem érhet, mert semmije sincs, ezt kiáltja oda Lamennais fegyvertársa, Lacordaire: «Igen, olyanok lesztek, mint a proletár, a ki fogja magát, neki indul s vagyonaként magával viszi Istenét, reményét, mely nem csal, magával milliók lelkét, a kik szeretik».

Lamennais megmaradt ez elveknél akkor is, midőn azokat a szentszék, bár teljes kimélettel, a *Mirari vos* encyklikában elítélte; egy darabig hallgatott, 1834-ben törte meg e hallgatást a *Hivő szózatával*. (Paroles d'un Croyant.)

II.

Lamennais *Hivő szózata* és Miczkiewicz *Lengyel zarándokai*.

Lamennais könyve ragyogó irányával, látnoki mysticismusával, szenvedélyességével fölrázta Európát.

Az 1832—36-iki országgyűlésnek is nem egy tagját ragadta meg ez új evangelium, melyet a katolikus vallásnak imént még tüzes harciosa hirdetett; az országgyűlési ifjúság között épen kézzől-kézre járt. «Számosan csak ennek kedvéért tették sajátjukká a francia nyelvet», mondja Horváth Mihály.

A *Hivő szózata* szakítás volt, habár még burkolt, szerzőjének régi hitével, a katolikus vallás átformálása a köztársasági szabadságnak, a socialista vagyoni egyenlőségnek bálványozásává, valóságos demokratikus theokrátiává.

«A néphez!» így kezdi a *Hivő szózatát*, értve a megszólítottak alatt a francziák között a bajokkal küzdő, a fájdalom alatt görnyedő, alsó osztályukat, kiknek nincs egy percznyi pihenése az élet küzdelmeiben.

«De megjön az ő napjuk is, a keresztre feszített Krisztus megszabadítja őket a hatalmasok igájától.»

«Az Atya, a Fiú, a Szent-Lélek nevében, biztosítja őket, hogy nyomorúságuk Isten ellen való, a ki se nagyokat, se kicsinyeket, se urakat, se szolgákat, se királyokat, se alattvalókat nem teremtett, csak egyenlő embereket.» (VII. cikk.)

A zsarnokok, a felebarátaikat kizsákmányoló gazdagok istentelen szándékainak útjában állott Krisztus parancsa, «meg kellett hát venni papjait javakkal, kitüntetésekkel, hatalommal». (XIII. cikk.)

«Nagy idők közelednek. A királyok üvöltenek trónjaikon; mind a két kezükkel szorongatják koronáikat a vihar ellen, mely őket koronástul elsepri. A gazdagok s hatalmasok meztelenül futnak palotáikból, nehogy romjaik alá temetessenek.» (XXIV. cikk.)

«A világon csak rossz törvények vannak. Kell-e más törvény, mint a Krisztusé? A krisztusi törvény világos, szent s mindenki könnyen ítél önmaga felett, ha ez a törvény él a lelkében. Krisztus gyermekei, ha valami miatt meghasonlanak, ne vigyék vitáikat azoknak ítélőszéke elé, a kik elnyomják és megrontják e földet.» (XXIX. cikk.)

«A szabadság nem abban áll, hogy ez vagy az uralkodjék, hanem, hogy senki ne uralkodjék. Csak a hol Isten nem uralkodik, ott kell, hogy ember uralkodjék. Isten országa, bizony mondom nektek, az igazságosság uralma a lelkekben s a szereteté a szívekben. Alapszik pedig az Istenben és a Krisztusban való hiten, a ki Isten törvényét, a szeretet és igazságosság törvényét kinyilatkoztatta.» (XXXVII. cikk.)

«Nincs semmi nagyobb a világon, mint az Isten nevében meginduló népnek szilárd eltökélése azoknak a jogoknak kivására, melyeket tőle kapott. Érheti szerencsétlenség, baj, árulás, eladhatják Judások. Ne veszítse el bátorságát. Mert a nép, bizony mondom nektek, mint Krisztus, ha sírba szállna is, harmadnapon mint a Krisztus feltámadna, diadalmaskodva a halálon és a világ Urán és a világ Urának ministerein.» (XXXVIII. cikk.)

A János evangélista titkos jelenségeinek hangját utánzó szózat a földi és a túlvilági haza dicsőhymnusával záródik,

melynek vég-accordjában a Szt.-háromságnak pantheistikusan rajzolt mysteriuma tűnik föl, mint a végtelenség ölében egyesült három isteni személy uniója s «a létnek e végtelen oceánján, ennek mélységeiben úszik, lebeg, terjed a teremtés». (XLII. czikk.)

Lamennaisnak, Montalembert hűn szeretett vezérének, barátjának e fordulása, multjával való szakítása a mily lesújtó volt ifjú barátjára, ép oly jellemző a mozgalomra, melyhez Montalembert annyi lelkesedéssel csatlakozott, s annak elvi gyengeségére.

Az eleven életnek teljes valóságától elszigetelt egyes elvnek vak bálványozása, a valóságban az egyes elv mellett és vele együtt érvényre törekvő más elvnek semmibe vevése, különösen pedig az egyéni vélekedésnek minden tárgyilagosságot, tekintélytől emelése vezették Lamennaist már pályája kezdetén, mikor a királyság isteni jogáért lelkesedett, mint 1830-ban midőn a szabadsággal, a demokráciával szövetkezett catholicismusért, a socialis igazságosságért küzdött vagy mikor végül a *Hivő szózatában* a demokratikus theokratia apostola lett.¹

Csak a nagy forradalom, csak a XVIII. századi philosophia hibáit látta élete első szakaszában. A restaurált Bourbonok gallikán hagyományú gyámkodása az egyház fölött, az alsóbb néposztályok elhanyagolása, az aristokratikus és plutokratikus érdekek túlsúlya a juliusi monarchia alatt indította a keresztes háborúra, melyet az *Avenirrel* kezdett, mely azonban nemcsak a francia monarchia, hanem alapjában a pápai szék ellen is fordult.

Ennek megbízása nélkül, saját egyéni ítéletének föltétlen helyességében bizakodva, kezdte meg a francia egyháznak nemzetközi kötés által rendezett közjogi helyzetét ostromolni s az elnyomott népeket kormányaik ellen tüzelni, melyekkel e szék barátságos viszonyban állott.

Mindennél inkább jellemzi azonban Lamennaisnek egyéni véleménye csalhatatlanságában való bizakodását, hogy a szabadságnak igen általános eszméjét, sokféle területének, a sze-

¹ L. levelét d'Azy Benedekhez 1834. júl. 27-én A. Laveille-nél: *Un Lamennais Inconnu, Lettres inédites*, 332. l.

mélyeknek megjelölése nélkül, a melyekre s a kikre vonatkozhatnak, írta legfőbb elvül zászlójára.

A *Hivő szózata* Lamennais egyénisége, multja után nem volt meglepő. Eszejárásának matematikai elvont egyoldalúsága által vezetve, egyéni véleményének csallhatatlanságában bízakodva, csoda-e, ha 1834-ben az egyház tekintélyével, ennek hitczikkeivel és politikájával csakúgy, mint a történelmi események követelte államformával, a társadalmi munkának és javának az akkori tényezők belső értékelése szerint kialakult szerkezetével a saját új keresztyénségét, socialista társadalmát, köztársasági formájú államát állította szembe.

Annak a Lamennaisnak, a ki 1830-ban lánglelkességgel szállott sikra a kinyilatkoztatott keresztyénségért és alkotmányos szabadságért, átalakulása egy új, minden tekintélytől mentesített keresztyénség, az egyedül üdvözítő köztársaság és socialista társadalmi szerkezet apostolává, föl kellett nyitnia Montalembert szemét négy év előtti vállalkozásának egész hordereje fölött.

Nagy volt ugyan a távolság, mely az *Avenir* Lamennaisjét a *Hivő szózatának* írójától elválasztotta, de bizonyos rokonságot köztük félre nem ismerhetni. Ha e rokonság az elvekben nem állott is fenn, az *Avenir* elveinek határozatlansága nem zárta ki, a hangulat, a harczmodor pedig, mely Lamennais-t mind a két időszakában jellemezte, egyenesen sugallta az ilyféle következtetéseket.

Montalembert, Lacordaire hite erősebb, ragaszkodásuk az egyházhoz bensőbb, engedelmességük iránta teljesebb volt, hogysen az egyház szavának hallatára kötelességük iránt kétségben lettek volna. Meghajoltak előtte, midőn először emelte föl 1832-ben az *Avenir* iránya ellen szózatát. Megszüntették a lapot, meg az *Agence Generale*-t, véget vetettek a propagandának. Még kínosabb volt végleges szakításuk Lamennaisval 1834-ben. Erős lelki harczok után, fájó szívvel, mélyen leverve váltak el a *Hivő szózatának* egykor bálványozott, szeretett szerzőjétől, vezérüktől. Róma jól látott, Lamennais később a szélső socialista-táborba ment át, ő lett proletárság keresztatyja, ezt a nevet adva a munkásságnak, híres *Livre du Peuple*-jében, végleg és nyíltan szakított minden pozitív vallással.

Montalembert nagy fájdalmához, melyet neki az *Avenir*-ben kezdett iránynak a római szék által való elítélése, végül Lamennaisnek hitehagyása okozott, egy másik fájdalmas csalódás is járult.

Ugyanazzal a hévvel, mely vallása iránt eltöltötte, lelkesedett a fiatal Montalembert az alkotmányos politikai és egyéni szabadságért.

Anyai ágon angol vér folyt ereiben, nevelésére is hatottak angol befolyások, mint katolikust azonban mélyen bántották az irek szenvedései, melyeket ezekre az általa bámult angol alkotmány hozott, másrészt fölemelte az ir egyháznak rendíthetlen hite, a nagy külső elnyomás ellenére megmaradt szabadsága, mit annak tulajdonított, hogy az állammal semmi összeköttetésben nem állott, papjai a koldus nép filléreiből éltek, püspökei paloták helyett «püspöki kunyhókban» laktak.

Az ir egyház szabadsága nyomorának közepett ragadta az *Avenir* körébe, a belga katolikusok támadása, függetlenségi harcza a protestáns Holland elnyomása ellen tette a belga alkotmány meleg szószólójává s az orosz hatalom kegyetlenkedése a lengyelek ellen avatta ezek védőjévé.

A mi a magyar megyéket, a magyar országgyűlést az 1830-iki lengyel szabadságharcz mellett tüzelte, az ragadta meg teljes erővel Montalembert ifjú lelkét.

«Drága szent Lengyelország! így szól 1831 április 16-án az *Avenir*-ben, mely Európa beavatkozását a lengyel ügyben folyton teljes erővel sürgeti, — fogadd a távolból azok hódolatát, a kik, mint te, fölesküdtek Istenre és a szabadságra s a kik e szent neveket homlokukon és szívükben viselik. Második hazánk vagy te nekünk, a kik csak azokért az ügyekért élünk, melyeknek nevében te győztél s Európán át szeretetünk kiáltását küldjük feléd. A rajtad esett igazságtalanság, csakúgy mint hited, a mienk is. Dicsőséged egyedül a tied, de úgy tetszik, mintha a mienk is lenne, annyira szeretjük. Téged kísérnek leghőbb jó kívánataink, téged hosszú, buzgó imádságaink, téged minden, a mi tőlünk odaadásból és szeretetből, vonzalomból, nemességet csodáló tiszta és szent irigységtől telik, mert irigylünk, nem sajnálunk. Miért is sajnálnánk, Krisztus nemes leánya! hisz győzelmed örökre biztosítva van. Betöltötted hivatásodat,

bárminő legyen végzeted, dicsőségedet kiküzdötted. Visszatértél e világba, hogy megmutasd neki, mi az általa sírba küldött, elbúcsúztatott kátholikus hit s mit tehet annak szabadságáért.»¹

Midőn pedig a lengyel menekültek 1832-ben Franciaországba érnek, rokonszenvvel, szeretettel gyűjti egybe legjelesebbjeiket: Czartoryski Ádámot, Zamoyski Lászlót, Plater testvéreket, Dembinskit s velők oly sok mást, szíve egész melegével csüggve közöttük a nagy lengyel költőn, Miczkiewicz Ádámon. «Nekik köszönöm, mondotta róluk, az élet egyik főjavát, a nagy tisztességet, hogy megismerhettem s megérthettem elbukott ügyük nagyságát és szépségét».²

Nem birta a lengyel ügy iránti lelkesedésében, a lengyelek szeretetében megzavarni a pápának 1832 junius 9-iki encyklikája a lengyel püspökökhöz.

XVI. Gergely megrétenve a pápasága kezdetén 1831-ben kitört romagnai forradalomtól, félrevezetve az orosz diplomatia által, abban a hitben, hogy a czár kegyét a lengyelek részére leveretésük után megnyeri, elítélte forradalmukat.³

A ki oly szívvel van a lengyelek iránt, mint Montalembert, nem csoda, ha nyelvüket megtanulja s Miczkiewicznek bibliai, népies nyelven, mélységes bánattal, égő szenvedélylyel megírt költői szózatát a lengyel nemzet hivatásáról, a *Lengyel zárándokok könyvét* francziául megjelenteti s előszóval látja el.

A mily lelkesedéssel szólnak Miczkiewicz művéről s Montalembert előszaváról Michelet, ki azt a Spielbergi rabnak, Pellico Silvionak *Fogságom órái*-hoz hasonlítja, Hugo Victor, a kinek csak az fáj, hogy nem lehet annyira lengyel, mint Montalembert, ép oly megdöbbenéssel olvassa Lacordaire magának a költeménynek s az előszónak szertelenségeit a fennálló államok kormányai ellen. «Ha szerzetessé lennél s a főnököd volnék, legkevesebb ötször-hatszor korbács fenyíték alá vetnélek» így szól hozzá tisztán látó barátja, Lacordaire, midőn az előszót olvasta. Ítéletét csakhamar megerősítette a pápa egy 1833 október 5-iki brevejében, mely Lamennaisvel foglalkozott

¹ Montalembert, *Oeuvres*. I. köt. Une prière. 187 l.

² L. Lacenuet. id. m. I. köt. 335. l.

³ L. Lecanuet. id. m. I. köt. 311, 395, 401—404, 494 l.

ugyan, de egyben Miczkiewicznek «vakmerő, gonosz könyvét a *Lengyel zarándokról* (commentariolum de Polonico peregrinatore, plenum temeritatis et malitiæ) s hosszú, szenvedélyes előszavát megróttá, melyet (Lamennaisnek) egyik főhíve (Montalembert) írt. (Quidnam longo et vehementi sermone præfatus fuerit alter ex præcipuis ejus alumnis.).

Montalembert végkép le volt sújtva. «Az egyháznak feláldozta pályáját, ambícióját, hírnevét. Hogyan áldozza föl neki legszentebb ügyeit, a szabadságot és Lengyelországot, melyekért szíve, mondhatni, szinte bölcsőjében dobogott, melyeknek magát lekötötte, melyekre felesküdt». ¹

Majd egy évig tart belső harcza. Lamennais «*Hivő szózatá-*nak megjelenése és elítélése a pápának 1834 július 7-iki *Singulari Nos* encyklikájában vet annak csak véget. Midőn látja, hogy Lamennais az ő hosszas esdekelése, könyörgése nem hajol, sőt lázító, már csak látszólag keresztyén iratát közzétette s nem akarja visszavonni, nem akar az egyház ítélete előtt meghajolni, végül midőn ennek nyilatkozatát: «A catholicismus, úgy tesszik nem egyéb mint holt vagy halódó forma» hírül hozzák neki, nem habozhat tovább «nem maradhat, mint naplójában írta, kizárva a hívők közösségéből, egyetlen hazájából, érzelmeinek, szeretetének egyetlen tűzhelyéből, a mely lelkének meghagyott». 1834 deczember 8-án, a Szeplőtlen Fogantatás napján írja meg föltétlen alávetését a pápai encyklikák előtt». ²

Az *Avenir* megbámult fiatal munkása, a francia irodalom, s tudomány jeleseinek, Hugo Victornak, de Vigny Alfrédnek, Balzacnak, Lamartine-nek, Chateaubriandnak, Micheletnek, kegyeltje, ³ a pairek kamrájának a tanítás szabadságáért folytatott küzdelme miatt elítélt tagja, bátor szónoka, a lengyel ügy áldozatkész, fáradhatatlan harczosa oda dob mindent, hogy hitét megarthassa.

Lelkiismereti küzdelmeinek 1834 decz. 8-án véghez ment lezáródásával minden erejét már egy év óta ápolt vágyának, *Magyarországi Szent Erzsébet* élete megírásának szenteli s csaló-

¹ Lecanuet. id. m. I. köt. 396 l.

² Lecanuet u. o. 441 l.

³ Lecanuet. u. o. 89—91, 141—151 l.

dásaiért e nagy lélek felemelő jellemének bámulatában keres vigasztalást.

A kedves szentnek Marburghan már csak halványan élő emléke mégis erősen megragadta,¹ midőn e helyet, a hol Erzsébet élete lefolyt s a hol végső nyugvó helyét is találta, 1833-ban meglátogatta. Mély lehangoltságban járta be e helyet barátjának Lamennaisnek Rómával daczolása, de a saját egyházpolitikai és alkotmányi törekvéseinek is Róma részéről kedvezőtlen fogadása, később egyenes elítélése következtében.

Marburgi 1833-i útja óta dolgozik művén, többi közt Pisában, új erőt merítve itt időző szeretett barátjának, De la Ferronays Albertnek és nejének társaságában.

De la Ferronayséknak Craven grófnő *Le récit d'une soeur*-jében, a mémoire és a regénynek ebben a mesteri vegyületében megörökített, mondhatni halhatatlanná tett finom világa a megfelelő légkört biztosította Erzsébet eszményi alakjának megírásához.

A műemberileg is oly vonzó hangulatát itt nyerte, természetfölötti, csodás tényeihez Montalembertnek a *Solesmes*-ben új életre keltett benzés kolostor s a Laval melletti trappista zárda lakóival egyideig megosztott élete adta a kellő színezetet.²

Magyarországi Szent Erzsébet a maga emberi és természetfölötti jellemvonásaival egyaránt megelevenedett Montalembert művében s mint Vicomte de Meaux mondja³ erről írt jellemrajzában, vele «a szentek történetébe visszatért az élet».

1836 junius havában jelent meg végre, elbájolva, meglepve az olvasókat, az írókat, nemesak otthon, de a külföldön is. Gladstone,⁴ Görres, Manzoni, Pellico Silvio lelkesedve fogadják. Irodalmi hatásánál még nagyobb az, melyet a vallási életre gyakorolt.

A mű megírásáért «városról városra, kastélyról kastélyra, templomról templomra járt, mondja M. az első előszavában,

¹ Mrs. Oliphant, *Memoir of the Count de Montalembert*, Tauchnitz I. köt. 325 l.

² L. Lecanuet, id. m. I. 458 l.

³ L. Montalembert, 59 l.

⁴ Lecanuet, id. m. II. köt. 87 l.

annak lába nyomait keresve, a kit a katolikus Németországban a kedves szent Erzsébetnek hittak.

Majd hozzáteszi: «Föl akarta keresni a távol Magyarországon pozsonyi bölcshőjét, de nem juthatott oda.»

A nagy szeretet, a rajongás Erzsébet alakja iránt, a komoly hangulat, melyben életét megírta, nagy lelkiismereti válsága és szeretett nővérének, Erzsébetnek ez időre esett halála után, öntudatlanul, észrevétlenül szorosabban fűzték Montalembertet ahhoz az országhoz is, a hol szentjének bölcshője ringatott, a hová, mint írja, bár akart, akkor még eljutni nem tudott.

III.

Montalembert eszméi és Eötvös *Karthauzi*-ja.

Szent Erzsébet életének megjelenése után nem sokára jött azonban ebből a távol országból egy Montalembertnél csak három évvel fiatalabb ifjú ember, a ki által ez a Magyarország iránti rokonszenv ennek egyik fiához való meleg barátsággá alakul majd át évek múlva.

A *Karthauzi* gondolata ott, akkor kél Eötvös lelkében, a hol s a mikor Montalembert *Magyarországi Szent Erzsébet*e világot lát.

A romantikusok érzésvilágához tartoznak mind a ketten.

Montalembert a nagy forradalmat, a Napoleon császárságát, a Bourbonok restaurációját kiállott Franciaország romantikájának katolikus árnyalatát fejezi ki.

Montalembert egyházpolitikája, lelkesedése és buzgólkodása az elnyomott népek fölszabadításáért, a középkori építészeti remekeit elpusztító ízléstelen restaurálások elleni hadjárata, a dicsőítés, melyben a vallásilag közömbös, nyárspolgáriasan józan világban a középkort, Szent Erzsébetet részesíti: egy talajból fakadtak Hugo Victor romantikájával.

Magyarország talaján Eötvösben másnemű romantika támad.

Nem Chateaubriand, nem Hugo, nem *Angelo* fordítása támasztják azt nála. Általuk csupán arról értesül, hogy a saját lelkét mozgató érzésvilág ezenkívül másutt is létezik s megkapó alkotásokban nyilatkozik.

A helyzetek bizonyos hasonlósága, nagy különbségeik mellett, fakasztá e világfelfogást itt is, ott is.

Az új élet szüksége, a réginek nyügeiből való kibontakozás vágya, a francia forradalmi törekvéseknek legjobbjainktól felkarolt, salakjuktól ment, értékes magva, «az örökké igaz elvek, mikért a francia forradalom küzdött», a mint Eötvös Szalay Lászlóról megemlékezve mondta, összeütköznek a hagyomány szentesítte magyar szabadságnak szűk keretével, a nép összeségét véve szegényes tartalmával, erkölcsi, költői eszményeinek avult céljával és formáival.

Ahhoz a vigadni is sírva tudó hangulathoz, a régi magyar melancholiához és elégedetlenséghez, mely a nemzeti függetlenségnek teljes megszűnésétől való félelemből fakadt, legfőképp a fogékony, fiatal magyar lelkekben, az emberi életet mindig kísérő csalódások hangulatain kívül, egy új fajtájú melancholia járult.

A tünődés, az aggodalom: lehet-e, és miként, az elmaradt, régi magyar életből egy újabbra, szebbe az utat megtalálni?

Eötvös még 1846-ban is, midőn Horvát István temetését leírja, ennek rajongását a multért abból is magyarázza, hogy általa «a jelen nyomorúságát velünk inkább éreztessék» és azok egyikének ritka példányaként mutatja be, «a ki, midőn a hont annyian elhagyják ... nem kételkedett jövőjében soha». (Össz. m. XII. köt. 239. 1.)

Eötvös *Búcsú*-jában felcsillan ez útnak a reménye, de mennyivel több abban a bánat, az aggodalom.

Ah régen hallgat immár a magyar!

Az ősök elenyészett nyomdokára

Az esti szellő új fővényt takar.

S midőn Franciaországba ér, az igazságosabb társadalmi munka-felosztás hazájába, a hol megvan az anyagi javak bősége s arányosabb azok elhelyezkedése, a hol végbement a politikai szabadságnak kiterjesztése, itt sem találja meg sem az életben, sem az irodalomban azt a meglegedést, melyet otthon egy új életnek nagyobb társadalmi és politikai szabadságától vártak.

Eötvös benyomását látogatásának helyéről, a hova el-

kísérik egyéni, subjectiv életének ifjúkori forrongásai is, ily csalódásteljes szavak vázolják: «Ha az országban, hol az emberi nem félszázad óta annyit haladott vagy legalább annyit mozgott, hol annyi csallhatatlannak hirdetett gyógyszer használtatott és nem segített.» Vagy ismét: «Mi, kik félszázados szabadságunknak csak azon egy következtetését látjuk, hogy a nép az uralkodó és jobbágy hibáit egyaránt fölvevé s szolgaként hajlongva minden hatalom előtt, zsarnokként csak hízelgőnek adja bizodalalmát.»¹

A desillusióknak ilyféle szavakban nyilatkozó hangulata mellett születik meg a *Karthauzi*, mint az egyéni boldogság küzdelmeinek és erkölcsi törvényeinek könyve, de egyúttal mint a közélet alapelveinek is útmutatója, annál a válhatlan kapcsolatnál fogva, melybe Eötvösnek Kant-féle subjectiv idealismusa az egyénnek mind belső, mind másokkal érintkező közéletét szükségszerűleg hozta.

Az egyéni élet belső szenvedésein, úgy látja Eötvös, nem változtat a közéletnek semmiféle átalakulása, mert minden közélet örökké valami külső marad és mint az érzelem világán túlmenő, erre mindig idegen, kényszerítő erőként hat vissza.

Megelégedést önmagával, összhangot a lélekbe csak ez maga adhat önmagának az önző érdekek leküzdése, a lemondás s ennek legszebb nyilvánulása, a szeretet által, melyet embertársára áraszt.

Az egyéniséget az emberi élet végső rúgójává téve, az egyén belső moralitását, nemes önzetlenségét, vallásos hitét boldogsága egyetlen forrásaként feltüntetve, a közélet, az állam nagy hatását sorsunkra mellőzve, az emberi megnyugvás biztos hajlékaként a katolikus egyház legzordabb, legkivételesebb intézetét, a karthauzi szerzetet jelölve meg, Eötvös bizonyára nem kevésbbé volt romantikus, ha nem is oly kifejezetten katolikus, mint a *Magyarországi Szent Erzsébet* életrajzának szerzője.

Miben állott Eötvös romanticismusa? Nem egyedül abban, hogy az egyéni élet önállóságát, a szív, az érzelem, mondjuk a subjectiv moral jogát a társadalom objectiv jogával erősen szembe állította. Romanticismusa a magyar érzés és

¹ Eötvös, *Összes művek* I. köt. 250., 251. l.

gondolatvilág körében, azt hiszem, főleg a *Karthauzi*-nak vallásos megoldásában rejlik, mely által a meghasonlott léleknek megnyugvást ígér s a *Karthauzi*-nak ez a vallásos alapja köti egybe Montalemberttel.

A *Karthauzi*-nak leszármaztatásai Chateaubriand *René*-jéből, Constant *Adolphe*-jéből Ferenczinél¹ megtalálták már méltatásukat.

A miért nekem magyar világunkban romantikusnak s Montalemberttel rokonnak látszik, azt a protestáns bölcész, Erdélyi János s a katolikusból unitáriussá lett Bodnár Zsigmond által is támogatva látom.

«A *Karthauzi*, mondja Erdélyi,² egy nagy vallásos költészet s általa oly elem adatott a magyar költészetnek, mely igen régen hiányzott abból, mert a lyra egyes fellángoló érzelmein kívül a leghazaibb művek is úgy irattak, mintha mai nap is pogány magyarok volnánk. Csoda-e ezután, ha nem töltik el jótékony melegséggel a kebelt s hiánynak érzetét hagyják a lélekben. A képzelődés ragyogása vallásos elem nélkül csak ama kápra fény, mely a téli tájak haván csillog s tiszta nap mellett is hideg időt jelent.»

A mit Erdélyi a *Karthauzi*-ban ekként a magyar költészet új eleméül tüntet fel, csakugyan a vallási s nem egyszerűen a bölcséleti volt, mint azt Beöthy Zs. irodalom-történetében felfogja. Azzal, hogy Beöthy a *Karthauzit* az első magyar munkának minősíti, mely mélyebben hat az emberiség lelkébe, igen keveset mond, mert épen az fontos, minő volt e bölcséleti elem, Voltairé, Dideroté, a XVIII. század encyklopædistáié, avagy Rousseau-é, Kanté, vagy a keresztyénségé?

Eötvösben nem nehéz Kant subjectiv idealismusát katolikus hittal párosulva összes munkáiban követni.

A ki maga, vagy hőse, a *Karthauziban*,³ korunkra a legszomorúbbnak találja, hogy lemondva vallásáról, a lehetőségek sorát

¹ Ferenczi Z. *B. Eötvös József* 85. l. V. ö. Berkovics Miklósnak előttem erőltetettnek látszó kísérletét: *B. Eötvös József és a francia irodalom.* 1904.

² *Kisebb prózái* I. 61. l.

³ Össz. m. I. köt. 155. l.

az erkölcsi világban annyira kiterjeszté, a ki felkiált: «Sírj forró, keserű cseppeket nemzeded fölött, oh, mert e század elveszté hitét és szeretetét, mint én s e világon nem fogja senki enyhíteni bánatát»,¹ a ki így eseng: «Mindenható lény! te kinek teremtetél lehellete alatt világok forognak s az emberi szív dobog . . . nézz le szegény nemedre s add vissza hitét»,² — az az emberiség lelkébe nem egyszerűen bölcséleti, hanem vallási irányával hatol be mélyen.

Hányszor említi élete későbbi folyamán, nem az író sisakrostélya alól, hanem nyílt homlokkal, így midőn a zsidó emancipatio mellett lándzsát tör, hogy «korunk bélyege fájdalom — inkább a vallásos közömbösség, mint a túlhév»,³ mint beszél Montalemberti lelkesedéssel Montalembertnek is ifjúsága óta szeretete tárgyáról,⁴ az irlandiról, «a kit három századnyi üldözés vallása mártyrjává tehetett, de ki, bár oltáraitól vérpadra hurczoltatott, elődeinek szent hitét el nem hagyá».

Gyulai is folyton hangsúlyozza Eötvös halála után egy évre tartott, páratlan értékű emlékbeszédében Eötvös gondolkodásának keresztyén alapjait, «a gyógyító irt. melyet a keresztyénség és a demokratia nagy elvei- és érzéseiben, a hitben és igazságban keres», Eötvös «demokratiai hajlamát, melyet aristokratikus formák mérsékeltek, vallásosság szentelt meg», «a philosophiai szemlélődést és vallásos fölemelkedést», mely «megtermékenyítette az elméket», a kétely szürkületét a *Karthauzi* rajzain, de «a hegyek csúcsán égő napsugárt is, mely a góth egyház keresztjére veti fényét», *A XIX. század uralkodó eszméinek* alapkívánalmát, hogy a népeknek összhangban kell hozniok az állam rendezését a keresztyén polgárosodás elveivel», mert Eötvös «mélyen hisz a keresztyén polgárosodás jövőjében».

Gyulainak mesteri rajzában, melyet Eötvösről nyújt, meglegljük jellemének határozott keresztyén vonását ép úgy, mint Erdélyinél, csak a vonás halványabban, kevésbé accentuáltan van visszaadva, a mit legjobban az ily egyeztető kitételek

¹ U. o. 249. l.

² 252. l.

³ Össz. m. XII. köt. 111. l.

⁴ L. Montalembert *Oeuvres*. I. köt. 127. l.

mutatnak. Eötvös Gyulai jellemzésében «kevésbé nemzeti, mint más, de európaiabb mindeniknél, philosoph és mégis keresztyén». A *Karthauzi* alapeszméjéről, tanulságáról szólva, mondja: «ez épen oly keresztyén, mint philosoph megnyugvással vált meg Eötvös forrongó ifjúsága emlékeitől.» Azt azonban nem látjuk az egymás mellé helyezésből: egy alapon állt-e a philosophus és a keresztyén vagy csak kiegyeztek, a mit a «mégis» szócska enged következtetni.

Erdélyi határozottabb s azt hiszem, jól ítél, hogy a *Karthauzi* segélyért való kiáltás Istenhez a veszendőbe ment s menendő hit, szeretet és remény nevében «... hogy a *Karthauzi* felkiáltás a keresztyénség igényei, jogai mellett»¹ s nem túloz, midőn azt mondja, hogy nem ismer költőt az egy Chateaubriandon kívül, a ki az egyházatyák óta hőbb védője lett volna a keresztyénségnek, «a kiből a szent meggyőződés annyira a csontok és velőigig hatólag szólaltak volna fel, mint Eötvösben».

Még erősebb tanum Bodnár Zsigmond. Minden tudásnál, ismeretnél erősebb lelki jelenség az élmény. Bodnár mint volt katolikus pap és bűvárló szellemű író, mint a 60-as, 70-es évek *Szabad Egyház* című, Montalemberti ideálokat hirdető napi lapjának munkatársa átélte a katolicizmus és az újkor elveinek küzdelmét a maga egyéni életében. Az ő élménye amennyivel fontosabb, mert életében komoly válságra, vallás-változtatásra vezetett.

Magát egykori vallásába visszagondolva, mondja a *Karthauziról*, ezt a század akkori vallási irányzataihoz kapcsolva,² hogy az nem a kétely, hanem a vallás költészete. «Ez a mű alapeszméje. A költő az oltárhoz vezeti hősét és ki akar engesztelni Istennel. De ki nem veszi észre, hogy Gustav positiv meggyőződés nélkül erőszakolja önmagára a vallást? ... Nem úgy tűnik-e fel nekünk, mint a fuldoklónak kapkodása a szalmazsál után? ... A keresztyénség egyik vigasztaló dogmája a segítő és szentelő malasztrol hirdet, csak akarjuk, megsegít az Isten. Ilyen akaratásnak nézem én az egész *Karthauzit* s e tekintetben Eötvös Gustávja igaz képviselője a 30-as évek ... katholi-

¹ Id. m. 2. köt. 17. l.

² Bodnár Zs. *Irod. dolgozatok*. 1877. 18. l.

cismusának. A század elején megindult vallásos mozgalom még nem jutott tovább a religio érzelmének szükségénél.»

Bármily rövidesen végez Bodnár a *Karthauzi* vallásosságával, megerősíti ennek irányadó jelentőségét az egészben s többet mond alapeszméjéről, mint Péterfy,¹ ki bár művészi tökéletessége, az egyéni lélektan törvényeivel való megegyezése, «az érzelem gondolati kategóriái» tekintetében oly finoman bonczolja, amannak szempontjából csak azt találja kiemelendőnek, hogy benne az egyén viszonya a világhoz tisztább megoldást talál, mint a sentimentalismus vagy a világfájdalom akármely más művében, de az egyén és a világ viszonyának az a különös neme, mely a *Karthauzi* vallásában tükröződik, nem érdekli.

Eötvös ily vallásos alapeszméjű művel köszöntve be a magyar világba, habár műve a felebaráti szeretet dicséretén, a katolikus egyház szertartásainak magasztalásán, szerzetesi intézményének lélektani igazolásán kívül ennek positiv hittételeiből mit sem tartalmaz s egészben véve inkább az általános kereszténység, inkább egy bölcselmi vallás gondolkörében mozog, még is a katolikus vallásból vett részletei s a katholicismussal rokon alaphangja által az újnak, a szokatlannak, a meglepőnek, a romantikusnak érzetét költötte a lelkekben, a kik nálunk a világi irodalomban ilyesmihez szokva nem voltak.

A vallás a 30-as évek végén Magyarországon mondhatni szunnyadt. Élete, a mennyiben nyilatkozott, inkább felekezeti versengés és irigykedésből, mint az áhítat nemes, magasztos gyümölcseiből állott. A katolikus vallás továbbá, mióta nagy követője, Rákóczi Ferencz, a nemzet történelmének színteréről letűnt, az alkotmányt folyton veszélyeztető dynastia szövetségésének tekintett s azt a népszerűséget is elvesztette, melyet II. József abszolút kormányzási rendszer ellen kifejtett ellenállásával szerzett. Viszont a míg Józsefnek a nemzet alkotmányát veszélyeztető tervei megdőltek, az államnak a katolikus egyház fölött gyakorolt gyámkodása megmaradt s ez a maga egészében önállóság nélkül szűkölködván, a nemzet 30-as évekbeli renaissance-ában erősen háttérbe szorúlt.

A katolikus papság elevenebb, fiatalabb része viszont

¹ Összegyűjt. munkái I. köt. 15. l.

az új oltárok felé fordul, a hol a magyar nemzeti lét biztosítására mutatnak be költői, tudományos áldozatokat s saját oltárainak szolgálatát nem tekinti egyetlen, főhivatásának, úgy hogy irodalmunkból, társadalmi, politikai életünkől minden természetfölötti vallási elem száműzötté lesz. Ennek a lelki állapotnak a szülötte Vörösmarty epigrammja, mely a kétszáz év előtt elhalt Pázmánt is az új, világi vallásra tértnék gondolja.

Pázmán, tiszta valóságnak hallója egekben.

Megtért térítő állok az Isten előtt.

S hirdetek új tudományt oh halld, s vedd szívre magyar nép

Legszentebb vallás a haza s emberiség.

Hisz arról volt szó, megsemmisüljön-e a magyar, vagy új életet kezdjen? Csoda-e, ha ily helyzetben katolikus pap-ságának jelentékeny része is minden másról megfeledkezett. Erre a korra különösen illik Erdélyi mondása a pogány magyarokról s e nyelvművelő, színházalapító, közgazdasági, alkotmányi reformokkal bajlodó pogány magyarok közé hull a franciaországbeli történet az egyéni lélek benső küzdelmeiben vergődő, vezeklő *Karthauziról*. Kell-e ennél romantikusabb vállalkozás? Idegenbe kell Eötvösnek a történetét áthelyezni, hogy annak lélektani elemzése, vallási gondolatai elfogadhatóbbak legyenek. Ám mindezek itthon a legjobbakat sem igen érdekelték, távol estek tőlük, távolba kellett helyezni a regény személyeit, a hőst is, a kit nem vihetett se Bakonybélbe, se Jászóba vezekelni. Még a hívő katolikus Széchenyi is «misericianus» ízünek találta Eötvös gondolkodását¹ s az irodalmi világ eleinte zavarodva, szinte ellenszenvesen fogadta.² Nagy hatása nem volt rögtönös.

Visszatekintve Montalembert és Eötvös irodalmi életének kezdeteire, az eszmék kapcsát a távolság, a személyes ismeret-ség hiánya ellenére már ekkor megtaláljuk közöttük. E még csak eszmékbeli kapocs alakul át az idők folyamán, a személyes találkozás által, a legnemesebb barátság érzelmi kapcsává.

De e kapocs, melyet a *Karthauzi és Magyarországi Szent*

¹ Pulszky, *Életem és korom*. I. köt. 180. l.

² L. Ferenczi *Z. B. Eötvös J.* 81. l.

Erzsébet által fűzöttek látunk, már kezdetben nem egyedül a vallási eszmék találkozásából alakul.

A *Karthauzi* nemcsak az egyéni élet belső mikrokosmusának lélektana és etikája. A *Karthauzi A XIX. század uralkodó eszméinek* is a csirája, a melyek meg Montalembertnek első ifjúsága óta ápolt szabadság-eszméivel rokonok.

A *Karthauzi* az egyes emberben ható egyéni, belső tényezőnek a nemzeti, az állami erő fölött adott elsőbbség apologiája. Az igazságosság, a szépség, a jóság intézményes megtestesülésének gondolata, melyet a nemzeti összerő, az állam nyújthat csupán, a *Karthauziban* csak kicsinylő, mondhatni megvető elbánásban részesül. A *Karthauzi* minden szépet, minden jót, minden igazságot és igazságosságot a subjectiv moral, a kedély, az érzelem légies szárnyaira bocsátva, őket jobban biztosítva, oltalmazva hiszi, mint ha bárminő államhatalom avatkoznék azok támogatásába.

Megvan már benne az *Uralkodó eszmék* történet-bölcséletének alaptétele: a keresztyén vallásnak az ember egyénisége fölött álló, ezt irányzó, legfőbb tekintélyéről mindarra nézve, a mi az ember céljára az igaz, a szép, jó tekintetében vonatkozik.

A szabadságnak az a neme, melyért Franciaországban annyi vér folyt: a népsouverainitás csak csalódást hozott, mert az egyéni szabadságról megfeledkezett, sőt a zsarnokságnak lett szülője (*Karthauzi*, 251. l.)

A népszabadságot összetévesztették az uralkodással. Mert, mondja a *Karthauzi*, «a szabadság és uralkodás eszméi közel állanak egymáshoz s ha majdnem minden forradalom romjain zsarnokot látunk emelkedni, oka az, hogy miután a nép izgalmaiban elfáradt, maradnak mindig egyesek, a kik vágyaikat megtarták. Uralkodás nem egyéb, mint a szabadságnak azon legnagyobb foka, melyen nemcsak önerőnkkel élhetünk, hanem másokét is magunkévá tehetjük s Cæsarhoz nem áll közelebb senki, mint Brutus, ki őt legyilkolta». (Össz. m. I. köt. 154. l.)

«Eltévedtünk, vallja a *Karthauzi*, a francia forradalom szabadságtörekvéseiről szólva, de vajjon nem az igazságot keresve tévedtünk-e el? nem volt-e szent a cél, mely után fáradánk s mely minket, mint a moslem zarándokot, a ki Mekkája felé vándorol, a pusztába vezetett?» (U. o. 252. l.)

A szabadságot rosszul értelmezték, az uralkodásba helyezték, az egyéni szentségét nem tisztelték, az államot zsarnokivá tették, *A XIX. század uralkodó eszméinek* ez az alapgondolata e néhány sor szerint is megvan már *Karthauziban*, azzal a különbséggel, hogy utóbbi a keresztyén hit üdvözítő erejét csak az egyéni boldogságra vonatkoztatja, az első ellenben az államban is a szabadság ókori fogalmának kiküszöbölésétől, a szabadság keresztyén eszméjének feléledésétől várja a népek boldogságát.

A hitközöny, vallási kétely, a világiassá válni kezdő moral korában, midőn az állam hatalmát a népszabadság alapjára helyezik s ezáltal önkéntelenül fokozzák, mert hisz úgy vélik, a népnek saját hatalmától nincs mit félnie, a mikor a gyakorlati életben a moral, az igazságosság külső, tárgyas fölépítésén dolgoznak az újon feltámadt vagy legalább követelt alkotmányos intézmények útján, valamint a gondolkodásban a hegeli objektív idealismus által, a mikor az emberi lelket egyetemes lényege mellett sajátos, különös oldala, nemzeti határoltága ragadja magával, Eötvös *Karthauzi*-ja nemcsak az egyén belső, hanem a társadalomnak, az államnak, természet szerint mindig egyben külső világára nézve is romantikus volt.

Vezérembereink az egyéniség belső, érzelmi elemének ily túlerős előtérbe állítását a közre, a nemzetre, nem csoda, ha károsnak tartották, sőt bizonyos ellenszenvvel fogadták.

Kitűnően jellemzi Péterfy (Őszegy. munk. 9. l.) a *Karthauzinak* ez individualismusát s ebből eredő boldogság-vágyát a következőkben: «A világ semmi tárgyának nem marad meg előtte önállósága, nyugodt plastikája: a vallás, a tudomány, a művészet, az állam, a társadalom, a természet áldozatul esik eudaimonismusának.»

Csak a vallást hagyta volna el Eötvös áldozati tárgyai közül; jellemzése így is kimerítő, de csak így lett volna teljesen találó, ellenben azt is közéjük sorozva, a valósággal ellenkezésbe jut. Maga Péterfy észreveszi ezt másutt, midőn az ellentmondásra mutat Eötvös sorsában, melynél fogva ő, a ki a legnagyobb idealismussal az önösség halálát követeli, arra a (politikai) pályára lép, hol a tömeg az egoismusnak annyiszor oltárt emel. (u. o. 16. l.) Mert az önösség halálát hirdető idealismus az

egyéni önzés fölött álló magasabb hatalomnak, az Eötvös gondolatában, a vallás felsőbbségének elismerését jelenti, ez előtt megáll, ezt nem áldozza föl az egyéni boldogság oltárán, hanem igenis ezt a keresztyén vallás legfőbb parancsának követéséből származtatja.

Ezt leszámítva Péterfy megállapításai Eötvös szellemi képének egészéhez valóban értékesek.

«Nem csodálatos kezdet-e, kérdi, a *Karthauzi* egy fiatal író részéről, a ki államférfiúnak készül? A *Karthauziban* az egyéni boldogság kérdése van fölvetve s az érzelem szempontjából költőileg megoldva». *A XIX. század uralkodó eszméi* ugyane kérdéssel foglalkoznak. A költő első problémája így válik az államphilosophia utolsó és legfontosabb kérdésévé.» (U. o. 15. l.)

Nem csodálatos, ha szemünket le nem zárjuk a tény előtt, hogy Eötvös *XIX. század uralkodó eszméinek* végaccordja ugyanaz, a mely a *Karthauzit* átlengi: a keresztyén hit fenségétől való meghatottság hangja. Ez a keresztyén felebaráti szeretet szózatával, amaz meg ezzel a tétellel végződik: «A keresztyén polgárosodásnak e szerint nem hanyatlása, hanem teljese-dése előtt állunk.»

Péterfy is megállapítja: «Újra alkalmunk van arra a nagy összhangra rámutatni, mely Eötvös lényében nyilvánul. Az egyén s egyéni szabadság foglalkoztatja Eötvösben az államférfit, a költőt, a philosophust. Honnan e tartós érdek? Onnan, mivel Eötvös az egyént az «istenség edényének» tekinti, annak az eleven erőnek, mely az emberiség, a haladás céljait valósítja. Eötvös az egyénben az egész emberiséget öleli át. Azért tiszteli amazt, mert az emberiségért lekesedik.» (U. o. 57. l.)

Az «istenség edénye» azonban keresztyén hit, keresztyén elvek nélkül Godwin *Political Justice*-ében, Proudhon *La création de l'ordre*-jában, Stirner *Der einzige und sein Eigenthum*-jában nem az emberiség organuma s az egyéniség, melyet Eötvös ilyennek tekint, alattomban értetődőleg szívében hordja a jognak, az emberiségnek elvont keresztyén elveit, ezek nélkül az Eötvös magasztalta egyéniség csak úgy anarchiát teremtene, mint az előbbenieké.

Eötvösnek keresztyén alapját mellőzve a legegyszerűbb

dialectica kimutatja, hogy *A XIX. század uralkodó eszméiben* az anarchia elvei foglaltatnak.

A XIX. század uralkodó eszméinek ez a keresztyén alapja, mely meg a *Karthauzin* nyugodott, köti egybe már pályájuk kezdetén, talán a nélkül is, hogy egyikük a másikról tudott volna, Eötvöst és Montalembertet.

A költő és regényíró Eötvös, az egyház, az elnyomott népek szabadságáért küzdő, a hagiograph Montalembert, kiben egyébként nemcsak mint Szent Erzsébet életírójában dolgozik a költői vena, hanem mint a középkori primitív festészet, építészet lelkes, megértő méltatójában is, ha eddigi pályájukon végig tekintünk, bármily különbözők voltak külső életkörülményeik, legközelebbi törekvéseikben, kiindulásukban és végcéljukban találkoztak.

Tudott-e Eötvös franciaországi útja alatt Montalembert-ről, merész föllépéséről az *Avenir*-ben, bezárt szabadiskolájáról, Miczkiewicz *Lengyel zarándokairól* s Montalembertnek hozzá írt előszaváról, a törekvéseit rosszaló pápai szóatról? Bizonyítékok hiányában ki bírná eldönteni.

Eötvös igen fiatal volt, hogysen az 1830—1832 közötti, a mi szempontunkból mégis részleteseménnyről való értesülését, itt a távolban, föltegyük, bármennyire meg volt is hatva az 1830-i juliusi forradalomnak általános jelentőségétől.

Két támpontunk van annak föltevésére, hogy Montalembert nem volt előtte egészen ismeretlen. Egyik Montalembert szoros szövetsége Lamennaisvel, a másik *Magyarországi Szent Erzsébet* megjelenése az időtájt, midőn Eötvös Franciaországot járta.

Lamennais *Hivő szózata* európai esemény volt, az Augsburgi *Allgemeine Zeitung*, melyből a hazai intelligentia külügyi tudomását merítette, úgy jellemezte: «ha az ördög a világba jönne, ezt a könyvet tartaná a kezében».¹

Pulszky Ferencz, Eötvös kortársa, barátja mindjárt a könyv megjelenése után ír róla kiadatlan naplójában,² mint rendkívüli eseményről. A könyv, tudjuk, kézről-kézre járt az

¹ L. Lecanuet id. m. I. köt. 427. l.

² Kézirat *Mus. nation* 1514. sz. II. köt. 23. l.

országgyűlési ifjúság körében is. Alig hihető, hogy Eötvös, ha más-ként nem, Pulszky által ne'jutott volna Lamennais művének s Montalembertével kapcsolatos életkörülményeinek tudomására.

Párisban Montalembert könyvének czíme már felkelthette az érdeklődést Eötvösben, a ki ott Chateaubriand-nal, Lamartine-val, Guizot-val, Hugo Victorral, azzal az irodalmi körrel megismerkedett,¹ a melynek tagjai rokonszenvükkel úgy elhalmozták Montalembert-t 1831-i föllépésekor. Ez érintkezés is rávezethette Montalembertre, ha a könyvesboltok kirakatai azt meg nem tették.

Bár mint legyen, akár tudott Eötvös Montalemberről, ennek 1836-ig nyúló élete- és működéséről, akár nem, a később egymáshoz annyira vonzódó két férfiú törekvései, lelki állapota közt 1836-ban bizonyos hasonzerűséget fel nem ismerni lehetetlen.

Montalembert-t valláspolitikai, népszabadsági terveinek elvetése az egyház által, e miatti nagy csalódása, bánata késztí, hogy a nagy szent életében keressen vigasztalást s erősítést hitére, Eötvös személyes, értelmi és szívbéli kételyei, gyötrődése ellen lát a keresztyén szeretet parancsában s a legerősebb vezeklés zárdájában menekvést.

Eddig öntudatlanul egybevágó utaik 1837 után sokáig még így is alig találkoznak.

Tizenhat év telik el, mely alatt egymástól távol, külsőleg látszólag egészen más czélok szolgálatában fejtik ki erejüket, míg a 48-i forradalmi idők Montalembertre és Eötvösre bizonyos tekintetben hasonló állapotokat, egyenlő hangulatokat teremtenek és sorsuknak hasonló fordulatot adnak.

Eötvös az, ki tizenhat év után 1853 január 15-én ismeretlen létére levélben keresi föl Montalembert-t s megküldi neki *A XIX. század uralkodó eszméit.*

CONCHA GYÖZÖ.

¹ L. Ferenczi Zoltán, *B. Eötvös J.* 33. l.

«FARAGOTT KÉPET NE CSINÁLJ MAGADNAK!»

A lelki emberek ez idő szerint valami sajátos, mély bánatban szenvednek. Nehéz megmondani, hogy mi az voltaképen; de megközelíthetőleg úgy jellemezhetném e lelki betegséget, hogy ép attól szenvednek, hogy a lelkük van összetörve s hogy össze van törve bennük sok minden, a mit gondolatban építettek, a mit nagy stylban, lendülettel megalkottak, sok minden, a miért érdemes volt élniök; a mihez lehetett sok édes s vérmes reményt fűzniök. Mindez úgy szét pattant bennük, mintha csak szappanbuborék, úgy szétszakadt, mintha csak fényes gondolatok szálaiból szőtt pókháló lett volna. Az aranyos pók pedig visszavonult s ott töpörödik az öntudat egy zugolyában, nines már kedve fonni, szőni, sőt úgy látszik, hogy fonómirigyei kiapadtak s ő maga is szárazságba esett.

Ez nem tüdővész, hanem lélekvész!

A lelki embert manapság ez a lélekvész bántja. Valahogy idegen lett a saját maga fajtájában, mintha azt kérdezné: hát ilyen vagyok én is, mint ezek? Sokszor fölriad s meghőköl a természetnek s a történelemnek azon adataival szemben, melyeknek ember, emberiség, cultura, testvériség a neve. Szinte megtapogatja magát, hogy hát ő is ember-e, ember azok közül, kik egymást pusztítják; ha csakugyan az, hát vállalja-e akkor ő is akár a legkisebb közösséget s felelősséget mindazért, a mi most jog, igazság; nemzeti becsület s dicsőség nevében körülötte folyik! Mély részvételt látja, hogy az emberek lelkiismerete e tekintetben nagyon is izgatott s legkevésbé sem nyugodt s hogy a legjobbak fejében is kételyek és sötétségek jelentkeznek s panaszok jajdulnak föl. Sőt az egész culturemberiség, a mikr eszmél, kiáltó ellentétek közé kerül; mert egyrészt eszmények gyúlnak ki benne, mindazok a nagy, fényes gondolatok Istenről,

emberről, culturáról, jóságról, szépségről, szentségről s Isten-országáról, melyek az emberiséget a haladás útján előbbre vitték, másrészt meg ott sötétlik előtte a szörnyű valóság, mely le-
hengerel eszményt, érzést s culturát. Cscda-e, hogy a rettenetes, képtelen helyzetben fölzokog a legjobbak lelke s hogy föl-
panaszolja: «hát még az is lehetséges», hát hogyan engedheti meg azt az Isten? hát ilyen vadállat az ember s ilyen hazugság mindaz, a mit culturáról és haladásról álmodtunk? Akkor hát mondjunk le mindenről, ne ámítsuk magunkat ideálokkal, ne ábrándítsuk el magunkat isteni hittel, Isten országával s módosítsuk a biblia szavát így: Emlékezzél meg ember, hogy állat vagy s hogy bármily magasra emelkedel, az állat mindig kiűt rajtad.

Hát mindenesetre én is úgy tartom, hogy valamiről le kell mondanunk s hogy ily rettenetes ütközések s megrendülések után valamely irányban alapos reformot s ha kell, irtást kell végeznünk; de ugyanakkor azt tartom, hogy ezt a radicalis reformot nem az események s a nagy hit világában kell meg-csinálnunk, hanem egy hozzánk sokkal közelebb fekvő régióban, t. i. a fogalmak s nézetek sorában.

A mi hibánk ugyanis abban áll, hogy fényes, ragyogó fogalmakat alkotunk magunknak az emberről s az emberiségről, a culturáról s az általános testvériségről; e pompás, pazar gondolatokkal, mint valami puha, értékes fogalmi garnitúrával bebútorozzuk lelki otthonunkat, kibéleljük azt az igazság s szeretet érzéseivel s beleéljük magunkat abba a hitbe, hogy az az elgondolt, temperamentumos, érzelmes s phrasisos fogalmi világ igazán tükre annak a körülöttünk küzködő s pusztuló valóságnak. Természetes, hogy nem az s így azután a mi csinált s megálmodott képzeleteinkkel neki ütközünk a sivár valóságnak, ezekkel a mi faragott s megaranyozott képeinkkel neki megyünk a falnak s fáj a lelkünk, mikor darabokra törnek.

Ilyen, nagyon is szépen s mesterségesen faragott képünk az emberről s a culturáról való fogalmunk. Mi ezt a képet nagy szeretettel fogalmaztuk meg abstract elvekből, elvont, általános jellegekből, kiemeltük azt az élet s a történelem valóságából, beleszóttuk a nagy hit s a büszke erkölcs eszményi szálait; azután színeztük azt az élet legünnepestesebb s legemelkedettebb

érzéseivel, telítettük az ideális öntudat igényeivel s fényeivel s előttünk állt a kép mint eszmény, mint tűzoszlop s világított s nógatott a haladás nagyszerű távlatai felé, melyekben majd végleg legyőzzük az állatot s kiemeljük tudatlanságból s alacsony-ságból nemcsak ezt vagy azt az embert, hanem az egész emberiséget. S mi hittünk e képben; hittük, hogy az ember szellem és lélek, akarat és jószág, erő és nemesség, hittük, hogy kialakul körülötte a philanthropiának s humanizmusnak emberi s a hit és kegyelem természetfölötti mennyországa. Miután pedig ezt mind hittük s vallottuk s optimisták lettünk, akkor aztán fordult egyet a világ s eszményeinkkel s reményeinkkel s faragott, aranyos képeinkkel, ezzel az egész optimista ideológiával lekerültünk a pokolba, azaz dehogy — hisz azt könnyebben elviseltük volna — hanem arra ébredtünk, hogy a poklot önmagunkban, abban az idealisált emberben, abban az agyondicsért s tömjénezett emberiségben hordoztuk s kitért belőlünk, kitért az ideális gondolkozás, illúziók s ábrándok s a phrasisok hímes szemfényvesztése alól. Tehát ott volt az az előtt is s mi oly fölületesek s oly nem igazak voltunk, hogy a poklot önmagunkban s önmagunk körül az Istenországa előcsarnokának néztük.

Mi most már a mi teendőnk? Bizonyára föl kell ébrednünk s ki kell ábrándulnunk! S mi a gyógyszere az illúzióknak? A hideg víz — akarom mondani — a hideg valóság s az igazság! Igazságokat kell az illúziók helyébe állítani s igaz ismereteket az idealisált, csinált fogalmak... a faragott-képek helyébe. Először is dobjuk tűzbe az emberről s emberiségről alkotott hamis faragott-képet.

Tűzbe vele, mert nem igaz kép; hiszen nem képe annak, a ki van, — nem képe annak a valóságos, vergődő, küzdő embernek, a ki nemcsak a hitét s a jobb lelkét, hanem azt az ösztönös, szenvedélyes életét is folyton belekeveri a természet s az élet kavargó folyamába. Nem képe az az idealisált s elvont kép annak a történelmi embernek, a ki dolgozik és bizik, keveset örül és sokat szenved s a ki nemcsak a mindennapi kenyérért küzd, melyet megesszik, hanem a ki küzd a hatalomért, a dicsőségért, melynek tüzeiben elég. Nem képe az az elvont emberkép annak a test- és vér-embernek, a ki tud testvér lenni és sorsa is az, hogy az legyen, de a ki a testvériségben oly hamar

határokba s választófalakba ütközik s azon túl az a vér már nem édes, hanem mérges s nem vonzó, hanem taszító lélekkel van telítve; ott a vér már nem is mostoha, hanem ellenség, mely pusztítani s ölni kész. Nekünk nem az elvont embernek képe kellene, a ki nincs, hanem azt a valóságos, történeti embert kellene ismernünk szenvedélyeivel, erőivel, szokásaival, tradícióival, előítéleteivel, érdekeivel, ellenszenvével, szeretetével s gyűlöletével, melyek mind együtt meghatározzák jellegét, helyzetét, élte folyását s történelmének küzdelmeit. Mi e helyett inkább az elvont ember-képet szemléljük s az abból levont következtetésekben, igényekben s jogokban édelgünk, — melyek mind, mint a kép maga, a levegőben élnek. Mi hiszszük erről, hogy mindezt az igazi idealismus s a természetfölötti hit hordozza, — pedig ellenkezőleg az abstractiókat az optimista rationalismus gyártja, mialatt az élet, épúgy mint a hit, annyi keménységet s annyi irrationalis elemet kever a kép vonásaiba, hogy néha úgy látszanak, mintha minden ideális vonást letörölnének róla s durvaságát s alávalóságát porére vetköztetnék. Van-e realistikusabb s fatálisabb felfogás, mint a hité, mely az embert bukott embernek, bűnösnek, Isten kegyelme nélkül természetfölötti jóra képtelennek s megváltásra szorulónak tartja? Ez a történelmi, a valóságos ember s hol a felhők közt úszkál e fölött a rationalismusnak, a Rousseaui természetes jósnak emberképe? Igazán, ez csak kép, még pedig hamis kép, — az a másik pedig nem csinált kép, hanem igaz valóság.

Én azt gondolom, sokkal könnyebben igazodunk el a történelmi ember képével s a róla való hitbeli nézetekkel a mostani világégésen s a mi sokféle idealista botránkozásunkon, mind ezen a vadságon s alávalóságon, mind ezen a szennyen s erőszakon, mint azzal a faragott, aranyos képpel, mely az ideális embert s emberiséget tükrözteti, azt, a ki s a mely nincs!

De még jobban belegabajított minket ez ellentmondásokba s képtelenségekbe az a körülmény, hogy abban a culturmarmorban lassan-lassan elhittük, hogy azok az ideálok, melyek az ember s az emberiség jóságáról, Rousseaui ártatlanságáról, természete nemességéről ábrándoznak, már meg is valósultak s hogy az ember az ideális jósnak s szépségnek nem tudom

mily magaslatait járja. Ily culturábrándokkal s merengéssel cöppentünk azután a háború borzalmai közé, melyeket nem bírunk beállítani culturideáljaink alá; vívódunk, szenvedünk e rémségektől s nem tudjuk összeegyeztetni eszményeinkkel a magából kikelt embert. De hát mi igazolja ez eszményeket s miféle történelmi szemlélet áll jól az idealisált emberi cultura valóságáért? Az igaz történelem ellenkezőleg azt bizonyítja, hogy távolról sem tartunk ott, a hol azt a culturlelkesülés hitte, — bizonyítja azt is, hogy a vadság, barbárság s kegyetlenség, mely fölött most megbotránkozunk, nem kivételes állapot, hanem többé-kevésbé folytonos gyakorlata az emberiségnek. Ha más-más alakban is, de találkozunk azzal végig a történelmen. Hogy csak egyet-mást említsek: mily rettenetes kegyetlenségek folynak a békében is a történelmi élet egész vonalán, a szegény, agyongyötört, éhbérekkel elkínzott családok ezreiben, — a kedvetlen, örömtelen s elcsigázott emberi existenciák széles zónái alatt? Hány millió és millió ember nyomorog, kesereg, szenved és pusztul el máskor is levegő, napsugár, öröm s önérzet nélkül, ünnepelt culturánk keretében, a nélkül, hogy nagyon is feljajdulnánk tőle? Cultur-ideáljaink alatt ott lappang az igazi emberiség a maga lényének állati elemeivel, öntudatlan psychejének ösztöneivel, a vér törvényeivel, a rossz hajlamok buja fakadásaival. E körül sürog-forog már évezredek óta a cultura s nagy intézményei, milyenek a társadalom s az állam, a vallás s az egyház, ki akarják ugyan emelni vadságából s szelidíteni akarják a barbárt, de folyton azt kell tapasztalniok, hogy rendkívül nehéz beleteremteniök még azt a kevés emberséget is, mely köztünk és bennünk él s mely a nagy tömegekre nézve inkább csak program, mint valóság. Ez az egész cultura nagyrészt csak mázréteg, mely a lelket át nem járja s azért fakadnak ki alatta oly könnyen a nagy lelki sebek s a radicalis műveletlenség s fegyelmetlenség ki-kitör az alkoholizmusban, a prostitutióban, a zsaroló önzésben, a vérbajokban, a kettős moral nyílt, «melt fővel» való vallásában, a félműveltségnek s az élvhajhászásnak fölületességében. Ha az embert mint tömeget nézzük, abban az intellectualis, morális és socialis culturának gyakran még nyomaival sem találkozunk. A tömegpsychologia oly sértő, bántó formákat ölt, hogy teljesen meg-

téveszt az embernek, mint egyénnek értelmes és szabadakaratú természete iránt s a legalávalóbb kihágásokra képesít ezeket a parasztháborúban ép úgy, mint a modern fővárosok boulevardjain. Ha az emberiséget nemzeti egyediségekbe tömörítve s tagolva szemléljük, úgy tűnek fel, mintha minden nemzet egy csinált, nem-igaz s ép azért egészségtelen milieu-ban élne, — mintha telítve volna babonákkal, saját kiválósága s előkelősége illúzióival, melyek csak arra jók, hogy öntelt s gyűlölséges legyen. Költői s írói nem az igazságot keresik, hanem a hiúságot s tömjénfüsttel áldoznak a nemzeti dicsőségnek, mely átlag charlatan, irreális emberek phraseológiájából s lelkiismeretlenségéből táplálkozik.

Ime a mi hibánk, a faragott-képek cultusa! Nagynak látjuk az emberiség culturáját; be vagyunk oltva cultur-lelkesüléssel; gondoljuk, hogy térfoglalása intellectualis, mint moralis irányban csodaszámba megy; gondoljuk, hogy az emberiség már megbirkózott problémáival s ösztönösségével s megteremtette a nyers természet fölött a szellem és lélek országát; arról ábrándozunk, hogy virágos kert már Európa, melyben a rend fegyelme s a szépség szelleme az úr s hol az erőszak, az ösztön, a gyűlölség, a vadállati élet forrásai már be vannak temetve; mindezt hisszük s ünnepeljük; mikor pedig kitör egy ilyen világháború, mint a mostani s könnyek s kínok tengerébe merít félvilágot, — mikor elsötétül a gondolat s háttérbe lép az erkölcsi rend, hogy az erőszak porondján mérkőzzenek culturnépek: akkor előkerül a faragott-képek culturpapja, a botránkozó eszményiség s jajveszékkel, hogy hát mi lesz az emberiséggel, — hová sülyedt, hová hanyatlott? Nem azt kellene-e felelnünk jajveszékelésére, hogy nem sokat hanyatlott, nem esett nagyot; hiszen soha sem volt fönt, hanem mindig lent járt. Eddig még mindig a küzdelem s vívódás harcmezőit járta, — eddig még mindig a szükség s az éhség kényezzerubbonyát viselte s a hatalom parancsszava s kan-cukája alatt nemzeti vagy emberiségi érdekek egyensúlyozásán robotolt. Igaz ugyan, hogy ez idő szerint már nem cannibál, de még gyilkos; igaz, hogy már nem iszik vért s nem eszik embervelőt széttört koponyák csonttányérjaiból, de azért még mindig milliókat pusztít, — sőt soha sem pusztított el annyit,

mint most! Tehát ismétlem, nem süllyedt nagyon mélyre, nem hanyatlott le nagyon, hanem körülbelül ott tart, a hol tartott már régen.

Igazi haladásról, lényegesen új culturfokról csak akkor beszélhetnénk, ha az erkölcs isteni mértékei szerint alakulna az egyedek élete s az erőszak kizárásával a nemzetek egymáshoz való viszonya. Az ilyen világban valósulna meg a Goethe-i szó: *«Das Geheimniss der göttlichen Masse.»* Míg ezt a fokot el nem érjük, addig a haladás többé-kevésbé külsőséges; addig a cultura dícsénekei phrasisok s az öntelt korszellem eszményei «faragott-képek».

Az igazi «kép» tehát az lesz, mely az embert nemcsak értelmesnek, hanem értelmetlennek, — nemcsak eszményinek, hanem állatiasnak, — nemcsak szabadnak, hanem ösztönösnek tünteti föl, a kiből a lélek a testtel, az irrationalis elem az értelemmel, a szabadság sok kényszerűséggel, az erény a bűnnel elegendik és kavarg s bár fejlődés a hivatása, de minden talpalattnyi földet csak évezredek szenvedések, harcok s küzkdések árán foglalhat el. Ezt a «képet» hitelesíti a történelem folyása, akár az ázsiai zsarnokok cherubinjai, akár a Cæárok sasai vagy a középkori királyok keresztes koronái tükröződjenek rajta! «Ecco homo», nézd, ilyen az ember! Definitiója szerint értelmes, de a gyakorlatban legtöbbször értelmetlen; definitiója szerint eszményi irányzatú, de tényleg óriási gondok s kényszerek nyüge alatt; — definitiója szerint szabad, még ha lelánczolt anyától született is, de a valóságban kevés a szabad ember, a ki nemes indokok alapján öntudatosan cselekednék s igazodnék el az életben; a többi pedig csak automata, csak majom, — majma a divatnak, a milieunek s a korszellemnek!

S eszmemenetem e pontján megfelelhetek azoknak a vallásos lelkeknek is, kik a háború rémségei közt sokszor hangoztatják azt: ugyan hogyan nézheti s engedheti meg mindezt az Isten? Válaszom erre az, hogy ő mindezt úgy nézi, mint a hogy a valóságot nézni kell, a valóságot, mely nyers is, kegyetlen is, de a mely ugyanakkor fejlődőfélben van s bizonyára jobb állapotokat sürget. Ő nem szépít, de mi szépítünk; ő nem felejt, de mi felejtünk; a szép, nemes oldalakból elfelejtjük a világ éjszakai, a sötét oldalait. Ő nem mondja, hogy a világ jó,

hanem ellenkezőleg azt mondja, hogy rossz; ő nem mondja, hogy a föld a philanthropia, a szeretet s humanizmus paradicsoma, hanem ellenkezőleg azt mondja, hogy «mind, a mi e világon vagyon, a test kívánsága, a szemek kívánsága és az élet kevélysége, mi nem az Atyától, hanem a világtól vagyon» (I. Jan. 2. 16.); ő nem mondja, hogy az emberi természet radicalisan jó s hogy csak vissza a természethez, hanem azt mondja, hogy az emberi természetben van sok rossz s hogy az ösztönt meg kell törni s a darabos természetet le kell győzni, hogy a szellem s szépség uralkodjék rajta! No hát ilyen az ember! A rationale s irrationale keveréke; sok test és ösztön s kevés szellem és lélek. Ez az a rideg valóság, melyet az Isten lát s mely körül villognak az ő «örök, hűség gondolatai», az ő világtervei.

E valóságot nekünk is fel kell ismernünk, akkor majd alázatosabbak, buzgóbbak is leszünk. Kiábrándulunk a cultura mámorából s félredobjuk a faragott-képeket; felismerjük az emberben a szellemet s lelket s annak vezérlő s végtelen perspectivák előtt álló hivatását; de felismerjük az irrationalis erőket, az ösztönös természetet is, melyekkel együtt jár az élet keménysége, a jog s hatalom intézménye is. Hogy mennyire sikerül az irrationalis elemet s az erőszakot az emberiség életéből száműzni, arról lehetnek álmaink, de nem lehet ismeretünk: mindenesetre azonban minden erőnkől azon kell dolgoznunk, hogy a valóság jobb legyen, hogy az ember s a társadalom helyzete igazságosabb, állapotaik emberségesebbek legyenek, a több-lélek s a több-szellem érvényesülésére s ez úton a nagyobb s igazabb emberi boldogság elérésére!

PROHÁSZKA OTTOKÁR.

HUNYADI JÁNOS SZÁRMAZÁSA ÉS CSALÁDJA.

Második és utolsó közlemény.¹

Zsigmond 1409-ben adományozta Hunyadvárt Wayknak, fiának Jánosnak s Wayk két édes- és egy unokafivérének.

A Súlyom-Fekete Ferencz által az ő gyűjteményének oklevelei közül A *Hunyadmegyei Történeti Társulat I. Évkönyvében* (1882) közölt és 1414 jul. 1-én kelt oklevél szerint Wayk ebben az évben még élt, míg az 1419. évi transscriptum szerint 1419-ben már nem volt életben. Még ha feltételezzük is, hogy Wayk már 1414 második felében meghalt és Hunyadi Wayk özvegye sietett újra férjhez menni; az új házaspárnak 1415—16 előtt gyermeke nem lehetett. Ha ez leány volt és férjhez ment 17—18 éves korában, gyermeke előbb nem lehetett, mint 1433—34-ben. Már azt elhisszük, hogy Hunyadi László 20 éves korában horvát bán, de azt mégsem hisszük el, hogy az ismeretlen Székely fia 1448-ban, 14—15 éves korában bán volt és a rigómezei csatában elesett.

A korra vonatkozó kifogás még akkor is állana, ha Súlyom-Fekete oklevelének hiteléhez esetleg kétség férne és azt tételleznők fel, hogy Hunyadi Wayk már 1409-ben is meghalhatott volna.

Karácsonyi azt mondja, hogy az igazság útjában álló törmelékeket elhárította. Sajnos, még ő is hagyott törmelékot, mert a Hunyadi-nemzedék-rendbe bevett ő is két oly leányt, ki nem Hunyadi leány. Nem tudjuk, kinek leányai. Nincs helyük a Hunyadiak sorában. Akkor szabad csak bevenni őket, ha be lehet bizonyítani, hogy Hunyadi Wayk leányai voltak.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 471. számában.

Ezt Wertner is iparkodik bebizonyítani. Szerinte a kormányzónak három nőtestvére volt: 1. Marina, ki Dan oláh vajda fiához ment nőül és ennek volt unókája Oláh Miklós, esztergomi érsek, 2. Klára, ki Dengeleghi Pongrácz felesége lett és 3. a harmadik leány, kinek neve ismeretlen, volt neje az erdélyi kövendi Székely Jánosnak, ki Wertner szerint is a rigómezei ütközetben 1448 okt. 17-én elesett.

Wertner, ki Telekivel szemben azt vitatja, hogy Klára Hunyadinak apáról, anyáról való édes, mert «uterina»-nak nevezett testvére volt, csodálkozik azon, hogy nemcsak Teleki idejében, hanem még mai napság is akadnak olyanok, kik az uterinus kifejezés alatt az ugyanazon anyától, de más atyától származott testvért értik, már pedig megczáfолhatatlan, hogy az okiratok az uterinus alatt mindég az ugyanazon atya és anyától származó édes testvért értik, míg az egy atyától, de más anyától valót «carnalis» megjelölés illeti.

Erre nézve előzetesen csakis annyit jegyzünk meg, hogy talán Teleki mégis tisztában lehetett az «uterinus» megjelölés értelmé felől!

Kifogásaink egyébiránt a következők:

Különféleképen lehet a frater és soror megjelöléseket az oklevélben érteni. Igen sokszor nem a szülőkről, az atyáról vagy anyáról való testvéri viszonyt, hanem csak a rokonságot, sőt még nem is a vérségi, a családi, hanem a szellemi rokonságot jelentik. Példa maga Hunyadi, ki «juramento sibi fratrem et amicum adoptat» testvérül fogadja Szakolchai Pongrácz kapitányt (Fejér, *Genus* 126. l.). Vagy Hunyadi, ki öccsét, ifjabb Jánost frater charissimusnak nevezi, ugyanezt a kifejezést használja olyan irányában is, ki nem fivére. Így 1451 jun. 12-iki levelében Kenderes munkácsi várnagyot is fraterjének mondja. Frater carissimus a senator, az imperator is. A frater condivisionalis sem osztályos fivér, ha nem tudjuk igazolni, hogy csakugyan fivérről van szó.

A jogtudósok, a legjelesebb tanárok azt tanítják (Frank, *Principia Juris C. H.*, I. 103.) «germani dicuntur qui utrumque parentem communem habent; consanguinei (vulgo carnales) si solo patre, uterini, si sola matre communi jungantur». A későbbi magyar kiadásban, a Közigazság Törvényében így szól: Egy

apától és egy anyától: fratres germani, egy apától más anyától: consanguinei seu carnales, egy anyától más apától: uterini.

Bartal Antal szótárában is így találjuk: carnalis atyáról és uterinus anyáról való testvér.

Wertner állítása ellenében is ez a szabály és így fogják ezt jövőben is tanítani.

Wertner főbizonyítéka egy oklevél a Wenczel-féle okmánytárból (XII. k. 623. l.). Elolvastuk az 1298-ból való okiratot s benne a következőket találtuk: János mester megjelenik «cum fratribus nostris carnalibus et non uterinis».

Ezt nem lehet másként érteni, mint hogy János mester megjelent az ő atyáról való fivéreivel, kik vele nem egy méhből származnak. Testvérek, de nem egy anyáról: non uterini.

Róbert Károly is 1326-ben (*C. D. VIII. 3. 183.*) mondja «ipsi Gregorio, exceptis aliis fratribus uterinis... dedimus, donavimus».

Wertner tévedése szembeötlő. Az uterinus a szó értelme szerint nem jelenthet mást, mint ugyanazon anyától, ugyanazon méhből származást. Valóban különös és bámulatosan önkényes az uterinus kifejezésből az atyára vonni következtetést. A helyes fogalomnak egyenesen ellentmond.

A tévedés feltűntetésére azokra az oklevelekre is hivatkozhatni, melyekben szó van bizonyításul épen Hunyadi János fivereinél és anyai nővéréről Kláráról, kit maga Hunyadi nevez «uterina soror»-nak. Az 1409. évi adománylevélben Wayk fivérei «carnalis» fivéreknek, atyáról való unokafivére «patruelis»-nek neveztetik. Ifjabb János, a kormányzó öccse «de sanguine» és «carnalis» fivérnek említettik a királyi adománylevekben.

Hiszen az atyáról és anyáról való testvéri viszonyt a «germanus» szó fejezi ki. Ezt használja László király 1457-ben, ki Mátyást bátyja Hunyadi László irányában «germanus»-nak nevezi. És Dlugoss is ezt a szót használja Hunyadinak arra az állítólagos nővérére nézve, kit Giskrának szánt volna.

Wertner különben saját magának mond ellent, midőn egyrészt elfogadja, hogy a «carnalis» csak atyáról való fivért jelent, miből következtetve azt kell mondanunk, hogy ifjabb Hunyadi János és Wayk a kormányzónak atyai féltestvérei, másrészt azt vitatja, hogy midőn László király 1453-ban ifjabb

Jánost Hunyadi «sanguine frater»-jének mondja, ez édes fivért jelent, mint különben Thuróczi is a Zsigmond háborúiból és a Morsinai hagyományból is ismertes két oláh vajdáról, Dán és Mircséről, kik fivérek voltak, mondja: ambo eodem sanguine nati. Wertnernek tehát bizonyítania kellett volna, hogy midőn ifjabb Jánosra, mint fivérre alkalmaztatnak a «de sanguine» és «carnalis» kifejezések, ezek nem azonosak és az első atyáról-anyáról, a második csak atyáról való fivért jelent.

Telekinek feltétlenül igaza van, midőn Klárát csak anyáról való testvérnek mondja. Kétségtelenül igazolja ezt az a tény is, hogy az 1419. évi adománylevél-átírásban az örökösök közt a 3 fiún kívül senki meg nem neveztetik, már pedig ha Hunyadi Wayknak leánya lett volna, akkor az az örökösök között előkerült volna. Hunyadi Wayknak leánya vagy nem született, vagy nem maradt. Ha Hunyadi Jánosnak volt anyai testvére, akkor az ő anyja e szerint vagy mint özvegy ment férjhez Waykhoz, vagy ennek halála után lépett újra házasságra.

Igaz, hogy a római jog kifejezéseiben is volt bizonyos tágitása a meghatározásoknak. Mint említettük, a germanus édes testvért, a consanguineus vagy carnalis atyáról, az uterinus anyáról való féltestvért jelent. Ám előfordult az is, hogy a consanguineus atyáról és anyáról való testvért jelenthetett, továbbá, hogy a germanus csak az ugyanazon atyától származó testvéreket is jelölhette, mint mindezt Forcellini szótára bővebben kifejti. Azonban az nem fordulhatott elő, hogy éppen az uterinus, mi világosan az anyára mutat, egyenesen az atyától való származást is jelentse. Ez már teljességgel érthetetlen. Forcellini világosan mondja: Uterinus qui ex eodem utero prodiit, hoc est, qui matrem eandem, non tamen eundem habuit patrem; uterinis fratribus opponuntur consanguinei, qui de uno patre nati.

Joggal lehet azonban felvetni a kérdést, vajon az oklevelekben helyesen alkalmaztattak-e mindenkor a kifejezések s különösen helyesen alkalmaztattak-e akkor, midőn az, kinek nevében az oklevelet kiállították, a nyelvet, vagy a jogi kifejezéseket nem tudta, vagy talán maga az íródeák sem volt tisztában.

Különös, hogy a «carnalis» szó magyarázatát ott, hol fel-

világosítást kellene találni, nélkülözzük. Forcellini szótárában a *frater carnalis*ra a magyarázat az, hogy *secundum carnem*. Páriz-Pápaiéból ez is hiányzik, míg a *consanguineus* nála atyafit jelent. Kreszneritsében sem találjuk meg e szavakat. Ellenben Ducange szótára, ha a jogi műszó jelentése nem nyújtana bizonyosságot, teljes zavarra adhatna alkalmat, mert szerinte *carnalis*, *genuinus*, *carnalis frater*, *uterinus*, *proprius*, *genuinus*. *Filius carnalis*, *pater carnalis*, *carnales germani*.

A *Consanguineus* VII. Gergely unokafivére alkalmazza I. Gézához intézett levelében (1075): *Consanguineus tuus* (Patruelis Salamon). Ulászló 1508 nov. 1-én *fratrem charissimum*, *fratrem* nevezi Brandenburi Györgyöt, míg 1508 decz. 19-én *Consanguineus et nepos*nak.

A kételyeket maguk az oklevelek is előmozdíthatják a fentebb említett ok miatt, ha ugyan nincs közelebbi megjelölés, mint VII. Gergely levelében. V. László, ki Hunyadi Lászlót és Mátyást «*germanus*»-oknak nevezi, 1454 nov. 11-én kelt adománylevelében *Barius Miklós* és *carnalis* fivére Bánfalvai *Barius László*, továbbá *kisvárdai István* és *carnalis* fivére *Aladarius* és atyáról való unoka- vagyis *patruelis* fivére *kisvárdai Miklós*, végre *Vethési Albert* és *carnalis* fivére *Vethési Miklós* részére teszi az adományt (*Formulae Styli* 193. l., *Zichy-okmánytár*, IX. 468. l.), épen úgy, mint *Zsigmond* is 1409-ben Hunyadi *Wayk* és két *carnalis* fivére és egy atyai unoka- vagyis *patruelis* fivére részére, ellenben az erdélyi káptalan 1419. évi *transsumptuma* *Wayk* két *carnalis* fivére közül a még életben levő Lászlót, más néven *Radult germanus*nak nevezi. V. László most említett adománylevelében szinte kételkedve kell olvasni, hogy mind három családban atyáról való féltestvérek voltak az adományosok, midőn *Zsigmond* Hunyadi *Wayk* fivereit 1409-ben *carnalis*oknak, ellenben a káptalan 1419-ben a még életben levőt *germanus*nak nevezi.

Ha a *carnalis* megjelölés a jogi műszó helyes alkalmazásával használtatott Hunyadi János fivéreire: ifjabb Jánosra és *Waykra*, akkor a következtetés ebből az lenne, hogy Hunyadi János atyja, *Wayk*, kétszer nősült. Egyik feleségétől származott a korányszó, a másiktól ifjabb János és *Wayk*.

Arra nézve, hogy Klára anyáról volt féltestvére Hunyadinak,

kétség nem foroghat fenn, mert oklevelileg kétszer is nevezi őtet «uterina» nővérének. Tehát Hunyadi anyja kétszer ment férjhez. Egyik férjétől származott Hunyadi, másiktól Klára.

Az, mit Fejér mond Oláh érsek nagyanyjáról, Marináról, (*Genus*, 298. l.) hogy «soror uterina»-ja volt Hunyadinak, teljesen önkényes.

Sajnálatraméltó, hogy abba a homályba, mely Hunyadi családjának eredetét és annak tagjait borítja, vajmi kevés adat világít. Írásos adat alig van és a mélyek reánk jutottak, sok kérdést megoldatlanul hagynak és kételyeket is támasztanak. Hiányoznak a születési és halálozási adatok és hiányoznak vagy csak romokban maradtak fenn azok a síremlékek, melyeket hamvaik fölé állított a családi és nemzeti kegyelet és hála. De lehet-e csodálni ezt, midőn a pusztítás nem kimélte meg az országalapító Szent István, Szent László, Nagy Lajos, Mátyás síremlékeit sem, nem egyetlen egy királyét sem, kivéve III. Béla és hitvese kőkoporsóit, melyeket az anyaföld biztosított a szentségtörő kezek ellen.

A gyulafehérvári székesegyházban három síremlék maradt fenn, melyeket a Hunyadiaknak tulajdonítanak: Jánosnak, a kormányzónak, a szerencsétlen Lászlónak és a kormányzó fivérének, kit ő maga «Joannes minor de Hunyad, miles militum, frater noster carissimus» névvel illet. Csakis ezen ifjabb János síremlékén maradt meg a felírás.

A felírást igen hiányosan már Fasching (*Nova Dacia*), Kreckvitz (*Transsylvaniae Descriptio* 1685, 1688), majd Benkő is kiadták.

Szereday Antal gyulafehérvári nagyprépost 1791-ben *Collectio continens tabulas . . . monumentorum* című ismertetésében a felíratot a következőleg közölte: Miles Joannes vocatus frater gubernatoris sit iunctus cœlicis choris anno MCCCCXXXIIII de Huniad és tovább Hic est tumulatus Iohannes miles Iunior de Huniad vocatus frater eius. Ugyanígy közli Kazinczy is erdélyi 21-ik levelében, kivéve, hogy iunior helyett minor-t tesz és évszámul MCCCCXXXIII-at vagy IIII-et idéz. Fejér György (*Genus* 297, 298) Benkő után adja a kettős felírást, mely meg egyezik Szeredayéval, azzal a különbséggel, hogy iunior helyett szintén minort mond és az évszámot MCDXLIV-el adja. Teleki

azonban helytelenül idézi Fejért, midőn minor helyett iuniort mond. Viszont Fejér is téved, mert ugyanazon műve 50. lapján Szeredaynak Not. Cap. Albensis-re hivatkozálag angelicis-t mond, holott Szereday szövegében coelicis szó foglaltatik.

Teleki Szereday után ismerteti a felírásokat, kinek «előadását, mondja, annyival inkább kénytelenek vagyunk elfogadni, mivel a sírirat az újabb időkben, mint ezt saját tapasztalásomból mondhatom, annyira megromladozott, hogy azt elolvasni majd lehetetlen». Ebben mégis Teleki bizonyára részint a hely szűke, részint a homály miatt, melyben a Hunyadiak koporsói, különösen a Miles Hunyadi sarkophagja állottak, tévedésbe esett, mert a felírás néhány töredezett szón kívül jól olvasható.

Aranka György 1811-ben a sarkophagon levő felírásokat a következőleg ismerteti: Felső sorban «János nevű katona, a Gubernator Attyafia. Jutott legyen a mennyei karokhoz. 1434. Eszt. Hunyadi». Alább «Itt temettetett ifiabb János katona, a ki Hunyadinak hivattatott; az ő Öttse». Tehát, folytatja Aranka «Három Hunyadi Jánosról legyen emlékezet: nintsen kétség. Egy a Gubernator; más az Attyafia, az 1434-béli, harmadik az Ifiabb János az ő Öttse». Az 1434-beli Jánosról azonban Aranka kijelenti, hogy mit sem tud róla. Ennek ellenében Kazinczy Erdélyi levelében azt mondja, hogy «Aranka tévedésben van. Ez a János, az 1434-ben elhalt és az ifjabb János a gubernator öcsese azon egy személy s a két írás ugyan azon sírkő felső táblájának jobb és bal karimáján áll. Minek kell az epigraphe anachronismusát s az író ügyetlenségét oda magyarázni, hogy azon egy koporsó kőbe két Jánost tettek volna be? A két test abban helyt sem talált volna».

Kétségtelen ezek szerint, hogy Aranka a sarkophagot és a síriratot két Hunyadi sírjának tulajdonítja, nem pedig csak gyanítja, mint Teleki mondja, ki szintén elnézésből említheti azt, hogy Aranka «Hunyadi Jánosnak két hasonnevű testvért tulajdonít» (I. k. 48.), mert ő csak az egyiket mondja Hunyadi öccsének, másikat attyafiának nevezi.

Fejér is kettős sírhelyet és kettős felíratot mond. Szerinte a miles vocatus frater Gubernatoris, kire az 1444. halálozási évszám vonatkozik, Hunyadi János fivére, az alter Joannes,

míg a iohes miles minor de hunyad vocatus frater eius: Zekel János, Hunyadi János consanguineusa.

Fejér határozottan két síratot idéz, téved tehát Teleki, midőn a két felirat és kettős sír ellenében azt vitatja, hogy «Szereday nagyprépost» csak egy sírkövet ír le», holott maga Teleki külön-külön idézi a feliratnak a miles Joannesre és a Johannes miles junior de Hunyad-ra vonatkozó szövegét.

Mint látjuk, a halálozás idejéül az írók különböző évet állapítanak meg, sőt az ugyanazon évet is különböző számokkal jelölik meg. Maga a felirat pedig hiányos.

Midőn kérésemre gr. Mailáth püspök készségesen megengedte a koporsók lapjainak szétszedését, gypsz-másolatok készítése és annak megállapítása végett, vajjon nem találhatók-e a lapok közt vagy a koporsók alatt valamely részletek a megcsontkított síremlékekből, a köriratot nagyobb pontossággal lehetett elolvasni.

Meg volt állapítható világosan, hogy az év 1440 a következő számokkal MCCCCXXXVV. A négy C után három tizes és bár szokatlanul, de kétségtelenül két római V következik. A mi pedig magát a feliratot illeti, ez is teljesen olvasható és kétség csak a miles minor de huniad szövegének befejezésére: egy kitört szóra és két szó három részletére nézve volt a «sit iunctus celicis choris» szavak előtt.

Varju Elemér a gypsmásolatok elkészítése után már így olvasta a felírás szövegét: Hic est tumulus Johannes vocatus frater gubernatoris sit iunctus celicis choris anno dni MCCCCXXXVV de huniad zc. hic est tumulus iohes miles iunior de huniad vocatus frater eius (dem domini guber) natois. sit iunctus celicis choris.

A szöveg olvasásában két részlet megállapítása bírt döntő fontossággal. Az évszám és de huniad szavak után világosan ZC betűk, fölöttük rövidítési jellel, következnek. Voltak — köztük a gyulafehérvári székesegyház történetével évtizedeken át foglalkozó Beke kanonok — kik úgy vélték, hogy a rövidítés Székelyre vonatkozik. ZC = siculus, régies használatban Ziculus = Székely. Ily összevonás azonban teljességgel önkényes és képzeleti. Felmerült az is, vajon nem lehet-e «etiam» összevonása a két betű? E két betű magyarázatánál azonban még

fontosabb volt, hogy a miles minor de huniad vocatus frater eius után külön következő három betű az eius-hoz tartozik-e és dem-nek olvasandó-e? Dr. Gárdonyi Albert, a székesfőváros főlevéltárnoka volt szíves ezek iránt véleményt mondani, ki kijelentette, hogy a ZC feltétlenül «etc» és az «eius» után következő három betű «dem».

Az ő nagy szívességének köszönjük a felírás következő szövegét és felosztását. Az első rész: Hic est tumulus miles Johannes vocatus, frater gubernatoris sit iunctus celicis choris. A második rész: Anno domini MCCCCXXXV. de Huniad etc. hic est tumulus Johannes miles iunior de Huniad vocatus frater eiusdem fratris gubernatoris sit iunctus celicis choris. A fratris szó betűi ki vannak ugyan törve, de Gárdonyi a megmaradt töredékekből teljes bizonyossággal állapította meg a hiányzó részeket, valamint megállapította azt is, hogy a sokszor minor-nak olvasott szó világosan iunior, mi kétséget, vajon Szereday és Fejér helyesen olvasták és idézték-e Hunyadi 1442. évi okleveléből az egregius Joannes Minor de Hunyad szavakat és a minor nem juniornak olvasandó-e? A kétséget dr. Csánki Dezső oszlatta el, ki oly szíves volt egyrészt megállapítani, hogy Hunyadinak Fejér által Szereday után idézett és János fivére és saját maga lelkiüdvére Bolgár, Cserged, Diomal és Tinod adományozása mellett az erdélyi egyház s káptalan javára kiadott alapítólevele nincs ugyan meg az országos levéltárban, azonban megvan Hunyadi iktató parancsa 1442 január 3-áról a Kolozsmonostori Conventhez, a káptalannak a nevezett birtokokba leendő beiktatása iránt. Ebben az oklevélben a megjelölés kétséget kizárólag Johannis iunioris de Hunyad és nem minoris.

Ez a kérdés ezzel teljesen tisztázva van, annál inkább, mivel a statutorium mindenkor az adománylevél szövegét tartalmazza.

A mi az eiusdem szót illeti, ez döntő fontosságú a sírirat szövegében, mert kétségtelenné teszi, hogy akár a gubernatorra, akár ennek fivérére vonatkozzék az eiusdem, az ugyanazon gubernatornak fivére vagy a gubernator ugyanazon fivérének fivére arra a második fivérre utal, ki a sírban fekszik.

Gárdonyi szerint a szöveg annyira világos, annyira reá mutat a sarkophagban eltemetett két halottra, hogy ez iránt kétségnek helye nem lehet. A sírfelirat határozottan két személynélről: a miles Johannes-ról és a Johannes miles iunior-ról szól. És mégis majdnem tanácstalanul állunk a szöveg megfejtése előtt. Inkább csak mellékesen említjük meg, mintha a szöveg nem egyenletesen folynék. A halálozás évszáma után következik a «de huniad etc.» és ez után ismét Johannes miles iunior de Huniad.

Ezt azonban Gárdonyi azzal magyarázza, hogy az első de Huniad etc. a nemzetségi nevet jelzi, míg a második a nemzetségnek megjelölt tagját.

Mint van az, hogy a miles Johannes vocatus frater gubernatoris után nincs kitéve a halálozási évszám? Ebből az lenne következtethető, hogy a síremlék abban az évben állíttathatott, melyben a miles Johannes eltemettetett és ezért maradhatott el az évszám. Ha elfogadható lenne, hogy ez a miles a Rigómezőn elesett Székely János, mint erről alább szólunk, akkor az év 1448 lenne.

Feltűnik továbbá, hogy a körirat a Johannes miles iuniort miért nem nevezi a kormányzó fivérének és miért mondja róla, hogy ő a kormányzó ugyanazon (tehát előbb már említett) fivérének fivére?

Gondolkozóba eshetnénk a fölött is, vajon az eiusdem és a fratris nem tévedés-e a talán szakgatottnak látszható szövegben?

Azonban alig képzelhető, hogy az «eiusdem fratris» szavakat a köriratot véső saját magától vagy ötletszerűleg faragta. Ez tudatosan történt, már pedig ebből azt is lehetne következtetni, hogy ilyképen utalás történik arra, hogy a Johannes miles iunior nem közvetlenül a szülők után fivére a kormányzónak, hanem abban a fivéri viszonyban van vele, mint melyben a miles Johannes áll a kormányzóval.

Ha azonban két Hunyadi Jánosról van szó, kik a kormányzónak fivérei voltak, akkor ki ismeri Hunyadinak atyáról való két János fivérét, kit a Hunyadi név megillet?

Erre a kérdésre a választ csakis az 1409. évi adománylevélről az erdélyi káptalan által 1419. évben kiadott átírás adhatja,

mely világosan megjelöli a főadományos első szerző: Hunyadi atyja, Wayk fiait, úgy mint Johannest, vagyis Hunyadi Jánost, ki már az első adományosok között megneveztetett, továbbá Johant és Waykot. Az adománylevél káptalani átírásából tehát a kérdésre azt a választ nyerjük, hogy Hunyadi Jánosnak atyáról csak egy fivére van, kit Jánosnak hívnak és ez a káptalani átírásban megnevezett Johan, kiről Hunyadi János már 1442 január 3-án mint halottról emlékezik meg.

A sarkophag a Joannes iuniornak 1440 vagy 1441-ben bekövetkezett elhalálozása után tudvalevőleg csak évekkel később készült, miről világosan tanuskodik a sírirat, mely Hunyadit kormányzónak nevezi, ki azzá csak 1446-ban választatott. A sarkophag csak ezen idő után készülhetett. Talán — mint fentebb említők — a rigómezei ütközet után.

Az előadottak szerint Hunyadi Jánosnak a síriratban megnevezett két János fivérét hiába keressük. Ha tehát a sírirat szövegének feltétlen helyességére nézve netán támasztható kétségek ellenében is, Hunyadi Jánosnak az ifjabb Jánoson kívül létezett volna még egy János fivére, ezt már másutt, mint atyáról való fiverei közt lehet keresni.

Thuróczi az ő krónikájában (P. IV., C. 46.) azt mondja, hogy «Zekel János, a kormányzó ur consanguineusa a Rigómezőn 1448-ban elesett».

Erre Istvánffy Thuróczy krónikájának birtokában levő példányán a lap szélére feljegyezte, hogy ezen Zekel Jánosnak «neve Secula vala; így hivaték az oláhoktól és rácztól, a magyaroktól pedig Hunyadinak; a jobb keze levágtatott és Erdélyben Fejérvárt fekszik eltemetve.» Fejér hozzáteszi (Genus, 297—8. l.), hogy sírírata így hangzik: *hic est tumulus iohes miles minor de hunyad vocatus frater ejus*. Fejér tehát azt a Jánost, kit Hunyadi ifjabb fivérének és 1442-ben már elesettnek mond, felcseréli Zekel Jánossal, ki 1448-ban esett el, mi világos tévedés, mert ő maga közli (46. l.) Hunyadi 1442. évi oklevelét, melyben egregius Joannes Minor de Hunyad, az ő elesett legkedvesebb fivérének lelki üdvéért mondandó misékre alapítványt tesz.

Aranka György az ő értekezésében (1811.) Hunyadi Jánosról szintén azt vallja, hogy «az Ős neve Székely volt. Lehet,

hogy azok közül a Székelyek közül, kiket István király Hunyadvármegyébe szállított volt ... határok őrzésére» «eredetére nézve Székely volt és Székelynek is hivatott ... még egy vagy talán több Testvére-is volt; mindenik Hunyadi János».

Teleki szerint (I. 26.) Hunyadi «anyja első férjének halála után egy ismeretlen nemzetiségű Csolnokosi Jariszló nevű emberhez ment férjhez». Ezt némileg másképen mondja Benkő (*Transsilvania*, I. 559.). Szerinte azután, hogy János atyja, kit Buthi özvegyen hagyott, Zsigmond király kegyével halmozva Erdélybe visszatért, csakhamar Jariszló nevű oláh nemeshez ment férjhez, kitől fiai voltak: Chionaki Dan, Vojk, Péter és János, kik Hunyadi János példájára csakhamar magyarokká lettek.

Budai Ferencz is *Polgári Lexiconá*-ban elfogadhatónak tartja, hogy a kormányzó anyja, Morzsina Erzsébet első férje halála után jószágos nemes olához, Jariszlóhoz ment férjhez, kitől Dan, Vojk, Péter és János fiai lettek. Ezeknek ajándékozta Hunyadi János a Csolnokos falut, «melyről ragadt aztán reájok a csolnokosi név a Jariszló helyett».

Budai sem tartja az ifjabb Jánost Hunyadi fivérének, hanem «vér szerint való atyja fiá»-nak, mit azonban elfogadhatatlan okkal: azzal kíván bizonyítani, hogy egy atyának két egyforma nevű élő gyermeke nem szokott lenni, miből, mondja Budai, «erőltetés nélkül ezt lehet kihozni, hogy a nagy Hunyadi Jánosnak más atyjafiai is voltak, a kiknek szintén úgy Hunyadi volt nevök, mint neki és ennek a fehérvári templomban fekvő Jánosnak az atyját is Hunyadinak hitták.»

Hunyadi anyjának Woyk halála után Csolnokosi Jariszlóval való házassága mégis bizonyítva nincs. Azonban vannak oklevelek, melyekkel Hunyadi János és Mátyás király a Csolnokosiaknak jószágokat, mentességeket adnak.

Dr. Csánki Dezső adatai (*Hunyadmegye és a Hunyadiak. Századok* 1887. *Magyarország T. Földr.* 169. l.) kétségtelenül bizonyítják, hogy Hunyadi kormányzótól nemes Csonokosi Dán (a néhai Jaroszláv) fia és édes testvére, János, valamint a Sorbe fiai: Vajk és Péter a haczaki kerületi Csanokos vagy Csonokos helységet, melyet eddig kenézi jogon bírtak, kir. új adományul 1446-ban, in festo ascensionis Domini (Fejér *Genus*, 100. l.

tévesen mond 1447-et) nyerték. Mátyás király pedig 1464-ben Vayk fiának Lászlónak új adományul adta Csolnokost, Ohabát és Dobokát.

Karácsonyi gyanut táplál ugyan a Csolnokosiak iránt, azonban az itt idézett és dr. Csánki által olvasott oklevelek hitelességéhez szó nem fér. Karácsonyi az általa erőteljesen hangoztatott hamisítást arra a szabadalomlevélre, arra a híres inhibitorium mandatumra vonatkoztatja, melylyel Hunyadi kormányzó Csonokosi Waykot, kit osztályos fivérének — *frater condivisionalis* — nevez és fiait Lászlót és Sandrinust, továbbá Csonokosi Jaroszlav fiát Dant a hadkötelezettség és adózásoktól felmenti 1447-ben s melyet Fejér is (*Genus*, 111. l.) Bethlen Gábor hiteles átiratából közöltnek mond, míg dr. Csánki Báthory Gáboréból ismeri azt.

Erre a Benkő *Transsilvániá*-jában olvasott *exemptionalisra* mondja Kazinczy idézett erdélyi levelében, «melly csak annyit tesz, mintha Benkő a vármegyéről szólván, azt mondotta volna, hogy ott a Királyi Parancsolatoknak semmi erejek nincs, míg nem publicáltatnak. Ez a Csolnakos falu egész San-Marino Erdély' testei között.»

A *F. M. Minerrában* a levél — már Kazinczy halála után 1831-ben — azzal a megjegyzésével jelent meg, hogy «A nem nagy hely egy kisded respublicának képzeltehetik, 's status in statu. Minthogy ártalmas a nagy testnek ez a kis testecske épen nem lehet: méltó, hogy elsősegei tovább is tiszteltessenek. Nem mernék itt hinni Benkőnek is, ha báró Jósika János, Hunyadvármegyei volt főispán s mostan tartománybeli főbiztos s felső-szállás-pataki Kenderesi Mihály, Hunyadvármegyei volt főbíró, most kormányzéki tanácsos urak bizonyossá nem tettek volna, hogy a dolog nincs különben.»

Ehhez magunk részéről pedig hozzátehetjük, hogy a Csolnakosiak mentességére nézve Hunyadmegyében csakúgy vannak tanuk, mint Kolozsvártt arra a tudvalevő tényre, hogy Mátyás király az ő szülőházát mentességekben részesítette. Akár hamisítvány tehát az átirrt oklevél, akár nem, a tény mégis az, hogy Csolnokoson bizonyos mentességek érvényben voltak.

És akár hamisítvány ez az oklevél, akár nem, ez a kérdés teljesen független attól, vajon lehettek-e a Csolnokosiak Hunya-

dinak rokonai, mint ezt többen állítják, köztük Fejér is (Genus, 297., 298. l.), ki őket Hunyadi osztályos unokaivéreinek (patruelles condivisionales), míg a Rigómezőn elesett és a magyarok által Istvánffy szerint Hunyadinak hívtott Zekel Jánost consanguineusának nevezi.

A Csolnokosiakra vonatkozólag Karácsonyi azt mondja, hogy még Teleki Józsefet is megtévesztette a «frater condivisionalis» kifejezés és ebből gondolta Hunyadi anyját Csolnokosi Jariszlóhoz férjhez mentnek, holott épen Teleki jelenti ki (46. l.), hogy osztályos atyafiságra Hunyadi 1447. évi oklevele nem bizonyíték, «mert mint látók, Buthi özvegye később egy Csolnokosihoz ment férjhez és így ered ezen kérdéses atyafiság».

A mi Zekel Jánost illeti, Teleki a zágrábi és varasdi nemeseknek Hunyadi Zekel János ellen intézett 1447. évi panaszlevelére kijelenti (I. 54. l.), hogy az Hunyadi kormányzót nem illethette, de igenis «Zékely Jánost, Hunyadi rokonát, ki mint tudva van... ezen évben küldetett le mint tótországi bán, egyenesen ezen két panaszt tevő nyakas és a Cilleiekkel tartó vármegyék megzabolázására; ez tehát erővel lépven fel, könnyen adhatott alkalmat a vádra. De hogy a panasz valósággal is ellene van intézve, bizonyítja a levél további folyama, hol mindenütt a Zékely név magára fordul elő». A mi pedig Istvánffy, Kercselich, Aranka, Fejér azt az állítását illeti, hogy Zékely János bán, ki a rigómezei ütközetben esett el, a kormányzónak rokona volt és Hunyadinak is nevezteték, erre Teleki megjegyzi, hogy «ő (Zékely) ennek (Hunyadinak) nővére fia levén, ebből sokat nem következtethetünk; az pedig, hogy ő valaha a Hunyad névvel élt volna, helytelen állítás. E mellett tudjuk, hogy ezen kérdéses Zekel család mindig Szent Györgyi vagy Kövendi előnévvel élt». Teleki (63. l.) Hunyadi ismeretlen keresztnévű második nővére fiainak tartja Székely János bánt és Székely Tamás vránai perjel.

Karácsonyi maga részéről is kijelenti, hogy Hunyadi ezen nővérének fia volt Székely János, ki a rigómezei csatában elesett, de nem volt tót és horvát bán, mint erről ismertetésünk más helyén szoltunk — azt pedig nem hiszi el, hogy Tamás, az auraniai perjel, Jánosnak fivére lett volna.

Ime tehát Hunyadi rokonságában János fivérén kívül még két János lett volna: Csolnokosi Jariszló fia és Zékel János, Thuróczi szerint az ő consanguineusa vagy a fent közöltek szerint az ő unokaöccse.

Mint Karácsonyi kijelenti, a zágrábi és varasdi nemeseknek Zekel János ellen Kerchelich által közlött panaszlevele hamisítvány ugyan, de ez nem változtat azon a kérdésen, hogy mily rokoni fokban állott Hunyadihoz.

Miként lehetne a különböző adatok ellentmondásait kiegyenlíteni? Ki lehet a miles Johannes a Johannes miles junior mellett, kit — csodálatos módon — Istvánffy, Benkő, Fejér Zékely Jánosnak állítanak.

Ime, mennyi még a homály és a kétely Hunyadi családjára nézve az 1409. évi adománylevélnek és az adománylevél 1419. évi átírásának napfényre kerülése után is. És a helyett, hogy a meglevő homály és kétely elhárítására fordíthatnák a teljes törekvés, a felderítés útjába újabb akadály kerül az által, hogy a Hunyadiaknak még korábbi adománylevelét keressük, mint azt, melyet Zsigmond 1409-ben adott nekik. Gróf Teleki tévedést követett el, midőn azt állította, hogy Hunyadvárt már Hunyadi ősei is bírták és ezt még fokozta azzal a kijelentésével, hogy Zsigmond 1409-ben csak a korábbi adományt erősítette meg, még pedig nem is Hunyadi János, hanem az ő atyja részére, holott az oklevél világosan tanúsítja, hogy Zsigmond annak ellenére, hogy Hunyadi János megnevezése teljesen fölösleges volt, őt még különösen is megnevezi s neki különösen is adományozza Hunyadot.

Teleki véleményéhez csatlakozott jeles történettudósunk Karácsonyi is, sőt azt mondja egyik nagybecsű dolgozatában, hogy «a magyar történetírás dicsősége lesz, ha ezen kérdésre vonatkozó döntő bizonyítékot, a vajdahunyadi vár elajándékozásáról szóló első adománylevelet mielőbb felmutatja».

Ez hiú remény. Teljesen meddő, lehetetlen munkára való felhívás oly adománylevelet keresni, melyet sohasem állítottak ki.

A kutatásnak azonban még nagy a területe. Kazinczy 100 év előtt fájdalmas hangon említette az előtte letelt időkre vonatkozólag, hogy «toljuk-el a Magyar Ég legdicsőbb ragyo-

gású csillagáról a ködöt, melyet születésére Történetíróinknak szunnyadékonyága vont».

Ezóta mily óriási munkát végezett a magyar történetírás. Megírta hatalmas és halhatatlan művét: a *Hunyadiak korát* Teleki és folytatják azt történetíróink nagynevű nestora Fraknoi és különösen a *Hunyadiak korá*-nak befejezését Csánki és az ő követőik.

Széles és nehéz kutatásokat kíván még különösen a Hunyadi-család eredetének és rokonsági viszonyainak megállapítása és világosságba helyezése. Ha azonban ezen a téren a Hunyadiak kortársai nem tudtak teljes világosságot teremteni, sokkal terhesebb a feladat az utódokra, hogy öt század után jussanak kedvezőbb eredményre. Ámde ennek eléréséről lemondani nem lehet és nem szabad. Buzgó kutatásokból és még rejtőző okiratokból eddig ismeretlen adatok által újabb világosság áradhat ki, melynek fénye el fogja háríthatni szemeink elől az igazságot eltakaráó homályt.

BÁRÓ FORSTER GYULA.

A HÁBORÚS IRODALOM LÉLEKTANÁHOZ.

Az idealismus még e véres napokban is fenntartja jogát arra, hogy a világ metaphysikai rendjén uralkodjék. Eucken új könyvet ír róla, a melyben azt bizonyítja, hogy a mai német nemzet nagyságát idealistái teremtték meg. Alexander Bernát hirdeti a cselekvő gondolat nemzet-megváltó erejét. Platonra új dicsőség verőfénye süt; az ideák, a melyek korban és rangban előbbrevalók a realitásnál, szörnyű korunk legmagasabb vár-bástyájára tűzik ki diadalmas lobogójukat. Mert mi egyebet jelent a cselekvő gondolat, ha nem azt, hogy minden tett az öntudatból fakad, a mely kieszelte, kitervelte, kimódolta? Mielőtt a lokomotiv a síneken elindult, a gondolat épített részére vágányokat. Nem a dőre vakeset az emberi cultura intézője, hanem a czéltudatos munka; és ez azt jelenti, hogy az átgondolt, megformált eszme válik testté a tudós laboratóriumában, a mester műtermében, a politikus és a diplomata dolgozó-szobájában, a hadvezér cabinetjében.

A háborúról is balga felszínesség volna azt hinnünk, hogy merőben a vad indulatok, félig öntudatlan vagy teljesen tudatlan érzések, ösztönök és akarások torzszülötte. Gondoljunk csak Shakéspeare *Julius Caesar*-jában a nemes Antonius geniális méregkeverő művészetére. Először fölláztatja a népet a gúny, a megindítás, a csillogó ékesszólás ezer színben pompázó remekével. S mikor ez elindul, hogy gyujtogasson s ne hagyjon egy élő sem életben, akkor Antonius, szobra a tiszta, világos, számító öntudatnak, győzedelmesen fölkiált: «Most hadd lobogjon! Balság, oldva vagy, menj, merre tetszik.»

Így készítette elő Antonius hideg szívvel és számító értelemmel Róma polgárháborúját, a mely Philippi síkján megbuktatta a köztársaságot. Így készítette elő sok hideg szív és számító

értelem a mai világháborút, a mely már eddig is kimondhatatlan gyászt, gyötrő fájdalmat, hosszantartó inséget, soha nem pótolható veszteséget zúdított reánk. Éveken át halmozta föl a háborút teremtő gondolat a vészhozó tűz anyagát. S mikor együtt volt minden, antoniusi gestussal ez is azt mondta: balság, oldva vagy, menj, merre tetszik.

A mai háború indítékait, eredetét, lényegét nem is érthetjük meg, ha nem férközzünk közelébe annak a cselekvő gondolatnak, a mely létrehozta. És ezt a gondolatot voltaképpen csak ma tudjuk fölfogni egész rettenetességében. Hiszen esztendőkön keresztül lépten-nyomon találkoztunk vele, de ügyet sem vetettünk rá. Átadván magunkat az édes béke gondtalan élvezetének, vállvonogató egykedvűséggel vagy korlátolt elméjű lenézéssel hallgattuk nyilatkozásait. És ha fél figyelmet mégis kénytelenek voltunk szentelni neki, mivel olyan szertelenül hangosan és tolakodón jelentkezett, akkor is az örökös skepsis, nagy betegsége százszor beteg korunknak, egyetlen stereotyp kritikával utasította el magától: a yingo. A sárga sajtó, a hivatásból túlzó, a City béreltjeinek kara, a párisi boulevard csöcselékének hangadója, a Strasbourg szobrát tüntetve megkoszorúzó mob. Mindegy: ez az a hang, a mely nem hallatszik a mennyországba.

Ha most újra elolvassuk ezeket az ujságcikkeket, folyóiratokban közölt tanulmányokat, vaskos könyveket, egyszerre új élt, új reliefet, új jelentőséget kapnak a yingo nyilatkozatok. A *Quarterly Review* 1908 júliusi számában *The German Peril* czímen egy kétíves tanulmányt olvasunk, a melynek szerzője joggal büszkélkedhetnék a próféta nevével. Ez az ember tudta, mi történik népe lelkének mélyeiben; ez válságos, beteg korunk üterén tartotta kezét; ez okosan és megértőn auscultálta Európa tüdejének nyugtalan és izgatott zihálását. De nemcsak tud, hanem akar is. Világosan megfogalmazott céljai vannak: a német-angol bizalmatlanságot gyűlöletté szítani, a megegyezés útjait elrekeszteni, az ideges félelmet és féltékenységet hysteriává fokozni. A *Quarterly Review* forumi szószékére föláll a nemes brit Antonius, elmondja nagyszerű szónoklatát és vár a hatásra. Pontosan hat évig vár rá. Hiszen van olyan geniális tűzér-technika, a mely nem másodperczekre, nem perczekre, hanem —

a mint a példa mutatja — évekre kiszámítja, hogy mikor fog fölrobbanni pokolgépe. Aztán elégtlenül leszáll a szószékről: Balság, oldva vagy; menj, merre tetszik.

«Németország kétségbeesetten erőlködik és rendszeresen dolgozik a jelen pillanatban is azon, hogy fegyelmezze a német érzést és hogy a mi országunkban hypnotizálja a közvéleményt. Minket a legkönnyebb rászedni, mert nem dolgozunk egyenlő fegyverekkel. Mi demokrata ország vagyunk, tehát nemzeti politikánkra a népi sentimentalismus minden hullámának befolyása van. Németország császári politikáját a mindig éber monarchikus végrehajtó hatalom irányítja. A czélok és törekvések megszakítatlan folytonossága ad neki erőt. Nem zavarja a parlamenti többség ide-oda ingadozása, legkevésbé bármiféle beszéd, akár Németországban hangzott el, akár a külföldön. Mi gyógyíthatatlan optimismusban szenvedünk, Németország e bajnak nem érzi kárát. Ha egy német deputatio látogat el hozzánk, ez már ok arra, hogy hadseregünk létszámát reducáljuk és flottánk költségét apaszszuk. Az Északi-tenger túlsó partján ilyesmi nem fordul elő. Szünet nélkül, lankadás nélkül folyik ott a fegyverkezés. Évről-évre csöndben, megszakítatlanul, automatikusan nő a hatalmas katonai erő. És ugyanily következetesen teremtik meg a világ legnagyobbsterű tengeri organisatióját, a melynél éppen csak hogy a miénk nagyobb. Hajó támad hajó után, egyre gyorsuló tempóban; és mindig új hajóépítő programm, mindegyik merészebb az előzőnél.»

Az angol világpolitikának régi dogmája a two power standard; az ő flottája legalább akkora legyen, mint más két nagyhatalomé együttvéve. Ehhez a dogmához Nagy-Britannia a legmakacsabb conservatismussal ragaszkodik. Igaz, hogy csak negativ eredményt ért el vele, mert félelmetes nevű hajóóriásai biztos révekben húzódnak meg és nagyszabású tengeri ütközetbe Mr. Winston Churchill hányaveti kérkedése ellenére sem bocsátkoztak. Nem tagadható azonban, hogy a flotta megvan és a two power standard elve papirososon érvényesült. A *Quarterly Review* cikkírója fölfedezett egy új «two power standard»-ot, a melysokkal veszedelmesebb, mert sokkal hatékonyabb. Mialatt Németország lakossága évenként egy millióval szaporodik, addig a két nyugati hatalom együttvéve sem mutat föl

ilyen hatalmas gyarapodást. És az élő, érző, ha kell, vérző, küzdő ember mégis több, mint a hajó. Mert a hajó holt tömeg, ha nincs ember, a ki vezesse, védje, szeresse és meghaljon érte.

Nem csodálatos, ha 1908-ban, komoly helyen és tekintélyes toll így ír?

«Semmi sem olyan bizonyos, mint hogy a német kormány és az egész német nép a legfélelmetesebb, a legösszetartóbb és a legkevésbé elégedett valamennyi nagyhatalom közül; és hogy Anglia erejében és tengeren való felsőbbségében látja szárazon és vízen vágyai teljesedésének első és legfőbb akadályát.»

És ebből félre nem érthető világossággal és logikával vonja le azt a következtetést, hogy Anglia és Németország antagonizmusa épp úgy háborúban fog kitörni, a mint vérengző háború vetett véget Anglia és Franciaország vetélkedésének. És nem kételkedik abban, hogy Németország gondolkodói épp oly szorgosan, körültekintően és minden részletre kiterjeszkedő előrelátással készítik és készítették elő ezt a háborút, mint — az angolok. Idézi H. von Treitschke félelmetes alakját, a nagy angolgyűlölőét, a ki azt mondotta, hogy Anglia ma a nemzetközi jogban a barbarismus szégyentelen képviselője. Őt terheli a felelősség azért, hogy a tengeri háború még a kiváltságolt kalózkodás jellemvonását hordja magán.

Talán a kelleténél hosszabban időztem ennél az egy tételnél, holott százával találunk hozzá hasonlókat. De a mint újra meg újra elolvasom, soha nem feledvén, hogy nyolcz esztendővel ezelőtt keletkezett, mindig újabb bizonyítékát találok benne a már-már elvvé izmosodó hypothesisnek, hogy ezt a háborút a cselekvő gondolat teremtette. Agondolat, a mely félt, reszketett, rémeket látott és rémeket láttatott, terjesztette a mételyt, az ismétlés erejével nyomóssá tette jelszavait, praeparálta a lelkeket, míglén elmondhatta: «Most hadd lobogjon! Balság, oldva vagy». Vagy nem kész harezai riadó a tanulmány néhány befejező mondata?

«Minden helyzetre van orvosság, ha az emberek nemcsak idején bölcsek, hanem bölcseségük nyomán gyorsak a cselekvésben is. Ha meg fogunk bukni, annak politikai zavarainkban, pártrendszerünk átkos mechanizmusában, erkölcsi és szellemi

energiánk hanyatlásában, a vezérletre hivatott emberek hiányában keressük az okát. A szertelen chauvinismus nem segít rajtunk. Semmit ne tegyünk, a mi siettetheti a conflictust. Vigyázzunk, hogy a mi hibánkból ne mi legyünk a kezdők, mint Franciaország 1870-ben. Mindenekelőtt pedig ne nézzük le ellenségeinket. A németek minden hibájuk mellett nagyon nagy és kitartó nemzet, félelmetes nem azért, a mi mai jellemében kárhozthatni való, hanem a mi kiváló benne. Miképpen ők, mi is álljunk meg a magunk emberségéből. Sem szövetség, sem entente meg nem véd bennünket végül, ha erőnk nem elégséges. Ha egy nemzet segítség nélkül nem tud megélni, hanem szövetségesei támogatásától tette függővé létét, az ilyen segítség épp oly költségesnek fog bizonyulni, mint maga a kész vereség és a vereséget végül sem háríthatja el.

A ki ezt írja, az mindenre fölkészült. Arra is, hogy a lappangó, ügyeskedéssel visszafojtott válság ki fog törni. Arra is, hogy ebben a válságban nemzete életéről, becsületéről, a világban való helyzetéről történik döntés. Arra is, hogy népével oly nép áll szemben, a melyet még hibáiban is kénytelen tisztelni. Vajon el volt-e készülve arra is, a mit fennen vallott az utolsó sorokban, hogy Anglia szövetségesei nélkül vívja meg tusáját? És arra is, hogy a legnagyobb hatalmakkal társulva sem lesz képes letépni ellenségét? Ha ezt csak sejti vala, akkor a cselekvő gondolat erejével nem teremti meg, vagy nem segít megteremteni ezt a háborút. Akkor csirájában fojtja meg a gondolatot, mielőtt eszme, az eszmét, mielőtt tett vált volna belőle.

*

A háború kitört. Közvetett és közvetlen okait kutatni nem lehet a mi jelen föladatunk. Magát a jelenséget eredete, fontossága, történeti rendeltetése szerint méltatni nem tartozik ránk. Érdeklődéssel olvassuk Max Scheler könyvét,¹ a mely a háború methaphysikáját adja sok éleselméjű fejtegetéssel, de egészen egyoldalú, kiméletlen, tisztán német szempontból; különös figyelmet szánunk az Anglia címére küldött fejezeteknek,

¹ *Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg*, Verlag der Weissen Bücher, Leipzig, 1915.

a cant-ról szóló pszichológiai elemzésnek, a melyre más kapcsolatokban még visszatérünk.

Egyelőre azonban egy nagy kérdés izgat bennünket: mi lett a háború viharában ideáljainkkal? Vannak szellemek, a kik olyan magaslatoakra emelkedtek, a honnan immár nemcsak tulajdon nemzetüknek világítanak, hanem az egyetemes emberiségnek. A kiválasztottak között is ők a kiválasztottak, a nagyok közt a legnagyobbak. Művükhöz az időnek, hírukhoz a térnek nincs köze, az idő, a tér végtelenségét betöltik dicsőségükkel.

Egészen természetes volt az a reménységünk, hogy a nagy kavarodásban ezek fogják rendületlenül megállani helyüket, rajtuk nem lesz hatalma a szenvedélynek, a gyűlölködésnek, a rágalomnak. Minket, közrendűeket, éveken át mérgeztek meg gonosz hírekkel, álnok ármányokkal: de az ő felsőbbrendű szervezetükön nem fog az ilyen méreg. Ki homályosíthatja el a tudósnak, a költőnek és a költő-tudósnak, a philosophusnak tisztán ragyogó ítéletét? Van-e hullám oly magasra csapkodó, hogy tajtékjával fölérjen az oromra, a hova az emberi szellem díszeit, az élőket a halhatatlanok mellé helyeztük?

Nagyon bizakodtunk, nagyon balgák voltunk, nagyon megeszalatkoztunk. Ramsay, a nagy angol chemikus, nem hajlandó többé chemiát csinálni a németekkel. Az organikus és anorganikus chemia részére új methodusokat, eljárásokat, kísérleteket, talán éprouvetteket is fog kitalálni, csakhogy gyűlölt német collégáival ne legyen semmi közössége.

Wundt, a legnagyobb élő német philosophus, a ki egyaránt mestere a physiologiai psychológiának, a néppsychológiának, a nyelvphilosophiának, az ethikának, a logikának, nem éri be eddigi babéraival, hanem hogy meggyarapítsa, valójában pedig megszedje ezeket, ir röptében egy philosophia-történetet¹ és benne célzatosan elferdíti a francia és angol gondolkodás egész történetét. Hová jutottunk! Ha egy Wundt, a tudományos tárgyilagosság és megbízhatóság világszerte ünnevelt példaképe, csak azért, hogy megbélyegezze a ma harcban álló Angliát, le tudja írni ezt a mondatot: «So steht bei Spencer's Begriff der Militarismus sichtlich dem Autor die Vorstellung eines Söldner-

¹ *Die Nationen und ihre Philosophie*, Kröner, Leipzig, 1915.

heeres vor Augen, das im Krieg wie im Frieden seinem Gebieter als Werkzeug dient. Davon, dass es eine andere, dieser in ihren politischen Wirkungen entgegengesetzte Form des Militarismus gibt, bei der das gesamte wehrfähige Volk das Heer bildet, ist Spencers Soziologie unberührt geblieben. Ihr Gesichtskreis ist in den der modernen Kultargesellschaft zugewandten Gebieten im wesentlichen auf die englische Geschichte beschränkt».

És összefoglaló ítéletében Wundt megállapíthatónak véli, hogy Anglia philosophiai morálja Hobbes óta az egoistikus utilitarismus. Az önző haszonlesés elve érvényesül Hobbesnél. A haszonleső önzése Spencernél. Ebben is van valami fejlődés, gondolja Wundt rejtett gúnynyal. De ez a gúny, bármi rejtett, mégis eltorzítja az objectiv tudomány harmonikus, derűs ábrázatát.

Wundtnak egyetlen mentsége az, hogy nem egyedül és hogy kihívásra vétkezett. Mérges nyilak röpködtek Franciaországból és Angliából a német «intellectualisok»-ra, a kiktől nem követeltek kevesebbet, mint hogy tagadják meg hazájuk ügyét és nemzetük igazát. És escdálatos, itt is a philosophusok voltak a lehangosabbak. Boutroux, a nagy francia, a ki néhány évvel ezelőtt a berlini egyetem aulájában tartott gyönyörű szabad előadást arról, mit köszönhet a francia szellem a német culturának és tudománynak, elesküdté magától a német befolyást és egy hosszú tanulmányban pontosan az ellenkezőjét «bizonyította be» annak, a miről nem régiben ünnepiesen hitet vallott.

És Henri Bergson, a divatos és körülrajongott methaphysikus, az *Évolution créatrice* szerzője, az intuitio philosophusa, mi mélyen süllyedt alá felhős magaslatáról! Ha elolvassuk háborús beszédeit, nem ismerünk rá a mély gondolkodóra, a kristálytisztá stilművészre, a tökéletes dialektikusra. Még a stílje is megváltozott. A világfülfögása pedig kifordult sarkaiból. Hol volt nyoma benne ezelőtt az analysis szándékos kiélezettségének, a történeti tények hamis csoportosításának, a hirtelen kész és éppen azért már a priori igazságtalan általánosításnak? Ez többé nem is vall philosophra, ez az a tajtékzó gyűlölet, a melylyel azelőtt csak rossz népgyűlési szónokok és lelkiismeretlen izgatók stíljében találkoztunk.

Bergson erőtelen gúnynyal magyarázza, mint vált Hegel szelleme végzetessé Németország fejlődésére. Az ilyen *évolution*, a mely valójában minden, csak nem créatrice, a hirhedett sophisták okfejtéseiben bőségesen olvasható:¹ «a brutális erő, kíséretével, az ármánynyal és a hazugsággal ha eléggé lendületes arra, hogy a világ meghódítására elinduljon, akkor egyenes ágon az égből származik és Isten akaratát hirdeti itt a földön. A nép, mely ily lendületre kapott, a kiválasztott nép, az urak faja szemben a többiekkel, a rabszolgák fájával. Az ily népnek semmi nem tilos, a mi hozzásegítheti ahhoz, hogy teljessé tegye uralkodását. Ne beszéljenek neki sérthetetlen jogról! Jog az, a mi a szerződésbe van beírva; a szerződés becikkelyezi a győző akaratát, más szóval, erejének mostani irányzatát; tehát erő és jog azonosak. S ha az erőnek úgy tetszik, hogy új irányt válasszon, akkor a régi jog a régi történelemé lesz, a szerződés pedig, a mely szentesítette, csak papirrongy».

Bergson meg van győződve róla, hogy a mai küzdelem vége nem kétséges, mint a hogy ők mind meg vannak győződve végleges diadalukról; mint a hogy' mi is hitünk és kötelességünk szerint valljuk, hogy a küzdelemben mi fogunk fölülkerekedni. De mi a lehetőség szerint mégis a tényekhez tartjuk magunkat, a Collège de France nagynevű tanára pedig éppen a tényeket forgatja ki igaz mivoltukból. Németország anyagi ereje fogytán van, erkölcsi ereje sohasem volt. Pénze van, de hitele nincs. Nitrátja a robbantó szerekhez, benzinje a motorjaihoz, kenyere hatvan millió embere számára mind fogytán van. Már közel az idő, mikor magtárai kiürülnek, tartalékkészletei elfognak, tartalékemberei elhullanak. Mert hadviselésének módja rengeteg sok embert fogyaszt. Ki fog szorultságában segítségére sietni? Senki. Mert senkinek a világon nem érdeke, hogy a német uralmat, culturát terjeszsze, csak a németeknek. Ellenben Franciaország mindig számíthat még új népek és hatalmak támogatására, mert ügye az emberiség ügye.

M. Henri Bergson ebben a számításában keservesen tévedt. Elég csak két példára utalnunk, Bulgária és Görög-

¹ *La signification de la Guerre par Henri Bergson, Pages actuelles, Paris 1914—15.*

ország példájára. Bulgária nyíltan csatlakozott a középhatalmakhoz, mert sorsát az ő szövetségükben látta biztosítottának és ime vetése rövid idő alatt gazdag kalászbá szökkent. És Görögország ma nagyon távol áll attól, hogy Franciaországot tette kész sympathiával támogassa, mert a tulajdon bőrére érezte meg, hogy Franciaország ügye nem az emberiség ügye.

A francia esprit-nek mindig kiváló és méltán nagybefolyású képviselőjéül tiszteltük Jean Finot-t, a *Revue (Ancienne Revue des Revues)* szerkesztőjét. Gyönyörű tanulmányai a fajok eredetéről, jelentőségéről, biológiájáról, továbbá derűs optimizmust hirdető bölcséleti értekezései népszerűvé és becsültté tették nevét. Hiszszük és értjük, hogy Finot-nak elfogyott az optimizmusa, ha az 1914 augusztust és szeptembert Párisban élte át. De hogy előkelő és mindig választékos íróból nyomorult pamphletistává süllyedt, ezt nehezen tudjuk neki megbocsátani. Szapora hamarsággal egy vastag könyvet rótt össze *Civilisés contre Allemands* (La grande croisade) címmel és benne fölújította azt a sok szennyet, ízléstelenséget, pletykát, a mivel a francia irodalmi canaille mulattatta füzetes vállalatában sötét lelkű olvasóit. Eleinte úgy beszél, mintha komolyan kívánná venni és vétetni magát. Nagy hangon szavalja, hogy egyik oldalon a szabadság, az igazság, a népek önrendelkező joga, a nemzetközi jog tisztelete harczol, a másik oldalon a német imperializmus, a mely le akarja igázni a világot. Mint-hogy azonban az egyetemes emberiség minden haladásával, fejlettségével, culturalis vívmányával nem veszhet el, tehát ebben a harcban csak a civilisáltak győzhetnek. Üdvözlí a háborút, a mely tespedtségéből fölrázta a világot, mert ha ez a katastropha nem támad, az egész világ németté vált volna, más szóval, szörnyeteggé, a melyben nincs emberség és nincs morál. És mivelhogy most már megindult a legalacsonyabb szitkozódás útján, a tavalyi optimista, a tavalyi pacifista, a ki folyóiratában a nemzetközi megértés és megbecsülés legékesebb nyelvű szószólója volt: elmondja azt is, milyen a német császár és milyen a mi királyunk, le vénérable Doyen. Szegény Finot, hogy fogja ízekre szagatni ezt a könyvét, ha a *Revue* megint enquête-et fog rendezni francia, angol, német, olasz, magyar, osztrák tudósokkal és írókkal. Szegény Franciaország, mily

brutális és mérgező szeszre van szükséged, hogy valamiképpen ébren tartsák benned a küzdelemnek, az ellenállásnak s a mire talán legkevésbé születtél, a gyűlöletnek szellemét!

Anatole France is gyűlölködik. Úgy tetszik, mintha e rövid mondat után hosszú szünetet kellene tartanunk, hogy fölcusdjunk az ámulatból, a meglepetésből, a mélységes szomorúságból. Hiszen ismerjük ez ajak bágyadt mosolyát, e szem méla tekintetét: Sylvestre Bonnard nézett így a világba, nem is a világba, hanem könyveibe és kézírataiba, a multak rejtelseibe, a titkok titkának szemébe. Ez volt a legnagyobb válságok idejében a mi legbiztosabb reménységünk. Nem vártuk tőle, hogy szembe fordul nemzetével. Hisz akkor meg kellett vala tagadnia azt, a mi a legszebb érték benne, a francziaságát. De — feltekintettünk rá, mint a pharosi toronyra a viharvert hajós. Elvonultattuk magunk előtt alakjait, mosolygó asszonyait, félszeg tudósait, a pingvinek szigetének lakóit, a szomjazó isteneket. Ó azok a gyönyörű gondolatok, azok a játszi ötletek, ezek a nagy emberi bölcseségek! Anatole France ma beteg, öreg, házsártos ember, a kinek megmaradt még valamije a régi ragyogó szókésztségéből, de a lélek elillant belőle. Próbál fölemelkedni és csak vergődik fölfelé. Erőtelen szónoklása messze elmarad Hervé tüzes cikkei, Clemenceau maró satirája mögött. A vakság verte meg a látót, a bénaság a szárnyalót, az elfogultság a nemes bölcsét. És mindenekfölött a gyűlölet torzítja el e szép öreg arcot, a melyről az egyetemes emberi nem szeretete sugárzott felénk.

Meg kell semmisíteni a rettentő katonai gépezetet, a melyet a barbárok az áruló béke negyven esztendeje alatt szerveztek. Nincs béke, nincs fegyverszünet, valameddig az emberi nem ellensége nincs elföldelve. Nagyon is szeretjük a békét ahhoz, hogysem silány és gyalázatos bölcsőt szerezzünk neki. Németországnak nyomorúságosan el kell pusztulnia.

Úgy van, pusztuljon el nyomorúságosan Németország, Kant, Goethe, Schiller, Heine, Helmholtz, Gauss, Ranke, Virchow, Koch, Behring, Ehrlich hazája. És az aggok és a gyermekek pusztuljanak el mind, a legirtóztatóbb véggel, az éhhalállal. Nincs kegyelem az anya karján ülő csecsemőnek, és a csecsemőt szoptató anyának sem, ô cher et illustre maître

Anatole France. Ellenben éljen és üdvözljön és boldoguljon «Nagy Britannia, a tengerek királynője, a ki úgy rajong az igazsáért, ó szent Oroszország, gyengéd szívű óriás, ó szép Itália, melyet szívem imád, ó hősi és mártir Belgium, ó büszke Szerbia». Mert Anatole France nem tudja, mit tett a tengerek királynője az igazság érdekében Buonaparte Napoleonért és Lord Byronért. Mert Anatole France százszor tiltakozott az emberi jogokért alakult liga elnöki székében ama bectelen gonoszságok ellen, a melyeket a gyengéd szívű orosz óriás elkövetett. Mert Anatole France is tudta, hogy a hősie és mártir Belgium hősiességének és vértanúságának szabott ára volt, a melyet Franciaország és Anglia előre lefizetett. A büszke Szerbiáról nem vitázunk Anatole France-szal. Azt hisszük, ma már Szerbia nem is olyan nagyon büszke.

La victoire est certaine . . . írja mintegy refrainül a dicső francia. Ma már a győzelem sem olyan bizonyos. És az sem, hogy Franciaország mégis nem lesz-e kénytelen megállni a fél-úton, de s'arrêter en chemin. De az embert, a ki művész és költő is, oly igen nehéz megértenünk, nem azért, mert a gyűlölet evangeliomát hirdeti, hanem azért, mert tudnia kell, hogy a cél elérése, Németország teljes megsemmisítése, még akkor is mily rengeteg, drága francia vérbe kerülne, ha ezt a célt egyáltalán el lehetne érni. Irtózatlanul döbbenünk vissza a fanatikus Anatole France-tól, a ki még több vérontást, még több gyászt, még több nyomorúságot akar idézni súlyosan megpróbált hazájára, csak azért, hogy megteljesedjék gyilkos bosszúvágya.

Mert erre tüzel leghevesebb írásaiban: «Barátaim, hogy ne küzdöttetek és szenvedtetek legyen hiába, hogy gyermekeink vére s az anyák könnye ne omlott legyen haszontalanul: alapjában le kell rombolni Németország katonai hatalmát, meg kell e barbár népet fosztani még a lehetőségétől is annak, hogy megvalósítsa világuralmi álmát, ezt a szörnyű örületet, a mely tűzbe és vérbe borítja jelenleg Európát.

«A föladat nagy. De mily örökéletű dicséret, milyen áldás lesz részetek, ha elvégeztetek. Ti biztosítjátok hazátok üdvét és nagyságát, megszabadítjátok Európát, egy elbizakodott fenyegetéstől és egy állandó veszedelemtől. Ti lehetővé teszitek e nagy világrész kormányzóinak és tömegeinek, hogy közeledjék

az igazsághoz, a hozzáférhetetlen igazsághoz, vagy legalább elinduljon a feléje vezető úton. Ti fogjátok megsemmisíteni a zsarnokságot, visszaadjátok Elzászt és Lotharingiát Franciaországnak, Schleswiget Dániának, a Trentinót és Triestet Olaszországnak, új életre keltitek Lengyelországot, visszaállítjátok a népek függetlenségét és jogát, megalapítottok egy harmonikus Európát az állandó béke megkötésével, a mely a jogon és észszerűségen fog alapulni, a mely igazi, békés béke lesz. És drágák lesztek az atyátok fiainak és nagyok a történelemben.

Ó bárha tűzhelyeink megszentelt tüze a hideg és szomorú éjszakán át eljutna hozzátok a lövészárokba, hogy jótevő tüzét holdogan és derűsen fölguyjtaná szívetekben!»

*

Nem érdektelen ránk nézve, a kik rég tanácsot ültünk lelkiismeretünkkel és meggyőződésünkkel a háború keletkezése és a felelősség tárgyában, meghallgatni ellenségeink fölfogását erről a kérdésről. Hogy a szörnyű bűntényben nem vallanak magukra, azt mi is természetesnek találjuk. De a felelősség megállapításában sommás és határozott ítéletük mégis kissé megdöbrent. Sidney Low, igen tekintélyes és érdemes londoni publicista, *The spirit of the allied nations* című könyvének bevezetésében kategorikusan kimondja, hogy ez a háború, a mely egy hijján minden nagyobb államot magával sodort, két kis állam ellen intézett támadásból eredt. Oroszország kardot ragadott Szerbiáért, Britannia Belgiumért.

A szövetszertt nemzetek együtt képviselik a jogot és igazságot, a durván megbántott világrendet. Franciaország az eredeti gondolatnak, a termékeny eszméknek hazája. Ezek az eszmék időnkint lázba ejtették az egész világot. De az emberi természetet jellemző ellenmondásnál fogva egyetlen nemzet sincs, a mely annyira rabja a divatnak, a conventiónak. És ezt nem a német theoria állítja így, hanem maguk a legjobb francziák. Leconte de Lisle írta: «Egy nemzet sem oly rabja az előítéletnek, a routinenak és nem ütközik meg annyira az újításon, mint mi.» Oly ország ez, a hol a köztársasági kormányzat ellenére a favoritismus szinte botrányos. Személyes befolyás

megmozdítása nélkül itt nem lehet boldogulni. Ha egy érdemes vidéki néptanító előre akar jutni, kénytelen egy hatalmas képviselő pártfogásához folyamodni. Európai nevű, kitűnő írónak önmagáért korteskednie kell, ha az Akadémiába vágyik. Angol emberre nézve — írja Paul Studer, a francziákat ismertető tanulmány szerzője — ez a kínos körüljárás elgondolhatatlanul megalázó. De bár a francziának kétségtelen nagy hibái vannak, a háború életre szólította legszebb erényeit, megtisztította és megnemeseítette a nemzet collectiv lelkét és egy nagyobb és dicsőösebb Francziaország eljövételének ébresztette föl reményét.

Az orosz tanulmány szerzője Sidney Low gyűjteményes könyvében, Alexis Aladin, szintén meglepő nyíltsággal beszél népéről. Kilenczven százaléka az országnak nem eléggé intelligens, hogy megértse, mi a viszony közte és hazája között. Nem gondolkodik, nem fontolgat, nem fürkész, éli a fél-állat vegetatív életét. Az orosz lusta, nem activ, annyira közömbös, hogy még a megalázást is eltűri. Vallása állítólag az orthodox keresztyénség, valójában a tiszta pogányzás. Minden háznak megvan a maga őrző szelleme, mint a régi rómaiak Laresai és Penatesei. Sőt Silvanus isten is szép tavaszi napokon az erdőben meg-megtréfálja a gyanútalan utast, körbe-körbe vezeti, jóízűn kikaczagja.

De a mint megperdült a dob, riadót fuj a kürt: egyszerre eltűnnek a pogány istenek és átveszi abszolút uralmát az orthodox keresztyénség. Az orosz az ütközet előtt fölkeresi papját, meggyón neki és az Urnak ajánlja föl harczos lelkét. Aztán kész meghalni a császárért és a szent Oroszországért.

Azt mondják, hogy az orosz sokat tanult a japán háború óta. A valóság az, hogy tíz év előtt az orosz lélek nem harczolt; a katona nem fogta föl, miben van e colonialis háború igazi jelentősége. Hiszen magát az orosz birodalmat nem fenyegette akkor semmi veszedelem. Most azonban másról van szó, az orosz nép életéről. És más tűz hevíti a mai orosz katonát: a gyűlölet Németország ellen, a mely akkor csapott rá, a mikor készületlennek hitte, a mikor kémeik azt jelentették a Wilhelm-Strasse urainak, hogy az 1905/6-ikihoz hasonló forradalom készül. A német császár és kancellárja bizott az orosz anarchiában, de elszámították magukat. A hangulat egy pillanat alatt meg-

változott. Azelőtt nem volt népszerűtlenebb ember a rengeteg orosz birodalomban a császárnál; ma II. Miklós őrizet nélkül járhat, s a merre megfordul, alattvalói rajongással köszöntik.

Jellemző, hogy Sidney Low könyvében a szerbekről nem szerb hazafi beszél, hanem a fogadott prókátor, a nálunk is jól ismert R. W. Seton-Watson, ama skót utazó, a ki a magyar közigazgatás páratlan szabadelvűségének jóvoltából éveken át gyűjtötte az izgatás, gyalázás, rágalom anyagát ellenünk. Seton-Watson igazságai ma már kissé elavultak. Abban az időben keletkeztek, a mikor Szerbia még joggal büszkélkedett azzal, hogy ellenségeitől megtisztította a haza földjét. A nagy deczemberi diadalt, a mely egészen mámorossá teszi a hideg skótot, Petár király legszemélyesebb sikerének tekinti. «Az öreg király, bár beteg volt és a rheumától egészen megtört, a frontra sietett és a legválságosabb pillanatban tüzes szónoklattal lelkesítette föl csapatait.» Úgy beszélt hozzájuk, mint az angol V. Henrik az azincourti csata előtt. Nem lehetetlen, hogy a Shakespeareben járatos Karagyorgye egyenesen innen vette a textust beszédjéhez.

Seton-Watson politikai belátásának nem csekély bizonyossága az a tétele, hogy Szerbia az egyedüli nevezetes gát a központi hatalmak és Törökország között; ha Szerbia nincs, akkor a német kedvére segítheti a törököt és Bulgáriát nolens-volens belekergeti a kettős szövetség karjába. Ritka éleselműség! Seton-Watson úrban tisztán jelentkezett az a gondolat, a melyet mi szerencsésen meg is valósítottunk. A mit ő föltételelesen állít, természetesen abban a hitben, hogy hypothesis soha élő valósággá nem válhat, az ma szó szerint beteljesedett: Németország segítheti a törököt, Bulgária csatlakozott a közép-hatalmakhoz és — Szerbia nincs.

A szerző még most is ragaszkodik délszláv kényszerképzetéhez, mint a trialistikus álmok szép idejében. És a háború szerinte a délszlávok polgárháborúja; a nemes szerbek ezrei haltak el Nagy-Szerbia egységeért. Másokat buta és fonák kényszerűség testvéreik ellen hajtott. A lerombolt magyarországi szerb városokban százával lőtték le a szerb hazafiakat, mint a veszett kutyákat, pusztán azért, mert a vízentúli atyjukfiaival együtt mertek érezni. A kémkedést, árulást, a háborzongató kegyetlenkedést tulajdon katonáinkkal, a jeladást a

túlsó partra Scotus Viator egyszerűen faji együttérzésnek nevezi. De hisz ez természetes oly embernél, a kinek az ólálkodás, a hallgatódzás, a spionkodás a mindennapi kenyere. Búcsúzzunk el a szerbek e nemes protectorától illendően, nem minden meghatottság nélkül. Mert tanulmányának befejező része megérdemli ezt a megilletődöttséget.

Annyi szenvedés fejében mit kapnak a szerbek a háború diadalmas befejezése után? Boszniát, az Adriai tengerpart egy részét, Hercegovina felét, a déli horvát vármegyéket, a Bácskát és a Bánátot. Mindez azonban korántsem elég. Meg kell végre teremteni az Egyesült Nagy-Szerbiát. Ha ezt a czélt nem lehet elérni, így kiált föl a jól fizetett apostol, akkor inkább veszszen el Szerbia is, Montenegro is. «Te mondad!»

A sheffieldi egyetemen Frank J. Adkins M. A. előadás-sorozatot tartott a háborúról és aztán négy essay-jét kiadta *The War. Its origins and warnings* címmel. Csodálattal adózik nemzetének azért, hogy egyszerre, minden átmenet nélkül le tudott mondani az önmagával rendelkezés legelemibb jogairól, szinte korlátlan hatalommal ruházta föl a kormányt, rábízta a vasutakat, az élelmiszer árának megállapítását, elgörbítette kormányzatának megszokott, egyenes irányát, megállított minden gépezetet csak azért, mert valahol egy balkáni városkában megöltek egy osztrák főherceget. Ennek a gyilkosságnak nagyon is homályosak az indítékai. Sokat beszélnek, sokfelét, de tisztán még nem lehet látni és ítélni az ügyben. Annyit tudunk, hogy Ausztria oly megalázó bűnhődést követelt Szerbiától, a melyet bűnrészességgel vádolt, hogy a kis ország Oroszországtámogatásával visszautasította az osztrák ultimátumot. Ausztria meg-egyezett volna így is Szerbiával, mert ez nem volt elkészülve egy harmadik háborúra, de Németország kardesőrtetve közbelépett és követelte, hogy Oroszország álljon félre az útból. Németország, a mely mindig attól félt, hogy fölosztják Oroszország és Franciaország közt, kedvezőnek gondolta a pillanatot a háború megindítására: Oroszország még érezte a japán háborúban kapott sebeket, Franciaország az undorító Caillaux-pör izgalmai közt vergődött, Anglia az ulsteri ellenállás miatt polgárháború küszöbén állott. Azonban a számítás balul ütött ki. Mr. Adkins könyvének mottójául a böcs latin mondást választja: Fas

est et ab hoste doceri. Szent dolog az ellenségtől is tanulni. Nekünk könyve elolvasása után az lett a meggyőződésünk, hogy ettől az ellenségtől nem szent dolog tanulni. Ennyi felszínességet, léhaságot, tudatlanságot alapvető kérdésekben még a sheffieldi egyetem is csak nehezen bírhat meg. Nem is idéznők ezt a könyvet, ha nem volna olyan jellemző tünete az angol conservatismusnak. Az angol makacsul vonakodik insularis elzárkózottságából kitekinteni és pedig nyílt, szabad, elfogulatlan pillantással, idegen országokba, szokásokba, erkölcsükbe és — geographiákba. Még most is, a mikor égető szüksége van rá. De bár tudatlansága hangosan kong minden sorából, a legmegdöbbentőbb nagyképűséggel szól hozzá mindenhez. És még azt is tudja, hogy a magyarok és finnek a hunok utódai. Mi már tudjuk, hogy nem vagyunk azok. Finn testvéreink csak Adkins úr révén fogják megtudni, milyen híres atyafiságba keveredtek.

Túlontúl soká időztünk ezeknél az angol történetíróknál, diplomataknál és más komoly képű alkalni íróművészeknél. Mielőtt elhagyjuk a szép szigetországot, a melynek életünk nem egy örök fényben égő óráját, napját és hetét köszönjük, hálából még hadd említsünk meg két mulatságosabb jelenséget is Anglia háborús irodalmából. Sidney Low a szövetkezett nemzetek szelleméről adott ki könyvet. Thomas F. A. Smith Ph. D. Németország lelkét énekelte meg egy csinos munkában.¹

Ez a Smith, egyike a sok ezernek, kétségkívül a leggyalázatosabb valamennyi közül. Erlangenben volt egyetemi lector, tizenkét esztendeig ette a németek kenyerét, ült a németek asztalánál, kihallgatta bizalmas beszélgetéseiket, részt vett társas és tudományos életükben, élt és visszaélt számos javukkal. Hálából írt egy pasquillt, a melynél hitványabbat nem termelt még a háború két esztendeje sem. Idézzük néhány helyét a jeles lectornak, nem a német viszonyok jellemzésül, hanem adalékul a háborús irodalom elaljasodott, csaknem pathologikus pszechéhez.

Smith a német nő gyalázásával kezdi opus-át. A Hausfrau pénzen vásárol magának férjet, a parasztasszony alig jobb a

¹ *The Soul of Germany. A years study of the People from within*, London, Hutchinson, 1915.

teherhordó állatnál. A német feleség merő rangkórságból nem a férje neve, hanem czíme után szóllíttatja magát «Frau Doctor»-nak, «Frau Professor»-nak, Frau «Architect»-nek, a legboldogabb és legirigyeltbb «Frau Leutnant»-nak. Mert a Leutnant a legmerészebb álma Gretchennek; s hogy ezt az álmát valóra válthassa, megad érte szívesen ezer fontot. A házasság szentsége a modern Németországban piszkos üzletté sülyedt. A férfi azért köti, hogy adósságaitól szabaduljon és értéktelen én-jének otthont szerezzen, a nő azért, hogy a társadalomban elhelyezkedjék és az aggszűz komikumától megszabaduljon. Lányos házhoz csak parthie-képes fiatal emberek járhatnak. Ha egy ilyen ifjat meghívnak, akkor lányvendég nem jöhet, hogy concurrentiát ne csináljon. Azok a jóbarátok és rokonok, a kiknek nincs eladó lányuk, mind összefognak, hogy Gretchennek Herrenanschlusssa legyen. A házasságközvetítők száma légió, foglalkozásuk virágzó iparág. Ha férfitársaságban nőt emlegetnek, akkor az első kérdés ez: Was bekommt sie mit? Wie hoch schätzen Sie ihre Mitgift? (Zárjelben megjegyzem, hogy a kitűnő angol «Ihr Mitgift»-et ír; műve bevezetésében azonban szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy Németországról csak az hivatott írni, a ki jól ismeri a földet, népet, nyelvet.)

Ha egy legény úgy érzi, hogy szívében egy ifjú leány iránt vonzalom sarjadosz, akkor első dolga az Auskunftei-ba szaladni. A szerelmi tájékozódás ára 20 márka. Az ujságok apróhirdetése-rovata állandóan tele van ilyenféle annonce-okkal: Heirat. Ich suche für meine Nichte, 24 Jahr alt, blond, hübsch, 40 mill eine entsprechende. Ha férfi keres feleséget, akkor hozzáteszi: Discretion ist Ehrensache. A szerző úrnak egy teuton ismerőse nem szégyelte elmondani, hogy háromszor volt eljegyezve és mindannyiszor visszalépett, mert a jövődöbeli apósról kedvezőtlen informatiót kapott.

Németország T. F. A. Smith szerint a világ legpiszkosabb helye. Bizonyítékul nem átalja elmondani a régi viccet: Mért van olyan jó levegő vidéken? Mert a paraszt sohasem nyit ablakot. Szeretném ezt a szerzőt egymásután végigkალაუozolni előbb Mannheimban, Stuttgartban, Darmstadban, sőt Erlangenben, aztán Whitechapelben, Hammersmithben, a Monument körül és a Themse túlsó partján. A Covent Garden Royal

Operahouse körüli utcákat, a Bow Street-et, Long Acre-t, Drury Lanet gyengéd kiméletességből nem is említettem.

Smith úr szerint Schmidt úrnak nincs otthona. A németnek az otthon csak arravaló, hogy aludjék benne. A Heim nem home. Nem is lehet. A bérházban a kapu alatt komor Hausordnung fogad számtalan paragraphussal. A háziúr valóságos rendőr, a ki ügyel arra, mikor zongorázol, mikor fogadsz vendéget, hány tál ételt eszel. Azért a német szívesebben ül a kocsmában vagy kávéházban, mint odahaza. Az otthona neki olyan, mint a hétel. A kávéház az igazi otthona.

A német iskola... a német iskoláról csak rosszat tud mondani a kritikus Smith. Sport, a test szabad fejlesztése itt ismeretlen, a tornatanító valóságos hadvezér, sőt káplár. A tanító méltóságán alul valónak tartja, hogy a gyermeknek barátja legyen. Ennél az arcátlan hazugságnál mégis meg kell állanunk egy percze. Nem azért, hogy a német iskolát megvédjük. Ilyen esztelen támadással szemben ennek az igazán mintaszerű intézménynek nincs szüksége védelemre. De a valóság tisztelete követeli tőlünk, hogy megállapítsuk, a mit közvetetlen szemléletből ezerszeresen tapasztaltunk: a német tanító, az elemi iskolai épp úgy, mint a középiskolai, atyja, pajtása, testvére a rábízott ifjúságnak. A német egyetemi tanár családi körébe vonja kiválóbb hallgatóit. Testi megfenyítés a német iskolában mindig felháborító, botrányt okozó, nem egyszer a törvényszék elé hurczolt kivétel. Az angol iskolában rendszer. Nemcsak az alsó fokon, hanem a híres college-ekben is. Az volt nemcsak Byron és Dickens korában. Az ma is.

Smith a német egyetemet elnevezi «High school of Kultur and Brutality»-nek. Nem vagyunk elragadtatva a német Studentenwesen minden túlkapasától és kinövésétől. De ha gyümölcséből kell megítélni a fát, akkor a német főiskola pompás, gazdag, dús nedvű, termékeny fa, a melynek gyümölcse táplálja. élteti az egész művelt világot, még Angliát is, még személyesen Th. F. A. Smith urat is, a ki tizenkét esztendeig volt előadó a cultura és brutalitás egyik főiskoláján.

A német erkölcstelenségről szóló fejtegetések nem érik meg a külön megemlést, utólag meggyőződtem róla, hogy az elolvasást sem érdemelték meg. És mégis Smith könyve érdekes

és tanulságos. Mutatja azt, mi mélyen sülyedhet egy valóban nagy nemzet, mint az angol, ha rossz a lelkiismerete és nyugtalanok az álmai. A rágalomig, a nyilvánvaló, kézzelfogható, falstaffi hazudozásig, az aljas árulkodásig. Ez szomorú dolog. De első sorban nem ránk, hanem az angolokra nézve. Ha német ember olvassa el az erlangeni lector könyvét, az mulatni fog rajta.

Az angol háborús irodalom másik épületes documentuma egy költemény. Egy a százezer közül. S ha itt valaki fölveti a kérdést, miért nem szenteltünk egyáltalán több időt és figyelmet a háborús szépirodalomnak, annak ezt feleljük: a szépirodalom épp oly művészet, mint a festés vagy a szobrászat; annak lehet anyaga a háború is, a béke is, a szerelem is, a testvérgyilkosság is. De mint művészet nem részese az életnek. Talán csak kívülről áll, nem fölötte, mint Schopenhauer hitte és hirdette. De semmiesetre sem él zajgó áradatjában. Olvastunk gyönyörű háborús verseket. Gyönyörűek voltak, de nem azért, mert a háborút énekelték. Nem is azért, noha a háborút énekelték. Szépségüket más tényezők döntötték el: belső érték, a szív meghatottsága, a forma és a tartalom harmoniája, a költő gyengéd és nemes ihlete, vagy komor elborultsága, vagy a jövőbe tekintő vatesi ereje.

Az a vers, a melyet itt bemutatunk, nem tartozik ebbe a kategóriába. Nem jó vers, nem is nagyon rossz. Tisztes középúton halad. De szerzője miatt érdemes a följegyzésre. Ez a szerző a háború második szakaszának egyik legnagyobb fontosságú irányítója, Sir Rennell Rodd. G. C. V. O., British Ambassador in Italy. Sir Rennell képviseli Britanniát Rómában. Nélküle Olaszország nem üzent volna háborút Ausztria-Magyarországnak. Ő a *spiritus rector* az entente diplomatiájának azon a ponton, a hol ma a szálak összefutnak. *Ballads of the Fleet and other Poems* címmel kiadott egy verseskötvet és benne hymnust ír dicső honához. A hymnus, mint mondtunk, közepes aesthetikai értéket képvisel, de eléggé híven fejezi ki azt a kóbor diplomata szellemet, a mely Britannia nevében bejárja a világot és mindenütt alágyújtja a poklot a nemzetek nyugodalmának, hogy melegedjék hamvadásukon.

Ó angol szigetország, ha már az végzetem,
 Hogy éltem ellenid közt kell messze töltenem,
 Annál jobban szeretlek, hisz én ismerem szeled,
 Mely fölnyítja virágid s leng rózsáid felett,
 Mely megrázza az árbocztot s dagasztja a vitorlát,
 A mely megedzi izmaink, hogy ne ártson semmi•korlát.
 Én szeretem zöld pázsitod, hatalmas fáidat,
 Szikláidat a parton, vízen virágaidat.
 Szép álmatag folyóid, a boldog angol tűzhelyet.

Nem fejezhetem be ezt a nagyon is vázlatos, mégis oly igen hosszúra nyúlt ismertetést a nélkül, hogy még egyszer vissza ne térnék M. Schelernek már említett *Der Genius des Krieges* című könyvére. Az angol ethos és a cant pszichológiája című fejezetében a jeles philosophus megkísérli a hirhedt angol cant teljes meghatározását. Szerinte a cant lelki képződmény, a melynek másutt is előforduló alkatrészei vannak, mint hazugság, pharisæismus, formalismus, álszenteskedés, tettetés, nyilvános és erkölcsileg kárhozatos állapotok tekintetében socialis illu-sionismus. De a képződmény a maga páratlan egészében és egyedülálló illatával csak Angliában tenyészik. A cant az öntudat sajátos állapotja, a mely megengedi, hogy mindazt, a mit ez állapot hijján csak a hazugság formájában, tehát egyben rossz lelkiismerettel lehet mondani, azt a cant állapotában levő jóhiszemmel, tehát tiszta lelkiismerettel — hazudja. A cant a jó lélekkel való hazudozás. De hisz ez paradoxon. Nem lehet hazudni úgy, hogy az ember nem tudja, hogy hazudik. A hazugság definitiója éppen az, hogy míg a nem igaz dolgot kimondjuk, tiszta tudatában vagyunk az igaznak. Ez a meghatározás azonban nagyon rideg és dogmatikus. Az emberi lélek pedig finom, változékony, ideges, érzékeny és nem bilincselteni meg magát az ilyen szigorú és zárt dogmáktól. A cant nem a közönséges, aljas hazudozás; nem az észleletek, képzetek, ítéletek durva meghamisítása; maguk az észleletek, képzetek, ítéletek már eltorzultan, a gondolkodó vágyai szerint idomulva jelentkeznek a cant emberének öntudatában. Más szóval, az ember egyszerűen nem emlékszik arra, a mit elkövetett, ha emléke zavarná lelkiismeretét és csak arra gondol vissza, a mit kellemes emlékébe idéznie. Mint Nietzsche oly elmésen mondotta: «Büszkeségem így szólt emlékezetemhez: az nem lehet, hogy te ezt megtetted.

Erre az emlékezet kénytelen volt engedni. Tehát nem tettem meg.»

Nietzsche e szavai kitűnően jellemzik Anglia egész történelmi fölfogását és a szigetország minden lakóját. Minthogy az angol ember tényleg így látja, mert így akarja látni a maga és nemzete multját, ennélfogva voltaképen nem hazudik. Ezért szól mindig a meggyőződés legmélyebb hangján, a becsületesség legtermészetesebb ábrázatával. A gentleman nem hazudik. Nem is. Nincs is szüksége rá. A cant fölöslegessé teszi, hogy hazudjék. Sőt sehol a hazugság közönséges formáit nem ítélik el oly szigorún, mint Angliában.

De van a cantnek még egy pszichologiai és erkölcsi következménye. A cant emberében két lélek lakik. Az erkölcsi törvényeket, a melyeket őszintén és becsületesen tisztel, mindenre vonatkoztatja, csak éppen önmagára nem. A cselekvő én és a másokról ítélő én két különböző lélek. Minthogy pedig a lelkiismeret csak akkor képes tulajdon cselekedeteinkről értékítéletet producálni, ha a cselekvő én és a másokról ítélő én teljesen egyazon normák szerint igazodik, ha magunk sem teszszük meg azt, a mit másokban kárhoztatunk: ennélfogva a cant embere itt is független a lelkiismerettől. Az angol colonista jeles példája ennek a lelkiismerettől ment cselekvésnek. A magánerkölcs és állami erkölcs dualismusa szintén ennek a cantnek a gyümölcse. Angliában van magánlelkiismeret, mert vannak nagy számmal hű, tisztességes, föltétlenül megbízható emberek; de soha nem jutott döntő uralomra a közlelkiismeret.

Ez a dualismus a lélekben néha egészen mulatságosan jelentkezik, mint Dorian Greyben és a Wilde-féle kedves vígjátéknak (*The importance to be Ernest*) kettős életű Lord Banbury-jában, a ki otthon a vidéken istenfélő templomi előljáró és Londonban az utolsó mulatóhelyek notorius látogatója. Ez a dualismus teszi London életét is oly sphinxszerűen rejtelmessé és fenyegetővé: egyik felében a rengeteg vagyon, jólét, fényűzés, cultura; a másikban a végletes inség, a forradalommal fenyegetődöző kenyértelenség és munkanélküliség. És a cant azt követeli az első fél lakóitól, hogy ne lássák, ne tudják, de ne is sejtsék a másik létezését. A shocking nem becsületes megbotránkozás valami illetlenségen, hanem óvatos megelőzése

annak, hogy ilyesmi csak tudatába is jusson az előkelő angolnak.

A cant a politikában: Anglia a világ javáért, a cultura terjesztéséért, kis népek függetlenségéért küzd; sőt odáig megy önfeláldozó jóságában, hogy mostani hadviselésének főczélja Németország megszabadítása a porosz militarismus alól.

*

Lassankint egész könyvtár és pedig hatalmas, sok ezer kötetes könyvtár gyűl össze a háború irodalmából: történetírás, földrajz, geographia, ethnographia, sociologia és még sok más. Vajon lesz-e csak egy tudományszak is, a mely e műveket maradandó értékei közé helyezi, önmaga igazi gazdagodásának tekinti? Csak a legritkább esetben. A háborús irodalom psychológiájának fő jellemzője, hogy benne elhomályosul a tudományos lelkiismeret, a tiszta tárgyilagosság, a látás élessége, az ítélet nyugodtsága, a logikai gondolkodás szoros és szerves kapcsolatossága. És fölülkerekedik az indulat, a szemrontó szenvedély, az öntudat küszöbe alatt sokáig némán maradt vagy mesterségesen elhallgattatott faji ösztön. A tudós, bármily tudós, egy csodálatos illusio és hallucinatio áldozatává lesz, azt hiszi, hogy a fronton van, azt hiszi, hogy minden betűje egy-egy golyó, a mely ellenséges életet olt ki, minden okfejtése géppuska, minden fejezete ágyú. Nagyon téved.

A katona, a ki a lövészárokból harszik, él, mikor öl; véd, ha támad; szeret, ha gyűlöl. A tudományos lövészárk katonája csak támad, öl és gyűlöl. És éppen azért az igazi katona műve a maga együgyűségében, szerénységében, tudatlanságában, a nagy tömegbe olvadó névtelenségében halhatatlan. A betű katonájának alkotása a háborúval együtt el fog múlni. Mert az a könyvtár, a mely az e fajta műveket foglalja magában, csakugyan megérdemelné a Vörösmarty szenvedélyes fölkiáltását: «Országok rongya, könyvtár a neved!»

SEBESTYÉN KÁROLY.

A HOMEROSI KÉRDÉS MÚLTJA ÉS JELENE.¹

Mióta Wolf Frigyes Ágost a XVIII. század végén (1795) megjelent híres *Prolegomená*-jával a homerosi kérdést megteremtette, azóta a német tudomány nem szűnt meg Homerossal foglalkozni. Ha az így létrejött munkáknak szinte beláthatatlan számához hozzátesszük a francia és angol philológiának Homeroszt és a homerosi kérdést tárgyaló irodalmát, elmondhatjuk, hogy a Homerosra vonatkozó irodalom nagy rengetegének átkutatására egy hosszú emberélet sem elégséges. S ez az érdeklődés a költők atyja, a költészet fejedelme iránt nem fog megszűnni, míg az emberekből ki nem hal az idealizmus és a költészet szeretete. Korok és divatok jönnek és letűnnek, változik az ízlés, változnak az igények: mindez nem csorbíthatja Homeros dicsőségét, nem homályosíthatja el napjának ragyogását. A költészet nagy törvényhozója előtt hódol a hagyományok, kipróbált értékek és erőforrások tisztelője s — akarva nem akarva — hódolni kénytelen a költészetnek új utakat kereső iránya, különben saját létjogát kockáztatná.

A történelmi kutatásnak egyik legszebb feladata az emberiség ősi múltjának kifürkészése, a múlt látkörének tágítása és mélyítése. Míg az emberből ki nem hal az a vágy, hogy önmagát megismerje, addig culturájának forrásai iránt sem lehet közömbös. Hogyne vágyna tehát beletekinteni a költészet ez istenadta ős művészetének titkaiba, legrégibb műhelyébe? Hogyne vágyna megérteni és megmagyarázni azt a csodát, hogy Krisztus előtt csaknem ezer évvel olyan műveket teremtetett az emberi elme, melyek szinte folytatásai a teremtés munkájának.

¹ Erich Bethe: *Homer. Dichtung und Lage. I. Ilias*. megjelenése alkalmából. (Leipzig-Berlin, 1914. Teubner).

Valóban újabb időben nem hogy apadt volna a Homeros iránt való érdeklődés, sőt inkább fokozódott, annyira, hogy a XX. század eleje óta Homerosról legalább félezer számbavehető munka jelent meg az említett három nemzet tudományos irodalmában.

Azonban Wolf óta nagyot fordult az idők kereke s Homerosról való felfogásunk nagy átalakuláson ment át. Üdvös visszahatás támadt az ellen az elfajulás ellen, mely Wolf elméletét ad absurdum vitte. Hiszen tudvalevő, hogy maga Wolf nem kételkedett Homeros létezésében, sem abban, hogy a nevét viselő két nagy költeménynek jó részét ő alkothatta, nem kételkedett az *Ilias* és az *Odysszeia* művészi egységében, csak azt állította, hogy az írás ismerete nélkül (mert szerinte az írást Homeros kora még nem ismerhette) ilyen nagy művek létre nem jöhettek, azért a két költemény művészi egysége későbbi kornak és több költő közreműködésének köszönhető. Ha tehát Wolf tudta volna azt, a mit nem rég bizonyítottak be Evans krétai ásatai, hogy az írást már a mykenei kornak ismernie kellett, akkor eszébe sem jutott volna, hogy Homerosnak, mint szerves nagy költemények szerzőjének működését kétségbe vonja. Maga megvallja, hogy ő csak a történeti okoknak (t. i. az írás ismeretlen voltának) engedve állította fel tételét s megesik, hogy a kimutatott történeti okokról megfeledezve a régi módon olvassa Homeroszt s e csodás költészet gazdag folyamába mélyedve (némely betoldást nem tekintve) ő is mindent egyöntetűnek és valódi homerosinak talál; ilyenkor annyira haragszik magára, hogy jobban senki sem haragudhatik, a miért Homeros-tagadó tételét felállította.

Mint látjuk, Wolftól még könnyű lett volna a visszatérés a régi módon való Homeros-olvasáshoz, a régi — azóta annyiszor kigúnyolt és pellengérre állított — naiv hithez. Nem, a szétbontó kritikának, a romboló tagadásnak először végig kellett játszania tudós játékait. Jönnie kellett Wolf radicalis folytatójának, Lachmannnak, (1837) ki mint a Nibelung-éneket, az *Iliast* is apró, önálló epikus dalokra szabdalta s jönnie kellett az angol Grotenak, ki a német Hermann gondolatát folytatva, az eposok magvát kereste s egy kisebb terjedelmű, egységes *Ős-Iliast* hámozott ki az idők folytán kibővült mai *Iliasból* s őt követve

Kirchhoff egy ős *Odysseiát* a mai *Odysseiából*. Több mint fél századon keresztül Lachmann, Grote és Kirchhoff elmélete uralkodott a Homeros-kutatásban, még pedig úgy, hogy a német kutatók legnagyobb része Lachmann szavára esküdött, míg az angol philologusok általában honfitársuknak, Grotenak híveivé szegődtek. Leginkább hívek maradtak a hagyományhoz a francziák, bár köztük is akadt kiváló tekintély (M. Croiset), a ki görög irodalomtörténetében a bővülés elméletét pártolja. Az egység védői a nemzeteknél sem hiányoztak: Otfried, Müller, Nitzsch és Welcker ma is nagy és fényes nevek, habár Homeros mellett való állásfoglalásuk miatt jó ideig nem kis mellőzésben részesültek. Azonban ők sem úgy fogták fel a homerosi eposok egységét, hogy elejétől-végig minden soruk és minden szavuk Homerostól származik. Elismerték, hogy a homerosi eposok némely változást szenvedhettek, egy-egy episodikus részlettel bővílhettek, sőt hogy maga Homeros elődjeinek, az aoidosoknak epikus dalait többé-kevésbbé felhasználhatta, azonban míg egyfelől Homerostól az átgondolt, egységes, szerves alkotás munkáját elvitatni nem engedték, másfelől — egy-két részletre vonatkozó engedményen kívül¹ — határozottan tagadták annak a lehetőségét, hogy a ma előttünk levő teljes költemények corpusában az igazán homerosit a nem-homerositól biztosan elválaszthassuk. Sőt már maga Wolf is lehetetlennek mondta annak megállapítását, hol kezdődnek új szálak és későbbi kapcsolatok a homerosi énekek összeszövésében.

A német philologusok tábora, mely kivált Lachmann óta abban fáradozott volt, hogy a költeményekben fölfedezett ellenmondások alapján alkatrészeire szaggassa kivált az *Iliast* (az *Odysseiának* Wolftól is magasztalt csodás szövedéke nem kedvezett a dalelmélet híveinek), kiindulása pontját megdönthetetlennek tartva, sokáig szánakozó gúnnyal tekintett a homerosi egység jámbor pásztoraira, mint kritika nélkül való rajongókra. S ime, ma mit látunk? Alig van valaki, a ki Wolf vagy Lachmann hívének vallaná magát; alig akad valaki a németek közt is, a ki merőben tagadná az *Ilias*- és *Odysseiá-*

¹ Egyes énekeket vagy énekrészleteket már az alexandrini kritikusok (Zenodotos, Aristophanes, Aristarchos) későbbi betoldásoknak ítélték.

nak legalább viszonylagos egységét és szerves összefüggését. Mindinkább megszűnnek az aprioristikus föltevések, kalandos képzelődések: helyet adnak a megérteni-akarásnak s a mindinkább egységeseknek vallott műrecek eredeti felfogást nem fitogtató odaadó taglalásának. A gazdátlanoknak hitt, kusza, apró epikus dalok labyrinthusában megbízható Adriadnefonalat ad kezünkbe a belőle mindinkább kibontakozó nagy költő-egyénség. Mindjobban belátják, hogy a századok sorának csodálatát fölkeltett, maig is páratlan alkotások nem lehetnek véletlenül egyberakódott vagy mesterséges műfogásokkal egybe-
rött heterogén elemek halmazai. Nagy alkotások nagy alkotó nélkül el sem képzelhetők s bármennyire el tudott rejtőzni Homeros alkotásának ragyogása mögött, meg kell őt keresnünk a lelki világát visszasugárzó költészet tükrében, meg kell értenünk szándékait és eljárását; nem korunk felfogásának, hanem saját kora és egyénsége föltételeinek szempontjából kell magyaráznunk. Nem azt kell tehát keresnünk, a mi a kétségtelennek mondható egységet zavarja, hanem azt, a mi apró, zavaró körülmények ellenére is biztosítja.

Mi okozta kivált a német philologusok Homerosról való felfogásának e meglepő változását? Első sorban a felbontó kritikának az a csődje, melyet az idézett elő, hogy nem akadt két kritikus, kinek vivisectiója ugyanazt az eredményt tüntette volna fel; másodsorban a szétbontók argumentumainak hitel-vesztettsége. Legfontosabb volt Lachmann óta ez argumentumok közt az epos adataiban fölfedezett sok ellenmondás. Ez ellenmondások alapján osztotta fel Lachmann az *Iliast* 18 ellenmondás nélküli, tehát szerinte kifogástalan dalra. Sajnos, rajta is meg-
esett, hogy La Roche mindjárt az első, «kifogástalan» dalban ellenmondást fedezett föl. De leginkább megingatta a valódi vagy vélt ellenmondások bizonyító erejét az a fölfedezés, hogy efféle ellenmondások a legkiválóbb költők pl. (Vergilius, Dante, Shakspeare, Schiller, Goethe) műveiben is találhatók, sőt Homeros legkiáltóbb ellenmondása, hogy Pylaimenes paphlagoniai király egy helyt elesik s később ismét életben van, Thacheraynek *The Newcomes*-ában ismétlődik. Ide számíthatjuk a kisebbrendű motívumoknak ad hoc fölvételét és elejtését (kivált az *Odysseiában*). Homeros nem olvasó és reflectáló, hanem naiv

lélekkel hallgató közönség számára költött s egy-egy alkalommal csak egy-egy kikerekített részt adhatott elő. Így az egyes részekben a nagy egységbe olvadás mellett is kellett bizonyos önállóságnak lennie, a mi önkénytelenül bizonyos discrepantiákat idézett elő. A mi pedig a nyelvi különbségeket és a realis világ egyes dolgaira, szokásokra és culturára vonatkozó eltéréseket illeti, melyekből némelyek szintén az egység ellen kovácsoltak fegyvert, azokat megfejtí az a magyarázat, hogy a két epos mind tárgyával, mind nyelvével egy hosszantartó fejlődés talajában gyökeredzik s nem kezdetét, hanem végét jelzi egy nagy múltra visszatekintő költői gyakorlatnak. Homeros nem a semmiből teremtet, hanem századok hagyományait, részben talán már költői alakot öltött hagyományait öntötte szerves egészbe s a görög világ, melynek számára alkotott, sohasem kételkedett Homeros alkotó munkájában s nem akadt fönn azokon a discrepantiákon, melyeknek alapján a XIX. század kritikusaiknak egy része Homerosnak még létezését is kétségbe vonta.

Ma már a legtöbb kritikus, még a szétbontó kritikusok epigonjai is, jórészt elismeri, hogy a két eposnak művészi tervszerűséggel megszerkesztett épülete öntudatos alkotó nélkül el nem képzelhető s ma mind inkább és inkább kerekedik a nagy költő személyiségét, ki közel egy századnak kritikai analysisei között csaknem egészen elveszett volt szemünk előtt. Persze addig, míg a Homerosi eposokban csak népköltészetet láttak, könnyű volt Homeros helyett a *dichtender Volksgeist*-ot szerepeltetni s könnyű volt ez eposokat századok *Naturproductum*-ainak nyilvánítani. Hiába hivatkoztak az *Iliasszal* terjedelemben vetekedő *Kalevalára*, mert annak mozaikszerű, laza szövődése meg se közelíti az *Ilias* szerves egységét. Ma az is tiszta sor, hogy Homeros nem is a népnek, hanem a fejedelmi udvarok fényes közönségének énekelt, fejedelmek és istenfiak tetteit foglalta dalba, mint az *Odysseia* Phemios és Demodokosa. Később tették költeményeit a rhapszódosok az egész nép közkincsévé, később vált Homeros az egész görög nép nevelőjévé.

Az utóbbi évtizedeknek érdeme az is, hogy az áós szintén becsületet szerzett a személyes Homerosnak. Azelőtt sokan hajlandók voltak népies, naiv meséket látni a két epos

énekeiben s ez a felfogás szintén a «*dichtender Volksgeist*» föl-
tevéésének kedvezett. Mióta azonban Schliemann és Dörpfeld,
Evans és mások ásója azelőtt meg sem álmodott gazdagságában
és teljességében feltárta a bámuló szemeknek a mykenei cultura
eltemetett világát, azóta Homerosban nemcsak az isten áldotta
ősművészt bámuljuk, hanem a Krisztus előtti második ezer
évek, a mykenei culturának az archæologiai kutatás által
hűnek és igaznak bizonyított codificátorát, az európai civili-
satio legrégibb történelmi forrását. Századok során alakult,
népi phantasia termékeiből kifejeződött s összerakódott ének-
egyveleg nem lett volna képes az *Ilias* színhelyét s az ott végbe-
ment eseményeket a valóságnak ennyire megfelelő módon raj-
zolni. Azt az autopriát, a valóság iránt való azt a bámulatos
érzéklet, melyet az *Ilias*ban elbeszél és rajzolt dolgok feltün-
tetnek, csak egy nagy személyiség, egy alkotó lélek magya-
rázza meg.

Az általános felfogásnak ilyen változása mellett természet-
esen változnia kellett a kutatás módszerének is. A szétbontó
kritika helytelen kiindulásából származott hibákat el kell
kerülni. Szem előtt kell tartanunk, hogy Homeroszt nem állít-
hatjuk a mai kritika ítélőszéke elé. Homerosnak önmaga, leg-
feljebb még saját kora szabta meg a törvényeit, nekünk nincs
jogunk évezredekken keresztül kialakult, vagy ma megállapított
törvényeket a legrégibb törvényhozónak fejére olvasnunk s bár
lehetnek, sőt vannak az emberi léleknek olyan örök törvényei,
melyeknek ellenére már Homeros sem cselekedhetett, mégis
minden egyes esetben meg kell fontolnunk, vajon azt a törvényt,
melyet mi örökérvényűnek hiszünk, minden fenntartás és min-
den engedmény nélkül kötelezőnek tarthatjuk-e egy csaknem
háromezer éves idegen világ emberére nézve.

Ezt ma a kritikusok legnagyobb része megfontolni valónak
tartja s hitele-vesztettnek tekinti a Lachmann-féle módszert,
melynek különben még csak itt-ott találkozunk már-már el-
simuló hullámfodraival. Jobban tartja magát a Grote-Kirchhof-
féle álláspont, az egyszerű, kisebb terjedelmű ősmagból való
kibővülés elmélete. Csakhogy ennek hívei közt erős választó
falat von az a lényeges különbség, hogy míg egyfelől az ős-
mag kihámozásában ketten sem egyeznek meg teljesen, más-

felől egy részük az őś magot, más részük a kibővült teljes eposzt tulajdonítja Homerosnak, vagyis egy részük az őś mag, más részük a kialakult teljes alkotás költőjének adja a pálmát. Sajátságos azonban, hogy míg pl. a Kirchhoff nyomain haladó Wilamowitz-Moellendorff, bár azt tartja, hogy az egység agyréme az eposz legszebb részeihez vivő utat elzárja, többször akarva nem akarva elismeri a mai *Ilias* költőjének alkotó művészetét, melylyel nem apró dalokat, hanem nagyobb eposzokat olvasztott egybe, s ő, a ki megvallja, hogy: «Die Entstehung dieser Epen wird uns immer ein Geheimniss bleiben» — mégis szinte apodiktikus biztossággal igyekszik elkülöníteni az eposz régebbi és újabb elemeit. Hasonlókép D. Mülder, bár lelkesen kérdi: «Wer wagt denn heute ernstlich noch zu leugnen, dass auch in der *Ilias* ein einheitlicher Gesamtzusammenhang deutlich vorhanden ist?» — s ennek az összefüggésnek megteremtőjét nem tehetségtelen gyűjtőnek, hanem érdemes alkotónak tartja, mégis sokszor úgy jellemzi ennek az alkotónak eljárását, mintha nem is költőről, hanem valami foldozó vargáról vagy csirizelő mesteremberről beszélne. Hasonlóképen Erich Bethe, kinek új művéről mindjárt szólni fogunk, a görög költészet történetében (Gerceke és Norden tud. kézikönyvében) nyíltan kimondja: «Die oft hervorgehobene Planmässigkeit beider Epen ... fordert einen künstlerisch denkenden und disponierenden Menschen» — s mindamellett később lehetetlennek mondja, «*Ilias* und *Odyssee* als freie originale Dichtungen eines Mannes auszugeben».

Így a francziáknál is, — a hol Victor Terret nagy műve (1899.) a homerosi eposzok szerves egysége mellett tört lándzsát, újabban P. Girard, M. Bréal és M. Croiset szintén a Kirchhoffianusok mellé állottak s mindegyik a maga ízlése és phantasiája szerint különíti el a homerosit a nem-homerositól. Részemről meg vagyok róla győződve, hogy ez az irány éppen úgy csődöt fog mondani, mint a Lachmanné. Az kétségtelen, hogy az *Ilias*ban, valamint az *Odysseiában* vannak gyöngébb részletek, vannak discrepantiák, éppen úgy, mint minden emberi műben, de azért csak nagy bizakodás, sőt elbizakodás arrogálhatja magának a homerosi és nem-homerosi tulajdon elkülönítésében a döntést. Épp ezért örvendünk, hogy újabban a

németeknél is előtérbe kerül a homerosi egység elismerése és Belzner, Roemer, Draheim, O. Jäger, C. Rothe, Finsler és Drerup ide vágó művei a tudományos kutatás szerénységével, mérsékletével és józanságával új medret nyitottak a költő megértésének.

Az elmondottakat szem előtt tartva kezünkbe vehetjük azt a Homeros *Iliás*áról irt vaskos új könyvet, mely 1914-ben jelent meg Erich Bethe lipcei egyetemi tanár tollából. Nagy tudás, éles elme és nem csekély önbizalom tükröződik benne arra nézve, hogy új eredményeivel forradalmat fog előidézni a homerosi kérdés körül. A 347 lapra terjedő munka két könyvre oszlik. Az elsőben az előzetes kérdéseket tárgyalja s azt a merész tételt állítja fel, hogy a homerosi eposok nem előszóval való előadás számára készültek, hanem könyveposok (Buchepen). Bethe kétféle előadásmódot fedez föl az *Iliás*ban: a dal és az epos stylusát. Ott, a hol nincs az egész cselekvény kifejtve, csak a főbb mozzanatok ormaint érinti a költő gyors lendülettel, ott a dal hangjai ütnek meg füleinket; a hol azonban bősz, széles mederben, kényelmes részletezéssel halad a cselekvény, ott az epos előadásmódját kell fölismernünk. Az *Odysszeiában* már ilyen teljesen kifejlett epikus stylussal van dolgunk, az *Iliás*ban azonban még megtaláljuk a részletezéstől ment lyrikus előadásnak nyomait, így mindjárt az epos elején, a hol a költő az első szótól kezdve mindjárt nem epikus nyugalommal, hanem tömör rövidezséggel, szenvedélyes gyoisasággal siet céljához, Achilles haragjának előadásához. Ezért hiányoznak a dalszerű előadásból a részletéző hasonlatok, míg az igazán epikus részekben sokszor egészen felhalmozódnak. Igaz, hogy a kezdetnek mohón haladó dalstylusát megszakítják a Chryses-történet leíró részletei, de ez már az epikus stylusnak térfoglalása. A dal és a nagy epos közt a kis epos az átmeneti forma. Ilyeneket énekeltek a rhapsodosok, mint az *Odysszeiában* Phemios és Demodokos, s az ilyen kisebb terjedelmű hősi dal még éneklésre alkalmas, tehát strophás szerkezetű volt, mint a kardalok. A nagy eposok, melyek már éneklésre alkalmatlanok voltak, nem a rhapsodos-előadások számára készültek, hanem művészi törekvésből származó irodalmi alkotások, melyeket később szintén előadtak a rhapsodosok, de nem énekelve, hanem szavalva,

lant-kíséret nélkül. Bár az *Ilias* a régibb, mindkét epos a 6. században keletkezett, az *Ilias* a kötött beszédű, ünnepies hősi dalból, az *Odysseia* a kötetlen szavú meséből. E szerint a hősi kardal az epos anyja, s valamint a szavalt hősi epos az énekelt hősi dalból fejlődött, úgy az aoidosok epikus dala, mely egykor strophásan tagolódott, a tánczó kar hősi dalából keletkezett.

Hát ezekben az állításokban sok érdekes van s az okszerűség sem vitatható el tőlük. Helyes megfigyelésen alapszik a kétféle előadásmód megállapítása, de kérdés, van-e azért jogunk a kétféle módot két különböző forrásból származtatni, s vajon nem tehetjük-e föl, hogy Homerosnak ép úgy megvolt a képessége a dalszerű (helyesebben: drámai) tömör előadásmódra, mint a széles epikus festésre? Hiszen tagadhatatlan, hogy mindkettőt a neki megfelelő helyen alkalmazza és így sohasem válik stylus-talanná. Abban, hogy az *Odysseiában* teljesebben ki van fejlődve a széles ecsetű epikus stylus, kétség kívül igaza van. Erre nézve legyen szabad a Kisfaludy-tárásság aegise alatt megjelent *Homeros*-omnak a következő helyeit idéznem: «A rajzoló leírás, mely az *Ilias*ból csaknem merőben hiányzik, az *Odysseiában* jelentős tért foglal. Még fontosabb a vallási felfogásban észrevehető különbség. Az *Ilias* erkölcsisége alantabb fokon áll, mint az *Odysseiáé* . . . Mi azokkal értünk egyet, a kik az *Ilias*ban nagyobb egyszerűséget és több költői őserőt, az *Odysseiában* több művészetet és csoportosításbeli ügyességet látnak. Mivel nem hihetjük, hogy a régibb, hatalmasabb és fenesegebb alkotás szerzőjének nevét mosta volna el a feledés árja, azt kell hinnünk, hogy az *Ilias* Homeros alkotása. Az *Odysseia* legalább egy századdal ifjabb és oly Homeridától való, a ki készen láta az *Iliast* és tudatosan utánozta, de egyszersmind feltalálóművész is volt. Ezért sikerlüt neki Homeros stylusában újat, eredetit és kora ízlésének megfelelőt alkotni . . . Ugyanez a Homerida lehetett az, a ki az *Iliast* itt-ott kibővítette, így pl. a X. XXIII. és XXIV. éneket (melyek még szókinés dolgában is feltűnő rokonságot mutatnak az *Odysseiával*) hozzá fűzte».

A második könyv foglalja magában az *Ilias* elemzését és az ebből vont következtetéseket. Itt először is helyesen védi

meg az *Ilias* III—VII. könyveit a Grote-féle betoldás vádjá ellen s kijelenti, hogy ez énekek eltávolítása az *Iliast*, mint költeményt, széttöri. Magasabb művészi szempont vezette a költőt, mikor a cselekvény szigorúan következetes kifejtését feláldozva, beszőtte a görögök győzelmét, hogy Trójába és polgárainak lelkébe betekinthessünk. Ebben tehát nem egy redactor ügyetlen tapogatódzását kell látnunk, ki egy szigorúan megalkotott egységes költeményt szétfeszített vagy apró dalokat egybe ragasztott, hanem egy költőnek okos megfontolását, a ki a költői hatás és hallgatásnak nemzeti büszkesége érdekében átgondolt képsorozatot állított elénk.

Örömmel olvassuk ezt a talpraesett apologiát amaz énekek mellett, melyek nélkül az *Iliast* mi sem tudjuk elképzelni s teljesen csatlakozunk a szerzőnek ahhoz a megállapításához, hogy: «Die *Ilias* ist nicht eine Achilleis, sie ist in Wahrheit eine *Ilias*. Und sie ist das nicht durch Zufall geworden, sondern durch den Willen und durch die Kunst ihres Dichters» (63. l.) és: «Die *Ilias* trägt ihren Namen mit Recht. Sie ist nicht eine durch Interpolationen erweiterte und aus den Jugen getriebene Achilleis, sondern wir erkennen in ihrem Aufbau vom ersten bis zum letzten Buche eben eine *Ilias* voll Sinn und Plan. Sie ist also das Werk eines bedächtigen und künstlerisch fühlenden Mannes, der ungeheure Massen durch wenige klare Linien zu gliedern und zur Wirkung zu bringen wusste». (68. l.)

Ezek után azonban váratlan fordulattal lep meg bennünket a szerző. Kijelenti, hogy bármily nyilvánvaló az *Ilias* tervszerű egysége, még sincs jogunk arra, hogy azt minden részében egyazon költő eredeti alkotásának hirdessük. A költemény elemzése útján meg kell vizsgálnunk, vajon az egészben tapasztalt egység a részletekben is bebizonyul-e s nem akadunk-e kiegyeztetetetlen belső ellenmondásokra; mert ha igen, akkor ezt csak úgy magyarázhatjuk, hogy *Iliasunkat* egy költő erős keze formálta ugyan egy nagy terv alapján, de e célra régiebb költeményeket használt fel.

Hiszen hogy Homeros régiebb költeményeket is felhasználhatott azon kívül, hogy a történet és monda közkinséből kénye-kedve szerint merített, azt a concessiót már régen megtette az unitáriusok (Homerosi egység hívők) egy része. Ha

azonban valaki, mint most Bethe, arra a feladatra vállalkozik, hogy magából az eposból vett argumentumokkal kimutassa azt, mi az, a mit Homeros készen vett át elődeitől, mi az, a mit maga tett hozzá s miképen kapcsolta össze: ezt a vállalkozást legalább is merésznek, a hozzá való önbizalmat könnyen elbizakodásnak mondhatjuk. Mert Homeros, ha igazán nagy költő volt és nem tákoló-mester, akkor bizonyára úgy olvasztotta össze az idegent a magáéval, hogy az összeolvasztás, forrasztás helye észre nem vehető s föl sem fedezhető. Már pedig Bethe igazán nagy költőnek, öntudatos alkotónak tartja Homeroszt. Hogyan hiheti tehát, hogy a ő az állítólagos forrasztások helyét föl fogja fedezni?

De lássuk, honnan veszi bizonyítékait. Az *Iliast* szerinte három főrészre osztja két nevezetes határkö, a IX. és a XIX. ének, mint a melyek az epos fő témáját, Achilles haragját ismét fölveszik és folytatják. Azt azonban nem kell várnunk, hogy a valóságos kiengesztelődés (XIX.) megfeleljen a IX-nek, az engesztelés kísérletének, mert Achillest nem ez indítja harcra, hanem Patroklos halála. Ha mind a mellett a költő a kiengesztelődést a IX. énekkel párhuzamosan előadja, akkor ebben a főmotivumra vonatkozó tagozás és a IX. énekre való szándékos vonatkoztatás művészi szándéka nyilvánul. Úgy de a IX. ének, mint művészi alkotás jóval fölötte áll a XIX-nek, melynek szárazságát már régebben észrevették. Ebből azt a Wilamowitztól már hangoztatott következtetést vonja Bethe, hogy a XIX. a IX. után van költve. Van azonban az *Iliasnak* két helye, mely a IX. ének engesztelési kísérletét teljesen ignorálja. Egyik a XI. 609. a hol Achilles, mikor a görögöket futni látja a hajóktól, így szól Patrokloszhoz: «Most fogják csak, hiszem, esdekelve ölelni térdemet az achajosok, mert már türelhetlen inség szorongatja őket». Szintígy XVI. 85. mikor Patroklost maga helyett harcra küldi, szem előtt tartja saját céljait, «hogy a görögök nekem visszaadják a szép leányt (Briseist), s azon felül fényes ajándékokat adjanak». S akkor mondja ezeket, mikor az elmúlt éjjelen Agamemnon követi az érintetlen Briseis visszaadásával és a legfényesebb ajándékokkal iparkodtak szívét meglágyítani. Ez — Bethe szerint — az *Ilias* legkiáltóbb ellenmondása, mely egyazon szabadon alkotó

(freischaffend) költőtől nem származhatik, s Bethe, — ki az eddig másoktól kimutatott ellenmondások iránt, a banális logikánál fontosabb, magasabb költői szempontokat méltányolva, olyan nagy elnézést tanusít, ebből az általa hangoztatott (bár régen észrevett) ellenmondásból döntő bizonyítékot kovácsol az egyszerűség ellen. Ez ellenmondás abban áll, hogy az *Ilias* hősről két, egymással megférhetetlen felfogás ütközik össze. Az egyik (XI. 609.) úgy rajzolja Achillest, mint a kit két, egyaránt erős vágy sarkal, hogy szenvedett sérelméért elégtételt kapjon és ismét harcra mehessen; s ennek megfelel a XVI. eleje, hol csak bizonyos megbiztosító föltételekkel engedi Patrokloszt harcolni. Ez az Achilles nem utasította volna vissza a IX. énekbeli követség kínálta elégtételt. Ellenben a IX. ének Achillese bántódásában annyira el van keseredve, hogy a legteljesebb elégtételt, a legfényesebb kárpótlást elutasítja s harci kedvét, tetterejét elvesztve haza készül menni, lemondva a hősi pályáról, melyben nincs köszönet. Ez nem a sanguinikus, ez a melancholikus Achilles, s a kétféle Achilles, kiket egymással semmiféle magyarázat össze nem egyeztethet, nem egy, hanem két nagy, de egymástól teljesen elütő költő alkotása. Azt viszont el kell ismerni, hogy Patroklos kiküldése mind a kettőhöz talál: Achillesnek saját hajóját meg kellett mentenie az ellenséges tüztől. Azonban az, a ki a IX. ének engesztelhetetlen Achillesét költötte, nem tudott semmit a kiengesztelődésről (XIX. ének), az csak Patroklos halálát megtorolni vitte harcra Achillest. Bizonyítja ezt Phoinix beszéde is a IX. énekben: inti Achillest, engedjen, mert úgy járhat, mint Meleagros (kinek történetét elmondja): akkor hárítja el a vészt, mikor nem kap érte jutalmat. Ennek az intelemnek be kell válnia, így tehát a IX. ének költője nem tudott semmit a XIX. énekbeli kibékülésről. Mind ezekből azt következteti Bethe, hogy a mai *Iliast* a XIX. ének költője alkotta: annak volt érdekében, hogy a kiengesztelődést a költeményébe beledolgozott, más költőtől származó IX. és XVI. énekekkel egyesítse.

Mindezek alapján kimondja Bethe fő tételét, hogy az *Ilias* nem eredeti őssalkotásnak (Urschöpfung) köszöni egységességét, hanem különböző eredetű, régibb költemények együvé erőltet-

tésének. Ezért az *Ilias* elemzésének kettős feladata van: 1. megállapítani a mi *Ilias*-unk szerzője munkájának módját és terjedelmét; 2. kihámozni az általa beillesztett régibb költeményeket. E kettős feladat teljesítésének útján már nem kísérhetjük a szerzőt tovább. Elég részletesen számba vettük kiindulása pontját és főerősségét, hogy róla véleményt alkothassunk. Mielőtt azonban ezt tennők, lássuk fejtegetéseinek eredményét, a mint azt ő maga könyve utolsó lapján (369.) összefoglalja:

«A mi *Ilias*-unk egy régi, hírneves, mintegy 1500 versre terjedő kis eposon épült fel, mely Achilles haragját kemény, izmos vonásokkal, szigorú művészettel adta elő. Egyesítve vannak vele egyes dalok, melyek részint elhez csatlakoztak, részint egészen függetlenek voltak tőle és körétől, és más különböző eredetű darabok... Ezekből az alkatrészekből van fölépítve az *Ilias* hatalmas épülete nagy gonddal és művészettel, biztos, nagyszabású, s meg is valósított terv szerint. Minél tovább szemlélem, annal inkább növekszik csodálatom szerzője iránt. Nem véletlenség, hogy az *Ilias* fennmaradt és hogy egészen fennmaradt törlések és pótlások nélkül. Bizonyára vannak benne interpolált versek, de az nem fontos, hiszen azoktól a tragédiákat sem kimélte meg a sors. De egész jelenetekkel nincs bővítve, sem megcsönkítve. Úgy, a mint van, zárt egység, melyből kár nélkül sem kivenni, sem hozzá tenni nem lehet semmi lényegest. Ez nem valami kontárnak, tákolónak, foldozó költőnek és szerkesztőnek a munkája, ki régibb költeményeket gépiesen ragasztott együvé. Oly férfiú, a ki ily messzeható tekintettel, ily biztos fogással számos, egymástól messze ágazó költeményt összefoglalt és végre mégis élesen megrajzolt nagy körvonalaktól határolt egységbe kényszerített, méltán számot tarthat legalább a költő-építőmester dicsőségére. Olyas mit producált, a mit előtte még senki meg nem teremtett».

S ha most azt kérdjük, hol van az az 1500 versnyi kis epos, akkor Bethe azt is elmondja nekünk (333. l.). Ez egy Achilles haragjáról szóló ősi dal volt (μῆνις-dal) a következő tartalommal: «Achilles, tiszta szándékában félreismerve, Agamemnonról megsértve, ellene senkitől sem támogatva, fölmondja a görögöknek a bajtársi közösséget, hogy megmutassa nekik, hogy nélküle elpusztulnak. Istenanyjának kérésére megígéri Zeus, hogy az ő

tiszteletére a trójaiaknak adja a győzelmet. Az isten csakhamar be is váltja ígérését. A trójaiak visszanyomják a görögöket a harcmezőről védtelen táborukba. Diomedes, Odysseus megsebesülnek. Egyedül Aias védi kimerüléseig a hajókat. Ekkor Achilles látja sátrából inségüket és ujjongva mondja Patroklosnak, hogy nyert ügye van, a görögöknek most meg kell alázkodniok. De Patroklos kérésével ostromolja és megnyeri engedélyét, hogy legalább a végveszedelmet — a várt kérlelés nélkül is — elháríthassa, midőn Aias Zeustól megfélekezve hátrál és egy hajó lángba borul. Patroklos győzelmi mámorában megfedlekzik Achilles parancsáról, hogy mindjárt forduljon vissza, hogy ő a görögök megalázkodásától és elégtételétől el ne essék: s elesik Hektor kezétől. Holttestének megmentésére, melyet ügygyel-bajjal ismét Aias védelmez, Achillest hívják. Az nyomban elősiet, visszanyomja a trójaiakat, megöli Lykaont s Trója falai alatt levágja Hektort. Kétségbeesetten hangzanak Priamos és Hekabe panaszaik.

Ime a Ménis (harag)-dal, a pőrére vetkeztetett, sőt csontvázra vedlett *Ilias*, *Iliasunk* «magva», melyhez az alakítás és hatás erejére nézve — Bethe szerint — nincs fogható a homerosi költészetben. *Iliasunk* megszerkesztője azonban ezt a Menisdalt sem eredeti alakjában tette nagy épületének alapjává, hanem már átdolgozott állapotában. Volt ugyanis egy régibb Patrokleia, mely még semmit sem tudott a görög tábor lőfaláról, az Achilleshez indított követségről s Patroklos XI. énekbeli küldetéséről. Másfelől nemcsak a Menist használta fel, hanem még egész csomó, önálló, apró költeményt, minők pl. Menelaos és Alexandros párviadala, Diomedes vitézkedése, Hektor és Andtomache találkozása, az Achilleshez indított követség, a Dolon-kaland, a pajzskészítés, Patroklos eltemetése, Hektor kiváltása stb. Mindezeket lehetőleg összeegyeztetve, ellenmondásaikat elsimítva (?), összekötő kapcsoknak maga költötte a VIII., XVIII. és XIX. éneket, de még sok kisebb-nagyobb idegen költemény egy-egy részletét is bele szőtte. Egy szóval: az *Ilias* nem egy genie-nek szabad alkotása, hanem egy értelmes (!) ember fáradtságos munkája, ki művészi (mégis!) tapintattal és jelentős szerkesztő ügyességgel különböző eredetű, nagyságú, célú, régibb, idegen költeményeket törlés, módosítás és hozzáköltés

útján jól átgondolt, világosan tagozott elrendezéssel és részeinek jól kimért egyensúlyával, energikusan, nagy hatású élő egészszé gyúrt össze». — Hogy az így megalkotott költemény a Kr. e. 6. század terméke, azt a szerző kutatásainak tervbe vett második kötetében szándékozik kimutatni.

Mi más ez az új theoria, mint Kirchhoff álláspontjának az *Ilias*ra alkalmazása? — Mikor a mai *Iliast* egységes, értelmes alkotásnak hirdeti és a másoktól hangoztatott kifogások ellen védelmezi, szívesen egyetértünk vele és — más folytatásra várunk. Bethe azonban, bár eleinte elveti a felbontó kritika ellenmondásokra vadászó fegyvereit, mégis csak azokhoz folyamodik s azok segítségével mutatja ki új eredményeit. Bár nem győzi hangoztatni az *Ilias* megszerkesztőjének értelmességét és ügyességét, mégis vaknak tünteti fel a legfontosabb dolgok meglátásában, a ki nem vette észre, hogy a IX. ének Achillese (eredetileg önálló költemény!) még temperamentumára nézve is különbözik a költemény ősmagvának, a Menis-dalnak Achille-sétől; a ki képes volt arra a baklövésre (vagy gondatlanságra), hogy a XI. énekben már ignoráltatta Achillessel a IX. énekben nála járt követséget. (Pedig milyen könnyű lett volna két sor elhagyásával eltüntetni az állítólagos megbocsáthatatlan ellenmondást!) Ha Bethe annyi, másoktól kimutatott ellenmondásnak meg tudott kegyelmezni, hogy' nem nézi el ezt az egyet? Hogy nem iparkodik mélyebben pillantani a homerosi Achilles lelkébe? Én nem tudom elképzelni az *Iliast* az eredeti, czéltudatos alkotás minden ismertető jelével felruházott IX. ének nélkül s nem tudom elhinni, hogy a «követség» valaha önálló epikus költemény lett volna. Mert bár egyike az *Ilias* legesodásabb részleteinek, de csak részlet, egy nagy concepcio jelentős részlete az önállóság minden bélyege nélkül. Achillesnek, igen is, a harez és a teljes elégtétel a vágya; mégsem hajlik, mert Horatius szavával élve: «inexorabilis, acer», mert haragja nagyságát épen a bosszúállás szertelensége érezteti velünk igazán. Hiszen ez az engesztelhetetlenség vonja maga után a további fejleményeket (Patroklos halálát!). Ha Achilles az első kérlelő szóra engedne, az *Ilias* cselekvénye olyan drámához lenne hasonlatos, melynek a harmadik felvonásban, váratlan incidens következtében vége szakad. Mikor Achilles a XI. énekben azt

mondja Patroklosnak: «most fogják csak, hiszem, esdekelve ölelni térdemet az achajosok, mert már türehetetlen inség szorongatja őket», akkor nem ignorálja a nála járt követséget, hanem azt reméli, hogy ismét jönni fognak hozzá könyörögni, nem is hárman, hanem valamennyien Agamemnonnal együtt. Mindvégig úgy sem akar távol maradni a harcztól, az ellenkezőnek legbensőbb én-jével, s ha a IX. énekben a követségnek adott keserű és elutasító válaszában más élettervet sző és haza készül (persze, mégis ott marad!): ez a legmélyebb gondolata az *Ilias*-nak. Egy Achilles, a hősök hőse, ki a rövid dicsőséget választotta életpályául, a hálátlanság miatt való elkeseredésében azon tépelődik, nem jobb lenne-e haza menni és tétlen, dicstelen, köznapi, de hosszú, boldog életet élni. Reggel azonban, mihielyt k'lobban a harc z lángja, ő ismét azt szemléli, azt lesi, csak az iránt érdeklődik; mikor pedig már a hajók is égni kezdenek, de a kérlelés ismétlődése elmarad, maga még nem mehet (hiszen az ő hajója még sértetlen!), a könnyezve rimámkodó Patroklost azonban harcba küldi maga helyett, s mikor az sikerében elbizakodva elesik, nem szégyell kéréstlen és bosszuálló harcra szállani, Agamemnonnal önként kibékülni — ez oly jellemzés, melynek mesteri voltáért Homeroszt csak bámulat illeti meg. S ezt az a Bethe nem tudja értékelni, a ki azt mondja: «Kunst ist nicht für jedermann und das Kunstempfinden sehr verschieden.» (243. l.)

Mivel pedig Bethe épen az Achilles kétféle conceptiójában nyilvánuló ellenmondásból indult ki s egész bizonyításának ez a fundamentoma, azt hiszem, hogy ha ennek a fundamentomnak erőtlenségét kimutattuk, akkor a rá rakott épületnek is össze kell dőlnie. Az éleselműséget, nagy eruditiót nincs eszünkben elvitatni Bethétől; hálásak is lehetünk érte, hogy az *Ilias* egységének lelkes védelmével nagy lépést tett a költő megértése, méltánylása felé. Azt azonban ki kell mondanunk, hogy a homerosi kérdés megoldására a kritika eddigi eszközei elégteleneknek, téveseknek bizonyultak. Sikerülni fog-e valaha megtalálnunk a kulcsot Homeros műhelyéhez? Sikerülni fog-e fölfedeznünk alkotásainak eredeti és idegen elemeit? Nagy kérdés. Tegyük fel, hogy sikerülni fog biztos próbakövet találni. Azt hiszem, Homeros érdemét ez éppen úgy nem fogja csökkenteni, mint

nem csökkentette a Shakspeareét vagy a Molière-ét, vagy a Goetheét egyik-másik alkotásuk forrásának fölfedezése. Homeros érdeme nem kisebb, ha alkotása egyúttal századok alkotásainak visszhangja. A görög népnek nem Homeros adta sem isteneit, sem hőseit; a költői nyelvet és alakítást sem ő találta ki. Sokan éltek és munkálkodtak ő előtt is. De az ő nevéhez és személyéhez fűződik a legrégibb és legcsodásabb költemény. A legóriásabb tudomány kritikája is törpe ahhoz, hogy ezt a költészetet Homeros nevétől elválassza.

CSENGERI JÁNOS.

A VILÁGHÁBORÚ TANULSÁGAI A NÉPNEVELÉS ÉS NÉPOKTATÁS TERÉN.

A világrengés hatása alatt világszerte föllendült a törekvés a pædagogiai hiányok pótlására. Egész halmaza van előttünk a tennivalókra vonatkozó fejtegetéseknek, értekezéseknek. A költő kertésze¹ jut eszembe, kinek az volt a gyönyörűsége, hogy kertjében mindaddig plántált, ültetett, míg aztán a sok ág-bog annyira összenőtt, hogy minden levegőt megfülsztvén, a terjeszkedni nem tudó, egymást fojtogató fákon kezdett a lomb satnyulni s csenevész lett az egész ültetés. Nem volt mit tenni, irtani kellett.

Talán mi is nagyon tele dugdostuk már kertünket. Nyilvánvaló, hogy a tennivalókra nézve legalább is bizonyos sorrendet szükséges megállapítanunk.

A háború után több körütekintést, több gondot kívánunk minden irányban.

Bizonyos, hogy a jó tanítótól függ az iskola jósága. De az egész oktatásnak egy mindent átható eszmére van szüksége, s ily eszme a világháború tusáiban megedződött magyar nemzeti gondolat. A világháborúnak egyik legjobban szembeötlő és világszerte nyilvánuló hatása a nemzeti tudat újjáébredése. Németországban általában hirdetik, hogy csak a hazafias nevelés vezet nemzeti műveltséghez, csak egyféle nemzeti műveltség van és ezt csak egy egységes tanítóág közvetítheti.²

Nálunk is föltámadt a nemzeti érzés és gondolat. Beöthy Zsolt a budapesti tud.-egyetem idei évnnyitó ünnepén mutatott rá rectori beszédében, hogy «napjainkban a hősök mondái támadnak fel. Harczoló magyar népünknek tudatossága oly

¹ Endrödi: *Pál úr és a kert.*

² *Népt. Lapja.* 1916. 1. sz.

értelmű erkölcsi tudatosságot nyilatkoztat meg, mely méltó önérzettel tölthet el. Vallja mind a csata hevében, a haladók sőhajításában, hogy könnyű tűrésének, mindig kész bátorságának, csodálatos halálmegvetésének legmélyebb forrása magyarsága.»

Ez önérzet fenntartása, a magyarság megerősítése minden téren az első feladat. Nem jelenti ez a nemzetiségek háttérbe szorítását.

A mostani nagy idők tanuságot tettek arról, hogy a nemzetiségi, vallási különbségek nem forgácsolták szét a magyarság erejét. Méltán mondhatta Tisza István, hogy «az évezredes magyar állam nem csak tíz millió magyarnak, hanem húsz millió magyar állampolgárnak szeretett hazája».

Ez egység és erő egyik forrással az iskolát jelölte meg Apponyi Albert, midőn Eötvös József halálának évfordulóján azt mondotta: «Ha ebben az országban a széjjelhúzó törekvések alig éreztették hatásukat, ha a másutt mutatkozó szomorú jelenségek nálunk, különösen a magyar igazgatás alatt közvetlenül álló területen, csak a legszörványosabban bukkantak fel, ha ekkép Magyarország nemcsak saját nemzetünk létének, hanem az osztrák-magyar államszövetségnek és a középeurópai szövetségnek is erős váráként áll: úgy ezt a magyar állam egész történelmi fejlődésének hatása mellett főképp az iskola egységesítő munkájának köszönhetjük. Ez a munka épp oly kevésbé van befejezve, a mint nincs befejezve az iskola culturmunkája sem. De épp úgy, mint az utóbbi, eljutott már abba a stádiumba, a melyben fönségesen érezteti hatását».

A nemzeti egység megalapozása s fenntartása körül továbbra is nagy szerep vár az iskolára.

Wesselényi nemzetiségi politikájának alap gondolata Magyarország állami egysége s nemzeti jelleme volt, de a nemzetiségeket nem kívánta kizárni a közszabadságokból, sőt nyelvüket és sajátságaikat inkább oltalomban kívánta részesíteni s a magyar nyelvet nem erőszakkal, nem is büntetéssel, nem az anyai nyelv eltiltása által akarta terjeszteni, csupán azzal, midőn azt, hogy a köznép nemzeti és képviseleti jogokban részesülhesen, ahhoz a föltételhez kötötte, hogy a nép nyelvében, szokásaiban egygyé váljék a nemzettel.

Találó képpel mondotta: Dunává válik a Vág sebes hulláma, épúgy mint a Tisza haldús s a Száva és Dráva termékeny partokat mosó vize. Egyik sem válhat többé külön, mert «csak a Duna nagy neve alatt válhatik azon bámult s áldott folyóvizzé».

E cél eszközeként első lépcsőül Wesselényi a kiseddóvás ügyét ajánlja különös figyelmébe a törvényhozásnak.

A kiseddóvánaks a népiskolának többet kell tenniök abban a nevelő irányban, hogy gyermekek közt ne fejlődjék ki a felekezeti s nemzetiségi torzszalkodás, gúnyolódás, a mi nem egy gyermek lelkét egész életére megmérgezi. A jövő legelső feladatai közé tartozik mindenesetre a kiseddóvó-intézetek szaporítása, — az iskolák javítása.

Iskola és tanító többet kérnek a társadalom, a család és a hatóság összhangzó támogató munkájából. Hiába a tanító igyekezete, ha a nevelés munkáját nem támogatja a család, sőt a hatóság is. A külső bajok közül most csak kettőt említek. Egyik az alkohol, mely ellen a tanító és az iskola már a serdülő korban nagy igyekezettel küzd; azonban e célra nem elég az a pár olvasmány az olvasókönyvekben, az egy alkohol-ellenes tanítási nap, s a vármegyei szabályrendelet, mely az ifjúságot a kocsmázástól tiltja. A másik a mozi. A mozgóképek hasznos szolgálatába állhatnak az iskolának, s ha mód volna rá, nagy előnnyel járna, ha valamennyi iskolát el lehetne látni vetítógéppel, de az utczai mozik detectiv- s rémdrámái ártalmas hatással vannak a gyermek erkölcsi fejlődésére. Nem régiben 9—10 éves gyermekek betörő-bandát szerveztek a detectiv-filmeken szerzett tapasztalataik érvényesítésére. Somogy vármegye már szabályrendeletet is adott ki, eltiltván a tizenöt éven aluli gyermekeket a mozik látogatásától. Bajorországban és Württembergben a belügyminister, Neuchatelben az iskolai hatóság tiltotta el a tizenhat éven aluli ifjúságot mozik, mulatóhelyek, vendéglők, kávéházak látogatásától, a dohányzás és szeszes-italok élvezetétől.¹

Általában több súlyt kellene vetni az egészségtan tanítására. A gyermekápolás, edzés, a fertőző betegségek ismertetése és

¹ N. L. 1916. I. sz.

az ellenük való védekezés, az első segélynyújtás, a ruházat, lakás tisztán tartása, szellőztetés stb. az eddiginél sokkal több gondot kíván, legfőképen pedig maguknak az iskoláknak tisztántartása s egészséges berendezése.

Mindez nem pusztá elmélet, e bajokat magok a községek is érzik. Mint tanfelügyelőt számos községből keresnek fel azon óhajjal, hogy az iskolából kikerülő gyermekek későbbi gondozásával többet kellene törődni, főleg korcsmától, cigarettázástól távoltartani az ifjúságot, a mi ifjúsági egyesületek létesítése által sikerülhetne legbiztosabban. Sokan óhajtják a korcsmák vasárnapi bezárását. Pest vármegye alispánjának van is már ily körlátozó rendelete.

Egy községből ezeket a jellemző sorokat kaptam: «Mióta a háború a nyakunkon van, két év óta legalább leszokott az ifjúság a duhaj s véres verekedésekről, mert beleunt a fronton».

Legfontosabb azonban az iskolák jó hatása szempontjából egyrészt az állami ellenőrzés, másrészt a tanítóképzés.

Az állami felügyelet kérdését érdekesen fejtegette Szász Károly, Pest vármegye első tanfelügyelője, a jeles író és költő, későbbi dunamelléki református püspök, az iskolatanácsban (1869 szeptember 9.). Kiemelte, hogy nálunk az állam századokon át nem gondolt a közoktatással. A felekezetek, a maguk kizárólagos jogának tartva a közoktatást, még a fölületes bepillantás elől is elzárkózni igyekeztek. Elismerték a felügyelet jogosultságát, de tényleg meghiusítani igyekeztek azt, mert az állam jogának örve alatt sokszor érvényesültek nemzetellenes befolyások. A kiegyezés után Szász Károly fölvetette a kérdést, vajon czélszerű-e a közoktatás ügyét a felekezeti egyházak kezében hagyni, a mi indokolt lehetett addig, míg az oktatás jóformán csak a vallás tanítására terjeszkedett ki. De mi dolga az egyháznak azzal, hogy a növények közül melyik a mérges, melyik a hasznos? Hogy Amerika nyugatra esik-e vagy keletre?

Hálával elismerve az egyházak érdemeit, melyek hazánkban is három századon át hő buzgalommal, bár sokszor meg nem felelő anyagi erővel viselték vállukon az állam kötelelességének terhét, szeretettel ápolván az iskolákat: Szász Károly annak a reményének adott kifejezést, hogy rendre az összes iskolatartás és az egész közoktatásügy az állam kezébe kerül

s közvetlenül vagy községileg az ő terhe lesz. Erre törekedett a 68-iki törvény, midőn az iskolaügyben első tényezővé a községet teszi, s a vármegyének csak irányzó, az államnak csak felügyelő szerepet hagy, minélfogva végrehajtása nem felekezeti, nem politikai pártkérdés, hanem tisztán a cultura és szabadság kérdése, vagyis nemzeti kérdés.

A fejlődés csaknem teljesen olyképen történt, a mint Szász Károly megjósolta, de oly irányban, hogy az állam egyformán fölkarol községi és felekezeti iskolát, ha a nemzeti gondolatot szolgálják. Az állami iskoláknak oly tömeges szervezése az utóbbi évtizedekben legkivált arra vezethető vissza, hogy a községek nem voltak képesek a fenntartással vagy fejlesztéssel járó költségeket viselni.

Az elemi népoktatás terén a jövő sem kívánja kizárólag az állami iskolát, sőt talán még tágabb tért enged annak, hogy bármely tényező szolgálhassa a maga módja szerint a közös ideát, a nemzeti tartalmat. Csak mindenféle intézet a magyar állam érdekét szolgálja: akkor mért ne hinné mindegyik, hogy az ő birtokában van a Lessing-féle bűvös gyűrű? E célra az állami felügyeletet minél egységesebbé és minél hatékonyabbá kell tenni.

Az iskola másik fontos kérdése: a tanítóképzés. Ez szembe-tűnőleg fejlődött: érvényre emeli igazi céljait, a szakirányt s a gyakorlati követelményeket, minek az elemi iskolákra való átalakító ereje egyik-másik ponton immár érezhető.

De sok a pótolni való a tanfelügyeletnél, melynek reformja, újjászervezése a legsürgősebb tennivalók közé tartozik.

A baj itt nem ismeretlen, csak az orvoslás van hátra. Szász Károlynak említett jelentése ma is sok tekintetben actualis. Szerinte a tanfelügyelői intézmény nem képes egész súlyát kifejteni, mert a törvény hézagos. Népoktatási tanfelügyelői működésének egész idejéből — úgymond — az a tapasztalata a legerősebb, hogy az 1868-iki népiskolai törvénynek Achilles-sarka, melyen jó célzatai nagy része megtörik, a tanfelügyelői intézményben fekszik. Szász a törvény 14. §-át oda kívánta volna módosíttatni, hogy az állam főfelügyeletét a kormány nemcsak saját közegei, hanem az iskolatanács tagjai útján is gyakorolhatja s hogy a kormány minden tankerületben ügy-

buzgó férfiakat igyekezzék megnyerni az iskolák évenként való gyakori meglátogatására.

E hiányon igyekezett segíteni az 1876. évi XXVIII. t.-cz. 3. §. a mely az iskolalátogatásban való segédkezést körvonalozza, ideiglenes iskolalátogatókat rendel ki. E szakasz életrekelése azonban elmaradt jó sokáig, s az utóbbi idők iskolalátogatói, meg iskolafelügyelői intézménye — úgy, a mint van — csak átmenetinek, ideiglenesnek tekinthető. Különösen a millennium évétől az állami iskolák rohamosan szaporodtak, minden rendű és rangú iskola fejlődött, a rendezés eleven munkája indult meg minden téren, s az új meg új törvények mind a tanfelügyelőségek vállaira nehezednek, de maga a tanfelügyelet elmaradt a fejlődésben, a mi egyenlő a visszaeséssel. A felügyelet kívánta jogok alig bővültek, holott a kötelességek folyvást tágultak. Az átszervezésre, a reformra alaposan megérett az egész intézmény.

Eötvös alkotása a megpróbáltatás idején erősnek bizonyult. Csak a Szász Károly megjelölte Achilles-sarkon kell segíteni.

Az iskola azonban csak akkor felel meg valóban hivatásának, ha a nemzeti műveltség terjedését előmozdítja s a nemzeti életbe kapcsolódik.

Az iskola ily hatékony működése számos tényezőtől függ. Ezek egyike a jó felszerelés, a szemléltető eszközök gyűjteménye.

A képzőkre nézve becses rendelkezés történt 1911-ben, midőn megállapították a jegyzéke azon népiskolai taneszközöknek, a melyek a m. kir. áll. el. népisk. tanító- és tanítónő-képző intézetek tanterve és tantervi utasítása értelmében a szülői tanítás keretében elkészítendőek. Ha ez érvényesülni fog, nem kell aggódni a taneszközök hiánya miatt. A hozzávaló anyag kevés költséggel és könnyű szerrel előteremthető, a szükséges taneszközöket tanító és tanítvány együttes munkával fogja előállítani, a mi már magában hordja a tanító kiképzését is ez eszközök használatára. Ma még hány meg hány iskolában tapasztalni, hogy ha megvannak is az eszközök, a tanító nem tud velük bánni. Mindamellet csodabogár ma már az olyan, Baksay Sándor püspök említette iskola, hol az egész felszerelés ném egyéb, mint a fekete-tábla s egy nyul-láb.

A szőlőj-d-tanítás az, — a tárgyak ezen nevezetes összekapcsolója — melynek a jövőben elsőrangú szerepet kell biztosítanunk.

Az iskola munkájának kiterjesztésében, a gyakorlati élethez való alkalmazásában különösen a következő kérdéseket lehetne figyelembe venni:

a) A gyermekek részvétele tömegesen tanítóik vezetése mellett, vagy a nélkül, földmivelői munkálatokban, ezekbe a munkálatokba való bevonásuknak rendszeressé tétele a jövőre nézve.

Összhangba hozatala ennek a szorgalomidő beosztásával.

b) A helyi viszonyokra való tekintettel egyik-másik tárgynak szélesebb alapon vagy kisebb terjedelemben való tanítása.

c) Az iskolai zászlóaljnak ügye, hatásuk az iskolai munkára s az életre.

A szorgalomidő megállapítása meggondolást kíván. Ma, ha egy községben három-négyféle iskola van, a szorgalomidő is majdnem annyiféle. E részben jótékony hatású volna számot vetni azzal, mikor lehet a gyermekeket igénybe venni a gazdasági munkánál? Az iskolának ehhez kellene alkalmazkodnia.

A székesfőváros környékén nincs szükség a szorgalomidő módosítására, mert a szülők gyárimunkások és napszámosok, kevésbbé földmivelők. De a falvakban általában másként kell rendezni a szorgalomidőt.

A szorgalomidőt és a gyermekeknek a mezei munkában való igénybevételét az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. 53. és 54. §-ai alapján lehetne szabályozni. A közigazgatási bizottság hatáskörébe kell utalni az összes iskolákra nézve annak megállapítását, hogy a községek viszonyaihoz képest, egyes községekben a nagyobb munkaidőben szünet adassék, de e helyett aztán szüntessék meg a heti félnap szüneteket s a szünetek népiskolában inkább csak az ünnepnapokra korlátoztassanak. Általában a szorgalomidő átteendő lenne a mostani nyári szünet egy részére, a tanév esetleg már augusztus derekán kezdetét vehetné.

Az 1911. évi tanfelügyelői szakértekezlet foglalkozott e kérdéssel, oly értelemben, hogy a tanítási napokat számszerűleg meg kell állapítaniok s ha közben szünetelt az iskola, pótolni

kell az elmaradt tanítási napokat, úgy, hogy az évváró vizsgálat mindaddig, míg a megállapított összes tanítási napok le nem telnek, meg nem tartható. Ha a tanítási napok számbavételével való rendezés nehézségekbe ütköznék: az itt ajánlott mód, a szorgalomidőnek a helyi érdekek figyelembe vételével, vidékek szerint való rendezése, beosztása, könnyen megvalósítható.

Mindenesetre a tanfelügyelő meg a vármegyei közigazgatás kezében kell maradni az egyöntetű rendezés jogának. A helyi viszonyokat mindenkor figyelembe kell venni s alkalmazkodni a vidék gazdasági érdekeihez. Száz meg százezer haszonhajtó dolgozó kezet jelent némely apróbb gazdasági munkában a gyermekek keze. Miért is kellene ezeket elvonni az egyben gyakorlati képzést szolgáló munkálatoktól, ha azok nem megérőltetők, s bizonyára ilyen is elég található.

Még pl. a Csepelszigetiek is több helyt a nagy szünidőt épen a földművelő munkában való segédkezés szempontjából, április 1-től május 1-ig vagy április 15-től május 15-éig és szeptember 15-től október 15-ig terjedő időre kérnék áthelyezni.

Többen ajánlják, hogy rendszeressé kellene tenni a félnapos, vagyis egyhuzamban való tanítást, hogy azután a gyermekek a nap második felében mezei munkát végezzenek. Ezt számos községből kéri.

Az egyhuzamban való tanítás csak olyankor vihető keresztül, mikor olyan külső kényszerítő körülmények vannak, mint pl. napközi otthon hiánya, a gyermekek nagyrésznének távollakása, kevés tanterem. A gazdasági munkálatok szempontjából azonban lehetne engedelményeket adni.

Megszívlelendő azonban, hogy vannak községek, melyekben nem szívesen vennék a gyermekek részvételét a mezei munkákban, mert káros hatását látják a felnőttek között végzett munkának. A kérdésnek ez a része mindenesetre megfontolandó. Fölvettem volt egy javaslatomban, hogy minden iskola mellett gazdasági gyakorlókertet kellene létesíteni. Sajnos, számos iskolának még az udvara sem tágas. Néhol a tanító kertjében lehet a gyermekeket a gazdasági munkában gyakoroltatni, a mi azonban kényes, mert nehéz megvonni a határvonalat, hogy mikor dolgoztat a tanító a gyermek javára és az iskolának és mikor

használja föl a gyermeket a saját hasznára. A gyakorlat kérdését azonban nem szabad egykönnyen áldozatul ejteni.

A gyermekek munkájának a köz javára való igénybevételét illetőleg csak néhány módozatot említek meg.

A felnőtteknek sok drága idejét lehetne megtakarítani, ha gyermekek vennének részt olyan munkában, melyet ők játszva elvégezhetnek, így pl. (Tápiógyörgyén) kötélverésnél, bogárirtás, gyomirtás, erdőtisztítás, útjavításnál, gyógynövények ültetése és gyűjtése körül működhetnének közre. Egyik rákoskereszturi intézet növendékei a tanítószemélyzet támogatásával ötholdnyi konyhakertet tartottak a legnagyobb rendben. Ajánlják, hogy legcélszerűbb volna a gyermekek részére közmunkanapokat rendszeresíteni vidékenként pl. tavasszal, ősszel két-két, télen egy nap. Május végén az utak gyomlálását, mi annyi felnőtt munkaerejét köti le, gyermekek is végezhetnék; segédkezhetnének mocsarak, vadvizek rendezésénél.

A gyermekek a gazdasági, kertészeti munkálatokban eddig is résztvettek, jövőre a szükség parancsolja a fokozottabb mértéket, s bizonyára meg lehetne valósítani a nélkül, hogy szembe-tűnő változást okozna akár a szorgalomidőben, akár a tanítási anyagban, sőt inkább hasznosan egészítené ki a tanítás munkáját.

Hogy a gazdasági ismétlő iskolákat újjá kellene szervezni és tovább fejleszteni, ennek a terve csak nem régiben is fölmerült a képviselőházban, hol a minster kijelentette, hogy a mezőgazdasági és kertészeti oktatás ügyével a jövőben is behatóan óhajt foglalkozni.

Hogy ezek a gazdasági ismétlő iskolák nem működnek oly eredménnyel, a minő várakozásokat fűztek hozzájuk, annak fő oka, hogy nincs meg a gyökerük a mindennapi iskolában. Pedig a IV—V—VI. osztályú gyermekeket is kellene a földművelésre, konyhakertészetre oktatni. Rendelet is van erről. Általános tapasztalat, hogy földmíveseink különösen az utóbbi téren gyöngék. Pedig, kivált a főváros környékén levő iskolákban, a konyhakertészet tanítása nagyon szükséges volna.

A sok mindenféle tervvel szemben, melyek a tanítás anyagának módosításáról, új tanítási tárgyak bevezetéséről szólnak, mindjobban kezd kialakulni az a helyes nézet, hogy nem fel-

forgató nevelési tervekre van szükség. De kapcsolatba kell hozni az iskolát az étellel, a nevelés útján.

Régi kívánság, hogy a tanítók első sorban neveljék az ifjúságot. Ez a nehéz feladat rendszerint háttérbe szorult, hiába a ministeri tantervnek szépen kidolgozott részei az erkölcsi nevelésről, erkölcsi eszményről, az értelmi s æsthetikai nevelésről. Ehhez azonban az kell, a mit Prohászka Ottokár mond: «Az élet evangéliumának nem tanítók kellene, kiknek fogalmaik vannak, hanem nevelők, kikben a fogalmak eleven erőik.»

A tantervek és utasítások általában kifejtik, az újabb polg. leányiskolai utasítás pedig különösen is kidomborítja az értelmesség és gyakorlatiasság, az egyszerűség és igazság, a jóízűség és erkölcs, a kötelességteljesítés fokozását, s hogy csírájában kell elfojtani a hivalkodásnak, a fényűzésnek hajlandóságait. A gyakorlati tantárgyak alkalmat adnak a takarékoság és körültekintés meggyökereztetésére. Mindezeket azonban s a nevelés egész gyakorlati irányát jobban meg kellene valószínűsíteni a jövőben.

A modern pædagogia e vezető gondolataira ráakadunk Gottfried Keller helvét német költő *Zöld Henrik*-ében, a ki azt mondja, hogy a gyermek rossz útra terelődésének, romlásának a helyes foglalkoztatással kell elejét venni. A munka iskolájának elve, hogy a gyermeknek olyan játékszerek valók, a minőket maga tud alkotni.

A munkára való nevelés úgyszólván alapgondolata összes tantervi utasításainknak. Az elemi népiskolai *Utasítás*-ban *A nevelés gyakorlati jellege* című fejezet kiemeli a cselekvés fontosságát a tanításban, a közös munka és közös játék képző erejét. A tanítást cselekvéssel kapcsolva egybe, az erkölcsi és jellemképzést is irányíthatjuk. Az erkölcsi érzés és jellemképzés is fejlődik és nemesedik, ha az erkölcsöt nem szóból tanulja a gyermek, hanem erkölcsi vonatkozású cselekvésben átérzi és átéli. A hivatásszerű munkát, legalább tipikus elemeiben, maga az iskola is művelje. A helyi viszonyok szerint a gyermeket mezőgazdasági, kertészeti tevékenységre szoktassuk, s az ipar és kereskedelem megfelelő ágaira terelhetjük. A mezőgazdaság iskolai cultusa fokozza értékében magát a gazdasági foglalkozást is a gyermek szemében.

Az utasítás kifejezésre juttatja, hogy a polgári leányiskolákat el kell látni kellően felszerelt háztartási helyiséggel, melyben a növendékek főzést, gyümölcsbefőzést, gyümölcsaszalást, mosást, vasalást végezhesenek, legyen kertjük, baromfiudvaruk is. Ez iskolákkal kapcsolatban ipari, háztartási és gazdasági továbbképző tanfolyamok is szervezendők.

Sajnos, ez az irány a gyakorlatban nem érvényesült eléggé. Még mindig küzdeni kell az iskoláknak gépies, magoltató rendszer ellen és még mindig nem érvényesült az elemi fokon sem az osztályfoglalkoztató módszer, mely az értelem kifejesztésének elsőrangú tényezője. Nem lehet ma már elszigetelni az iskolát az élet gyakorlati céljainak szolgálatától. Pedig helyes-e a népiskolás gyermeket a gyakorlati helyett egy elvont világba állítani?

Az elvont ismeretnek összhangban kell állni a gyakorlatival, annyira, mint a hogy a kenyérben sem lehet megkülönböztetni a kovászt, vagy a vizet, de mindegyik egyenlőn fontos tényező.

A gyakorlati étellel való kapcsolatnak egyik fontos tényezője az észszerű tornatanítás. Már az 1868: XXXVIII. t.-cz. (11. és 55. §) a katonai gyakorlatokra való tekintettel kívánta taníttatni.

A polgári fiúiskoláknak immár avultként emlegetett tanterve 1879-ben test- és fegyvergyakorlatok tanításáról beszél s különös súlyt helyez a tisztán katonai testgyakorlatokra és a fegyverforgatásra. Nem új dolog tehát, hogy a tornatanítás kapcsolatban álljon a katonai érdekekkel. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 1907-ben történtek nyomós intézkedések, hogy a torna- és játékorákat az iskolában akként szaporítsák, hogy jusson elegendő idő a tisztán katonai gyakorlatokra és a cél-lövésre is.

Pest vármegye iskolai zászlóaljokat szervezett, olyképen, hogy az iskola egy-egy osztálya egy-egy századot alkot, a négy vagy hat osztályú népiskolák osztályai egy zászlóaljat; kisebb helységekben vagy pusztákon, hol a tanulók száma százon alul van, csak századok alakíthatók. Több helyen katonai gyakorlatok mellett célba is lőnek. A vármegye törvényhatósága ezeknek a zászlóaljaknak egyöntetű vezetésére felügyelői állást is szervezett.

Az iskolai zászlóaljak működéséről kevés adat áll rendelkezésre. A tanítók nagy többsége úgy nyilatkozik, hogy érdemes fönntartani.

Több tanító hivatkozik tapasztalatára, hogy az iskolai zászlóalj előnye látható amaz ifjagnál, kik jelenleg katonai szolgálatot teljesítenek. Egyik helyről pl. a rövid kiképzés alatt egy rác és egy német anyanyelvű mint szakaszvezető került a harcztérre. Gyors előmenetelüket saját állításuk szerint az iskolai zászlóaljnak köszönhetik.¹ Általában a kik a zászlóalj oktatásában részesültek, nagyrészt elnyerték az altiszti rangot.²

A jó hatás tapasztalható a növendékek magatartásában, föllépésük jobb, tisztelettudóbbak, fegyelmezettebbek.

Maguk az ifjak vallják, hogy a katonaságnál előnyükre volt az iskolai képzés; nyilatkozatuk szerint nem volt tanulni valójuk, csak az új helyzetet kellett megszokniok s a gyakorlati kiképzés alatt már a második héten oktatókul alkalmazták őket társaik között.

Első tekintetre úgy látszik, mintha több tárgyat kellene beállítanunk a katonai érdekek keretébe, vagyis inkább, hogy a népiskolákból mintegy katonai iskolákat csináljunk. Ez téves felfogás. De a játék- és tornaórák jó előkészítésül szolgálhatnak.

A tornaórák, játékdélutánok, kirándulások, cserkészet a katonai érdekek szempontjából kitágíthatók. A menet gyakorlatokat kapcsolatba lehet hozni a tábori szolgálat gyakorlásával. A segélynyújtás, egészségügy, bajtársiasság, bátorság, rend, engedelmesség szolgálnak minden irányú nevelési célokat eleml s magasabbfokú iskolában egyaránt. Nagy tévedés azt hinni, hogy ez a militarismus szolgálata, de a mi nemzetünk fiainak örökölt vitézségét, hajlamait ilyen irányban is szabályozni, már az iskolai életben elsőrangú nemzeti feladat.

A játéknál már az elemi iskolai tanterv kiemeli a háborudít s általában az oly játékokat, a melyeknél alkalma van a gyermeknek életenergiáját nyilvánítani.

Berzeviczy Albert *A háború hatása a szellemi és testi képzésre* czímen foglalkozván a messzemenő nagy hatással, a melyet a

¹ Tököli áll. el. iskola.

² Tápióbicskei áll. el. iskola.

háború összes külső és belső viszonyainkra gyakorolni fog, hangsúlyozza, hogy minden fokú iskoláinknak ki kell venni részüket a háború tanulságaiból. Azonban mind közvéleményünket, mind az intéző köröket óvni kell a tulzástól. Mindent háttérbe szorító elhatalmasodása a nemzeti védelem, a katonaság érdekének, követelményeinek, eszményeinek, azzal a veszélylyel is járhat, hogy erős hangok fognak emelkedni egész köznevelési rendszerünknek katonai szempontok és formák alá helyezése mellett, a mi azonban nemcsak szükségtelen, hanem hiba volna.

Legfőlebb a tanterv bizonyos módosításáról lehet szó a katonai szolgálat szükségleteinek szempontjából.

Különösen megérdemli a fölkarolást a czéllövészet gyakorlása. A néhány esztendővel ezelőtt tartott testnevelési congressuson ennek erős ellenzéke volt, a jövő programjában azonban alighanem nagyobb szerepe lesz.

A népiskolából kikerülő ifjúság számára a nem katonai formához kötött, de katonailag is értékes testi továbbképzést megadni a honvédelem közös nagy eszméjének alapulvételével kifejlesztendő ifjúsági egyesületek vannak hivatva, mint Berzeviczy kiemeli.

Ezeket a falusi közművelődési egyesületeket különösen fel kell karolnunk. Németországban százezernél több különféle katonai, lövész-, torna- és ifjúsági egyesület működik néhány milliónyi taggal. De kétségtelen, hogy az ifjúságnak általános testi nevelése előbbre való annak technikai katonai előkészítésénél. Nincs értelme, hogy a katonai szolgálatnak csak tökéletlen és káros mására törekedjünk.¹

Foerster müncheni egyetemi tanár ellene van, hogy az ifjúságot túlkorán katonává neveljük, azt tartván, hogy az egyéb erkölcsi nevelő feladatokat károsít, megakasztja a lélek finomabb fegyelmező erejének kifejlődését, a lelkiismeretnek és az azzal kapcsolatos kategorikus önfegyelmezésnek kialakulását, szóval oly nevelő feladatokat rombol le, melyeknek nem csupán az egyetemes nemzeti cultur feladatra van kihatása, hanem magának a véderőnek bizonyos erkölcsi előfeltételére is.

Valamely ország katonai védelme nem merülhet ki a

¹ V. ö. N. L. 1915. évi 48. sz., 1916. évi 1. sz.

fegyveres rátermettségben, nagyszabású szellemi, erkölcsi véderőre époly szükség van.¹

Az iskolák tanításának anyaga nagyjában a háború után sem kíván változást, csupán egyes tárgyak az illető vidék életviszonyai szerint behatóbban tanítandók. Távolság eső vagy kevesebb gyakorlati értéket nyújtó tárgyaknál kisebb mértéket kell alkalmazni.

Az ember azt gondolná, hogy mivel a magyar gyermek úgyszólván a természet ölen nő fel, az elemi népiskola különös gondot fordít arra, hogy a gyermek valóban megismerje az őt körülvevő természetet, minek annyi hasznát venné az életben. A gyermek ott heverész az árok partján, lopja az időt a pásztorkodással és vajon hányan tudják és ismerik, hogy a székfű, a beléndek, az ökörfarkkóró, a maszlagos redőszirm vagy csudafa, a maszlagos nadragulya, a fehér mályva, a kálmos, a hegyi arnika, a pipacs, a hársfavirág, a bürök, mint gyógynövények, valóságos kincsek. Pedig füzetes válla-latok (*Jó könyvek a magyar nép számára*) külön is ismertetik ezeket a növényeket, utmutatást is nyújtanak a gyűjtőknek.

Hány meg hány népiskolában fordultam meg, hol nem ismerték az ehető és mérges gombákat, s általán nagyon kevés kivétellel papirosan marad az a jó kívánság, hogy rendszeres gyűjteményt készítsenek a környék, a kert, erdő, mező és vizek hasznos és káros rovarairól, növényeiről, ásványairól stb.

Igen fontos a jó olvasókönyv. Régi óhaj, hogy falusi iskolákban a legtöbb idő az írás-, olvasás- és számtanra fordítandó, a többi tantárgyak leginkább jó olvasókönyv alapján tanítandók. Első helyen álljanak a gazdasági, egészségtani, mindennekfelett pedig a nevelő hatású olvasmányok, de a mellett föl lehet venni a modern technika népszerűbb vívmányait, stb. Kevés érdekkeltő olvasmány van a fák és madarak védelmére s az alkohol ellen. Kevés a jó történelmi olvasmány. Az új történelmi képekről is igyekeznünk kell olvasmányokat beilleszteni.

Az olvasni valók közt — hogy az iskolát az eleven élettel állandóan szoros kapcsolatban tartsuk — helyet foglalhatnak esetleg épen e célra szerkesztett lapok és folyóiratok is.

¹ N. L. 1916. évi 7. és 8. sz.

A magyar nyelv tanításánál a helyes beszéd gyakorlati oktatása a főczél, nem a száraz grammatizálás. Már az elemi iskolában is tisztában kell lenni a nyelvtan főbb szabályaival.

Az írás tanításánál fontos volna az egységes és következetes helyesírás megállapítása.

A földrajz tanításának tengelye a térkép, térképolvasás, térképrajzolás. Természetes kapcsolatba jó ezzel a történelem. Ennek tanítása eddig jobbra magoltatásból, évszámokból, nevekből és száraz adathalmazból állott. A polgári leányiskolai utasítás elrendeli, a történetet úgy tanítsa a tanító, hogy növendékei ne csak megismerjék, hanem meg is szeressék és meg tudják becsülni nemzetünk multját s a mult idők alkotásait, emlékeit. A történettanításban tán még több szerep illeti az érzelmet, mint az értelmet. E részben jó segítő-társak az új történelmi képek, melyek közt a gyermek megtalálja nemzeti történelmünk összes nagyjait, mindazokat, a kik népünket azzá tették, a mi ma.

Wesselényi Miklós *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* cz. munkájában egy népmonda ősképeit idézi, melyek megszólalnak, midőn balsors fenyegeti családjukat. Beöthy Zsolt Wesselényi szobránál tartott beszédében rávilágított ez ősképekre vonatkozó költői sorokra, azt mondván, hogy a nemzeti kegyelet emelte kép beszél hozzánk, s a késő ivadékhoz is, hirdetve: legyen egy és magyar a magyar!

PETRI MÓR.

A «FALU BOLONDJA» ARANYNÁL.

A falu bolondja 40—50 soros töredéke Aranynak.

Alapgondolata az, hogy sok költői tehetség semmisül meg a falusi életben, csak azért, mert azt, a kit ezzel megáldott a szerencse szeszélye, másrészt olyan mostoha viszonyok közé juttatja, a melyek teljesen elnyomják tehetsége lángját.

Ez a téma sokkal nagyobb helyet foglalt el Arany lelki-világában s foglal el írói hagyatékában, mint vélők. *A falu bolondja* című töredék nem áll magában. Aranyt ez a kérdés tartósan érdekelte, egyike volt legkedvesebb eszméinek. A falusi bolonddá szerencsétlenedett falusi költő tárgyát a *Falu bolondján* kívül ismételten feldolgozta költőileg s fejtegette prózai műveiben æsthetikailag.

Először egy töredék költeményben található, melyet 1850. v. 51-ben írt, s először 1867-ben az *Elegyes darabok* közt adott ki, *A falu bolondja, képtöredék* czímen. A kis töredék hőstét, Kósza Bandit, s benne a falu bolondját ekkép állítják elénk a költemény első sorai:

Kósza Bandit ösmeri a helység,
Oly nagy benne az éhetetlenség.
Sohsem esett talpra semmi dolga,
Nem hiszik, hogy kártyája ki volna.
Háza-tája tövel-hegygyel össze,
Pókhálóért nem kell menni messze;
Kertjét turja száz vakondok kertész,
Ott legel a falubeli sertés.
Maga pedig erre-arra lézeng,
Sült galambot vár fogára készen:
De aligha még annak is épen
Felnyítná a száját idejében.

Ezután abbahagyja a költő a már férfikorú Kósza Bandi rajzát, és egy nagy ugrást téve vissza a multba, a szegény falusi költő gyermekkorát állítja elénk. Az egész töredéket ez foglalja el azután, úgy, hogy a fenti első szak csak bevezetés a Kósza Bandi gyermekkorának részletesen megkezdett, de abbamaradt rajzához. Kósza Bandinak sokféle hivatala volt, melyek közül egyet mutat be Arany: a libapásztorságot. A libákat ugyan nem tudta megőrizni, de azért szívéből szerette ezt a foglalkozást, mert kint a zöld mezőn kedvére elábrándozhatott, vagy a tilinkó szava mellett, vagy szemét a szőke délibábon legeltetve, de legszívesebben a folyton változó felhőkön. «És mikor így elmosák a szellők, megsohajtá az eloszló felhőt.» Olykor oda is hagyja nyáját és felkeresi más őrző fiúk tanyáját, hogy elmondhassa az áhíttal figyelőknek a meséket, melyeket maga gondolt ki. Eddig tart a töredék, de itt érintkezik egyúttal a *Bolond Istók*-kal.

Bolond Istók és *A falu bolondja* viszonyáról maga a költő is nyilatkozik abban az előszóban, melyet 1867 márczius 1-ről keltezve adott ú. n. *Elegyes* darabjai elé:

«Istókkal egyidejűleg — úgymond — némely kisebb munkákat körvonalaztam... Ilyen lett volna Furkó Tamás... Ilyen a *Falu bolondja*, mely azt akarta beszély alakban feltüntetni, mivé lesz a nép közt egy oly költői természet, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el. Később ez alapeszmét, nagyobb mérvben, a *Bolond Istók*-ba vittem volna át.»

E sorok szerint Arany *A falu bolondja* témáját legalább részben meg akarta menteni s azzal a reménnyel hagyta abba, hogy később majd feltámasztja a *Bolond Istók*-ban.

Így a mi tárgyunk a *Bolond Istók*-nak csak tervezett III. énekével érintkezik. A két költemény tárgya között annyi a kapcsolat, hogy Istók is parasztgyerek s költői tehetséggel van megáldva, de neki több szerecséje van, mint többi falusi költőtársainak, mert kijut a faluból, kijut a mostoha körülmények közül, s így nem válik belőle falu bolondja. S ezzel Bolond Istók el is különül a *Falu bolondja* typustól, az elválásig azonban vele azonos: azonos a falu határai között töltött gyermekkorában. Ez a gyermekség van vázolva a *Bolond Istók* III.

énekének tervében, természetes tehát, hogy ebben és a Kósza Bandi gyermekkorának fentebb bemutatott rajzában egyező vonásokat találni. *A falu bolondjájának* e sorait:

Hivatala sok volt egyszer-másszor,
Kis korában volt ő libapásztor,

átveszi a III. ének vázlatát «hol libapásztor lesz, hol csizmadia-
inas akar lenni, de az élet praktikumát nem tudja megtanulni».

A Bolond Istók tervvázlatát 1880-ban kelt. Körülbelül
ebben az időben még egyszer próbát tett Arany e tárgy verses
feldolgozására. Hagyatékának forgácsai közt (*Hátr. Ir. I. 518.*)
«az utolsó évekből» keltezéssel maradt fenn egy rövid töredék
(3½ szak) *Bóka Bandi* czímen.

1. Bóka Bandi a faluban ismeretes,
Levelet hord, hivatala gyaloghetes;
Mert a foga más dologhoz nem igen fül,
Bár asszonyok, lányok után most is szemfül.
2. Bandi gyerek sohasem járt iskolába,
Tudománya beletörnék a nagy Á-ba,
De mesélni, danolászni nem volt párja.
A tánczot még öregén is el-eljárja.
3. Nyalka legény cseperedett volt belőle,
Akkoriban mind a világ szeretője,
De a sokból egy se vált be feleségnek,
Bandi szegény, csúfra maradt, agglegénynek.
4. Kapta magát, azzal állott boszút érte,
Hogy mind csupa lakodalom lett az élte

. . . . .

Eddig a pár soros töredék, mely meglepően emlékeztet *A falu bolondjájára*, bár itt a falusi bolondok nagy családjának egy másik tagjával van dolgunk. Már a két név is hasonló: Bóka Bandi; mintha Aranynek a 30 évvel azelőtt megénekelt Kósza Bandi neve csendett volna a fülében. De nemcsak a név csendül vissza, hanem a kezdő sor is:

Kósza Bandit ismeri a helység —
Bóka Bandi a faluban ismeretes.

Megvan a falu bolondjának, Kósza Bandinak, két főjellemvonása: élehetetlensége s állhatatlansága. Meg van szerencsétlen zilált életmódja meglett korában.

Meg van Bóka Bandiban is a gyermek Kósza Bandinak mesélő ösztöne és kiválósága:

Bandi gyerek sohasem járt iskolába,
De mesélni, danolászni nem volt párja.

Látjuk tehát, hogy a két alak nagyjából ugyanaz, s valószínű, hogy Arany ugyanegy emberről vette mindkettőhöz a mintát. Csakhogy az 1850-ben kelt *Falu bolondja*-tól az utolsó évek Bóka Bandijáig harmincz év telt el, s ennyi idő alatt a szegény falusi bolondok is megöregesznek. Így nem kell csodálnunk, hogy Kósza Bandi után, kit mint libaőrző gyereket ismertünk meg, a Bóka Bandiban már öregedő embert látunk, ki bár csúfra maradt agglegénynek, de a tánczot még öregen is el-eljárja. Bóka Bandi így folytatása *A falu bolondja*-nak. Benne a falusi bolondok életének sívár öregségéhez ad egy-egy vonást Arany.

Aranyt ez a tárgy annyira érdekelte, hogy prózai dolgozataiban, elméleti fejtegetéseiben szintén elővette, két ízben is, hogy a mit nem alkothatt meg mint költő, azt mint æsthetikus fejtesse ki: hogyan élt lelkében egy egész osztály tragédiájának, a paraszti környezetbe született tehetségnek eszméje.

Az első cikket a *Prózai dolgozatok*-ban (1879) olvashatjuk, mint az *Irányok* cz. nagyobb értekezés harmadik darabját. Az *Irányok* első két része egyízben már külön-külön megjelent a *Szépirodalmi Figyelő*-ben, de a harmadik rész először a *Prózai dolgozatok*-ban látott napvilágot. Keletkezési idejét bajos volna pontosan meghatározni. A cikk az «utánzók»-nak, a közepes költőknek jogosultságát védi,¹ mert ezek adják meg

¹ A közepes költők, e másodrendű csillagok hivatásszerű szerepe kedvenc eszméje lehetett Aranynak. Erre mutat, hogy levelezésében is megtaláljuk ugyanezt a gondolatot csaknem egy évtizeddel előbb. Tompának írja 1853 jún. 28-ról:

«Utánzók mindig lesznek s kell, hogy legyenek. Vesta-szüzek ők, kik csekély méceikben tartogatják a tüzet egy későbbi lángelme számára. Egyenileg elvesznek a mindennapiság tengerében, de egyetemes hatásukat nem lehet megtagadni». (*Ar. levelezése* I. 301.)

azt a levegőt, azt a cultur-milieut, a mely nélkül az igazi lángész sem fejlődhetik ki, «ezek teszik lehetővé, hogy koronkint lángész álljon elé». Mert ha gondosan elzárják a gyermeket a külvilágtól, ha környezetében nevelő példákát nem szemlélhet, soha nem fejlődik ki benne a veleszületett költői adomány. Épp így járnak kinn a falun a nép közt született nagy tehetségek, kiket a mostoha viszonyok örökre elnyomnak.» Ime már tárgyunknál vagyunk, s ez után át is tér Arany ennek bővebb magyarázatára.

E tárgyról majdnem szószerint ugyanezt írja egy töredékes æsthetikai dolgozatában: *Az észszerű utánzásról a költészetben*, melyről nem tudni: korábban vagy későbben íratott-e az előbb említetttnél. A *Hátrahagyott művek* II. kötetében (522—3), hol megjelent, csak annyi van róla mondva, hogy a 60-as évek elejéről, a szerkesztőségi évekből való. Itt az a tulajdonképeni tárgy, hogy minden költészet, mint már Aristoteles kimondotta, utánzás, de észszerű utánzás. Mellesleg megjegyzi itt Arany, hogy ezzel nem akarja a született tehetségnek a fontosságát tagadni, de ez egymaga, tanulás, utánzás nélkül még nem ér semmit, különösen akkor, ha a körülmények is ellene működnek. Így pl. falun sok poeta natus vész el.

Az *Irányok* III. szakában azt mondja Arany: «... Nagy elhittség kellene hozzá, azt gondolni, hogy valamely egész nemzetben, egy összes népben időről-időre nincs több «született» költő, azaz ki magában hordja a poétai képesség csiráját, csupán az a tíz-tizenkét legény, ki előfizetési ívekkel zaklatja-a közönséget. Az a fiatal pásztor, ki oly keservesen ríkatja tilinkóját, az a paraszt legény, ki egyszer életében jajdult fel négy sor panaszos dalra, az a híres mesemondó, vagy babonás képzelgő, vagy a minden alkalomra élezzet pattantó «ex professco» vőfély stb., lehet, ép oly született költőnek bizonyúl, ha alkalom és mód nem hiányzik a benne rejlő alapterhetségnek minél több példa látása, s utánzási ösztön által leendő kifejtésére»...

A *Töredék* a teljes czikknél jóval bővebben foglalkozik e tárggyal:

...«Tehát, poeta nascitur, a mennyiben bizonyos hajlamot hoz magával e világra, miszerint már kicsinységétől kezdve a dolgoknak inkább a költői, mint prózai oldalát képes felfogni, a rhythmus, az öszhang iránt kitünő érzékkel bir, míg a gépies

pontosságú foglalkozás, a rendnek túlzó egyhangúsága, ellenére van. Ha az ily dispositióval született gyermek, körülményei által, megfosztatik a nevelés előnyeitől, s hajlamával nem egyező életpályára sodortatik, — legtöbb esetben szerencsétlen, a nélkül hogy tudná, miért. Mert nagy önhittség volna, bármely nemzet és kor jeles költőiben, azt hinni, hogy azon nemzedékből, melyhez tartoznak, csupán ők hivatvák a költészet isteni szövétnekét lobogtatni kortársaik előtt. Igen, a körülmény őket emelte e díszes helyzetbe: de százan meg százan lehetnek az ekeszarvnál, a műhelyekben és egyebütt, kik, ha a sors kedvez, épen úgy, vagy jobban betöltenék azon helyet, mint az ünnevelt koszorúsok. Ama bojtárfiú, ki oly keservesen ríkatja furulyáját, s órákig elnézi a felhők játékát, vagy a folyam siető vizét, szerencsésebb viszonyok közt hírneves költő fogott lenni; amaz élczes falusi vőfélnben, ki egész lakodalmas népet mulattat furfangos ötleteivel, a magyar nemzet vígjáték-írója vészett el (s kár!); ama vén parasztjós, ki képzelme szörnyeivel egész vidéket rémülésbe hoz, a romantica első apostola leendett. Egyik nagy költőnk arczképére hallám e megjegyzést: úgy néz ki, mint a falu bolondja — s valóban, fosztassék meg e költő az elemi oktatás minden jótékony-ságától, hagyassék magára egy rideg faluban, hol az anyagi lét fenntartása vesz igénybe minden erő kifejtést, nem tudom, ha az élelmesb, gyakorlatiabb, ügyesebb földiek szemében egyéb lesz-e?

És mindennyi a pcēta natus. A ti született költők talán ama bojtárlegény, kit gazdája elcsapott, mivel a nyáj körül nem volt szemes; talán amaz élhetetlen paraszt, kinek gazdasága tővel-hegygyel fordul össze; talán ama babonás öreg, ki mindenféle rémdolgokat hisz és regél a kísértetekről, vagy ama kiálló betyár, kit a társadalom eltaszított, s ki a társadalmat eltaszítja magától.

Látnivaló, hogy egyes mondatok szinte szószerint ismétlődnek a két dolgozatban.

Mi már most a viszony a két töredék közt? Azt hiszem, hogy az *Észszerű utánzásról* cz. töredék tulajdonképen csak más fogalmazása az *Irányok* harmadik darabjának, így a kettő tulajdonképen egy dolgozat két alakja.

A töredék értekezés azonban a pcēta natusokról szóló részében teljesen befejezett.

Feltűnő a sok gondolati, sőt kifejezésbeli egyezés a *Falu bolondja* és a töredék értekezés közt. Mindkettőben megemlékezik Arany a bojtár fiuról, ki keservesen ríkatja furulyáját és órákig elnézi a felhők játékát, vagy arról a bojtárlegényről, ki a nyáj körül nem szemes. A töredék amaz élhetetlen parasztja is, kinek gazdasága tővel-hegygyel fordul össze, egészen a mi Kósza Bandink, kinek «házatája tővel-hegygyel össze».

A magyar ember szemében a költő, az élet practikumához nem értő ember: bolond.¹ Arany ebből a magyar felfogásból kiindulva még pessimistikusabb megállapításra jut: a született költői tehetség a falu mostoha körülményei közé zárva nemcsak látszólag, a nép szemében meggy bolond számba, hanem valósággal is boldogtalan és bolond válik belőle.

Arany legtovább *Az ésszerű utánszóló a költészetben* szóló értekezésében megy; itt már megkülönböztet egyes irányokat a félbenmaradt tehetségek közt: az elczes falusi vőfélyben a nemzet vígjátékíróát vesztett el, s a «vén parasztjós, ki képzelme szörnyeivel egész vidéket rémülésbe hoz, a romanticának leendett volna első apostola». A falusi vőfély, a parasztjós, a tilinkózó pásztorgyerek, vagy az, a ki sohse hallott meséssel tudja elbűvölni társait, épp úgy, mint az élhetetlen gazda, kinek jószágán ott legel az egész falu sertése, s ki vénségére a falu gyaloghetese lesz, vagy a «kiálló betyár» — íme különböző egyedei egy típusnak: a falusi bolondnak.

Arany még egy osztályt ismer, mely közel van a falu bolondjának csoportjához, bár a létnek és műveltségnek magasabb fokán áll. Ilyenek az iskolázott pcőta natusok, kikben azonban a költői tehetség prózai hivatal vagy az élet más kegyetlensége

¹ Tóth Béla: *Szájmul-szájra* című könyvében a «Multa licent stultis, pictoribus atque poetis» szállóigéhez e magyarázatot fűzi: «Hajlandó vagyok ezt a mondást, melynek külföldi nyomát különben sem találok, magyar eredetűnek hinni. Egyik legerősebb nemzeti vonásunk látszik benne: a kevély keleti nép hagyományos megvetése mindenki iránt, ki nem a saját földjén vet búzát, hanem eszével, tudományával, vagy művészetével keresi kenyerét. Nálunk az író «skribler», a költő «poeta», a képiro «piktor, stb. E szóknak kivétel nélkül csúfolódó ízük van. E leoninus: «Sok szabad az ostobáknak, piktoroknak, poetáknak» — a maga eszejárásával, mely a képirot, költőt az ostobák sorába állítja, tősgyökeres magyar és meglepetés volna reám nézve, ha valamikor idegennek bizonyosodnék».

miatt nem fejlődhetik ki, ilyen a falu kicsinyes körülményeinek jármába ismét visszakerült ember, de legfőképp ilyen a Jókaiból is jól ismert specialisan magyar jelenség: a peregrinus. Még Arany diákságának idejében volt egész sereg ember, kik nem tudtak beleilleszkedni a református iskolák szigorú rendszerébe, sem később az élet. a társadalom még szigorúbb körülményeibe. Ezekből lettek a peregrinusok. Volt köztük sok eleitől vásott, züllött személy, de nem kevés finom lelkű idealista is. A két típus, a falu bolondja és a peregrinus hasonlósága arra a feltevésre vezetett, hogy Arany miután bemutatta a paraszt költőt gyermekkorában (*A falu bolondjában* és a *Bolond Istók* tervezett III. énekében), tovább folytatta volna a gondolatot. úgy, hogy később (már a II. énekben is), mint peregrinust lépteti fel. Istók, a mint a IV. ének végéig ismerjük, teljesen megfelel a magasabbrendű peregrinus típusának: a collégium korlátait nagyon szűkeknek találja, a diákpályát nagyon hosszúnak, s így már az elején ott hagyja. Aztán bekóborolja az ország egy részét, mint vándorkomédiás, de Thália szolgálatában sincs maradása. Egy ideig mint tanítót látjuk működni egy kis faluban, de ez állásának is hamarosan búcsút mond és nevelőnek szegődik egy főúri családhoz. Midőn Arany a diákbohémeket ilyen költői színben látja és a midőn művét így concipálja, gondolhatott Csokonai alakjára is, ki szinte ezeknek a peregrinusoknak finomabb alkotású, költői lelkű képviselője.

Arany érdeklődésének nem nehéz megtalálnunk mélyebb lélektani okát: hiszen ezt némileg a saját maga problémájának is tekinthette! Az ő tehetsége is forgott valamikor abban a veszélyben, hogy örökre megsemmisül; ha Szalontának nem közepén születik, hanem valamelyik tanyáján. vagy ha már kiskorában pártul nem fogja a szalontai iskola, sőt a mostoha körülmények később is megölték volna a szalontai jegyzőben a nagy költőt, ha a sors oda nem hozza Szilágyi Istvánt. — Arany legalább bizonyára így gondolta.

Aranyt az ily költői megsemmisülésnek gondolata később is fogva tartja, egyre üldözi, s ezért tér vissza ismét és ismét hozzá.

Érdekes Petőfinek idevonatkozó véleményére gondolnunk, melyet épen Aranyval kapcsolatban fejezett ki, hozzá írott

első levelében: «Eszköz volt ő — írja Szilágyi Istvánról — a gondviselés kezében, mely, ha elrejti is gyöngyeit, rendel számára halászokat, kik azt fölhozzák. Te új példa vagy azon régi állításomra, hogy a világon semmiféle tehetség el nem vész». Ebben homlokegyenest ellenkezik a két jóbarát véleménye: Arany szerint a legtöbb gyöngy elvesz, Petőfi szerint egy sem! Mily jellemző ez a kis adat mindkettőjük egyéniségére!

Így kísérte végig Aranyt ez a kérdés költészetében és æsthetikai dolgozataiban.

KARDOS LAJOS.

MISERICORDIA.

Harmadik közlemény.¹

VIII.

Mindez nem volt más, bármily hihetetlennek hangzik, mint a nagy szerencsétlenségnek a kezdete, az örvénynek a szája, melybe a Juarézek és Zapaták utódainak esnie kellett s melybe elmerülve találjuk, mikor történetét elbeszéljük. Mióta a Tölgyfa-utczában laktak, elhagyta Donna Franciscát a társaság, mely segített vagyonát szélnek eresztetni, a Hársfa- és Diófa-utczában eltűnt az a néhány barát is, ki még megmaradt. Ekkor kezdték a szomszédok, a tréfás boltosok s mindazok, kik sajnálták őt, Donna Pacá-nak nevezni s nem volt eset rá, hogy más néven szólították volna. Meggondolatlan, durva emberek a családias névhez még valami meggyalázó jelzőt is biggyesztek: a csaló Donna Paca s hazugság grófnője.

Nyilvánvaló, hogy Isten meg akarta próbálni a rondai hölgyet, mert ennyi anyagi bajt még azzal a nagy keserűséggel tetézett, hogy gyermekei, a helyett hogy engedelmesek lettek s így neki vígaszul szolgáltak volna, elkínózták lelkét s megsebeztek szívét. Antonio, meghiusítva anyjának reményeit s hiábavalóvá téve azt a sok áldozatot, mivel iskoláztatták, valóságos ördög volt. Hiába kínlódtak anyja és Benina, jobban mondva, mindkét anyja, hogy a rosszasságot kiverjék a fejéből, sem a szigor, sem az engedelkenység nem használt. Ismételten előfordult, hogy mikor már azt hitték, hogy hízlegéssel és beczézással megjavították, tettetett alázatával csak megcsalta őket s hogy kijátszhassa, szenteskedve beszélt. Nagyon ügyes volt a rosszra s ritka tehetsége volt az ámításra, hogy csínyeit megbocsássák.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470. és 471. számában.

Kellemes külső alá tudta rejteni ravasz romlottságát; tizenhat éves korában úgy megcsalta két anyját, mintha gyerekek lettek volna; hamis bizonyítványokat vitt haza a vizsgákról, iskolatársai jegyzeteiből tanult, mert a könyveket, melyeket neki vettek, eladta. Tizenkilencz éves korában, a rossz társaság folytán, komoly jelleget öltöttek csinyjei; két-három napra eltűnt hazulról, lerészegedett. A két anyának legfőbb igyekezete volt eltüntetnia a föld felszínéről azt a kevés pénzt, a mijök volt, mert miatta nem volt semmi biztos. Ritka ügyességgel vette ki Donna Paca kebléből vagy Benina mély zsebéből. Elvett mindent, lett légyen kevés vagy sok. A két nő nem tudta, hol találjon kellő rejtékhelyet, a konyha mélyén vagy a kamrába dugja-e el kis kincsecskéjét.

Mindemellett anyja mélységesen szerette, Benina meg imádta, mert senki sem tudta ügyesebben és finomabb színészkedéssel játszani a megbánást. Kirugásait rendesen a csendes magabaszállás napjai követték, könny és sóhajzápor, fogadkozás a javulásra, a két megcsalt anya arcának lázas csókolgatása. Ezeknek puha szívét megcsalták a szép bizonykodások, könnyenhívó bizalomba ringatták magukat, míg a valódi vagy hamis hízékedések közepéből ki nem ugrott a betyár, mint a játékördög a czukrosdobozból s a fiú visszatért gyalázatos kalandjaihoz, a szegény asszonyok meg kétségbeesésükhöz.

Szerencsére vagy szerencsétlenségre (ki tudja, szerencse vagy szerencsétlenség volt-e) már nem volt a házban ezüst evőeszköz, sem más értékes fémből való tárgy. Az ördögfióka elzsákmányolt mindent, a mit talált, a legkisebb értékű dolgokat sem vetve meg. Mikor végzett az esernyőkkel és napernyőkkel, a fehéreneműekre tért át s egy szép napon, mikor felkeltek az asztaltól, felhasználva a pillanatot, melyben két anyja és nővére nem figyelt oda, elcsente az abroszt s két asztalkendőt. Saját ruhájáról kár beszélni, tél közepén egy szál ruhában sétált az utcán. A tudógyulladás elkerülte, kétségen kívül romlottságának belső tüze védte meg tőle. Már nem tudták Donna Paca meg Benina, hogy hová rejtsék a holmit, mert félős volt, hogy a rajtuk levő inget is ellopja. Elég az hozzá, hogy egyik éjjel eltűntek a boros üvegek és Obdulia varrodobozkája, másik éjjel két vasaló és pár harapófogó, majd

lassankint használt harisnyakötők, vászondarabok s ezer más használható, bár kis értékű holmi. Könyv már nem volt a háznál s Donna Paca nem is mert kölcsön kérni, mert félt, hogy nem tudja visszaadni. Az imádságos könyvek is eltűntek s utánok vagy előttük színházi látcsövek, használt keztyűk s egy üres madárkalitka.

A leány is sok gondot okozott, bár más irányban, s bár fivérének az ellentéte volt. Tizenkét éves korától oly nagy idegesség fejlődött ki nála, hogy két anyja nem tudta hogyan csillapítani a méreg-zsákot. Ha szigorral bántak vele, rossz volt, ha dédelgetéssel, rosszabb. Mikor felserdült, epileptikus hevessége minden átmenet nélkül fásult bágyadtságba ment át. Teljes búskomorsága éppen úgy kétségbeejtette a szegény asszonyokat, mint előbb nagy testi és szellemi tevékenységre mutató heveskedései. Obdulia táplálása lett a ház legnagyobb problémája s a leány rossz kedve és hihetetlen szeszélyei miatt vesztegette a két anya idejét és türelmét, miből Isten eleget juttatott nekik. Egyszer nagy áldozatok árán a legdrágább és táplálóbb ételeket tették elébe s a leány kidobta az ablakon, másszor meg jóllakott gesztenyével, a mi rettenetesen felfujta. Néha éjjel-nappal sírt, a nélkül, hogy okát tudta volna adni, máskor elégedetlen arczczal járt kelt, a mi legnagyobb büntetés volt a két anyára nézve. Egy orvos véleménye szerint, ki számalomból meglátogatta őket s ehhez csatlakoztak az ingyen rendelésű más orvosok is, a leány idegessége és lelki rendellenessége vérszegénységből származik s nincs más orvossága, mint vasas kúra, hideg fürdők s jó pecsenyék.

Obdulia csinos volt, vonásai finomak, arczzsíme tejfehér, haja barna, termete nyulánk és karsú, szemei bájosak, modora jó és kellemes, ha nem voltak bogarai. Nem lehet kevésbbé alkalmas környezetet képzelni egy ilyen szeszélyes és beteges teremtésnek, mint a nyomor, melyben felnőtt, s mely körülvette. Időközönként felcsillant benne némi akarat, tetszeni vágyás, érdeklődés egyik vagy másik egyén iránt, a mi némi reményt nyújtott Donna Paca nyugtalanságának, hogy változás áll be életében s megörvendeztette őt, mert tervei voltak leányával. A jó asszony epekedett, hogy megvalósíthassa azokat, ha Obdulia magához tér s hajlandó lesz meglehetősen elhanya-

golt nevelését pótolni, mert nem tudott helyesen írni sem s a tudásnak azokat az elemeit sem ismerte, melyeket a középosztály minden leánya jól megtanult. Donna Paca ábrándja az volt, hogy férjhez adja Mátyás unokatestvérének, egy ronda földbirtokosnak valamelyik fiához, kik jól tanuló, ügyes gyerekek voltak, Sevilleba jártak iskolába s néhanapján Madridba jöttek. Az egyik közülök, Zapata Currito, tetszett is Obdulának, majdnem szövődött is közöttük némi érdeklődés, de a leány jelleme és kényeskedő különczködése nem engedte a továbbfejlődést. Az anya mind a mellett nem tágitott a gondlattól vagy legalább is, gondolataiban becézgetve azt, ezzel vigasztalta magát sok szerencsétlensége között.

Mikor a család a Tölgyfa-utczában lakott, egy napról a másikra, Isten tudja hogyan, de bizonyos viszony keletkezett Obdulia és egy szemben lakó ifjú között, kinek apja egy temetkezési vállalatot vezetett. Annak a betyárnak sok kellemes tulajdonsága volt, az egyetemre járt, ezer csinos dolgot tudott, miről Obdulia sohse hallott s melyek rá nézve valóságos kinyilatkoztatások voltak. Irodalom, költészet, versikék, az emberi tudás ennyi hulladéka, melyek tőle Obduliához jutottak levélben, véletlen összetalálkozásnál tisztességes találkákon.

Nem jó szemmel nézte Donna Paca ezt a merényletet az ő házassági terve ellen, de a leány, ki ebben az érintkezésben némi regényességet tanult, majd megbolondult, mikor akadályozva látta az ő lelki élvezetét. Délelőtt, délután borzasztó epileptikus rohamokat kapott, betörte fejét, felkarmolta kezeit s végül egy szép napon Benina meglepte, mikor épen gyufát áztatott spiritusba, hogy azt mellére s hátára rakja. A veszekedés, mely erre keletkezett, leirhatatlan. Donna Paca könnyárban úszott, a leány tánczolt dühében, kezével a padmalyt verve s Benina arra gondolt, hogy értesíti a temetkezési embert, hadd verje ki egy jó bottal vagy hatásos gyorszerrel fiából a kedvet a halál, a cziprusok és temetők iránt, a mivel a szegény kisasszonyt megmérgezte.

Rövid idő múlva, a nélkül, hogy ki lehetett volna gyógyítani a megtévelyedett Obduliát a gyászos ifjúval való szerelmeskedésből, Isten úgy akarta, hogy nagyobb bajok kikerültessenek és a kérdés gyors és egyszerű módon megoldódjék.

Bizonyos, hogy ez a megoldás sok fejtöréstől szabadította meg mind a két felet, mert a gyászos család szintén mindent elkövetett, hogy a fiút megmentsék az örvénytől, melybe magát vetni akarta. Az történt ugyanis, hogy egy reggelre a leány ki tudta játszani két anyjának éberségét s megszökött hazulról. A gavallér hasonlóképen. Az utcán találkoztak, azzal a komoly elhatározással, hogy egy költői helyet keresnek, hol jól átölélkezve kiolthatják szerencsétlen életüket, egyszerre lehelve ki lelküket, nehogy egyik túlélje a másikat. Első perczben így határoztak s futva nekiindultak, gondolkozva, melyik volna a legjobb halálnem, hirtelen, biztos, fájdalom nélküli s melylyel azonnal elszállhassanak a szabad lelkek tiszta légkörébe. Távol a Diófa-utczától hirtelen megváltoztatták szándékukat s teljes egyöntetűséggel egészen másra gondoltak, mint a halálra. Szerencsére a fiúnak volt pénze, mert előző nap szedte be egy «kettős érczkoporsó», továbbá egy «hat lovas» első temetésük ellenértékét . . . . A pénz tulajdona tette azt a csudát, hogy az öngyilkosság gondolata átváltozzék az élet folytatásává s irányt cserélve, reggelizni mentek egy vendéglőbe, később egy szomszédos házba, honnan már délután harmadikba tértek s értesítették mindkét családot, hogy «egybekeltek».

Őszintén beszélve még nem voltak házások, de az eljárás, a mely hiányzott, már nem maradhatott el. A fiú apja megjelent Donna Pacánál s itt megállapodtak, a nő sírva, a férfi dohogva, hogy nincs más mentség, mint elismerni és szentesíteni a megtörtént tényt. S mivel Donna Paca nem tudott leányával sem pénzt, sem más értéket adni, még csak egy szalmazsák formájában sem, az apa adott az ő Luquitasának lakást a koporsóraktár emeletén s egy kis fizetést az üzlet propaganda osztályában hol abból a jutalékból, mit megkereshetett a gyászos házaknál munkákon, luxus-czikkok eladásán vagy bebalzsamozásoknál, az ujdonsült házaspár tisztos szerénységben megélhetett.

IX.

Még fel sem ocsudott szegény asszony abból a bánatból, melyet leányának eltévelyedése okozott neki, s napjait sorsa fölött siránkozva töltötte, mikor Antonió sor alá került. A szegény

asszony azt sem tudta, örüljön-e vagy bánkódjon. Szomorú volt katonának látni fiát karddal, csákóval, hiszen végre is úr volt és undorodott a kaszánya-élettől. De egyben meggondolta, hogy a katonai fegyelem jót fog neki tenni és megjavítja csunya hibáit. Az ifjú szerencséjére vagy szerencsétlenségére, magas sorszámot húzott, póttartalékos lett. Nemsokára ezután négy napi távollét után anyja elé állott, s kijelentette, hogy meg akar házasodni, s ha anyja nem egyezik bele, megteszi a nélkül.

— Hogyne, hogyne, fiam — mondá az anyja sírásba törve ki. — Menj Isten hírével s mi Beninával kettecskén nyugalomban fogunk élni. Ha találtál valakit, a ki a nyakára vesz, ki gondoz és eltűr, menj Isten hírével. Én nem bírom tovább.

A kérdésre, a menyasszony származása és viszonyai felől, azt válaszolta, hogy nagyon szépnek és olyan jónak találja, hogy jobbat nem is lehet kívánni. Hamarosan kiderült, hogy egy szabónő leánya, szintén jól varr és nincs más hozománya, mint a varrótűje.

— Jól van, gyerekem, jól van, — mondá Donna Paca egy délután. — Nagy szerencsém volt a gyermekeimmel. Obdulának legalább van hol meghalni, hiszen koporsók között él... De te miből fogsz élni? Annak a gyöngynek a tűje és munkája után? Igaz, hogy olyan szorgalmas és takarékos vagy, hogy jó beosztással még növeled az ő keresetét. Istenem, milyen csapást mértél rám és az enyéimre! Bár hálnék meg mielőbb, hogy ne lássam a borzalmakat, melyek még következnek.

Az igazság mindenek felett, tehát be kell vallani, hogy mióta Antoniό eljegyezte a szabónő leányát, a javulás útjára tért s végre egészen megjavult. Jelleme gyökeresen megváltozott, figyelmes volt anyjával és Beninával szemben, megelégedett avval a kevés pénzzel, a melyet adtak neki, s még beszédén is meglátszott, hogy tisztességesebb, jóra valóbb emberekkel érintkezik, mint azelőtt. Részint ez volt az oka, hogy Donna Paca beleegyezését adta, a nélkül, hogy ismerte volna a menyasszonyt, vagy meg akarta volna ismerni. Asszonyával ezekről beszélgetve, Benina azt a mondást koczkáztatta meg, hogy talán a léhűtő házasságának folytán jön meg a szerencse, hiszen tudvalevő, hogy a szerencse soha sem jön onnan, a honnan

józan észszel várni lehetne, hanem kerülő utakon és sikátorokon. Mindez nem győzte meg Donna Pacát, kit a búskomorság úgy áthatott, hogy nem is tudott már az életben olyan kilátást képzelni, mely nem volt szomorú és kárhozatos. Ámbár a két asszony a gyerekek elhelyezése következtében nyugalmasabb és jobb viszonyok közé került, nem tudtak belenyugodni magányukba és nagyon nélkülözték a kis családot; természetes, hiszen az öregek mindég megőrzik szeretetüket leszármazóik iránt, még akkor is, ha ezek kinozzák őket, rosszul bánnak velök, vagy szégyent hoznak is rájuk.

Nemsokára a két esküvő után Donna Paca átköltözött a Diófa-utczából az Imperiál-utczába, folyton az olcsót keresve, mert végre sem tudták a kérdést megoldani, hogy' lehet bevételek nélkül élni. Ezek tudniillik nullára csökkentek, mert a nyugdíjnak rendelkezésre álló része alig volt elég a sok hitelző száját betömni. A hónap majd minden napja aggodalmas tépelődésben telt el; összeszedni pár garast végtelenül nehéz dolog, hiszen nem volt a háznál már semmi értéktárgy. Az üzletekben s a piacon a hitel már kimerült. A gyerekektől semmit sem lehetett várni, elég nehéz volt szegényeknek saját magukat jól-rosszul fenntartani. A helyzet tehát kétségbeesett volt, a hajótörés kikerülhetetlen s már dobálták őket a vad hullámok, a nélkül, hogy akadt volna egy fatönk vagy deszkadarab, melybe belekapaszkodjanak. Ezekben a napokban Benina csodálatos furfangot fejtett ki, hogy legyőzze az akadályokat s kétségtelenül kis összegekért enni adjon asszonyának. A piacokon ismerős volt, mert jobb időkben kiváló vevő volt s így nem volt nehéz olcsó pénzen beszerezni eleséget, levesnek való csontokat, romlott káposztát s egyéb hulladékot ingyen. A szegényeknek való üzletekben, melyek majdnem az egész Ruda-utczát elfoglalják, szintén voltak jó barátai és ismerősei s ezektől csekély pénzért, sőt néha a nélkül, kapott kis, törött vagy állott tojásokat, egy maroknyi buzát vagy lencsét, barna cukor-hulladékot s egyéb szemetet, melyeket asszonyának úgy mutatott meg, mint közepes minőséget.

A sors iróniája folytán Donna Paca, bár sok betegségben szenvedett, megőrizte jó étvágyát s a jó falatok utáni sóvárgását; olyan ízlése és étvágya volt, hogy majdnem betegséggé,

még pedig lázongó betegséggé fajult, mert azokban a patikákban, melyeket élelmiszer-üzleteknek neveznek, nem adnak ingyen orvosságot. Emberfeletti erőfeszítéssel egyesítve a testi fáradtságot, megfeszített figyelmet és ügyes vakmerőséget, Benina oly jól adott neki enni, mint csak lehetett, néha igen jól, valóságos csemegéket. Az emberszeretet mély érzése vezette s a rajongó ragaszkodás, melyet a szegény asszony iránt érzett. Mintegy ellensúlyozni akarta a maga módja szerint azt a sok szerencsétlenséget és keserűséget. Ő maga megelégedett azzal, hogy lerágja a csontokat s megkóstolja a maradékot, de csak ha Donna Paca már jóllakott. De a szeretet és ragaszkodás mellett nem vesztette el ösztönszerű szokását, mindig eltitkolta asszonya előtt a pénz egy részét, melyet oly nehezen kuporgatott össze, s félretette, hogy új tőkét s vagyont csináljon.

Egy évvel az esküvők után a gyermekeket, kik már elég szűkösen kezdték házasesetüket, szintén kezdte sújtani a sors, mintha örökölték volna a szerencsétlen anyjukon fekvő átkot. Obdulia, ki nem tudta megszokni az életet a koporsók között, képzelődő lett, nehezen szült, idegei felmondták a szolgálatot, a nyomor s férjének nemtörődomsége súlyosbították szervi bajait. Apósa részéről gyengén támogatva a Cabeza-utca egyik padlásszobájában lakott; rossz ruhákban, még rosszabb élelemmel, elhanyagolva férjétől, lomha semmittevésnek adta magát, még jobban fokozta képzelőtehetségének őrült kalandozásait.

Ezzel ellentétben Antonio ügyes ember lett a házasság után, talán feleségének, ki tényleges gyöngynek bizonyult, munkássága, helyes gondolkodása s ügyessége folytán. De mind ezek az erények, melyek Antonio Zapata erkölcsi újjászületését művelték, nem tudták elűzni a szegénységet. A házaspár a San Carlos-utca egy kis szobácskájában élt, mely valóságos czukros-dobozhoz hasonlított s melyen meglátszott a szorgalmas kéz nyoma. De még nagyobb csoda volt, hogy a ki régebben a korhelyek tisztos gárdájához tartozott, hozzászokott s megszerette a rendszeres munkát s mivel jobbat nem talált, hirdetési ügynök lett. Mint a szélvész, rohant üzletről-üzletre, ujságtól-ujsághoz s bár jutalékából meglehetősen összeget le kell vonni a cipőköptatásra, még mindég maradt valami

a háztartásra s némi könnyebbség Juliannának fárasztó munkájában a Singeren. S mivel a fiatal asszony nem volt lusta, szaporasága nem maradt el háziassága mögött, rögtön az első szülésnél ikrei lettek. Nem volt más mentség, dajkát kellett vennie, s mivel egy szájjal több a háznál, meg kellett kétszerezni a Singer munkáját s Antonio szaladgálását Madrid utcáin. Az ikrek születése előtt az exkorhely meg-meglepte anyját a fiúi szeretet egy-egy sugarával, fellobbanásával s ez volt hosszú idő óta a szerencsétlen asszony egyetlen igaz öröme, vitt neki egy pezetát, kettőt, néha fél tallért is s Donna Paca többre becsülte ezt, mint ha rondai rokonai egy kastélyt ajándékoztak volna neki. De mióta az ikrek birtokba vették az egész házat, éhesen a tejre és az életre s jó táplálkozást követeltek, a boldog és üldözött apa nem ajándékozhatta meg a nagy-anyát keresetének feleslegével, mert nem volt többé felesleg. A helyett, hogy adhatott volna, inkább kapnia kellett volna.

Ellentétben ezzel a családdal, a gyászosoknak, Luquitasnak és Obduliának, rosszul ment soruk, mert a férj kivonta magát családi és üzletbeli kötelezettségei alól, sokat látogatta a kávéházakat s talán rosszabb helyeket is s ezáltal elesett a temetkezési százalék beszédésétől. Obduliának sejtelve sem volt a beosztásról, nemsokára adósságok nyomták, minden hétfőn és kedden czéduláskákat küldött anyjához a házmesterével s néhány hatost kért, mit Donna Paca nem adhatott. Ez újabb alkalmat adott Beninának a gondra és fejtörésre, mert meg-ingathatatlanul szerette a kisasszonyt s nem nézhette, hogy éhezzen és segítséget szenvedjen, a nélkül, hogy az ő módja szerint azonnal ne segítsen rajta. Nemcsak saját házát kellett tehát ellátni, hanem az Obduliáét is, vigyázva, hogy ne hiányozzék a mindennapi. Milyen élet, mily rettenetes fáradtság, milyen birkozás a sorssal, szomorú hajlékában a szégyenkező nyomornak, melynek meg kell óvni a látszatot, fenntartani a hitelt! A helyzet egy napon olyan végtelenül nyomasztó lett, hogy a hősies öregasszonynak, belefáradva az égre és földre pillantásba, hogy talán váratlanul lehull valami segítség, elveszítve a hitelt a boltokban, elzárva minden út, nem maradt más hátra, hogy folytathassa a küzdelmet, mint szégyenkezve lehajtani a fejét és kéregetni. Egy reggel megtette, azt hívén, hogy csak

egyszer teszi s azután mindennapos lett, mert a keserű szükség rákényszerítette a koldulás szomorú mesterségét, teljesen megfosztva őt minden más módtól, hogy övéit elláthassa. Biztos uton jutott ide, ide kellett jutnia s haláláig itt maradnia, a társadalmi és gazdasági törvény folytán, a mint mondani szokták. De nem akarta, hogy asszonya a balsorsnak ezt a nagy fokát megtudja s azt a csalást találta ki, hogy egy jó bejárói helyet talált, egy ép olyan jámbor, mint gazdag pap házában. Gyors képzelő tehetségével rögtön el is keresztelte a képzelt személyt, hogy asszonyát jobban elbolondítsa, Don Romualdónak. Mindezt elhitte Donna Paca és néhány Miatyánkot mondott, hogy Isten tegye boldoggá és még gazdagabbá a jó lelkészt, a ki által volt Beninának mit haza hozni. Ismerni szeretete volna s esténként, mikor ketten szomorúságaikat, beszélgetésben s kesergésben folytatták, mindent kikérdezett róla, hűgairól s testvéreiről, a lakás berendezéséről, életmódjukról, mire Benina részletesen s megtévesztően igaznak látszóan válaszolt.

X.

Most, kedves olvasó, végére érve ennek az elbeszélésnek, elmondom, hogy az asszony jó étvágygyal evett aznap, s mi-alatt a vak Almudena tallérján vett eleséget fogyasztotta, kellemesen emésztette a jámbor hazugságokat, melyeket szolgálója és társnője neki leadogatott. Akkora bizalmat helyezett Donna Paca Benina intézkedéseibe, hogy már alig aggódott a holnap nehézségei miatt, annyira biztos volt benne, hogy a másik le fogja azokat győzni buzgóságával, világ-ismeretével, no meg az áldott D. Romualdó támogatásával. Együtt ettek asszony és cseléd s ebéd után Donna Paca megszólalt: — Nem kell sajnálni az időt ezektől a jó uraságoktól s bár csak tizenkettőig tartozol szolgálni nekik, ha néha napján azt kívánják, hogy maradj ott délután is, csak maradj, én majd segítek magamon, a hogy' tudok.

— Azt már nem — válaszolta Benina, — marad idő mindenre s én innen nem hiányozhatom. Ők jó népek és tudják, hogy...

— Persze, persze. Én kérem az Istent, jutalmazza meg őket

a jó bánásmódért, a hogy' veled bánnak s ma az volna a legnagyobb örömem, ha D. Romualdóból püspök lenne.

— Hiszen már pusmogják is, hogy felajánlják neki; bizony, asszonyom, püspök lesz, tudja Isten hol, valahol a Filippini-szigeteken.

— Olyan messze? Nem, azt már nem. Itt kell hagyni, hogy még sok jót tehessen.

— Ugyanezt mondja Patros. Tudja? Az idősebbik unoka-húga.

— A kiről azt mondtad, hogy hamvasszőke haja van s bandzsit egy kicsit?

— Nem, az a másik.

— Igen, igen . . . Patros az, a melyik dadog és reszketegségben szenved.

— Úgy van. Hát azt mondja, minek menjenek ők messze tengerekre . . . Nem többet ér egyszerű papnak lenni itt, mint ott püspöknek, a hol, a hogy mondják, dél van, mikor nálunk éjfél?

— Az ellenlábasknál.

— De a testvére, Donna Josefa, azt mondja, hogy csak jöjjön a püspöki süveg bárhol, a hol Isten akarja. Ő nem fél elmenni a világ végére sem, csak lássa a tisztelendő urat azon a polezon, a mely megilleti.

— Lehet, hogy igaza van. S mit tehetünk mi mást, mint hogy belenyugsunk Isten akaratába, ha olyan messze viszik tőlünk, hiszen mikor téged segít, akkor engem is oltalmaz. Isten tudja, mit csinál s megtörténhetik, hogy a mit rossznak gondolunk, abból jó származik s a jó D. Romualdó mielőtt elmegy, beajánl minket egy itteni püspöknek, vagy talán magának a bihorosznak . . .

— Én azt hiszem, hogy igen. De végre is meglátjuk.

Ennél tovább nem folytatták a beszélgetést a képzelt papról, kit Donna Paca már oly jól ismert, mintha látta volna és beszélt volna vele, mert agyában élő alakot csinált azokból a részletes leírásokból, melyeket Benina róla néhanapján adott. De maradjon a tollamban mindaz, a mit még fecsegték, hogy helyet adhasson fontosabbaknak.

— Hát beszélj, te asszony, mit mond Obdulia?

— Hát semmit! Mit mondjon szegényke? Az a hunczut Luquitas már két napja nem mutatkozik. Azt állítja a gyerek, hogy pénze van, mert egy bebalzsamozásért fizettek neki s most azt költi a Bonetillo-utczában valami némberekkel.

— Jézus segíts! Mit mond az apja?

— Azt mondja, megfenyíti, ha kézre kapja. De az a baj, hogy őt már nem lehet jó utra téríteni. A háztól küldenek a gyereknek ennivalót, de az olyan kevés, hogy foghegyre sem elég. Éhen halna, ha én nem vinném, a mit viszek. Szegény angyalka! Lássá, ezekben a napokban megelégedetten találtam. Hiszen tudja, hogy ilyen ez a gyerek. Mikor oka volna rá, hogy vidám legyen, sirni kezd, mikor szomorúnak kellene lennie, majdnem tánczra perdül. Az Isten sem érti ezt a teremtest s hogy hogyan kell vele bánni. Hát jókedvűnek találtam, bizony, asszonyom, ez azért van, mert oly szépeket gondol ki. Jobb így. Azok közé tartozik, a kik mindent igaznak hisznek, a mit kitalálnak. Legálább boldogok, pedig szerencsétleneknek kellene érezniök magukat.

— Ha ő olyan beszámíthatatlan, segíts nekem legalább te sajnálkozni . . . Segyedül volt, egészen egyedül a kicsikével? . . .

— Nem, ott volt az a finom gavallér, ki reggelenként néha kíséri, tudja, a Delgados családból, az asszonyom földije».

— Tudom . . . Frasquito Ponte. Hát hogyan ismerném? Földim, illetve Algecirasba való, a mi egyre megy. Nagyon elegáns volt s azzal csalja magát, hogy még mindég az . . . azt elárulom neked, hogy öregebb, mint látszik. Derék ember, igazi gavallér, a ki tudja, hogyan kell hölgyekkel beszélni; azokból való, a kik már kivesztek, mert most minden olyan durva és közönséges. Ponte sógorságban van a férjem néhány unokatestvérével, mert a testvére férjhez ment . . . ma már elfelejtettem a rokonságot. Örülök, hogy érintkezik a leánnyal, mert hozzá illedelmes, tekintélyes és jó állásban levő embernek a társasága illik.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

FIAMNAK.

Már messze jársz. Isten veled,
Csak menj, ha hí a becsület,
A becsület és a haza;
Szivednek van ma igaza.
Ifjú szived vígan dobog,
Mint a rohamra vert dobok;
Áldott a hang, mely arra kész,
Önként keresd a bajt, a vést.

Könnyűímet elmorzsolom,
Repülj, repülj, ifjú sólyom!
Az ég kitárt, a lég szabad,
Próbáld ki hát gyors szárnyadat.
Élvezd a küzdés mámorát,
Bár keselyük csapnak le rád,
És dül a szörnyü fürgeteg,
S pokol villámi dörgenek.

Hamvába holt öreg vagyok,
Veled, fiam nem szállhatok;
Gubbasztva hűlő fészken
A messzeségbe néz szemem.
Téged keres, téged vigyáz,
Hogy merre tűntél, merre szállsz,
A nyugtalan vágy s képzelet
Ott jár a harczmezőn veled.

Ha zúg a szél, éjszak szele,
S a kémény sír és nyög bele,
Nem alhatom, az éjszakát
Nehéz gondban virasztom át.

Hogy dúlhat most a szél, a fagy,
Fenn éjszakon, a hol te vagy,
Hol nincs meleg hajlék, fedél,
S vad hómezőn dühöng a tél.

Hóban, mely félig eltemet,
Néztek vele farkasszemet.
De barnul a hó, — mik azok? . . .
Orosz hadak, bős ordasok.
Ugrásra készül a csikasz;
Ki vadra vár, nem alszik az.
Nem alszotok ti sem, fiam,
Fel talpra, fel, mindannyian.

Nyerít a hadvész táltosa,
Kezdődik a haláltusa.
Halált szór száz ágyútorok,
Mozdulnak a sötét sorok.
Ordas tömeg rohamra kész,
Most légy erős, magyar vitéz!
A muszka sok, nincs vége sem,
Verd vissza mégis véresen!

Tudom, hogy vissza is vered,
De csorbul is jó fegyvered.
Oh, mennyi jó magyar halott
Hever megsárgult arczczal ott!
Kis számod így folyvást apad,
S jön egyre új s új áradat,
Minden nap új harczot terem.
Mi lesz a vége, Istenem?

S te élsz-e, élsz-e, én fiam?
Vagy ott heversz, mint annyian,
S végkép lezárul szép szemed? . . .
Elég! . . . Megedzem szívemet.
Ha messze földön hant takar,
De ránk mosolyg a diadal:
Vigasztal az, hogy hős valál . . .
S ha elbukunk: jobb a halál.

MEPHISTOPHELES MEGJELENÉSE.

Jelenet Goethe Faustjának első részéből.

Tudós-szoba.

MEPHISTOPHELES *(mialatt a köd leszáll, kilép a kályha mögül,
kóbor diáknak öltözve.)*

Miért e hühó? Nos uram, mi tetszik?

FAUST. Hát ez rejlett a pudliban!

Egy utazó diák? A kázus megkaczagtat.

MEPHISTOPHELES. Fogadd üdvözetem, tudós uram!

Csunyan megizzadék miattad.

FAUST Mi a neved?

MEPHISTOPHELES. E kérdés kicsinyes

Attól, kinek az *ige* szó se tetszik,

Ki so'se külsőségre les,

Mindig a lényegre törekszik.

FAUST. Ti nálatok, urak, a lényeg

Rendesen megfelel a névnek.

Már tudjuk, hallván a nevet,

Légyvesztő, Kártevő vagy Füllencs ki lehet, —

De te ki vagy?

MEPHISTOPHELES. Amaz erőnek része, mely

Mindig rosszat akar és mindig jót művel.

FAUST. Ki vagy? hogy' értsem a talány-szavad?

MEPHISTOPHELES. A szellem, mely mindig tagad —

S joggal, mert minden, a mi létre kel,

Megsemmisülést érdemel.

Jobb voln' ezért, ha mi se' lenne.

Így, mit az ember bűnül venne,

A rontás, szóval a rossz, nekem

Valódi életemem.

FAUST. Résznek mondod magad s egészül állsz elém?

MEPHISTOPHELES. Szerény igazat mondok én.

Míg abban tetszeleg az emberész:

E kis bolond világ egész,

Én részből rész vagyok, amaz éj részeként,

Mely minden volt, a míg meg nem szülé a fényt.

A büszke fényt, mely anyja jogait,

Rangját s helyét megbitorolja itt.

De többet el nem ér, bárhogy töri magát,

A testeken még sem hat át.

Ha testre tűz, azt széppé teheti,

De már egy test is akadály, a

Remélem így, hogy nemsokára

A testtel együtt vége lesz neki.

FAUST. Most méltó jogköröd' tudom már!

Mint nagyban rombolásra kontár,

Te kis rontásba fogsz bele.

MEPHISTOPHELES. És persze, sokra nem megyek vele.

A semmiből a mi kivált,

Mint valami: e rest világ, —

Én ezzel bárhogy is vivódom,

Nem férek hozzá semmi módon.

Víz, tűz, szél, rengés — mind nem árt,

Helyén a tenger és a föld szilárd.

S az átkos állat- és emberfajzatra is

Mind nem hat, a mit elkövettem.

Belőle mennyit eltemettem!

És még mindig kereng a vér s megújra friss.

S ez mindig így megy s engem szinte bűsít! —

A lég, víz és föld minden vészt

Túléli ezer csiramag

Aszályban, nedvben, hőben, fagyban.

Kezemből csak a lángot ki ne adjam!

Számomra más nem is maradt.

FAUST. Így az Erő felé, mely alkot

S örök mozgásban jót művel.

Ökölbe szorult sátán-markod'

Csak rázod hasztalan dühvel.

Valami mást eszelj ki tervül,
Kháosz csodálatos fia!

MEPHISTOPHELES. Tünődjünk legközelebb erről.
De hagyjuk mára annyiba'!
Eltávozhom szabad-e, kérlek?

FAUST. Nem látom át, mért kérdezesz?
Ma téged már megismerélek,
S ha tetszik, máskor is jöhetsz.
Im, itt az ablak, ajtó, kémény —
Mind jó, hogy ide betalálj. [nék én,

MEPHISTOPHELES. Nos hát, bevallo! most már, kimen-
Csakhogy van ám ott egy kis akadály,
A küszöbön: boszorkaláb-rajz —

FAUST. Ugyan ne mondd, pokolfi te,
A pentagramm, — hát neked fáj az?
S ha átkod ez, be mint jövéi ide?
Ily szellem is csapdába léphet?

MEPHISTOPHELES. Nézd jól meg! Nem helyes a képlet.
Kifele egyik szög-alak,
Mint látod, kissé nyitva van.

FAUST. Ez jó véletlen, csakugyan!
S én téged így megfogtalak?
Vaktába' sült el így a játék!

MEPHISTOPHELES. A pudli bejövet nem látta a hibát még,
De most elzárva már az út,
Kimenni az ördög se tud.

FAUST. Nem jutsz ki az ablakon át tán?

MEPHISTOPHELES. Törvényül tartja kísértet meg sátán,
Hogy ki csak ott mehet, a mely uton bejut.
Be mindenütt szabad, ki megszabott a pálya.

FAUST. Pokloknak is van jogszabálya?
Ez jó, mert így szerződni is lehet
Ti véletek, Urak, megbízhatóan? [szóban,

MEPHISTOPHELES. Ha ígérünk neked, bízzál vigan a
El abból senki nem vehet.
De majd megtárgyalhatjuk ezt mi
Bővebben annak idején.

Most csak alásan kérlek én,
 Hogy innen engemet eressz ki.

FAUST. Egy pillanatra még maradj,
 Hogy némi jó szavad is halljam.

MEPHISTOPHELES. Hamar viszontlátsz, — de ma hagyj!
 S tetszés szerint kérdezz ki majdan.

FAUST. Nem én nyomoztam útjaid,
 Te önmagad ragadtál lépen.
 Ki ördögöt fog, fogja itt!
 Mert, hogy másodszor is megint megfogja, kétlem.

MEPHISTOPHELES. Ha akarod, ám jó, mindegy nekem,
 Maradok társaságul nálad,
 Feltéve, hogy művészetem
 Méltó időtöltésedül szolgálhat.

FAUST. Öröm nekem, nos kezdheted,
 Csak szép legyen művészeted!

MEPHISTOPHELES. Barátom, az érzékeidnek
 Többet hoz ez egy óra, hidd meg,
 Egy évednél, mely elveszett.
 Mit gyöngéd szellemhangok zengnek
 S mik bájos látományul lengnek,
 Az nem üres bűvészcsalás!
 Szaglásod oly gyönyörre gerjed,
 Mely izlésedre is kiterjed —
 S elfogja kebled a varázs.
 Mindehhez készület se kell,
 Együtt vagyunk, kezdjétek el!

SZELLEMEK. Tűnjetek zordon
 Boltivek el ti!
 Bájolón ints te,
 Kéklőn tekints le .
 Aether ide!
 A sötét felhő
 Oszlik az égen,
 A csillag feljő
 S szelidebb napfény!
 Tündökli be.
 Mennyei népek,

Szellemi szépek
Rengő hajlásban
Oda lendülnek,
Epedő vágyban
Ide lendülnek —
S lenge palástok,
Szinlobogások
Fedik a pástot.
Benn a lugasban
Magukba mélyedt
Életet értők
Szerelmet ének.
Lombosodó lomb!
Rügvező tőkék!
Duzzad a dús fürt,
Nedvnek eredve
Dől a cseberbe,
Zúg patakokban.
Tajtékzó bornak
Erei forrnak
Drága kövekben;
Sietnek völgybe,
Tavakká gyűlnek,
Tükrözik bennük
A dombok zöldje.
Vadkacsa tábor
Szürcsöl ott mámort;
Suhog sok szárnya,
Száll nap-irányba
Fényszigetekre,
Melyeket ingat
Délibáb tükre
S bűvösen ringat.
Zengő kardalban
Ujong a dallam,
Kies pagonyban
Tánczvigalom van ...
A szabad élet

Ontja az élvezet:
 Emitt nehányan
 Bérczekre kúsznak,
 Amott vidáman
 Tavakban úsznak —
 S kiki fenn szárnyal
 Dús életvágygyal,
 Hol a sok édes,
 Szerelem fényes
 Csillag ragyog.

MEPHISTOPHELES. Ő alszik! Jó, — ti gyöngéd légi lények,
 Mit zöngtetek, hatott az ének!
 E szép concertért adótok vagytok.
 Ki ördögöt leköt, nincs földi ember olyan!
 Körötte lengve szép, csaló álmogomolyban,
 Tengernyi kép őrijtse őt;
 Hanem, hogy a küszöb-varázst feloldjam,
 Egy patkányfog kell mielőbb.
 Lám, nincsen sok hívásra szükség,
 Itt csörtet máris egy s les a parancsra tüstént.
 Én, Ura minden patkányoknak
 Egér, varangy s más hitványoknak,
 Parancsolom, hogy azt az ábrát,
 Itt e küszöbről, te lerágnád;
 Ezt az olajjal kent jegyet,
 Szaladj hamar, hogy fölegyed.
 Munkára hát! Mard a hegyét az átkost,
 Kivűl, az élen, bánt az a vonás ott.
 Még egy marás és kész — nohát,
 Viszontlátásig, Faust, aludj tovább!

FAUST *(felébredve)*. Megint csalódást kell kiállnom?
 Eltűnt a bűvös szellem-áradat,
 Az ördögöt hazudta csak az álom,
 Pudlim pedig, az elszaladt?

KOZMA ANDOR.

SZEMLE.

Bárány Róbert.

— Az orvosi Nobel-díj magyar nyertese. —

1915 márcziusát írták az emberek. A világháború legnyomasztóbb napjait éltük: a Kárpátok erdős hegygerincein zihálva, titáni erőmegfeszítéssel vívták százezrek a kétségbeesés tusáját az északi colossus lomhán ránk nehezedő tömegeivel, s a monarchia legnagyobb erősségei egyikének, Przemyslnek napjai már meg voltak számlálva. Míg a napok és hetek dübörgő tovamúlását milliók lesték visszafojtott lélekzettel, bent a várbán a sebesültek és betegek között sokadmagával együtt csöndesen, szótlanul dolgozott egy egyenruhás népfelkelő-orvos: Bárány Róbert. Komoly, szinte melancholiás tekintetével mintha kívül állott volna a körülötte tomboló fergeteg zaján; — kereste tovább az Igazságot, mint egykoron Archimedes Syracusæ ostrománál, s mint ez, talán ő is megszentelt haraggal szólt rá a hozzája lépő orosz katonákra, midőn beteljesült a végzet: «Nolite turbare circulos meos, — ne merjétek megzavarni a köreimet!» És aztán elindult a néma, sejtelmes orosz síkság messziségebe, hadifogságba. Itt talált rá később egy rövid stockholmi izenet, mely azt vitte hírül, hogy neki ítéltek oda az orvosi Nobel-díjat: azt a legnagyobb jutalmat, a melyet évenként egyszer nyújt át a hálás emberiség egy-egy kiválasztottjának. És ezzel együtt egy svéd királyi herczeg közbenjárása visszaadta neki a szabadságot. Egy ember hazatért abból a labirynthusból, a hova a világháború kataklysmája annyi milliót sodort.

A Labirynthus! Minos királynak és Daidalosnak végtelen útvesztője egy örökkétartó fogalommal gazdagította a világ minden nyelvét, s ez a szó polgárjogot kért magának az élő szervezetek anatómiájában is. Egy parányi szerv, a mely ott van elrejtve a fül csontos részében, a dobüreg kőkemény falában, s a mely a maga titokzatos szövevényességében annyi emberöltőn át csak babonás csodálatot tudott kelteni, a nélkül, hogy a megismerés elemeire föl hagyta volna magát bontani. A mit róla tudunk, az jóformán már a mi korunk kutatásainak eredménye. Két részből, helyesebben két szervből áll: egyik a csiga, melynek tekervényeiben a szorosabb

értelemben vett zenei hallás érzete születik meg és alakul át idegizgalommá; a másik része a három félkörös ívjárat, három egymásra merőleges síkban elhelyezve. A háromdimenziójú térnek szinte metaphysikai meghatározását adja meg az ívjáratoknak ez a koordináta-rendszere. A hallás létrejöttéhez szintén hozzájárulnak ugyan, de főszerepüket a test elhelyezkedésének, egyensúlyozásának és rendszerezett mozgásainak automatikus kormányzása adja meg, elsősorban befolyásolva a fejnek és főképp a látószervnek, a szemeknek mozgásait. A három ívjárat és a három pár szem-izom szoros együttműködése a szervezet legtokéletesebb reflex-berendezéseihez tartozik. Az ívjáratokat sűrű folyadék, az endolympha tölti ki, s benne mikroszkopi finomságú jegczek úszkálnak, melyek különböző helyzetnek megfelelően a «csillószőrökkel» (ezerszeres nagyítás mellett is csak hajszálfinomságúnak látszó képletek) ellátott idegvégkészülékeket izgatják. Az így kiváltott izgalom tevődik át — részben legalább — a szemmozgató izmok és a kisagy idegpályáira. A térben való tudatos elhelyeződésünknek legfőbb ellenőrzője a szem, — a mozgásokhoz szükséges koordinált izomműködések központja a koponya hátsó részében levő kisagy, s e kettő között a kapcsolatot, az összműködést a labirinth ívjáratok adják meg. Roppant érdekes jelenség, hogy az ívjáratok azon állatoknál jutnak leginkább érvényre, a melyek a tér mindhárom méretében egyformán kénytelenek elhelyezkedni és mozogni: a halaknál és a madaraknál, — s ez utóbbiak között is ép a legkitünőbb repülőknél (sirályok, szalonkák, stb.) vannak a legjobban fejlett ívjárataik. Az embernél, a két lábon való járás folytán, még mindig elsőrangú a fontosságuk, viszont a négylábú állatoknál, melyeknek egyensúlyozása igen egyszerű törvényeken alapszik, jelentőségük lassanként háttérbe szorul.

Az ívjáratok megbetegedése vagy megsérülése a fejnek jellegzetes kényszertartását, a szemek mozgásainak zavarát és az egyensúlyozás rendszertelenségét vonja maga után. E működési zavarokat mesterségesen, kísérleti úton is elő tudjuk idézni, akár erőművi roncsolás, akár villamossági, chemiai vagy hőingerek segítségével. Ennek a hőhatásnak törvényszerűségét, a velejáró szem-mozgási és egyéb zavaroknak állandó és szigorú következetességét vizsgálta Bárány, s körülbelül mindazt, a mit e téren tudunk, az ő munkásságának köszönhetjük. A kérdés az ő kezeiben túlnőtt az elvont tudományos problémák határain, s ma még szinte beláthatatlan gyakorlati fontosságot ért el. Végeredményében összekapcsolódott az agyi sebészet hihetetlenül merész és értékes fejlődésével: azon kisagyi megbetegedések ismerete, a melyek a műtő kése számára hozzá-

férhetők, de a melyek operatív gyógyításához a megbetegedés helyének milliméterig pontos körülhatárolása szükséges, a Bárány-féle vizsgálatok nélkül nem volna elképzelhető. A probléma, mely látzólag teljesen elvész a részletekben, utolsó következményeiben így módon végtelenül nagy horderejűvé vált; bebizonyította ezt Bárány maga, ki a koponyalövések igen nagy számában, hol a lövedék a kisagyban rekedt meg, módszereinek segítségével a lövedék helyének pontos meghatározását tette lehetővé, ekkép biztosítva a műtét sikerét és a beteg felgyógyulását.

A kísérleti és élettani részletek ismertetése túlságosan körülményes volna, és messze túlhaladná egy rövid kis közlemény határait. Minél szűkebb területre szorítkozik valamely specialis tudományág, minél jobban távolodik el az Élet és Halál egyetemleges, nagy mysteriumaitól, annál nehezebb népszerűsíteni. Bárány munkásságának alapelveit is csak nagy körvonalakban lehet vázolni: az ívjáratok thermikus izgatása jellegzetes, törvényszerűen beálló kényszermozgásokat és kényszersértásokat vált ki a szemek és a fej részéről, s ugyanakkor ép ily jellegzetes és törvényszerű zavarok mutatkoznak a kisagyi idegpályák működésében is. Csaknem idegenszerű, hogy ilyen aprólékos tétel keretei között oly gazdag változatosságot és sokoldalúságot lehessen kifejteni, mint azt Bárány tette, s mint azt a Nobel-díjak bizottsága oly magasan értékelte. De ez az Élet tana, — maga az Élet, a mely lenyűgözően érdekes minden atomjában, bárhol fogjuk is meg. A dobüreg falának rejtelmes labirinthjéhez is Theseushoz méltó energia kellett, — s ha ott a díj Attica földszabadulása volt, úgy emitt egy zöld babérág és egy lángban álló világ osztatlan hódolata illették a győztest.

Szöllősy Lajos.

Romain Rolland.¹

Kétségbe kellene esni az emberiség sorsa felett, ha minden államférfi a háború mellett szónokolna és minden író a háború mellett írna könyvet. Pedig nagyon is észre lehetett venni, hogy egy-egy ország írói, saját mostani háborújok mellett írva, magát a háború intézményét is dicsőítették. Őket emberek és országok pusztulása nem ingathatta meg a háború természetességébe, jogosságába és igazságosságába vetett hitükben, nem érezték a lelkiismeret parancsoló

¹ A hírek szerint ő nyerte volna el a Nobel-féle díj írói jutalmát; későbbi tudósítások szerint viszont e díjat az idén nem adták ki. — *Szerk.*

szavát, mely azt ordítja minden, az emberiség javát előmozdítani igyekvő ember fülébe: fogjatok össze, hogy ne legyen többé háború! Az ő válaszuk erre készen volt: háború mindig volt és mindig lesz. Pedig a kérdés nem a körül forog: meg tud-e lenni az emberiség háború nélkül avagy sem? hanem a körül: kötelessége-e mindenkinek, kinek szava súlylál bír, teljes erejével a háborúk megakadályozása érdekében küzdeni? Elégedjünk meg a kérdés feltevésével és ne siessük el a választ. Várjuk meg a béke évfordulóját, azt hisszük, akkor egyhangú feleletet fogunk kapni erre a kérdésre.

Ma még az emberek lázban égnek, lázba ejtette őket nemcsak a háború, hanem saját, elsietve kiejtett szavuk is és elég jó minden eszköz, mely ezt a lázt ápolni és fokozni hivatott. Az egész háborús irodalom olyan képet mutat, mint a vita közben haragra gyúlt férfi, kit már nem az ész, nem a belátás, csak a könnyelműen kimondott és talán már benne magában is kétségeket ébresztett kijelentés tüze hevít újabb és újabb támadásra, — épen azért, mert a szavában rejlő igazság nem elegendő. De meglesz még az alkalom a tisztos visszavonulásra. A mai Európa öreg nemzedéke (ez az t. i., mely a háborút magasztaló irodalomban — lehet mondani — az alaphangot megadta) nem tudhatta a háború első hónapjaiban, hogy emberekben és javakban ekkora veszteséget is a lehetőségek közé kell sorolni. Ezt a háborút nem lehet a porosz-francia vagy bármely egyéb háborúhoz hasonlítani, ethikai szempontból legkevésbé. Ha a végén olvassuk majd a veszteségek kimutatását, el fogunk szörnyedni azon, mennyire felülmúlja a valóság a történelem szinte kisarányúnak nevezhető példái nyomán alkotott képzeteket.

Nemcsak a csatatéren folyik a harc, hanem a polgári foglalkozások kereteiben is és a míg odakinn a hadijog korlátokat szab az ellenséggel való bánásnak, addig a polgári élet csataterein, mint pl. az újságok hasábjain, nincsen semmiféle korlát. Fel lesz jegyezve egykor, hogy ez a háború dühben, hangban és az igazságosság hiánya tekintetében sehol sem érte el azt a fokot, melyet Európa napi-sajtójában elért. Ki fog derülni, hogy a mikor vérengző harczok közepett katonák számtalan esetben a maguk életének kockáztatásával emberségességet és méltányosságot gyakoroltak az ellenséggel szemben, azalatt a szellem fegyvereinek forogatói elzárkóztak minden megértés, minden emberség elől s annyit ártottak a kölcsönös megértés ügyének, a mennyi csak tellett tőlük. Általánosan tapasztalt tény, hogy a frontról visszatérő katonákban sokkal kisebb a harag az ellenséggel szemben, mint az itthon maradtokban, inkább bizonyos rokonérzés fejlődik ki a harczoló milliók között. Eddig az

volt a hit, hogy a katona-élet durvává és kegyetlenné teszi az embereket; a háború megezáfolta ezt: az igazi kegyetleneket odahaza kell keresni.

A háborús láz a hadviselő államokban oly általános, hogy az, a ki a háború ellen akar írni, csak nagynehezen tud szóhoz is jutni. Nem is épen a censura az oka ennek; az egész sajtó szelleme olyan, hogy efféle hang alig szólalhat meg benne s a békebarátok, kik az előtt, míg kisebb szükség volt reájuk, oly szépen megtalálták egymást, most egymástól elszigetelve s igéik terjesztésének nagyon kis reményével hangoztatják csak véleményüket.

Mindazok között, kik az általános gyűlölködésben a szeretetet hirdetik és nemcsak a béke mellett, hanem a háború ellen is mernek agitálni, az első hely Romain Rolland-t illeti. Tudunk békebarátokat Németországban és Angliában is, vannak bizonyára mindenhol, — hiszen a mely eszmének hívei százezrek lesznek rövid idő múlva, annak csírái most sem hiányozhatnak. Annak oka, hogy Rolland-t tartjuk köztük az elsőnek, nem is annyira az ember kimagasló voltában és szavának nagy súlyában keresendő, mint inkább egy másik körülményben. Honnan jött ez az ember? Abból a városból, melyben a háborús láz, — hazaszeretet és németgyűlölet, bátorság és lemondás, pathos és önfeláldozás csodálatos keveréke, — szédítő orgiáit ülte a háború első esztendejében. Abból az országból jött, melynek egész mai nemzedéke a *«toujours y penser»* jelszavával nőtt fel, arról egy pillanatra sem feledkezett meg s az *«en parler»* órájában úgy állott a határon, mint a ki egész életében ezt a percet várta. Abból a légkörből jött, hol a legtanultabb fiatal emberek az antiintellectualismusnak korántsem őszinte, csupán a hazafiúi és igazán őszinte lelkesedést philosophiai tartalommal megtölteni hivatott tanait vallották a tettek órája előtt is. A ki innen a kölcsönös megértés, a culturák testvériesülésének ígéjével jön, annak szava már ez által is többet nyom másokénál.

Az a milieu, melyből Rolland kikerült, — mert hiszen kénytelen volt Párist elhagyni s a háború kezdete óta Genèveben működik a Vörös Kereszt Hadifoglyokat Gyámolító Irodájában — a legellentétesebb és a legáltalánosabban ellentétes az ő tanaival, — másrésről azonban meg kell állapítani azt is, hogy írói multja után Rolland egyenesen praedestináltnak látszik arra a szerepre, melyben háborús cikkeinek összegyűjtött kiadása bemutatja. Ez a mult teli van szeretettel. Szeretet a művészet, különösen a zene iránt, szeretet a cultura iránt, szeretet Franciaország iránt, szeretet Németország iránt és szeretet a nép iránt. Ennyi szeretet mellett kép-

telen gyűlésre, bár vannak kevésbé leplezett ellenszenvei. Nem szereti a német kormányzati rendszert és nem szereti Páris vásári toladóit; kedvencz gondolata, hogy a nemzet igaz értékei nem a közélet előterében találhatók.

Nagy regénye, a tíz kötetes *Jean-Christophe*, terjedelme mellett legkevésbé sem nehézkes s értékét sem egyedül a hős, egy német zenész története adja meg, mint inkább a milieu s a jellemek rajza és az a félig resignált, félig bizalommal teli hang, mely a regénynek részben német, részben francia levegőjét megtölti. Bátorság kellett hozzá, hogy francia író, a XX. század első évtizedében, német hőst válaszszon, kivált olyat, a ki nemesak lángelme, hanem fölünyes véleményt is mer nyilvánítani a francia közállapotokról. Volt is része a szerzőnek elég támadásban miatta: Rolland, ki Jean-Christophe ajkaival szól hozzánk, nincs megelégedve Franciaország állapotával. Rajongója a művészetnek, de kevés élő művész elégíti ki, szereti francia hazáját, de igaz szeretettel csügg a német népen is (jellemző, hogy sokkal többször idéz német verset, mint francziát, a német zene felsőségét meg épenséggel leplezetlenül tárja az olvasó elébe a francziával szemben), politikailag meg talán socialista, de mindenesetre hívó keresztyén.

Rolland nagy agitátor is, a legkülönfélébb ideálok érdekében. Pályája elején a népdráma — *drame du peuple* — érdekelte, maga is írt néhányat, miközben folyton foglalkozott a kérdés teoriájával s megírta a népdráma történetét, részletekbe ható kutatás alapján, egészen új szempontok szerint. Darabjait előadták, de a siker, úgy hiszszük, nem ütötte meg a kívánt mértéket. Azután a nagy német zenészeket iparkodott népszerűsíteni hazájában; könyvet írt Haendelről és Beethovenről, ez utóbbi legnépszerűbb műve lett. Sokoldalú, szinte túlságosan szétágazó működése azonban csak gyenge előzménye volt a *Jean-Christophe*-nak, mely szinte egész Európát felölelő anyagával, mindenféle rendű emberek, de különösen a művészellemek és szegények pompás jellemzésével, társadalmak és korszellemekek fölött lebegő fölünyével, melyben csak a genie inádata és az egyszerű ember tisztelete tesz kivételt, egyenesen a *Háború és béke* mindenesetre kevésbé nyugodt és kevésbé végérvényes, de talán épen ez által a jövőre nézve több csírat, több fejlődési lehetőséget magában rejtő párjául állítható oda.

A regény hősenek megvan a jogcíme embertársai megmosolygására, a közállapotok fölünyes bírálatára, mert genie. Ezt nem szavai, hanem tettei mutatják. Megírni a genie természetrajzát szokatlanul nehéz feladat, mert felmerül a kérdés, lehet-e azt egyáltalán

jellem, dolgozásmód, emberekkel való érintkezés vagy egyéb ismeretű jelek alapján megfesteni? lehet-e tylust csinálni abból, a mi a legegységibb ezen a földön? Ha valakit geniének nevezünk, azt rendszerint alkotásai alapján tesszük és elképzelhetű az az álláspont is, hogy a geniek, alkotásaiktól függetlenül vizsgálva, nem nyújtanak érdekesebb látványt, mint akárháy más ember. Rolland nem így érzi. Ő a geniét, mint embert sem tudja másnak elképzelni, csak erősnek és bátornak, ideálokért lelkesedűnek és a közepszerűség lenézűjének, tekintet nélkülnek a vezetű állásokat bitorlűkkal szemben, de aláztosnak a gyengék iránt. Hűse ilyen s önfeláldozű barát és szeretű szív is egyszersmind. Mindaz, mi kimagaslű egyéniségekben visszatetsű szokott lenni: a senkit és semmit nem tekintű kíméletlenség vagy az önimádásig menű hiúság, *Jean-Christophe*bű teljesen hiányzik. A hűs rokonszenves marad mindvégig, élte annyi eseményén, lelke annyi megrázkűdtatásán keresztül s rokonszenves volna akkor is, ha csak átlagember volna, szóval tehetsége címén nem számít semmiféle elnézésre. Pedig nem is hibátlan. Bárdolatlan modorű, önféjű s a mások hibáinak megítélésében túlságosan szigorű; de ki nem bocsátja meg ezeket az aprű hibákat olyan valakinek, ki lénye számtalan finom vonásával kárpótöl értűk? A nűkkel szemben sem az, a mit világhírű karmestertűl várna az ember. Nem Don Juan, még csak nem is önzű. Jó fiű és csak igazán tud szeretni. Vagy tíz szerelme volt életében, de az olvasű úgy érzi, hogy egyik sem sérti az elűbbieknék emléket.

Rollandnak tehát finomabb, mélyebben gyökerezű jellemvonásokat kellett a geniében találnia, hogyha sem alkotásait nem ismerve, sem az egyéniség túltengéseinek visszas tűneteit nem tapasztalva, mégis kezdettűl végig azt érezzűk, hogy egy a hagyományokat felborítű, bár belűlűk sarjadzott, műveiben önmagát, szóval valami egészen újat adű lángelme áll elűttűnk. Az írű egyik eszkűze erre a genie tűkrűzűdése környezetének kedély- és gondolatvilágában. A merre Jean-Christophe jár, jöttével derűl az égbolt. A szomorűkat (a nélkül, hogy szólna hozzájuk) megvigasztalja, a szerelmeseket kibékíti, a csűggedűkbe lelket önt. Az a föléný, mely lényébűl kiárad, egyesűlve lelke derűlt nyugalmaival, biztosabb jele a nem mindennapi embernek, és biztosabb záloga a sikernek, mint az ismeretlenűl dolgozű művész bármily értékes munkája.

Jean-Christophe német ember s a mikor pályája során párisivá illetűleg kosmopolitává lesz, akkor is, egészen utolsó lehelletéig, megőrzi a rajnaparti kis város emléket. S itt mindjárt meg kell állapítanunk, hogy Németország soha még idegen írű tolla alatt

nem elevenedett meg oly rokonszenves alakban, mint Rolland regényében. Ne az ország rohamosan gyarapodó gazdagságára, ne az emberbaráti intézményekre gondoljunk, de még csak az ország nagy culturájára sem. Rolland nem ezeket éneкли meg, regénye német kötetekben nem ezeket találjuk, hacsak nem úgy, mint egy a háttérben gomolygó, füstös, gyilkos világot. Hanem a német népet, az érző, emberi szívek millióit, kiknek ahhoz a másikhöz semmi közük sincs, kiknek Gemütlichkeit-ját nem is próbálja francia szóval kifejezni, annyira érzi és éreztetni akarja ennek az érzésnek eredeti és előtte oly rokonszenves báját. Az öreg Schulznak, egy a zenéért lelkesedő falusi tanítónak alakja, ki vidéki magányában cultust űz néhány rokonlelkű barátjával a személyesen nem is ismert Jean-Christophe zeneműveiből, oly csodálatosan eleven megtestesítője a német idealismusnak, hogy maga a német irodalom sem mutathat fel különbet nála, és azért él, azért igaz, mert német, — francia talajban elképzelhetetlen volna. Már itt rábukkanunk arra a nem nemzetközi, hanem inkább népközi barátságra, arra a népek barátkozását előmozdító törekvésre, mely tulajdonképen a hazaszeretet nemes kiszélesbedése egy más nemzeteket is megérteni tudó nagy szívben.

Rolland műve mindemellett természetsszerűleg a francia irodalom hagyományaiiba kapcsolódik és vajmi kevés hatása érezhető rajta a német Lebensromanoknak. Egész koruk társadalmának regényét megírták Rolland előtt Balzac és Zola, csak hogy míg ezeknél az összehatas több különálló regényből adódik s a ki az egyiknek hőse volt, a másikhban mint mellékalak tűnik ismét elő: addig itt az egész jelenkor egy egyéniség életére vetítve tükröződik. Sokkal lényegesebb különbség ennél az, hogy *Jean-Christophe* európai regény, míg addig csak francia regényről lehetett szó. Rolland nem veti el a baza fogalmát, mint a socialisták egyik felekezete, a mivel igaztalanul támadták, csak baráti jobbot nyújt más hazáknak. Idealismustól telített lelke úgy képzeли, hogy ha e hazák legjobbjai, a tudósok, írók, művészek, gondolkodók testvéreknek éreznék magukat, a népek millióinak érzései is az ő érzéseiket követnék. E gyönyörű ideálnak ellene vethető gyakorlati ellenvetésekkel nem foglalkozik, érzésünk szerint nem az idealistákat némelykor annyira jellemző gyakorlati rövidlátásból, mint inkább azon meggyőződése miatt, hogy ezek az ellenvetések érvekkel úgy sem czáfollhatók meg, azokat egyedül a jövő, álmnainak beteljesülése czáfollhatná meg.

Az állam fogalmát Rolland nem ismeri, nem akarja ismerni s a hol kénytelen volna meglátni, inkább behunyja szemét, csak hogy

szeretet nélküli munkáját ne lássa. Álmaiban úgy képzelte el az emberiség életét, hogy csak népek vannak, a becsületesen gondolkodó, derék és jó emberek milliói és ezek fölött, minden nép keretében egy «élite», a vezető szellemek társasága, melynek kötelessége és hivatása a tömegek irányítása. Ilyennek szeretné a világot, de azért érzi és tudja, hogy ez nem a dolgok rendes menete, ezt is csak küzdelem után lehetne elérni. Ismeri a régi német szellemet, a Goethék és Beethovenek örökségét, de ismeri Bismarck végrendeletét is s a mily szeretetet mutat az elsővel szemben, oly fagyosan fordul el a másodiktól. Ismeri a német idealismust, melytől annyit vár az emberiség javára, ismeri a német sentimentalismust, mely talán a lelkéhez legjobban illő érzésforma, ismeri és tiszteli a német erőt, de ismeri a német parvenuséget is és küzd ellene. Hasonló kritikusi szemmel nézi azonban Franciaországot is. Ostorozza a talmi «élite»-et, a szerencsére vadászó üzleties Párist, de feltárja szemünk előtt az oly nehezen felfedezhető csendes, szorgalmas és szerény francia népet.

Ő maga is ebből a parlagon heverő óriási ugarból származik. Egy évszázadok óta szunnyadó kis francia városcsában született, mely talán még soha sem adott hazájának olyan valakit, a ki kiemelkedett a tömegből. Mint Tolsztoj, ifjúkora nagy bálványa, Rolland is összhangzásba tudta hozni életét ideáljaival: szerény, visszavonult életet élt mindig, távol a közélet tülekedésétől. Mint fiatal író, nem csatlakozott sem öregekhez, sem fiatalokhoz, nem volt tagja semmiféle pártnak. Nem küzdött senki ellen és nem úszott az árral, ment a maga útján, mintha nem venné észre maga körül a sürgést-forgást. Első pillantásra csodálatosnak látszik, hogy ily milieu-ben nevelkedve, ez a jegyző-fiú, ki a középiskolában még egyetlen idegen nyelvet sem tanult (igaz, hogy később Párisban és Rómában tökéletes iskolai nevelést is nyert), a kosmopolita Romain Rolland-ná fejlődött, kinek hazája Európa és műveltsége a világ műveltsége. A dolog azonban nem oly különös, ha meggondoljuk, hogy a próféták nem a hagyományokból szoktak kinőni, prófétákat a legcultúrátlanabb országok épen úgy teremhetnek, mint a legnagyobb culturák, az ő megjelenésüket nem lehet a fejlődésbe belekapcsolni, a fejlődés kapcsolódik ő hozzájuk. Mint minden próféta, Rolland is nagy agitátor, de nem a szó külső cselekvésre vonatkozó vagy akár csak demagógiai értelmében, mert nem a tömegek meglévő érzéseire — arra a robbanó anyagra, mely az első szikrától lángra lobban — appellál, oly értelemben sem, mint D'Annunzio, kinél az agitálás az önérvényesítés tehetségével olvad egybe; nála az agitátori vénát az adja meg, a mi egyben prófétává is teszi s ez az elhintett eszmék

jövőjébe vetett hit, mely közös benne és azoknak táborában, kik eszméinek hatása alá kerülnek. Mint Tolsztojt, őt is némi részben pórfétának fogjuk tekinthetni, ha majd eszméi egyszer megérték s az emberiség közkincsévé váltak.¹

A most megjelent kötetét alkotó cikkek csaknem kivétel nélkül a *Journal de Genève*-ben jelentek meg, egyik legerdekesebb köztük az *Au-dessus de la mêlée* című, melytől a kötet címét is vette. 1914 szeptember 15-ről van keltezve: se nem elég korai, se nem elég késői dátum ahhoz, hogy higgadtsága és maradó érvénye ne meglepetésként hasson. «Ezeknek a háborúknak — írja Rolland — felelősségét az államfők, kik pedig bűnös szerzői azoknak, nem merik viselni; mindegyik csalafintasággal az ellenfélre iparkodik hárítani. S a népek, melyek készségesen követik őket, belenyugszanak, azzal a kijelentéssel, hogy az embereknél nagyobb hatalom vezet mindent. Megint csak a sok száz éves refrain hallani: meg volt írva, hogy háború lesz és ez erősebb minden akaratnál, a nyájak refrainje, melyek gyengeségükből Istent csinálnak és azt imádják. Az emberek azért találták ki a végzetet, hogy neki tulajdonítsák a világ rendellenességeit, melyet kötelességük volna kormányozni. Nincs végzet! Végzet az, a mit mi akarunk. És az is, még gyakrabban, a mit nem akarunk eléggé. Ebben a perczen mindegyikünknek el kell mondanania a maga «*mea culpa*»-ját! Az intellectuális «élite», az egyházak, a munkáspártok nem akarták a háborút... Ám legyen... De mit tettek megakadályozására? Mit tesznek enyhítésére? Szítják a tűzvészt. Mindegyikük odahordja a maga holmiját. «Nemcsak a taji szenvedélyek uszítják vakon az emberek millióit egymás ellen, mint a hangyabolyokban... az ész, a hit, a költészet, a tudomány, a szellem mindezen hatalmasságai csatasorba vannak állítva és minden államban a hadseregek kíséretébe tartoznak. Nincsen serki egyik ország «élite»-jében sem, a ki ne hirdetné és ne volna meggyőződve róla, hogy népének ügye Isten s az emberiség szabadságának és haladásának ügye.» «Ezek az emberek, kiknek nincs bátorságuk meghalni a maguk hitéért, elég bátrak meghalni a másokéért». «Hát a hazaszeretet csak más hazák gyűlöletével virágozhatik együtt és azoknak lemészárlásában leli örömet, a kik védelmezik? Ebben a feltevésben valami vad lehetetlenség és nem tudom miféle neroi diletantismus van, melyet visszataszítónak tartok, visszataszítónak lényem mélyéig. Nem, az én hazám szeretete nem kívánja, hogy gyűlöljem és megöljem azokat a jámbor és hűséges lelkeket, kik más

¹ Érdekes curiosum, hogy Rolland megjósolta ezt a háborút, l. *La Nouvelle Journée* 247. l.

hazát szeretnek. Azt akarja épen, hogy tiszteljem és egyesülni iparkodjam velük, közös javunkra». «A legnagyobb ellenség nem a határon kívül van, hanem benne van minden nemzetben és egyik nemzetnek sincs elég bátorsága, hogy harczba szálljon vele. Ez az a százfejű szörny, melynek imperialismus a neve, a büszkeség és uralom akarása, mely mindent el akar nyelni, vagy alávetni, vagy eltörni, mely nem tűr magán kívül szabad nagyságot. Mi ránk, Nyugat embereire legveszedelmesebb a porosz imperialismus, melynek fenyegető látomása arra kényszerítette Európát, hogy fegyveresen egyesüljön ellene, egy katonai és hűbéres osztály kifejezője ellen, a mely átka nemcsak a többi világnak, hanem magának Németországnak is, melynek tudatosan megmérgezte gondolkodását. Őt kell legelőbb megsemmisíteni. De nem ő az egyedüli. Rákerül a sor a csarizmusra is. Minden népnek megvan többé-kevésbbé a maga imperialismusa, bárminő legyen is az alakja: katonai, hűbéri, köztársasági, társadalmi vagy intellectualis; ez a piócza az, mely Európa vérének legjavát kiszívja. Ő ellene vegyük fel, minden országok szabad emberei, mihelyest vége lesz a háborúnak, Voltaire jel-szavát». («Ecrasons l'infâme!»)

Szándékosan vettünk fel az idézetek közé olyanokat is, melyek állításai az entente-hatalmak bűvkörébe való tartozásnak jelei. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy ennyire semleges ironián is akadnak ilyenek. A háború a való és valótlan, de mindig egy célzat szolgálatában álló híreknek és beállításoknak oly tömegével csapott le a gondolkodó agyakra, hogy, ha csak fejét a földbe nem fúrja, az ember el nem zárkozhatott előlük. Gondolkodása és eredményei még nemesebbek az által, ha nem emelkedhetik teljesen a küzdők fölébe s valóknak kénytelen elfogadni olyan állításokat, melyek a másik oldalon a legerélyesebb tagadással találkozónak. Nagyobb szívre mutat és nemesebb tett, ha az ellenfél nyújtja jobbját az ellenfélnek, mint ha pártatlan bíró békíti őket. Rolland pedig ezt teszi, a mikor egymás megértésére biztatja a műveltebb köröket és óva inti a gyűlölködés további csíráinak elhíntésétől. «Ti győzelemre gondoltok, ezekkel a magasztos sorokkal fejezi be támadóinak adott válaszát, mely azonban meg sem jelenhetett (82. l.) — én a békére gondolok, mely majd következik. Mert hiába beszélnek akármit a leg-harczosabbak közöttetek s hiába kecsegtetnek bennünket, mint egy-egy cikkben olvashatni, az örökös háború ígéretével: annak a háborúnak, mely majd a háború után jön, vég nélkül (Paul Bourget) mégis csak végződnie kell egyszer, ha majd nem lesznek harczosai, egyszer mégis csak szükség lesz rá, hogy kezét adjatok egymásnak, ti és Rajnán túli szomszédaitok, ha egyébert nem, hát azért, hogy

üzleteiteket megköthessétek. Fel kell majd újítani a tűrhető és emberséges érintkezést, intézzétek hát úgy, hogy ez ne váljék lehetetlenné! Ne égessétek fel az összes hidakat, hiszen úgylis át kell még mennünk a folyón! Ne semmisítsétek meg a jövőndőt. Egy szép tiszta sebhely begyógyul, csak ne mérgezzétek meg. Zárkózzunk el a gyűlölettől. Ha a békében elő kell készíteni a háborút, mint a nemzetek bölcsessége mondja, a háborúban is elő kell készíteni a békét. Ez oly feladat, mely nem méltatlan szerintem azokhoz közülünk, a kik nem harcolnak és szellemi életük révén nagyobb összeköttetések vannak a világgal, — egy kis világi egyház ez, mely jobban megőrzi hitét az emberi gondolat egységében, mint a másik és azt hiszi, hogy minden ember ugyanannak az Atyának a gyermeke. Az bizonyos, hogy ha ez a hit megérdemli a meghurczoltatást, akkor ez a meghurczoltatás tisztesség, melyre számot tartunk a jövő kor előtt.

*

Reméljük, hogy Rolland békebarát gondolatai megértő olvasókra fognak találni minden hadviselő államban. Ne feledjük, hogy azoknak szavát, kik még csak kis számban vannak itt is, ott is, türelmetlen várakozással lesi a semleges országok «élite»-jének nagy többsége. Rolland korántsem a politikusok vagy diplomaták mesterségébe akar belekontárkodni, semmi sem áll távolabb tőle. Ő és hívei csupán azt szeretnék, ha a vezető intellectuális körök, a helyett, hogy mint eddig tették, szellemük erejét a gyűlölködés szolgálatába állítanák, a cultura solidaritásának alapján állanának és ez által kivonni segítenének a hadviselés köréből oly területeket, melyek annak nem szükségszerűen alkotórészei.

Mindez természetesen elsősorban azokra az országokra vonatkozik, melyeknek vezető kulturális szerepük van, de azért nekünk magyaroknak is kettőzött óvatossággal kell vigyáznunk minden szóra. Nem elégedhetünk meg az olyan jelszavakkal, mint «Shakespeare nem ellenségünk» vagy «Dante az egész emberiségé», melyekkel annyian eleget vélnek tenni annak, a mivel a cultura tartoznak. A ki effajta kijelentéseket nem tart bántóan fölöslegeseknek, szomorú bizonyítványt állít ki magáról vagy környezetéről. A mi «élite»-ünknek nem szabad a háború követelményeinek súlya alatt egyetlen oly cselekedetre vagy ítéletre sem ragadtatnia magát, mely a háború után érvényét veszthetné. A hol a nyomás nagyon erős, inkább odázzunk el a döntést, semhogy kiszolgáltassuk szabad fejlődésünket. Csak ez lehet a mi feladatunk a békének abból a háború alatti előkészítéséből, melyre Rolland fenti szavai vonatkoztak.

König György.

ÉRTESÍTŐ.

A Don Juan-monda.

Hans Heckel: *Das Don Juan-Problem in der neueren Dichtung.* Stuttgart, 1915, 172 l.

Több, mint három évtizede, hogy e folyóiratban (XXXII. kötet, 1882, 161—197. l.) a Don Juan mondáról hosszabb tanulmányt írtam, melyben tájékoztató áttekintést adtam a monda eredetéről és kiválóbb földolgozásairól, a legrégibb Don Juan-műveket, az újabbak közül pedig a legfontosabbat, Lenau töredékét, bővebben ismertettem és jellemeztem. Azóta sok víz folyt le a Dunán, az irodalomtörténeti tudományszakok körül pedig óriási munkásság indult meg, mely főleg az összehasonlító irodalomtörténetnek, valamint a mondakutatásnak és tárgyátörténetnek terén máris alig áttekinthető gazdag termést érlelt. A német és francia hősmondát nem tekintve, az újabbkori (de esetleg szintén ősrégi) hagyományok közül e föllendült kutatásnak legkedveltebb alakjai voltak Faust, Ahasverus és Don Juan, kiknek eredetét és történetét számos tanulmány és könyv tárgyalja Európa minden nemzeténél. Ezek a kutatások megingattak vagy megczáfoltak sok régi megállapítást és számos, előbb nem ismert vagy figyelembe nem vett anyagot vontak a tudományos tárgyalás körébe. A Don Juan-mondára vonatkozó ez újabb kutatások összefoglalását kísérli meg az előttem fekvő értékes kötet, mely gazdag tartalmával és sokszor szellemes fölfogásával a Don Juan-irodalomnak ez idő szerint legbecsesebb terméke. Sajnos, teljességre való törekvésében sok szemetet is szed föl s ezért néha fárasztó olvasmányynya válik.

Már a monda eredetéről és első földolgozásáról is eltér a mai vélemény a harmincz év előtti kutatástól. Régebben úgy tudtuk, hogy Don Juan Tenorio történeti személy, a ki Kegyetlen Pedro király (1350—1369) köréhez tartozott. A legújabb kutatások¹ két-

¹ Arturo Farinelli: *Don Giovanni. Note critiche*, 1896. Fölfogásának helyességét egyéb népmondák eredete és fejlődése is igazolja.

ségtelenné tették, hogy ez a fölfogás téves, mert az azon korbeli források nem tudnak ily lovagról. Don Juan tehát nem történeti alak. Mondája ősrégi néphagyományokból alakult, melyek már az ókor óta mesélnek bosszútálló kö emlékekről, vendégül meghívott halottakról vagy koponyákról, a kik Isten parancsából megbüntetik a gonosz halandót. Valószínű, hogy valamely ily hagyománynak legrégibb drámai földolgozása tette meg a népmonda hőjét jogot, törvényt és erkölcsöt megvető, ki nem elégíthető nőcsábítóvá, hogy bűnét még súlyosabbá, indokoltabbá tegye. E két motívum összekapcsolása — a telhetetlen nőcsábító, a ki egy általa megölt halottat megsért, a miért ez megjelen és bosszút áll, — teszi a Don Juan-mondát és ezt az érdemet, egyéb forrás híjával, a hagyomány egyik első drámai földolgozójának kell tulajdonítanunk, a ki a mesét, valószínűen minden történeti alap nélkül, a közismert Tenorio-családdhoz kapcsolta.

De az első Don Juan-dramát illetőleg is eltérnek a tudomány mai eredményei a századokon át kétségteleneknek tekintett nézetektől. Eddig úgy tudtuk, hogy az első Don Juan-dráma a *Burlador de Sevilla* (A sevillei csábító, 1630), melynek szerzője Gabriel Tellez (Tirso de Molina), korának Lope de Vegával és Calderonnal egyenrangú költője (megh. 1648 körül). Ma már tudjuk, hogy van a mondának a *Burlador*nál régibb drámai földolgozása, mely csak 1878-ban került napfényre: *Tan largo me to fiáis, Comedia famosa de Don Pedro Calderon* (1620 előtt). Igen valószínű, hogy ez a két régi darab, melyek sok helyütt még szövegükben is megegyeznek egymással, egy még régibb elveszett színműnek egymástól független földolgozásai. Hogy ez a régi darab, esetleg újabban előkerült földolgozása csakugyan Calderon műve-e, nem bizonyos (én nem hiszem), hiszen még a *Burladort* is, úgy látszik, csak önkényesen, az üzlet érdekében tulajdonította a darab kiadója a népszerű Tirso de Molinának, a kinek talán semmi köze hozzá.¹

De tény, hogy a *Burlador* vitte be a Don Juan-mondát a világirodalomba és hogy közvetetlenül rajta alapulnak a népszerű tárgynak leghíresebb és legkitünőbb földolgozásai: Molière vígjátéka (1665) és Mozart (Lorenzo da Ponte szövegére írt) páratlan zenei remeke (1778). A későbbi költőkre a *Burlador* legfeljebb közvetve

¹ Farinelli ezen nem meggyőző nézetét részletesen, de szintén nem meggyőzően cáfolják Johannes Fastenrath: *Die Don Juan-Sage in Spanien und der Weltliteratur*, 1896, és Georges Gendarme de Bévotte két kötetes nagy művében: *La légende de Don Juan*, 1911.

volt igen csekély hatással, mert ezek mind többé-kevésbbé Mozart dalművén alapszanak. Az egyes Don Juan-művek fejtegetésébe természetesen nem bocsátkozom (megtettem ezt fővonásokban már 1882-ben); de a monda felfogásának régibb és újabb irányára röviden rámutatok, mert ezt három évtizeddel ezelőtt csak Lenau művének jellemzésében érintettem.

A *Burlador* igazi népdráma, mely csupán érdekes és izgató cselekményével akar hatni, nem sokat törődve jellemzéssel, indoklással, világnézettel, alapeszmével. Ebben a darabban Don Juan nem egyéb, mint a gonoszság megtestesülése, a ki csak az erény elcsábításában és megejtésében, a halottak kigúnyolásában, az erkölcsi világrend lábbal taposásában találja kedvét. Nincsen benne egyetlen erkölcsi vonás; elvitázhatatlan nagysága a gonoszság nagysága. A régi darabokban és az ezeknek szellemében megírt modern művekben tehát Don Juan nem egyéb, mint hatalmas gonosztevő, a ki részvétet vagy rokonszenvet nem kelt és nagyszámú bűneiért végül a megsértett emberiség örömeire méltó borzalommal lakol.

Ezt a népies jellegű fölfogást, mely a bábjátékokban és Mozart dalművében még ma is mulattatja és megborzongatja a naivabb közönséget, a múlt század elején lényegesen megváltoztatta E. T. A. Hoffmann, a berlini lángeszű és hóbortos romantikus.¹ Nála az erkölcsileg elvetemedett, igaz rokonszenvet nem keltő, koromfekete gonosztevőből érdekes, vonzó, érző és szenvedő ember lett, a kinek alakja és sorsa meghat bennünket.

Don Juan, Hoffmann fölfogása szerint, elkényeztetett gyermeke a természetnek, mely bőkezűen ellátta őt összes fényes adományai-val: testileg és szellemileg kiváló, magas szárnyalású lélekkel, tele mély vágygyal az isteni iránt, melyet szenvedélyes törekedéssel, de siker nélkül keres a földi jelenségekben. Keresi elsősorban a nő bájaiban és a szerelmi kékben, de az élvezet nem hoz neki megelégedést; vágyainak teljesedése unalmat kelt benne, a mely gonosz, élőket és halottakat egyaránt sértő gúnyra hajtja. Így megveti a világot és az emberiséget, mely emberfölötti óhajait nem tudja teljesíteni; így fajúl kegyetlen pusztítóvá, a ki idegen boldogságnak megsemmisítésében keresi és találja diadalait. Donna Anna elcsábítása és elhunyt atyjának káromlása (*Don Giovanniban*) gonosz vakmerőségeinek utolsó ténye, melyet nyomban megérdemelt, de mégis mély részvétet keltő pusztulása követ. Don Juan tehát, Hoff-

¹ *Don Juan. Eine phantastische Begebenheit.* (Phantasiestücke in Callots Manier I.) Bamberg, 1813.

mann megvilágításában, a lángeszű ember, a kit a világ csalódásai és kiábrándulásai a világnak elszánt ellenségévé tesznek.

Most nem arról van szó, hogy Hoffmannak igaza van-e, — Mozart remekével szemben, melyre ez új fölfogását alapítja, bizony nincsen igaza; de kétséget nem szenved, hogy fölfogása új és szellemes, mert megmagyarázza és megérteti velünk, hogy miért és hogyan lett Don Juanból, a fényes lovagból, ép a monda Don Juánja? E kérdésre csupán bensőséges jellemzéssel lehet felelni, a melyet Hoffmann megkísért, midőn az ördögből kihámozza az érző embert, a kit megérthetünk és megszánhatunk, a miről a Don Juan-költészet régi termékeivel szemben valósággal szó sem lehetett.

Még egy lépéssel tovább ment Lenau (1844): nála Don Juan egy eszményért fárad és küzd és elveti magát az életet, midőn rájön arra a kétségbeejtő belátásra, hogy fáradalma és küzdelme hiábavaló, mert a siker lehetetlen: az eszmény sohasem lesz valóság. Ez a fölfogás átalakítja a hősnek magatartását a szépnemmel szemben. Don Juan Lenau művében nem veti meg többé a nőt, a kit a régi fölfogás szerint csak érzéki vágyainak kielégítésére használt és ezután, célját elérve, nyomban érzéketlenül, szánalom nélkül félredobott, -- voltaképp nem ok nélkül, hisz mindig célért, a mi a nőt lealacsonyította szemében. Lenaunál is sóvárgó lélekkel elsősorban érzéki élvezetet keres, de az elért élvezet nem teszi a nőt megvetése tárgyává; ellenkezőleg: szeretettel és hálával gondol reá vissza. Innen van, hogy a nők eleve igaz szívvel viszonzozzák föllángoló szerelmét; nem kell őket (mint a régi darabokban) csellel vagy erőszakkal megejtenie, hisz még akkor is szeretik az ellentállhatatlan hódítót, mikor őket már elhagyta és eszményét hajszolva, más nők karjaiban keres és talál, persze mindig csak gyorsan múló boldogságot. Ily hasonló fölfogást találunk már Lenau előtt, Hoffmann hatása alatt, legalább csirájában, Alfred de Mussetnél (*Namouna* 1832 és *Une matinée de Don Juan*, 1833); de ennek kísérletei annyiban nem tarthatnak igényt jelentőségre, hogy sem Lenaura, sem a későbbi költőkre kimutatható hatással nem voltak.

Heckel, a ki elsőben hangsúlyozza Hoffmann jelentőségét a Don Juan-problema terén, részletesen tárgyalja a XIX. századi Don Juan-műveket és megállapítja minden egyesnél, vajon szerzője a régi, *Burlador*-féle fölfogás híve-e vagy mennyiben érvényesíti Hoffmann, illetve Lenau újabb és mélyebb nézetét. Tekintve a nagy tömeget, melyet szerző földolgoz, sokszor esik ismétlésbe és ez, mint már említettem, néha fárasztóvá teszi szép és becses könyvét. Heckel tárgyal ugyanis spanyol, portugál és olasz, francia, holland

és angol, német, skandináv és szláv, sőt japán termékeket is; csak — természetesen! — Magyarországról nem tud semmit, különben föl-
említhette volna Pekár Gyula könyvét (*A Don Juan-monda*, 1899)
és Benedek Marczell verses regényét (*Don Juan feltámadása*, 1904),
melyet Bulla Jánosnak tudtommal félbenmaradt hasonló jellegű műve
megelőzött; részben még Czóbel Minka regényes költeményét tíz
jelenetben (*Donna Juanna*, 1900). Egyéb magyar Don Juan-iro-
dalmat én sem ismerek.

Heinrich Gusztáv.

Wallenstein lélekrajza.

Wallenstein. Eine Charakterstudie von Ricarda Huch. 1915. Im Insel-
Verlag zu Leipzig.

A mai német írói nemzedék szereti két alakban látni a német
szellem kicsúcsosodását: Gerhart Hauptmannban és Ricarda Huch-
ban. E két író lényge olyan elütő, hogy önkénytelen kínálja az össze-
hasonlítást. Hauptmann, a férfi, a demokratikusabb, szívhez szólóbb
és egyetemlegesebb, a névtelenek, gyöngék, szenvedők és így saját-
szerűen a nők megértője; Huch, az asszony, kizárólagos, aristokratikus,
nincs benne ellágyulás, hőse az erős, a valamiképen kiváltságos férfi.
Objectivitása, metszően jellemző rövidsége, tárgya fölött való biztos
uralkodása hozza magával, hogy a sok díszítő jelző közül, melyekkel
akár német, akár idegen méltatói illették, a «férfias» a leggyakoribb.
Pedig Ricarda Huch csak természetes szülötte a fajnak, melynek
képzelme egy Brünhildát, Kriemhildát ringatott. Huch lényege az
erő, de ő erejében is gyöngéd, valóságosságában is elragadtatott és
így igazi nő. Hauptmannal összemérve, szinte arra a gondolatra
jutunk, hogy míg a cultura a nőt és férfit szervezetben elütőbbé,
lélekben — minden sajátosságuk megtartása mellett is — képessé
téve mindkettőt az önmaga fölé való emelkedésre, a másban való
objectivebb elmerülésre, közelebb állóvá, kevésbé elhatárolttá, egy-
más iránt megértőbbé és így universalisabbá, többoldaluvá teszi.

Azon a kiváltságosságon, a mely Huch szemében az embert
hőssé avatja, nem társadalmi, hanem emberi kiváltságot kell érteni.
És még itt is azt mondhatjuk, hogy Huch e kiváltságokkal nem
felruházza embereit, hanem azokat meglátja bennök; nem eszményít,
hanem megérez. A legalacsonyabb sorban, közönséges cselekedetek-
ben élők is érdekes és sajátos egyénekké válnak az ő költői pillantása
alatt. Míg Hauptmann alakjai inkább tipikusak és arra utalnak,
a mi az emberekben ősi közösség: Huch szerint mindenkinek külön,

minden mástól elütő én adatott. Az ilyen egyénítésre törekvő író egyrészt nem lehet a legszélesebb tömegek költője, másrészt a legnagyobb egyének és események a leghivatottabb ihletői. A történelem óriás hullámcsapásai, úgy, a hogy azt Carlyle is fölfogta: a nagyszerű ember által vagy a körül fölverve, ez Huch eleme.

Csodálatos technika az, a melylyel ő történeti regényeit megalkotja. Az események, melyek mások előtt kúsza és igazságtalan talányok, neki mint kiválasztott meghittjűknek, titkokat és szépségeket tárnak fel, a melyek mások elől örökre elzárkóznak. Neki az élet minden alakulata kitarja művészi voltát, ezért marad Huch mindig a valóság talaján: mert nincs szüksége költött helyzetekre, hogy magasabb harmoniát vigyen műveibe. E történeti regényeket az események bámulsztos ismerete, a kor lelkébe való teljes beavatottság és olyan fölolvadás jellemzik, hogy Huch e művei csaknem oly objectivek, mint valamely tudományos munka és költőiek, mint a hajdani hősi eposok. Az események látszólagos igaztalanságait és egyenetlenségeit nem a szokott értelemben vett költői igazságszolgáltatással ellensúlyozza. Mint Turgenyev, Jacobsen, érzi, hogy az események egy általunk meg nem fellebbezhető fensőbb világterv szerint rohannak és hogy megoldásuk a mi emberalkotta erkölcsi mértékünket nem is akarja megütni. Mily resignatio, de mily tapasztalatból leszűrt tisztánlátás kell ahhoz, hogy kimondja: A történesekben nem erkölcsi, hanem logikai az igazságszolgáltatás. Egyik dologból fakad a másik, de azért minden életnek és minden tettnek megvan a maga büntető vagy jutalmazó mozzanata. Nem ugyan a nagyszerű álmok teljesülésében vagy bukásában, hanem a mellék-tényezők kialakulásában. Ennyiben emlékeztet ő a mi Keményünkre: ez kicsiny forrásban keresi a tragikum eredetét, Huch szűre jelentéktelen dolgokban az erkölcsi kiegyenlítődet.

Ily felfogás mellett természetes, hogy Huch történeti műveiben nem megoldásokat keres, hanem azokat eleve elfogadja; ellenben szomjúsággal keresi azok valódi értelmét, értékét, jelentőségét, az előföltételeket és így teremti a kifejlés és kezdet között összhangzást. Megírva Garibaldi küzdelmeit, diadalát, az olasz eszme valódi apotheosisát, a harmincéves háborúnak, a világ e rettentő kóros állapotának történetét, nem nyugszik meg, hanem újra és újra beleveti magát az előzményekbe. A risorgimento szellemi előfutárai, mátyrjai, a harmincéves háború világrengető mozgatója, Wallenstein, újra és újra fölverik képzeletét. Wallensteinről szóló jellemtanulmánya az okszerűség utolsó láncszeméig akar eljutni, a mely kiindulásul

szolgálhat e sokban érthetetlen embernek és tetteinek, ezáltal korának is megfejtéséhez.

A világ akkori állapotáról mesteri képet nyújt, élénk állítván azt a talajt, a melyből természet szerint nőtt ki Wallenstein. A tizenhetedik század első felében a birodalom elérte a belső meghasonlottság tetőpontját. Az egyre növekvő császárság a germán individualisáló szellem folytán nem lehet homogen. A dél Rómához húz és vele van a legitimitás, a császár. Észak a fiatal protestantismus bölcsője és bástyája. De a fejedelmek, nagy önállásukban, még ha katolikusak is, nem szítnak őszintén a kiváltságaikat fenyegető császárhoz, a nagy északi városok hitük ellenére is hajlanak a nekik kiváltságokat osztó, őket a fejedelmek ellen oltalmazó császárhoz. A birodalomnak szinte megoldhatlan s a leggeniálisabb embert is összeroppantó problémái gyermekes, szeszélyes vagy mélabús uralkodókra nehezednek; ilyenformán a cselekvő, mozgató szerep mások kezébe jut. Ilyen mozgató erő volt Wallenstein, a kinek tragédiája jólismert történeti tény. Huch, mint Schiller, a tragédiának nem kívülfekvő, hanem lélektani, a korszellemből és Wallenstein sajátosságaiból fakadó okait keresi. Schiller a babonában érezte meg Wallenstein Achilles-sarkát, Huch tovább megy és a babonásság okát fejtegeti. Nem helyezkedik hát a nagy drámaíróval szembe, hanem elindul az ő nyomán, és a mit az költői ihletésében meglátott, annak alapfeltételeit realis érzékkel kutatja.

Wallenstein rettentően síkos talajon állott. Hatalomra szomjasan, saját énjének expansióját sóvárgva, ott kereste ezt, a hol a legnagyobb hatalom volt: a császárnál és így lett a liga fővezérévé. De mint fölvergődött embernek és mint a császári hatalom kifejezőjének, a katolikus legitim fejedelmek, a kiknek élén állt, természetes, kétszeres ellenségei voltak. A protestáns észak, a mely ellen küzdött, ha alhoz áll, az új világalkotás lehetőségét adta volna kezébe, de Wallenstein, a császár teremtménye, ily kockázatra képtelen volt.

A történelem e fejezetét mozgató tényezők sajátos módon tartották sakkban egymást: a császár a fejedelmeket Wallensteinnal, Wallensteint az esetleges kegyvesztéssel; viszont maga a császár a fejedelmek választójogával, Wallenstein részéről a fenyegető kül-ellenség által és a népszerű hadvezér kezébe adott kard által volt mintegy megbénítva. E zilált korban, melyet a meteorszerűen föltündöklő Gusztáv Adolf «*sæculum ignavum*»-nak nevezett s a melynek szelleme harcban a lassúság, halogatás és passiv óvatosság, diplomatiában az agyafurt csűrés-csavarás, lelkiismeretlenség, egy

új embertypus lép föl, a melynek némileg több elfinomult intelligencia és valamivel kevesebb nyers energia jut lelki birtokul, mint az előző század őseréjű szellemi és fegyveres harczosainak. Wallenstein, a kit a világ rettenthetetlennek ismert, korának e szellemi jegyében született és így arra a föladatra, a mely megoldásra várt, nem volt teremtvé. Egy összeomló világból újat teremteni, Gusztáv Adolfnak megadatott ehhez a világi állás és a fékezhetetlen benső erő; Wallensteinnek, a ki szinte maga volt a császár, kezében volt a külső hatalom, de állása illegitim, bizonytalan és lelke fogyatékos volt: ő nem rohant, hanem tapogatózva mérlegelt. Tragikuma kézzel fogható: «szolgának túlbüszke, lázadónak túlgöngye volt».

Mily megfontolás, figyelem útján jut Ricarda Huch ezen, már könyve elején kimondott végeredményre. Wallenstein bensőleg époly meghasonlott volt, mint kora. Nagyráhatott, de csonka egyéniség, a kinek már ifjúi tettei elárulják kettős természetét. Hitváltoztatása, érdekházassága mutatják, hogy *carrière-jének* mindent alárendel, másrészt, hogy támaszokat keres: a legitim vallásban és helyzetének anyagi megalapozásában. Huch hiszi, hogy e napba vágyó sas a koronáról szőtt magának bevallatlan álmot. És Wallenstein született uralkodó volt. Igazi legendás egyéniség: áttekintő és szervező erejű, tiszteletet és félelmet keltő, szokásaiban lovagias, előkelő és mértékletes; külső méltóságán csorba sosem esett. Másfelől bizonyos, hogy nagy tekintélyét nem césari, napoleoni nyílt, biztos fellépésének, hanem a maga köré vont áthághatlan varázskörnek köszönhette. Az emberek az ő rejtekező voltával szemben bizonytalanná váltak és zárkózottsága mögött többet sejtettek, mint valójában volt. Mert Wallenstein tehetségeivel, ha trónra születik, mint ember és mint úr tökéletes lett volna, de hogy oda nem születve, törvényrontással, világfelfordítással érje el azt, arra nem termett. És itt tapint rá Huch a Schiller-féle babona mögött lappangó lelki fogyatkozásra, Wallensteinnek, a sasnak csak egy szárnya volt. A belső erőn alapuló önbizalom és a törvényes korlátokat átszárnyaló tetteképeség, a mely jogot ad a trónkövetelőnek a trónra, hiányzott belőle. Wallenstein nem hitt önmagában. Mert a maga jó útjában vakon hívó, a czéljának jogosultságában, az őt ragadó démon sugallatában föltétlenül bízó nem fog horoszkópok, jóslások, Wallensteintől fensőbbnek hitt, valójában pedig rajta kívül eső, tehát külső irányítások, szentesítések után tapogatózni. Épen Keppler mutat rá Wallensteinnek e kettős természetére, megérezvén benne a benső meghasonlást: Wallenstein egyben férfi és nő, mondja Keppler; és ebben nem Wallenstein sokoldalúságát, hanem a két ősi lelki elemnek, a szilárd

önállásnak és gyengéd támaszkodásnak egy személyben egymással szembekeverülő, egymást paralizáló, romboló hatását jelzi. A bámulatos külső tisztán-látással mások tetteinek legérzékenyebb értékelésével, a világ constellációjának biztos áttekintésével szemben Wallenstein nem látta önmagát és saját tetteinek helyesb vagy helytelenebb voltát teljesen. És ebből a benső bizonytalanságból származott Wallensteinnak az egérrel játszó macskára emlékeztető, kétségbeejtő természete, a melylyel ide-oda ingott hajlamaiban és kiszámíthatatlan volt, mint maga a végzet.

Állítása igazolására szünetlenül beszótt történeti tényekkel fonja meg Ricarda Huch ezer szálból Wallenstein lelki képét. A történeti tényeket, a melyek bennünk ily elfogadott értékelést nyertek, átkutatja és újonnan megvilágítja; és a kor és Wallenstein alaptermészetéből a tragikumnak oly szükségszerűségét alakítja ki előttünk, a mely meggyőző erejében szinte megdöbbenő.

E könyvben két tragikum él; egy a maga dicsteljességében megréndítő: a Gusztáv Adolfé; és egy sötétebb, titokzatosb, vonzatott: ez Wallensteiné. Mindkettő a világ ura lehetne és az összemlő világ mindkettőt elföldeli. Csak Wallenstein tragédiája van egészen kifejtve, a másik szinte csak ellentétül van odavetve. Wallenstein nem bír urával szembeszállani, másrészt épen a császár az, a ki aktivitást, a vállalt föladatokat gyors és végleges megoldását várja tőle; tehát épen azt, a mire Wallenstein képtelen: vakmerőséget, kockázatot, számítás nélküli, mindent elseprő féktelen őserőt. Wallenstein tudja, hogy egy szerencsétlen csata őt, az irigyelt kegyenczet ledöntheti. Épen állását féltve, kerül a császárral ellentétbe, annál is inkább, mert ő a császárt istenadta tehetségekben maga alatt tudta és így az engedelmisséget megaláztatásnak érezte. Így ő, a ki ha végkép önállósítva magát, nyílt elleneivel egyesül, talán egy új világ kovásza lesz, a császárra támaszkodván alattomos ellenségeivel kerül szembe, a kik Wallenstein fontolgató természetét az ellenség-gel való összejátszásnak tüntetik föl. A sas pedig nem tűr gáncsot, sarkantyúzást és így lesz rebellissé. Mint lázadónak, parancsszegőnek nincs többé talaja és szinte naiv gondatlansággal botlik bele a kivetett hálóba. A nagy játszmaiban, a hol a császárnak, fejedelemnek, Wallensteinnak és Gusztáv Adolfnak szinte egyforma esélyei voltak, egyelőre győzött a legitimitás.

Wallensteinnak forradalmárnak kellett volna lennie, de benne csak a saját nagysága iránti ösztön volt meg, az ifjúi küzdők ereje nélkül. Intelligentiája a pártok fölé emelte, gyöngesége azok között ingadozóvá tette. A benső bizonytalanság készte, hogy emberfölötti

vezetőt keressen magának a csillagokban, mert nem hordta keblében a démon, a mely a nagyszerű hadvezért ihleti. Ez tette Wallensteint zárkóztató és mikor fogyatékoságáról lehullt a lepel, el kellett buknia. E rettentően kúszált, összhangtalan sorsnak, léleknek biztos rajzában is érezzük Huch gyengéd kezét, mikor rámutat, hogy a testben félig már holttetemné nyomorodott, állásából letaszított, barátaitól elárult emberre, a ki haldokolva is céljait szövi, senki, még a császár nevében se mert nyíltan kezét emelni. Nimbus vette őt körül, a mely, ha némileg érdemetlenül jutott is osztályrészeül, Wallensteinnak valódi hőshöz méltó halálával még fényesebbé vált.

Így állítja elénk Huch Wallensteint, «az embert, mint sajátos jelleggel bíró élő alakulatot fogván fel, a melyet a maga sajátosságában kell megragadnunk, ha törvényeit akarjuk megismerni, a melyek szerint cselekszik és a melyek szerint megítélendő». Ricarda Huch e művére a történelem és irodalomtörténet egyként számot tarthat, és mindazoknak, a kik az idevágó problémákkal már foglalkoztak, valódi nyereség. De az író vagy az érintett kérdések megismerésére venni kézbe, nem szerencsés dolog. Huch mindig kimeríti tárgyát, elmegy a végső mozzanatokig, az essentiát adja; de olvasójától sokat követel. A hozzáférőnek aztán a megfigyelések, higgadt értékelések, tapasztalatban megért ítéletek oly kincseit nyújtja, a melyek kitörülhetetlenül vésődve lelkünkbe, világunk egy-egy elfogadott, szervesen velünk továbbélő tényezőivé válnak.

Berde Mária.

Az Athenæum új folyama.

Athenæum. Új folyam. A Magyar Tudományos Akadémia hozzájárulásával kiadja a Magyar Filozófiai Társaság. Szerkeszti Alexander Bernát. Első kötet. Budapest, 1915. 514 l.

«A cselekvő gondolat zászlója alatt kell gyülekeznünk, hogy erőnk egyesüljön és növekedjék». Ennek a gondolatnak, programnak jegyében áll a Magyar Filozófiai Társaság ujonnan megindult működése, melynek hű tükre az Athenæum új folyamának első kötete. Az elismerés, melylyel eddigi számai mindenfelé találkoztak, biztosíték arra, hogy a magyar értelmiségben visszhangra talált a «cselekvő gondolat», melylyel Alexander megnyitotta a társaság üléseit. A megnyitó a negyedik szám elején található. Benne Alexander utal arra, hogy az élet keresi a gondolatot s a magyar értelmiségnek, mely a munkát minden téren állotta, meg kell keresnie és találnia önmagát a cultura mezején is. Hirdeti a philosophiai gondolat jelentő-

ségét a mai korban. «Az indulat, az érdek, a kívánság, támad és elvész. A gondolat megmarad és gyarapszik, felhalmozódik és ezzel mind erősebbé válik». A *Magyar philosophia* című becses tanulmányában kifejti Alexander az okokat, miért hiányzik nálunk szigorú tudományos disciplina. Kiemeli, hogy a philosophia a nemzeti szellem öntudata s magában elsősorban nemzeti; a nemzeti munkát is céltudatosan lehet a philosophia világánál intézni. A scholastikai dogmatizmus és a materializmus nem tudtak nálunk gyökeret verni, hogy a szellem szabadságáról lemondjunk volna; a magyar a német idealismust javítja meg a valóság és a világosság szeretetével. Ugyancsak Alexander emlékszik meg a philosophia két nagy halottjáról: Kármánról és Windelbandról. Kármán Alexander szerint mindenben philosophus volt, a ki egész nemzeti nevelésünk ügyét akarta újjászervezni s nemcsak elméletben, hanem a nevelés gyakorlati munkájából is kivette a részét. Windelband az új-kantianizmus egyetemes irányának egyik legmélyebb képviselője s úttörő, mint a philosophia történetírója.

A philosophia többi nagy halottjáról is találunk megemlékezéseket. Medvezky Frigyes érdemeiről Kornis Gyula emlékezik meg, Meumannról Révész Géza ír, ismertetve Meumann munkásságát, melynek célja volt, hogy a psychologia eredményeit az eleven élettel hozza kapcsolatba. Szilasi Vilmos Laskról emlékszik meg, a ki a Kant óta elejtett logikai elemzéseket folytatta s terelte új irányok felé. Fogarasi Béla Zalai Béla philosophiáját ismerteti nagyobb tanulmányban; Zalai nem rendszert alkotott, hanem a philosophiai rendszer nivoltában, lehetőségében látja problemáját. Zalai nagy érdeme, hogy a philosophiai gondolkodás törvényeit, jogait és határait állapította meg s ebben a törekvésében találkozunk Laskkal.

Beöthy az æsthetikai érzés-átvitel tanához fűz gondolatokat: az æsthetikai lélektannak az életérzés válik alapvető fogalmává; az életérzésből kiindulva, a physiologiai életérzést az élettani psychológiából átviszi az æsthetikai psychológiába s ebből levonja a tanulságokat az æsthetikai életre és a művészettanra. Aesthetikai kérdéseket fejteget Dénes Lajos is.

Böhm Károlynak *Mi a philosophia* című tanulmányát találjuk az első füzetben, Pauler Ákos a correlativitás elvéről ír, mely végelemzésben szerinte nem egyéb, mint a «principium classificatio-nis» egy formája. Hornyánszky Gyula az «igazi» Sokratest ismerteti s behatóan foglalkozik Heinrich Maierral. Rubinyi Mózes a nyelv-philosophia mai állásáról, Fogarasi az újabb történetphilosophiai kutatásokról számol be, Tankó Béla Kant vallásphilosophiáját

akarja mint a criticismus rendszerének egyik ágát feltüntetni, a vallásphilosophiát a kritikai philosophia rendszerébe beilleszteni.

Varjas Sándor az észrevevés phaenomenológiájához szolgáltat gondolatokat, Hazay Olivér a philosophia feladatának problémájához; a tárgy philosophiájáról szól, mint a philosophia első feladatáról; a tárgy philosophiájában lehet csak az alapot megszerezni az értékek tanulmányozására. Nagy József Taine elméletét az értelemről, Szemere Samu a renaissance philosophiáját ismerteti.

A fentebbiekben nem merítettük ki a folyóirat gazdag tartalmát. Csak a nagyobb cikkekről számoltunk be, mert számos kisebb ismertetésben, kivonatban, szemlében nyerünk képet az újabb irodalomról és áramlatokról. Kiemeljük a gondosan összeállított bibliographiát és folyóirat-szemlét. A felolvasásokat is kivonatban vagy egészükben közli.

Reméljük, hogy a kitünő, gondos szerkesztésben megjelenő folyóirat számos új barátot szerez hazánkban a philosophiának.

Rózsa Dezső.

Gyermek-lélektan.

Dr. Claparède Ede: *Gyermekpszichológia és kísérleti pedagógia*. Fordította Dr. Weszely Ödön. (Néptanítók könyvtára 40—59. füzet.) Budapest, 1915.

Weszely Ödön hasznos munkát végzett, midőn Edouard Claparède-nek *Pédologie et pédagogie expérimentale* című, az egész világon elterjedt könyvét magyarra átültette. E munka megjelenési időben összeesett Claparède életének egy kinos eseményével.

Belgium elfoglalása idején, midőn a belga francitireurök a német hadvezetőség többszöri fenyegetése ellenére sem hagytak fel nemzetközi jogellenes támadásaikkal, s midőn a németek a löweni eset alkalmával végre kiméretlen megtorlással éltek, a francia és angol sajtó feljajdult, a legképtelenebb vandalizmussal vádolva a németeket. A schweitzzi francia sajtó is átvette e híreket s Claparède egyetemi előadásán visszautasította e vádakát; ő ismeri — úgymond — a németek józanságát, komolyságát, s lehetetlennek tartja, hogy szükségtelenül vért ontsanak, gyermekekkel és asszonyokkal kegyetlenül bánjanak. Franciaország érzelmű hallgatói tüntettek ellene; a cantonalis kormány vizsgálatot indított, s annak befejezéséig a tanár működését felfüggesztette. Claparède rögtön lemondott tanári állásáról, mert ez eljárásban a gondolat-szabadság megsértését látta.

Claparède életének egyik célja volt, hogy a német és francia lélektani irányokat egymással összhangba hozza. Tudományos dol-

gozataival, német és francia congressusokon tartott előadásaival, német tudósokkal fentartott benső érintkezésével, s főleg az *Archives de Psychologie* folyóirat szerkesztésével a két nemzet tudományos együttműködését nagyban előmozdította. A francia lélektan egyik irányát, mely túlnyomóan rendellenes és kóros lelki jelenségek vizsgálatát tűzte ki feladatául, a lélektan kísérleti irányával igyekezett összekötni, mely Németországban Wilhelm Theodor Fechner fellépése és Wilhelm Wundt, Ewald Hering, G. E. Müller, Carl Stumpf, Hermann Ebbinghaus, Oswald Külpe s mások alapvető munkássága óta nagy virágzásnak indult.

Tevékenysége nem maradt hatás nélkül; a német s a francia nyelvű lélektani folyóiratok kezdtek egymás dolgozatait ismertetni, s nem egy munka jelent meg az utóbbi időben, mely a két nemzet tudományának kölcsönös megértését és egymásrahatását mutatta.

Mindez azonban nem vert mély gyökeret. A román szellem annyira különbözik a germántól, hogy még a lélektan kísérleti irányában is, hol egyöntetű elvek és módszerek alapján dolgoztak, az egységes törekvés ellenére széjjelváltak a francia és német lélektan útjai.

Claparède maga szerencsés érzékkel megtalálta azt a területet, hol még leginkább lehetséges az együttműködés. Ez az alkalmazott lélektan, ennek pædagogiai-lélektani, gyermek- és állat-lélektani területei. Maga mind a három téren sikerrel működött; minden problémánál az általános szempontok vezették.

E szempont kiviláglik előttünk fekvő könyvéből is. E könyv első részében a neveléstan, lélektan és gyermeklélektan alapproblémáit, irányait és módszertanát ismerteti. Ez a könyv legértékesebb és egyúttal legönállóbb része. A továbbiak a gyermek szellemi fejlődését tárgyalják. Csak egyes kérdéseket válogat ki, melyek legalkalmasabbnak látszottak előtte arra, hogy általuk a gyermeki szellemi fejlődésének legáltalánosabb és legfontosabb mozzanatait jellemezze s egyúttal a felvetett nevelési problémák megoldását elősegítse. A mű legutolsó és legterjedelmesebb része a szellemi kifáradás kérdésével foglalkozik. Ez teljesen felöleli a kifáradás vizsgálatánál alkalmazott kísérleti eljárásokat és azok kritikáját ép úgy, mint az eddig elért eredmények értelmezését és alkalmazását. Ez a rész, mely különben kitünő bevezetésül szolgálhat a kísérleti módszertanba, meggyőzheti a kísérleti iránynyal nem rokonszenvező pædagogosokat egyrészt ezen irány jogosultságáról, másrészt pedig azon felfogás téves voltáról, mintha a lélektan kísérleti iránya ezen területen az elkenyезtetés pædagogiájának kedvezne. Tudományos kötelesség,

hogy minden oldalról kutassuk a szellemi kifáradás nyilvánulásait és okait, de ez nem jelenti, hogy a gyermek a kifáradásig ne dolgozhassék. Ez megengedhető, de csakis abban az esetben, ha helyre-pótolhatjuk a kifáradást, a mi csak akkor lesz lehetséges, ha ismerjük azon erőforrásokat, melyekből a gyermeki munkaerő táplálkozik, ha ismerjük az erő-tartalék működését és nagyságát. Ekkor a lélektani pædagiának nem az lesz feladata, hogy a munka csökkentését hirdesse, hanem egyrészt hogy a rationalis munka feltételeit megállapítsa, másrészt a munkaképességet typus és individualitás szempontjából meghatározza, főleg pedig a szellemi hygiene tételeinek alkalmazására neveljen.

Weszely Ödön hasznos munkát végzett, midőn figyelmeztette a nevelőket e magas színvonalú s egyszersmind mindenki által megközelíthető műre. Ily fordítást csak az végezhet, a ki annyira járatos a modern lélektan és pædagogia irodalmában, hogy egy idegen nyelven fejlődött új tudományág terminológiáját a teljes átértés segélyével képes megfelelő magyar kifejezésekkel helyettesíteni.

Révész Géza.

A KÚSZÓ VIRÁGOK HONÁBAN.

(1914 tavaszán.)

I.

Úgy érzem, mintha meg kellene követnem a szép Siciliát, hogy majdnem egy negyedszázadig tartott sokszori olaszországi vándorlásaim közt csak így későn keríthettem sorát. De hát ha Goethe a «szigetek királynéját» egyuttal «elkészt ország»-nak nevezi, talán nem ér szemrehányás azért, hogy rám nézve is «elkészt». Elkészt ország bizony ez az olaszoknál is: valószínűs hamupipőkéje Itáliának, elmaradott, elhanyagolt, talán még nagyobb mértékben, mint a félsziget déli tartományai, holott a természetnek nem olyan mostohagyermek, mint ezek. A tömördek utazó ellenére, a kik látogatják, vasutai is nyomorúságosak a terra-ferma vaspályáihoz képest, sőt közutjai sem versenyezhetnek mindenütt a világító-tornyon inneniekkel.

A ki most Calabria felől, a messinai tengerszoroson át közelíti meg ezt, a mythos minden varázsával kínálkozó szigetet, annak első benyomásába még a mostoha természet pusztítása fölötti rémület is vegyül: a calabriai partokon, Villa San Giovanni körül még egész rettentőségökben láthatók a legutóbbi nagy földrengés nyomai. Sok a rom, a fennálló házak falai is meg vannak repedezve s még szilárd födelet nem mertek tenni rájuk; ellenben sűrűn fordulnak elő a kis, elhordható, vasszerkezetű épületek.

Messina is ma még romváros a nagy földrengés óta; büszke fekvése csak annál siralmasabbá teszi látványát; legjobb estve érkezni ide, a mikor a tengerparti lámpasorok, világító-tornyok és fényzórók viruló, nagy várost sejtetnek a sötétben.

Csak lassankint bontakozik ki előttünk ennek a kis sziget-világnak sajátos, Délolaszországtól sokban megkülönböztethető jellege. A természet itt szeszélyes volt pazarságában és szenvedélyes alkotókedvében.

A hegyek bizony koparak itt is és kétségtelen, hogy egykori erdőállományuk pusztulása legnagyobbbrészt csak a múlt század műve. Ezzel a pusztulással függ össze Sicília egykor világhírű termékenységének csökkenése is. Itália hajdani magtára ma már csak a partvidékeken s a völgyek lejtőin termel búzát és hasznat adó fákat, de ezeken a részeken gyakran mesésen bújá a növényzet, még a széles folyómedreknek a rövid esős évszakon kívül száraz kőgörgetegei is gazdagon termik a tamariskát, myrtust és oleandert; a faformává izmosodó opunczia, a kígyózó tüskés agáve eleven sövényül szolgál; a lakottabb, műveltebb területeket a legyezős datolyapálma, a kaktuszfüge, a széles levélformájú banána, a hamvas olajfa, a citromot, narancsot, mandolát és Szent János-kenyeret hozó fák sokasága borítja el s mindehhez és a hegyek, sziklák formagazdagságához tavasszal a színpompát a virágözön adja meg. Ha ma már Siciliának nincsenek is olyan erdőségei, melyeknek fűvében — mint Diodor elmeséli — a vadászebek a kábító virágillat miatt vesztették el a vad nyomát, most is a természet szabad adománya gyanánt virít itt az, a mi másutt keresett dísz: a pelargonium, geranium az eleven sövényeket tarkítja, a tengerparton, a réteken pazarul nyílik mindennemű vadvirág s a házak falát bújá fűtökben virító kúszónövények lepik el, szinte részegítő illatot terjesztve.

Sicília egész természeti megalkotása feltűnően emlékeztet Görögországra; látszik, hogy egykor ugyanaz a nemzet választotta hazáját. Az éghajlat, a szigetszerű fekvés ugyanaz; a hegyek alakzata hasonló, bár valamivel kevésbbé merész vonalakban mozog, a völgyek képébe az ország belsejében a kénbányákat jelző kietlen földhányások hoznak a görög-földiekétől megkülönböztető jelleget; a növényzet is tulajdonképen ugyanaz, bár itt valamivel kevesebb a tűlevelű fa s kevesebb olajat és szőlőt termelnek.

Ez az összeforrása a természeti jelenségeknek a görög ősskorral mintegy kifejezője s egyúttal magyarázója annak, hogy a számtalan népfaj között, mely váltakozva bírta e szigetet, egyiknek sem sikerült a maga emlékét itt úgy megörökíteni mint a görögöknek.

Az őket megelőző őslakókról, a Sikanokról, Sikeliotákról és Phoeniciaiakról alig tudunk valamit. A Sikeliotáktól ered nyilván

Sicilia mai neve és lakóinak latinos «siculus» elnevezése, a mely azt hiszem, minden etymologiai értelem nélkül, egyszerű assonantia-képen a mi régi latin nyelvhasználatunkban átment a székelyekre is.

De a görögöket követő népek se tudták soha többé eltörölni a hellenek nyomait. A karthagoiaknak sohasem sikerült itt maradandóan gyökeret verni. A rómaiak uralkodtak itt, de görög formában, nekik Sicilia csak a közelebbi forrás volt a hellen culturának behozatalára Itáliába is; a mit e szigeten alkottak, az csak hatalmasabb arányokban, de kevesebb szellemmel és kevesebb ízléssel való utánzása volt a görögök műveinek s Verres az utókor szemében csak megtisztelte a hellén Siciliát azzal, hogy műkincseit zsarnoki módon összeharácsolta. Senki se zengett olyan dicshymnust a siciliai késő görögségről, mint a nagy római, Cicero, Verres elleni beszédeiben.

A népvándorlás korának múltó hódításai s a byzanci uralom kevesebb nyomot hagytak e szigeten, mint a IX. században Afrikából a Földközi-tenger európai partjaira is, különösen Spanyolországba és Siciliába átesapott arabok vagy saracénok kétszáz éves uralma. Hódító nép volt ez is, de jeles a béke műveiben is és a maga sajátos culturájának legnemesebb gyümölcseit éppen itt, ezeken az európai területeken hagyta hátra. Ma csak néhány épület emlékeztet rájuk, de ezek is kifejezően mutatják művészetöknek a görögével teljesen ellentétes, játszadozó, szeszélyes, ábrándos jellegét. Ők tették Panormust — a mai Palermót — az ország fővárosává a háttérbe szorult Siracusa helyett s nyelvök, irodalmuk, művészetök hatása túlélve hatalmukat átnyúlt a normannok és svábok korszakába is.

A déli hódítókat éjszakiak váltották föl. A normannok csak száz évig tartották magukat s jobbára csupán átidomítva elődjek műveit, a keresztény kultúra első alapjait tették le Siciliában; azután jött a sváb Hohenstaufen nemzetség, melynek tünevényes, regényes alakjaira ma itt csak egy pár komor sír emlékeztet; utánuk az ő utolsó sarjukat verpadra hurezoló francziák, kiknek uralmát a «siciliai vecsernye» törte meg; azután a spanyolok és spanyol Bourbonok, kik a barokk-művészet hivalkodó pompájával árasztották el a városokat, és végül, Garibaldi ezer harczosának nyomán az «Unita Italia»... Valóban a törté-

nelem versenyre látszott kelni a természettel, hogy ebben a kis országban a maga változatainak minden csodáit összehalmozza!

És ezeken az egymást űző uralmakon keresztül örökifjan tovább élt és tovább virult a görög szellem hatalma. Mert valamennyi népfaj között, mely itt uralkodott, csak a görögök értettek hozzá, a természetet is képzeletökszüléményeivel mindenkorra benépesíteni. Az Odysseus kalandjai, a Scilla és Charybdis iszonyai, Polyphemosnak, a Kyklopsnak, Galathea után sopánkodó szerelme s a bosszúból Odysseus és társai után dobált sziklái, az Alpheiostól üldözött s forrássá változott Arethusá, a Persephone védelmében Haidestől folyóvá varázsolt Kyane, a Herakles üdítésére nympháktól fakasztott hévviziek, a zsarnok Dionysos, a magát az Etna lángoló torkába ölő Empedokles: mindezek sokkal élénkebben élnek ma is minden művelt ember képzeletében s a nép ajkán is, mint a saracének és normannok, a svábok és francziák minden itteni viselt dolgai. Tényleg a görögök s az ő nyomukon haladó rómaiak írták be az ő történetüket legolvashatóbb betűkkel Sicília földjébe s itt a görög-rómaiak uralma közvetlenül a spanyolokéba, az antik a barokkba látszik átmenni; egy pár templomot kivéve, a középkor tiszta képét seholsem kapjuk.

A görögök adták Siciliának a szembeötlő alakzatának legjobban megfelelő Trinakria nevet, tőlük kapta czímerét, mely ma is elterjedt symbolum: a Gorgon-fejből kinyúló, körben futni látszó három szárnyas láb. A görög Sicília nagy és fontos szerepet vitt az ókori hellén kultúra megalkotásában: bölcsője volt a pásztorköltészetnek és a művészi ékesszólásnak, közvetítője Róma hellenistikus műveltségének. E sziget természeti szépségeit ama kor legnagyobb költői megénekelték: Homeros és Pindaros, Aischylos és Theokritos, Simonides és Bachilides szolgáltaták a költői commentárt ahhoz, a mivel Siciliát az istenek megajándékozták. A régi görög építészet még romjaiban is legnagyobb dicsősége ma ennek a földnek, a gyűjtemények, melyeket folkeresünk, a görög szobrászat, éremvésés és kerámia maradványaitól kölesönzik legbecsesebb diszöket. Szóval: Sicília sok vegyülésen és átalakuláson keresztülment történeti fejlődésének ma látható képében is a görögség emléke az, a mely legmegragadóbban beszél hozzánk.

II.

Palermo tulajdonképeni jellegével nehéz tisztába jönnünk. E város, mely az egyedüli lakott helye Siciliának, a melynek még phöniciái eredete megállapítható, az itt oly sűrűn váltakozott uralmak mindegyikéből fölvelt valamit a maga fejlődésébe. Páratlan keveréke most a koroknak: görög és római maradványok, moreszk mohammedán motivumok, bizancki mozaikok, nagyszerű román templomok s mindezek fölébe telepedve, a barokk, a maga diadalmas decoratív erejével. A város benyomásainak belső ellenmondásait fokozza az, hogy gyönyörű fekvésével a természet is székvárosnak szánta, az emberek is székvárossá építették; királyok, császárok laktak benne és temetkeztek belé, még a spanyol uralom idejében is legalább alkirályok becsvágya volt Palermót szépíteni. Míg másutt az újabb korban városrészeket kellett lerombolni, hogy egymást szabályosan keresztező egyenes utcákat, tereket, közkerteket, széles rakodópartokat teremtsenek: itt mindez évszázadok óta megvan, de mindez oly borzasztóan el van hanyagolva, hogy Palermo ma nemcsak hogy nem székváros, hanem Olaszország provinciális városai között is a legelmaradottabbak közé tartozik. Az embernek mindenütt megvan az az érzése: mily széppé lehetne mindezt tenni, s annál fájdalmasabban látja a néhol szinte Konstantinápolyra emlékeztető elhanyagoltságot, rondaságot és szennyet.

Palermo utcáinak akkor mindenesetre még sokkal kétségbeejtőbb classikus tisztátlanságát már a maga idejében Goethe behatóan ecsetelte. Talán a legbehatóbban, mert csodálatos az, hogy bár ez a szellemóriás mondta ki azt a nagy szót, hogy «Olaszországot Sicília nélkül megérteni nem lehet, — itt van a kulcsa mindennek», e mondás igazolásával végkép adósunk maradt; itt Palermóban jobban érdekelték őt a hirhedt Cagliostro hozzátartozóinak nyomorult életviszonyai, mint például a középkori építészetnek összes itt található csodái; a minthogy általában Siciliában járva, legtöbbet személyes élményeiről s jelentéktelen epizodokról jegyzett föl, a szép sziget iránt inkább csak mineralogiai és botanikai szempontból érdeklődött. Ma a főutczák mindenesetre kifogástalanabb állapotban vannak, mint a Goethe

idejében, de épen a város legszebb pontjai a teljes elhagyatottság képét nyújtják s épen azok az utak, a melyeken a legelőkelőbb idegen-negyed, a Villa Igiea felé igyekvőknek kell áthaladniok, legrendetlenebbek és legszenyesebbek.

Ki jár ma a Foro Umbertón, mely nyilván a város legválogatottabb közönségének sétahelyéül épült s a melyről legcsodásabb látványt nyújt «a világ legszebb előhegye», a gyönyörű, sátoralakú Monte Pellegrino? Ki üdül ma a Villa Giulia-ban, annak roskadozó terrasse-án, elvadult útjain és gypén? Pedig erre a széles tengerparti útra torkollik a város régi utcarendszerének egyik főere is, a most Via Vittorio Emmanuelének nevezett egyik főutca, melyet középen derékszögben szel át a másik, a Via Maqueda, a mely még egy régi spanyol alkirály nevének emlékét tartja fenn. Amannak mindkét végét kapu zárja be: a tengerpartit a barokk Porta Felice, a mely igen sajátságos kapu, t. i. csak két pillérből áll, fölül nincs lezárva és pedig állítólag azért nem, hogy a Szent Rozália ünnepén itt beforduló, óriásilag föltornyosított díszkoesi átférjen rajta. A hegyek felőli utczavég kapuja a Porta Nuova, mely földött s még inkább renaissance-stíli. A hol a két főutca kereszteződik, négy egyformán kiképzett s szobrokkal gazdagon díszített ház-homlokzat formál kis teret, a Piazza Quattro-Cantit, valóságos mintáját a barokk stíl decoratív bájának. A Victor-Emánuel utca mentén van a népes és mozgalmas Piazza Marina is, a szép Giardino Garibaldival és a Piazza Pretoria, a városház előtt emelkedő, szobrokkal valósággal túlhalmozott nagy fontanával, Montorsoli és firenzei társai művével.

Palermo szépségének legállandóbb, legelpusztíthatlanabb elemeit a természettől kapta; a tengerből az övező hegyek koszorújával, az azok lábához telepdedt várossal és aranysárga gyümölcsessel kínálkozó kertekkel méltán viseli a Conca-d'Oro: aranykagyló nevet. Nyugat felől a Monte Pellegrino őrködik a város fölött; ebből a fekvéséből látszott keletkezni a szelid védőszent: Rozália legendája, kinek remetebarlangja a hegy magasságában búcsújáró helyül szolgál. Szemben a Monte Catalfano formái gyönyörködtetik azt, a ki a Pellegrino lábáról, például a Villa Igiea sziklákra épült tündérkertjéből néz a tengerre.

A kert-cultura is valóságos csodákat művel itt a természet pazar jóvoltából. A Giardino Garibaldi, Villa Tasca, Villa Orleans a délszaki növényeknek s különösen a tropusi fajoknak olyan díszét egyesítik, a minőt talán Európában sehol másutt nem találunk. Valóságos óriásai a növényvilágnak az itt található Ficus-Magnolioidesek, a maguk kérgetlennek látszó, elefánttestre emlékeztető, rengeteg szürke törzsével és gyökereivel, s lehajló és újra gyökeret verő ágaikkal.

Ilyen földön, ilyen éghajlat alatt az embernek könnyű volt alkotnia itt. A mit a legrégebb szemlélhető kor, a görög-római alkotott, azt ugyan inkább csak a muzeumban összehordva láthatjuk; a még fönnálló romokat távolabb kell keresnünk; Palermo inkább a közép- és ujkor városa.

A Museo Nazionale egy kopár külsejű kolostorban helyezkedett el, de udvarai a belső építészet, a kertművészet és az összehalmozott régiségek bámulatos összehatása által a képzelhető legfestőibb látványt nyújtják. Legérdekesebb és legértékesebb darabjait e muzeum a görög plastika alkotásaiból nyerte. A ledőlt selinunti templomok homlokzati metópjainak domborművei a görög díszítő szobrászat fejlődésének főképp két fokozatát mutatják. Az archaeologusoktól C. betűvel megjelölt templom metópjai a legrégebb dór szobrászat formáiban ábrázolnak egy négyesfogatot, továbbá Perseust, a mint Medusát lenyakazza és Heraklest, a mint az őt álmában zavaró Kerkopokat eltávolítja. A fölfogás itt még archaistikusan naiv; teljesen a néző felé forduló, egyaránt nevetős arcok, szigorúan symmetrikus elrendezés, egyforma testtartás és rhythmikus mozgás; de a zömök, tagbaszakadt testekben valami őserő nyilatkozik meg, a mely élesen különbözik például a kezdetleges keresztény művészet kihúzott, elnyújtott alakjaitól.

A Hera-templom domborművei már a művészi kifejezés eszközei fölötti teljes uralomról tanuskodnak. Az Amazon ellen küzdő Herakles csoportja megkapóan életteljes mindkét alak ábrázolásában; a Zeus előtt fátyolát levető Hera is már az előhaladott görög plastika szépen egyensúlyozott terméke; a szarvassá változó Aktæon jelenete szép részletkidolgozás mellett az elrendezésben még archaikus vonásokat tüntet föl. Az

Enkeladosszal küzdő Athene csonkaságában is nemes körvonalat mutat.

Az antik művészet világából még látunk itt nagy terjedelmű római-kori mozaik képeket egy ház padlójából, a híres bronz kos-szobrot, melynek párja elveszett és egy ugyancsak bronzból formált, szarvassal viaskodó Heraklest.

A középkori művészet legérdekesebb emlékei azok, melyeket még eredeti helyükön, az erősen átalakított királyi várban és a dómban, s a kevesebb változáson átment kisebb templomokban és kastélyokban szemlélünk.

Palermónak azon, a Porta Nuova szomszédságában levő legmagasabb pontján, a melyről gyönyörű kilátás nyílik a város mögötti hegyen fekvő Monrealéra, s a hol a saracén emírek vára emelkedett és már a phoeniziaiak és rómaiak idejében is székelte valamelyes kormányhatóság, áll a királyi vár, melynek sivár és rendetlen homlokzata nem sejteti tágas udvarának szép renaissance-loggiáit, s még kevésbbé a normann-korszak építőművészetének benne rejtőző kincseit.

A palota egykori profán díszéből csak a Roger királyról nevezett szoba maradt meg, a mely ellentétes decoratív motívumaival, bizanci mozaikjaival, az ó-keresztény ábrázolásokra emlékeztető temérdek állatképével, kicsiben összefoglalva mutatja már a normann uralom sajátos leleményességét a helyben talált arab és bizanci eredetű művészeti elemeknek az éjszakeről hozott román motívumokkal való összeolvasztásában. Hogy a palotaépítésben az arab stílus maradt uralkodó, azt a Stanza di Ruggieronál szembeötlőbben mutatják a városon kívül fekvő kisebb várkastélyok, a Zisa, Cuba, Cubola. Hogy a templomépítésben a normann hódítók önállóbban tudtak eljárni, annak Palermóban sok példáját látjuk, de a ma üresen álló San Giovanni degli Eremiti-, Martorana- és San Cataldo-templomoknak egészen keleti, mecsetszerű kupolái s ornamentikája, a korából vett fölíráások bizonyítják a saracén példa követését a keresztény istentisztelet hajlékaiban is.

Ennek a sajátos, a keletet a nyugattal összeházasító keverékstílusnak egész mysticismusát tárja föl előttünk a királyi palotába beépített Cappella Palatina. Alakja tulajdonképen háromapsísi bazilika, de szentélye egészen bizanci jellegű

centrális építkezés; oszlopait kivéve a templom padlózatának, falainak, íveinek minden részecskéjét mozaik borítja, boltozatait pedig keleties stalactit-ornamentika lepi el. A padló mozaikja, melyen járunk, igen nemes anyagokból, mértani formákban készült ú. n. opus Alexandrinum; a falak és boltívek rakott képei bibliai jeleneteket ábrázolnak sötét színekben, melyekből csak az arany villog ki a maga izzó fényével. A főhajó fenekének byzanci formákban ráncmeredő sötét, komor Krisztus-képe alatt, — mintegy az Egek királyának oltalmába ajánlva — van a királyi trón helye, erősen restaurált mozaikburkolat előtt, melynek közepét szokatlanul és meglepően — a jelenlegi uralkodó arczképe foglalja el.

És aztán, a várból kiindulva, sorban szemeink elé kerülnek az arab-normann korszak templomai: a kis San Giovanni degli Eremiti, a maga rommá lett Chiostrójával, mely kertet alakítva, kúszó virágoktól befutva olyan, mint egy regényes középkori álomkép; a kipusztult San Cataldo, a Martorana az ő gyönyörű, karcsú harangtornyával, pazar mozaikdíszével, melynek közepét a Roger képe foglalja el, a kinek maga Krisztus urunk teszi fejére a koronát ... És itt eszünkbe jut, hogy ha Sicilia királyai — hitők szerint, — magától az Istentől kapták is koronájukat, azt ugyancsak földi kezek ragadták el néhátóluk; mert lám épen a Martorana kis templomesarnoka szolgált annak, a «sicíliai vecsernye» után megtartott országgyűlésnek színhelyéül, a mely az Anjoukat trónvesztetteknek és száműzötteknek nyilvánította s Aragoniai Pétert hívta meg az ország trónjára.

Leírhatatlanul nagyszerű benyomást tesz a nézőre a palermai Duomo. Már óriási méreteivel alig tud betelni a szem s egybealkotásának egészen sajátos rendszere kifogyhatatlan anyaga a tanulmánynak. Mintha saját roppant hosszával nem érné be, két hídszerű boltívvel még belékapcsolódik az érseki palota formagazdag tornyába. A rengeteg főhajó körül lépcsőzetesen emelkedő, változatosan kiszögellő párkányos folyosók, kereszthajók, a portále, tornyok és kupola a román és renaissance-stílus motívumainak egész tömegét tárják eléünk, csak kevés csúcsíves és keleties elemmel vegyítve. De míg így a főtemplom külseje ékesszóló elbeszélője a maga történeti fej-

lődésének, belseje csalódást okoz, mert itt a késő barokk majdnem egészen eltörölte a régibb korok kinyomatát.

Csak az egyik szögletkapolnában összehalmozott sírok beszélnek még félreérthetetlen nyelven a középkor távoli századairól. Karesú oszlopok közt, egyszerű márványbaldachinok alá helyezve látunk itt négy sarkophagot, sötét porphyrból faragva, inkább a komoly egyszerűség, mint a vakító pompa díszében. Stilizált, ülő oroszlánok szolgálnak talapzatul, az evangelisták domborművű symbolumai emlékeztetnek a keresztény hitre, melyben e koporsók lakói éltek és meghaltak, az e symbolumokat körülfogó gyűrűk talán az örökkévalóságot példázzák. E sírokban nyugsznak: II. Roger, a nagy normann király, és leánya Constanza, német-római császárné, továbbá VI. Hohenstaufen Henrik császár, a Constanza férje, és II. Hohenstaufen Fridrik császár, mindkettejük fia.

Különösen a legutóbbi az, a kinek sírja fölött itt, Szicília földjén, nem tudunk a megilletődéstől szabadulni. Mintha csak itt lépne alakja egész regényes délczégtségében, tettei és álmai egész merészségének képében élénk, holott e szép sziget minden tájának róla kellene beszélnie. A királyi várban, hol az imént voltunk, töltötte ábrándos ifjúságát, onnan indultak ki, tőle serkentve, az olasz nemzeti költészet első szárnypróbálgatásai. Ott tartotta kissé keleties jellegű udvarát, mely korában a legfényesebb, legpompaszeretőbb, költők, zenészek és szép asszonyok által hangos és vidám volt. Messina mellett, a tengerszoros nyílásánál volt — a monda szerint — az a hely, a hol ő, a tengerfenék csodáit kifürkészendő, buvárát az örvénybe ugratta, a mit Schiller oly regényesen színezett ki balladájában. De nem itt, hanem túl a tengeren, Apulia földjén kutatják, vizsgálják, magyarázzák most a műtörténészek, — különösen a németek — azokat a várakat, melyeket az ő legsajátabb alkotásainak tekinthetünk.

II. Fridriket kétségkívül legtöbb kötelék csatolta ehhez a délolaszországi földhöz, a melyhez mindig vonzódott is, s a melyre személye és élete a legnagyobb, legtartósabb hatást gyakorolta. De a mint mozgalmas életének harczeit, mint walkodót a Földközi-tenger mellékéről Éjszakkémetországig és keletre egészen a szentföldre elszóltatták, a mint vállalkozá-

sai, tervei s azoknak a középkori viszonyokkal való összeütközései egész körát betöltötték, úgy emléke is kitörni látszik palermói szűk márványsírából s magával ragadja a modern ember képzeletét is.

Még a mi magyar történetünket is kétszer érintette életének szerte kalandozó útja; egyszer, a mikor már 15 éves korában nőül vette Imre királyunk fiatal özvegyét. másodszor, mikor németországi útjában császársága egész hatalmával és fényével hódolt magyarországi Szent Erzsébet emlékének, s e magasztos fejedelmi nőnek sírjában adta meg azt az elismerést és dícsőséget, melyet életében megtagadtak tőle.

Nem hiába vegyült a Fridrik császár ereiben germán és román vér; világtörténelmi szerepe is a körát mozgató legnagyobb ellentétek ütközőpontjává tette őt.

Már az a véletlen, hogy III. Incze, a talán valamennyi között legnagyobb pápa, páduai Szt Antal, Szent Domonkos, Assisi Szt Ferencz, a kolduló szerzetrendek nagy alapítói kortársaivá lettek, szükségkép fokozta és élesbítette az ellentétet, melynek az ő imperialistikus törekvései és az egyházi hatalom között támadnia kellett. A császárság eszméje benne minden német elődjénél erőteljesebb képviselőre talált. mert őt annak nemcsak római hagyományai lelkesítették, hanem előtte lebegett a keleti khalifák példája is, a kik hűbérjogokat nem ismeretek s ennélfogva a legfőbb világi és egyházi hatalmat egyesítették.

Nem a vallástalanság, melynek bélyegét igaztalanul sütötték reá, nem a személyes sértődések és rágalmak, nem is a keresztes háború halogatása s elhamarkodott befejezése voltak igazi okai nagy összeütközésének a pápasággal, hozták reá két ízben az egyházi átkot s lettek szülőivé azoknak a példátlanul heves vitairatoknak a harmincz évig uralkodó császár s a váltakozó pápák között, melyek kétségkívül a kortörténet egyik legérdekesebb lapját töltik be. A nagy világtörténelmi conflictus egy hatalmi kérdés körül folyt, melynek megoldására a kor még meg nem ért, de melyben Fridrik azt az álláspontot képviselte, a melyet a következmények hosszú vajúdas után győzelemre vittek.

Így lett az ő szerepe minden téren előfutárává a renaissan-

cenak és bizonyos tekintetben a reformationnak is. Mint a hogy a Pisanokat behozta Délolaszországba s az építészetben és szobrászatban új irányt igyekezett meghonosítani, mint a hogy ő, a sváb Hohenstaufen, első volt, ki olasz nyelven szólaltatta meg a költészetet, úgy tőle eredett éjszaki birodalmában az első német nyelvű törvény is. Mint a hogy a tudományok pártolása terén a nápolyi egyetem alapításával, könyvgyűjteményével, ásatásaival, a természeti jelenségek tudományos vizsgálatával s az ismeretek gyakorlati alkalmazásával úttörő volt, úgy bátor kezdeményezőnek tűnik föl a törvényalkotás terén is humánus, észszerű, fölvilágosodott intézkedéseivel s a népképviselési rendszer megvalósítására irányzott kísérleteivel.

Hatalmas méreteken tölti meg életét minden, a mit az emberi sors nyújthat: szerencse és csapás, siker és csalódás, dicsőség és megpróbáltatás és e méreteknek megfelelően lelke is valamennyiben nagynak bizonyult!

Azonban csak Palermo tőszomszédságába, a magas fekvésű Monrealéba kell fölmennünk, hogy viszont egészen rajzává legyünk ama korszellem benyomásainak, mely ellen a hatalmas Hohenstaufen a jövőbe vetett erős hittől dagadó kebellet küzdött: a középkor egyházas és különösen szerzetesi szelleme és élete benyomásainak.

A normann királyokat vadászó kedvök vezérelte erre a róluk méltán királynak nevezett hegyre, a melyről olyan felcséges kitekintések nyílt büszke székvárosukra és a hajóikat hordó még büszkébb tengerre. A kürtök szava és a falka csaholása lehettek az első hangok, melyek innen lehatoltak a mélybe. Egyszer aztán II. Vilmos király az erdő árnyában álomra hajtván fejét, a boldogságos Szűz jelent meg előtte és megjelölte neki a helyet, a hol kincset fog találni, melyet az ő, a Madonna dicsőségére kell fölhasználnia. Csakhamar döntögetni kezdte a szekercze az erdő fáit, nyomukban templom csarnokai kezdtek emelkedni s most immár harangszót visz le az esti szellő a magasból.

Monreale katedrálisa a normann-kori templomépítés legnagyobb szerű emléke, mert külsejében és belsejében a maga teljességében és egész gazdagságában mutatja a byzanci,

latin és arab culturák és stilusoknak azt az összevegyülését, melyet ama kor és ez az ország létrehozott. Sajátságát fokozzák nagyszerű fekvése, méretei, tribunájának érdekes tagoltsága, érczajtóinak mintegy a firenzei Battistero ígérétét tartalmazó változatos domborművei és főleg belsejének pazar mozaikdísz, a mely talán legkiterjedtebb megnyilatkozása ennek a kezdetleges ábrázoló művészetnek és az első kísérlet a keresztény hit eszmekörének képekben való teljes összefoglalására. A templom belsejének látása erős nappali fényben nem elégít ki; a középkor mysticismusa nem tűr el annyi napfényt, a mennyi ide behatol, s ilyenkor a mozaikok megújított volta is nagyon szembeszökik. A leszálló alkony az az óra, a mikor Monreale dómja a néző előtt egész varázsát feltárja. Mialatt az elzárt oldal-oratoriumból méla kardal hangzik föl, szemünk végigfutnak a templomhajó naivan elbeszélő mozaikképeinek hosszú során s azután megpihennek a tribunán, a melynek fenekét az alkony fénye egészen megdicsőíteni látszik. A legfelülről ránk néző óriási Krisztus-fej nem mutat valódi emberi vonásokat, nem is felel meg talán annak a fogalomnak, a melyet a modern ember magának az Istenségről alkotni tud; de van benne valami félelmesen fenséges, valami egészen emberfölötti, valami, a mi ellenállhatatlanul fölemel a mai világ nyugtalanul zaklató, zavaros, fülledt légköréből tiszta, eszményi magasságokba.

A középkori kolostorépítésnek valódi csodája a monrealei dómhoz csatlakozó Chiostro, vagyis kolostorudvar, nemcsak terjedelme, hanem páros márványoszlopai faragott- és mozaikdíszének mesésen gazdag változatossága és szépsége által még inkább. Sehol a keleti hatás nem termékenyítette meg invetióival oly szerencsésen a keresztény vallásos építő-művészetet, mint ezen a helyen; egész világa a kőbe formált művészi gondolatoknak van itt összehordva és öröklődik át új meg új nemzedékek gyönyörűségül századról századra.

És ha kimenve innen, a hegyoldal peremét elfoglaló, faltól környezett kertbe lépünk, látjuk csak, hogy minő tündéri látványt nyújtott maga a természet e magány lakóinak. A kert ugyan maga nagyon szerény, kicsiny és egyszerű; dísz, csak néhány fa és sok virág, mely a fákat, a földet borítja, vagy a

kolostorfalakat befutó indákról mosolyog le reánk; de szemhatára az egész Conca d'oro: Sicilia gyönyörű hegyei, völgyei, elszórt falvai és legalul a nagy tengerparti város a mögötte csillogó ezüstös tengerrel, — mindez az alkony rózsafényébe mártva, zsongó távoli zajával köszönti a merengve letekintőt.

Itt érezzük át szinte irigylő vágyakozással a középkori kolostorélet igénytelenségének csodás gazdagságát. Azt az elzárkózást a külvilágtól, a befelé fordulást egy csöndes belső világ kimeríthetetlen, rejtélyes mélységei felé; azt a megosztását az életnek a templom, a cella, a kolostorudvar és a kert csöndes változatossága, az elmélyedő munka, épületes társalgás, ima, természetszemlélet és elmélkedés oly egyforma és mégis oly dúsan kielégítő és jutalmazó napirendje között, a melybe a világnak csak távoli. elhaló moraja s csak ködpárába összefolyó élete hatol be.

A léleknek ez a világa mintha elveszett volna ránk nézve; itt, egykori virulása helyén, mintha síri lehelletét éreznők.

III.

A siciliai utazót Girgentibe érkezésekor mindenkép csalódás éri. Kietlenül kopár vidékeken. a kénbányák régióján át jut ide, a hol magát a Földközi-tenger partján, egy görög város nagyszerű templomromjai előtt vélte találhatni s íme a vasuti állomásra érkezve még mindig semmit sem látott a tengerből, kiszállva, egy meredek dombon, középkori jellegű várost pillant meg maga előtt; csak ha oda föl kocsizott s onnan ismét leszállott, akkor terül el előtte a tenger felé hajló lejtő, melynek távolában a templomromok láthatók, s még távolabb a víztükör csillog vakítóan.

A mai Girgenti, a régi görög Akragasnak és a későbbi római Agrigentusnak csak Akropolis-a, fellegrára helyét foglalja el; szorong egy keskeny hegyháton, szűk, részben meredek, tekervényes utcák alakjában, melyek csak itt-ott nyitnak kilátást a tengerpart felé, a melylyel a város ma már semmi összeköttetésben nincs. Ott már új helység, kikötő és vasutállomás épült, Porto Empedocle név alatt; a szétterjedt hajdani város középpontjának helyén pedig most modern vendéglők emelked-

nek, gyönyörű kilátással a tengerre s a görög templomokra. Ezek felől nézve, a hegyi város sajátos képet mutat: életelen kőhalmaz benyomását teszi, mintha nem is emberlakta hely volna; talán nyugodt körvonalai, melyeket se torony, se fedél, se kémény nem látszik megszakítani, tesz oly élettelené, olyan megkövesedetté. Ha azonban benne járunk, nagyobb-nak találjuk, mint vártuk; görög eredetének nyomaira már majdnem csak a pinczemélységekben bukkanunk, hanem Dóm-jában, a mely pazar famenyezetével s a szentély Plateresco-szerű díszével élénken emlékeztet a spanyol uralomra, találunk valamit, a mi a görög szellem egész ellenállhatatlan erejével ragad meg: a híres sarkophagot Phaidra történetének domborműveivel. A pogány művészet e maradványa valószínűleg mint keresztvízmedence került a keresztény templomba s e körülménynek köszönheti szerencsésen megőrzött épségét is annyi pusztítás közepett; görög mű római utánzatának tekinthetjük s talán ezért vannak bizonyos egyenetlenségek a kivitelben; de Goethe elragadtatását, melylyel e reliefről megemlékezett, értethetővé teszi különösen Phaidra szerelmi bánatának jelene, mely egymaga ezt a maradványt a görög plasztika legszebb emlékei közé sorolja. Euripides drámájának különben négy jelenetét tünteti föl a sarkophag: Hippolytos vadászatát, a szerelmes mostohaanyát hölgyei körében, Phaidra üzenetét a hidegszívú Hippolytoshoz és ennek tragikus halálát, melyet maga a féltékeny atya kívánságára Poseidon idézett elő.

A lejtős terület, melyet egykor Akragas városfala fogott körül, s melyen csak gyéren elszórva látunk most háztelepeket és romokat, buján termi kertjeiben az arany színű déli gyümölcsöt és az illatos virágok ezreit, az olaj- és mandolafát, fűgét és kaktuszt; kövei közt hihetetlenül sok zöld gyík futkos ide-oda, mezőin és útjain méltóságos lassusággal mozog a naptól majdnem feketére barnított parasztnép. A férfiak fejét hol zacskószerűen lelogó fekete sipka borítja, hol a nap ellen védő, körülkötött kendő. Útjokat föl a városba és ki a tanyára vagy megrakott számár hátán teszik meg, vagy ormótlanul nagykerekkű, négyszögletes targonczáikon, a jellegzetes sicíliai carrókon, a melyeknek oldalait sehol oly változatos festések nem díszítik, mint ezen a vidéken: a bibliai történetektől egészen az olaszok leg-

ujabb afrikai harcziig mindenféle mozgalmas vagy érzelmes jelenetek naiv és tarka ábrázolásaival találkozunk rajtok. Dolgos is, de beszédes is ez a nép, még pedig kétfélén beszédes: az idegennel egészen tisztességes, érthető olasz nyelven tudnak beszélni, de a mint egymással elegyednek szóba, rögtön olyan vad tájnyelvbe csapnak át, a melyből ember legyen az a nem bennszülött, a ki csak egy szót is megért. Természetes, hogy ez a kétnyelvűség azután nagyon alkalmas arra, hogy a siculusok egymással az idegennek becsapására nézve mindig meg-egyezzenek.

Még mielőtt, felülről jövet, a görög templomok környékéhez érnénk, magas piniák között egy elhagyott kolostornál állapodunk meg, melynek temploma a normannok idejében kapta mostani formáját, de talán régibb időről is tudna beszélni; hiszen a mellette levő kert kápolnáját, mely nyilván a római korszak műve, ma is a Phalaris oratoriumának nevezik, arról a rettenetes zsarnokról, a ki Akragas nagyságának egyik megalapítója volt és a kinek kegyetlenségei egészen közmondásokká váltak. A templomban van egy szenteltvíztartó, a melynek formái elárulják, hogy egy kőcolossus letört keze, a mely lapos csészét tartott... Az a colossus talán Dionysost ábrázolta, csészéjében a részegítő szőlőlédvvel, ... és most vízével ájtatoskodó keresztények vetnek magukra keresztet! Itt eszünkbe jut a görög-római sarkophag, mely keresztvízmedenczéül szolgált és a Bachus-templom gyertyatartója, melyet szintén mint szentelt vizes edényt láttunk valahol és a sok keresztény egyházzá átvedlett pogány templom... Sajátságos dolog ez a költözködése az Isteneknek! Az egyik kivonul, a másik bevonul, — az istenek változnak, de a templom, az megmarad. A görögök és rómaiak tudták, miért építették templomaikat oly szilárdan, tudták, hogy valamilyen istenre mindig lesz szükség!...

Lám a Concordia-templom is — mert így nevezik, habár valószínűleg helytelenül — azért legépebb az egykori Akragas szent épületei között, mert a keresztény hit is berendezkedett benne egykor a maga istentiszteletével. Ott áll, a sziklás parti dombsornak a tenger felé legjobban kiszögellő pontján, az egyik oldalról aláfalazott, a másikon sziklákra támaszkodó sík magaslaton, hamuszín törzsű, öreg olajfáktól környezve,

még ma is formáinak teljes szépségében, csak elhagyatottan és üresen, oszlopai közt sóhajtvá suhannak át a tenger szelei.

A mi a Concordia-templomot a szomszédos, valamivel magasabb fekvésű Juno-Lacinia-templomtól megkülönbözteti, az még fennálló cellája és egészen ép oromzatai, melyek tömör, egységes formát adnak az épületnek, míg a Juno-templom már csak két, arányaiban gyönyörű oszlopsor benyomását teszi; sőt oszlopainak egy része is földúlva fekszik belsejében. Egyébként mind a kettő a dór építészet javakorából való, mind a kettőnek — mint általán az akragasi romoknak — hátránya a görögországiakkal szemben, hogy nem márványból épültek, hanem — úgy mint a pæstumiak is — kagylós mészkőből, s a stuccónak, mely egykor oszlopaik vályuzatát borította, ma már semmi nyoma. De ez a mészkőanyag is a déli nap izzó hevében gyönyörű aransárga színt ölt fel, mely néhol a vízszintes felületeken sajátságos árnyalatképen vérvörösbe megy át, mintha az áldozatállatok vére festette volna be. Mondják, hogy ez a tűz hatása s abból az időből ered, a mikor a győzelmes karthagoiak fölgyújtották a meghódított város templomait.

A pæstumi, szintén tengerparti templomok méretei hatalmasabbak, mint ezeké, de ezeknek valami összehasonlíthatatlan fenséget kölcsönöz fekvésök, a félig természetadta, félig aláépített, egyúttal a város védő körfalául szolgáló sziklás dombosoron, melynek üregeibe temetkeztek a régiek, s melyről minden-ünnen gyönyörű széttekintés nyílik Sicilia hegyeire és a tenger végtelen síkjára. A görög telepések utódjai úgy akarták, hogy itt is, mint az őshazában majdnem mindenütt, isteneik házából a tengerre lehessen letekinteni; arra a tengerre, a mely keletről idehozta őket, mely összefűzte őket azzal a régi hazával, a melynek hasonmását vélték itt föltalálhatni, a melyből magukkal hozták ősi bűneiket és jelességeiket, hogy amazoknak átka elpusztítsa, emezeknek alkotásai megörökítsék uralmukat.

De ezeken a még nagyobb részökben fennálló templomokon kívül vannak még Girgentinek óriási templomromjai, melyeknek már csak a földön heverő oszlopait s alapköveit láthatjuk. És mintha a történelem szelleme nem azokból az oszlopokból szólna hozzánk, a melyek az idővel daczolva még fennállanak, vagy újra fölállítottak, hanem azokból, a melyek ledőltek és

darabokra törtek; mert ők csakugyan egy megdőlt, elenyészett világ hirdetői...

Ép ezért a Dioskurok templomának bájos kis töredéke csak úgy hat, mint egy szép színpadi díszlet, mert tudjuk, hogy ezeket az oszlopokat és ezt az oromzat-maradványt nem régen mesterségesen állították így össze. A Herakles-templom óriási, egy földrengés hatása alatt egymásra torlódott kövei Verrest juttatják eszünkbe, a ki innen akarta elraboltatni bérenczei által a félisten szobrát, a miben Agrigentum lakosainak tömeges síkraszállása megakadályozta. A Zeus-templom, vagy Olimpi-ion, melynek a falakat támasztó Atlas-alakjai Girgenti címérébe mentek át, az ókornak talán valamennyi között legnagyobb temploma volt; ily méretekben építeni valóban csak oly városban lehetett, a hol egyes emberek ötszáz rabszolgával rendelkeztek. A meglevő oszlopdobok egy-egy vályujába kényelmesen beléállhatott egy felnőtt ember. De a rengeteg méretű épület soha egészen el nem készült s mai romjai egykori nagyságáról csak hiányos fogalmat nyújtanak, mert köveit az újabb korban Porto Empedocle kikötő-gátjának építésére használták föl.

Azonban e romok még mai állapotukban is ékesszóló emlékei az egykori Akragas nagyságának, hatalmának és fényűző gazdagságának. Pindaros nevezte el e várost az emberi lakóhelyek legszebbikének, abban az időben, mikor lakossága száz ezrekre ment s a legyőzött phœniciaiakat és karthagoiakat rabszolga-munkára kényszerítette. Fejlődésének első lendületét e görög telep kétségkívül zsarnoki uralmaknak köszönhetette; a tyrannusok sorában Phalaris a legsötétebb, Theron a legfényesebb alak. De a legnemesebb virágzást Akragas abban az időben érte el, a mikor szabad köztársaságként szervezett álladalmát az ókor egyik legtüneményesebb jelensége irányította, a kinek nevét Girgenti mostani kikötővárosa őrizte meg.

Empedokles sajátos vegyüléke volt az ismereteket gyakorlatilag érvényesítő tudósnak s az ábrándozó költőnek, a kuruzsló bűvésznek és önzetlen emberbarátnak. Abban a korban élt, a mikor kivált Siciliában a böleselkedés sophisticába, a természettudomány nyegleségbe csapott át. Önmagát istennek tartotta s ennek megfelelő pompával és tisztelettel környeztette; de a királyi hatalmat visszautasította s dús vagyonát a szegé-

nyek javára használta föl. Mondják, hogy böles és hasznos intézkedéseivel javította Akragas közviszonyait s különösen egészségügyi állapotait, de nem tudjuk, vajjon e hagyomány több alappal bír-e mint az, hogy a viharokat megfékezni s a halottakat föltámasztani tudta? Életének vége is kétséges; a monda azt tartja, hogy az Etna kráterébe vetette magát, nem akarván, hogy embertársai halottként lássák s isteni mivoltában kételkedjenek, azonban egyes nyomok arra mutatnak, hogy városa végül ellene fordult s számkivetésben halt meg görög földön.

Már az Empedokles idejében kezdtek Akragas lakosságánál a pazar jólét rothasztó jelei mutatkozni; ő mondta róluk, hogy olyan házakat építenek, mintha örökké élnének és oly mohón lakmároznak, mintha már holnap meg kellene halniok. Phœnicia és Karthago legyőzőinek unokái annyira elpuhultak, hogy bérelt zsoldosokra bízta városuk védelmét a pún betörők ellenében. S mikor a zsoldosok fölmondták a szolgálatot, Akragas lakói nyakra-főre elmenekültek, csak az aggastyánokat hagyván hátra, a kik legalább tudtak görögökhöz méltón meghalni. Himilkon kardesapás nélkül vonulhatott be a karthagoiak élén az elhagyott városba, mely másfélszáz évvel később a rómaiak birtokában még némi másodvirágzást ért el, de soha többé a görög korbéli régi jelentőségét vissza nem nyerte.

IV.

Akragast a görög időkben a sicíliai városok közül csak az ország délkeleti csúcsán elterülő Siracusa múlta felül hatalomban, gazdagságban és nagyságban. Akkor a szigetre épült, de a szárazföld felől hídon megközelíthető legrégibb telepen, Ortygián kívül négy, a tengerparti fennsíkot s annak lejtőjét elfoglaló városrészből állott: Aehradinából, Tychából, Neapolisból és Epipolaiból, melyeket hatalmas körfal és a nyugati szögleten az Euryelos nevű vár védett s melyek területén több mint félmilliónyi lélek lakott. Még a rómaiak idejében Cicero kifogyhatatlan volt Siracusa magasztalásában: Sicilia fővárosának, a legnagyobb görög városnak s a világ legszebb városának nevezte.

Mostani látogatója csak a kevés, szétszórt maradványnak

egymástól való távolságából vonhat következtetést a város hajdani nagyságára. Lakott területként csupán az egész sziget-város s az egykori Achradina és Neapolis tengerparti szélei tűnnek élénk. A városi élet folytonosságát az ókor óta csakis a szigetváros tartotta fenn, csak ott látunk évszázados házakat, utcákat, tereket; a mi a szárazföldön épült, az, majdnem kivétel nélkül, mind a legujabb kor alkotása, lazán szétterülő külváros, melynek részeit rosszul kövezett, poros, fárasztóan hosszú, nagyrészt kertfalaktól szegélyezett utak kötik össze; ezeken jutunk el azokhoz a nagyobbyszerű romokhoz is, melyek Siracusa ókori nagyságát a talált tömördek régiséggel együtt hirdetik. Mert itt különösen a sírok valósággal ontják a régészet kincseit; és az ókor nemcsak föl kutatott emlékei által van jelen. A merre járunk, a sziklás magaslatok alatt, mindenütt ezreit látjuk a szirtfalba vésett «loculus»-oknak, a négyszögű sírüregeknek, melyekben egy-egy hamvveder vagy sarkophag állott valamikor. Ezekből a Nekropolisokból mintha megannyi szem nézne most is reánk: mintha az évezredek előtt letűnt nemzedékek jelentkeznének temetkező helyeikből az élőknek, mondván: mi is itt vagyunk!

És valóban itt vannak. Mily törpének látszik ez ország jelene az ő alkotásaik mellett!

Az ő itteni kőbányaik, a híres Latomiák mutatják igazán, mennyit építettek a régiek, mert mutatják, mennyi követ vettek ki a föld gyomrából; annyit, hogy a későbbi koroknak már nem is kellett követ fejteniök, azok az ő műveik romjaiból csináltak maguknak kényelmes kőbányát. Pedig a régiek még azonfölül a sziklából magából is faragtak ki építményeket, mint például a nagyszerű katakombákat, a római Amphiteatrumot, a Hieron óriás-oltárának nagy részét.

Ezek a Latomiák Siracusának föltétlenül legnagyobb nevezetességei; leginkább meglepik az utazót, mert valóban példátlanok a maguk nemében és nagyságuk kép után is elképzelhetetlen.

A régiek itt ugyanis kőbányaikat nem hegyoldalokból vájták ki, hanem elsülyesztették a pompás, tömör, egyforma kőzet rétegeinek mélyébe. Egész egyenes, sima falakká alakították az így föltárt mélységek oldalait, melyek a nápolyi Piedigrotta és

Posillipo simára leszelt földfalaira emlékeztetnek; helyenkint azonban meghagytak egy-egy oszlopot, egy-egy kiszögellő bástyát, mely az eredeti talaj magasságát mutatja, másutt meg óriási barlangot vágtak a sziklafalba, melynek terjedelme, magassága a legmagasabb goth dómokéval vetélykedik, s melyet függönyszerűen lebegő szikladarabok zárnak el félig a külvilágtól. Ilyen rengeteg magasságú üreg az úgynevezett Dionysos füle, melyet állítólag börtönül használtak s melynek egy elrejtett felső nyílásából hallgatta meg a hagyomány szerint Siracusa zsarnoka — a Schiller *Bürgschaft*-jának fejedelme — foglyainak suttogó beszélgetését is; bizony meghallhatta, mert itt oly csodálatos a hangvisszaverődés, hogy a bejárás közelében halk hangon mondott szavakat is harsányan visszhangozzák a sziklafalak.

Azt a Latomiát, melyet a Dionysos áldozatai egykori börtönének tartanak, a későbbi kor Latomia del Paradiso-nak nevezte el és méltán; sőt ez az elnevezés ráillik a többire is, a barlangszerű üregeket környező s a függélyesen kivájtakat betöltő buja déli növényzet miatt. Ezekben a mélyedésekben ugyanis a századok folyamában termőtalaj rakódott le, a kevés esőnek, mely e vidéken esik, vize összegyűlt bennök, elmélyített fekvések a tengeri szelektől is óvta itt a növényzetet s így csak természetes, hogy paradicsomi tenyészet fejlődött ki, virágpompával, illatpárával bővölve el azt, a ki ide leszáll, mintha a természet pazar termő és formáló erejével a mély sebeket, melyeket rajta az emberi kezek ejtettek, nemcsak beforrasztani, hanem mesés szépség díszével bevonni is igyekezett volna. A Latomia del Paradiso-ba csodaszép letekintést nyújt a Teatro Greco pereme is; a Latomia dei Capuccini a Villa Politi vendégeinek nyújt nemcsak sétahelyet, hanem remek előteret is az ablakukból a tenger és a szigetváros felé nyíló gyönyörű kilátáshoz.

A Latomiák mint kőbányák végigszolgálták a város görög és római korszakát, bár ez utóbbinak önálló alkotásaiból itt alig találunk egyebet, mint a félig sziklába vésott, félig épített és rombadőlt hatalmas Amphiteatrumot, a mely víz-medenczéjével, a vadállatok bevezetésére s a hullák kihordására szánt folyosóival elárulja római eredetét s a rómaiak-

nak a hellénekénél sokkal vadabb kedvtelését a vérengző küzdelmekben.

Egyébként itt a görög emlékek világa a hitregénél kezdődik, a melynek alakjai magukkal a természet jelenségeivel azonosultak. Siracusa szigetvárosának, a hajdani Ortygiának a kikötő felé néző nyugoti szélén ma is Passeggio Arethusa nevet visel az a sétány, a mely az Arethusa forrásához vezet. Itt, csodálatos módon néhány lépésnyire a sós tenger szélétől, a föld mélyéből dús édes-vízforrás fakad most is, benne Papiruszás terem s körülfalazott tükrében kacsaék lubiczkolnak. Ennek a tüneménynek regényes magyarázatot ad a mythos, mely Siracusát a görög Olympiával kapcsolja össze. Alpheios folyóisten, — kinek neve az Olympia berkét áztató szent folyóra ment át, — belészeretett a vadászó Arethusa nymphába s szenvedélyével üldözte őt, míg ez a tengereken át Ortygia szigetére menekült, a hol forrássá változott. De a szerelmes Alpheios ide is követte s közelében egy másik forrássá lett, a melynek bugyogását magán a tenger tükrén lehet állítólag, az úgynevezett Occhio della Zilica helyén megfigyelni.

Siciliában mindig virágzott a Demeter-cultus, a mely a sziget dús gabonatermő voltában leli magyarázatát s kiterjedt az istennő leányának, Korának vagy Proserpinának tiszteletére is. Még Cicero említi a két istennő egyesített imádásának szánt templomot, mely eltűnt, s tőle tudjuk meg, hogy Siciliában és főkép Siracusa környékén a Demeter és Kora eleusisi mythosának tökéletes hasonmása volt meghonosodva: az itteni görögök hite szerint a kalásztermelő istennő itt jelent meg először, itt tanította meg az embereket először a földműves mesterségre, az Etna tűzkatlanában gyűjtotta meg fáklyáját, melylyel leánya keresésére indult; mert leányát is itt rabolta el az alvilág istene Haides, s ennek az isteni leányrablásnak itt, Siracusa tőszomszédságában még külön bájos emléke is maradt. Kora kísérőnői közül egy nympa, a ki a búzavirág, a Kyane nevét viselte, úrnőjét védve, ellenállott az alvilág szerelmes urának, a miért ez forrássá változtatta, — látjuk, hogy ez közös sorsa az istenek erősebb nemével daczoló nympháknak, — hogy örökös könnyhullatás közt bánkódjék tette fölött. A Kyane-forrás vizét azonban, mely dús folyóként ömlik Ortygiával

szemben a tengerbe, a Demeter anyai kegyelete különös díszszel ruházta föl: ez az egyetlen folyóvize világrészünknek, a melynek partjain végig vadon terem a Papyrus-sás, ez a történeti nevezetességű plánta, a mely főképen Egyiptomban honos, és a melyből a régiek papirosukat készítették, azon a módon, a hogy azt utánszatokban ma is láthatjuk Siracusában.

A mythost tisztelő utazó különben nem éri be azzal, hogy a Kyana könnyeitől áztatott Papyrusból készült képeket vásárol, hanem csolnakba ül és bejárja a folyót magát, fölhatol egészen a tóvá kiszélesedő forrásig, a melynek mély fenekéből most is szaporán gyöngyöznek fölfelé az önfeláldozó nymphea könnyei. Egyike a legbájosabb csolnak-sétáknak ez, árnyékos fák, tavaszi madárdal és virágzás között, végig a csöndes, gyors folyású, keskeny, de mély folyón, mely nevével ellentétben tulajdonképen nem kék, hanem smaragdzöld színben pompázik, a fenekét borító dús növényzet miatt, míg tükre fölött vízi pillangók czikáznak s az evezőcsapások alatt meg-megbókolnak a Papyrus-sás hosszú szakállas szárai, a melyekből — a hagyományhoz hiven — minden látogatónak csak egyet szabad a maga számára emlékül levágnia.

A naiv néphit nyomdokait követve a görög költészet is szívesen telepedett meg Siciliában. Említettem már, hogy hány nagy görög költő időzött e szigeten és dicsérte annak szépségeit; majdnem valamennyinek tartózkodása Siracusához fűződik s különösen Aischylosról tudjuk, hogy mint az akkor itt uralkodó Hieron vendége, ennek számára színműveket is írt s hogy színműveit itt elő is adták, minden bizonynyal abban a görög színházban, a melynek maradványai s a tengerpartot és a várost uraló fekvése ma is csodálatunkat keltik föl. A Siracusa multja s a nagy költő itteni szereplése iránti kegyelet is hozzájárulhatott ahhoz, hogy napjainkban ebben a sziklába vésett s azért elpusztíthatatlan óriási színházban olasz nyelven színrehozták Aischylos Agamemnonját. Az olasz lapok «novella primavera ellenica»-nak nevezték ezt a nem épen szerencsés kísérletet, mely által az antik színház maradványait és hagyományait a modern nézőnek érthető színpadi megjelenítéssel összeegyeztetni próbálták. Az e célra összeállított s az orchestrával egy-magasságú óriási színpad Agamemnon Mykenai várának udvarát

ábrázolta, a királyi palota ormán emelkedett a torony, melyről az ő a Troja bevételét jelentő jeltűz fellángolását lesi. Az egész elrendezés nemcsak, hogy egy csöppet sem hasonlított a valódi Mykenához, melynek híres kapuoroszlánjai kénytelenek voltak a belső oldalra költözni át, hogy láthatók legyenek, hanem általánosságosan magán viselte a modern színpadi technika és szemfényvesztés jellegét.

A szigetvárosban magában alig találunk ma más ókori építészeti emléket, mint az ősi Minerva-templomból átalakult főtemplomot, melynek dór oszlopzoriái még régi helyökön állanak, de a közeiket betöltő falak miatt egészen elvesztették régi jelentőségöket; az egykori homlokzat helyét pedig barokk portála és oromzat foglalja el.

Hanem annál gazdagabb e vidék őskorának emlékeiben a siracusai múzeum, melyet a legtanulságosabban rendezett gyűjtemények közé kell sorolnom. A görögöket megelőző őskor is képviselve van itt különösen agyagedényei, sírjai és egyéb prähistorikus leletek által; de a hellén korszaknak, úgy a mint az Siracusa, Megara és a mézdús Hyblaia városaiban és vidékén kialakult, majdnem teljes képét kapjuk sírleletek, építészeti maradványok, festett agyagedények, plasztikai emlékek alakjában s e hely különösen kifejtett és jó hírű éremművészetének alkotásaiban. Valódi gyöngye és legnagyobb vonzóereje e múzeumnak a híres siracusai Venus, mely már a hellenistikus kor maradványa s bár fej hiányában az e korból való közismert Aphrodite-typusokkal teljesség tekintetében nem versenyezhet, a női test lágy, bársonyos, szinte az élet melegét éreztető kidolgozásával az antik márványszobrok legjelesebbjeivel kiállja az összehasonlítást. A mi egészen sajátos e szobron, az a nyilván «Anadyomene»-ként, tehát a habokból kiemelkedve föltüntetett Aphrodite alsó testét még félig fedő ruhának elrendezése, a mely emlékeztet ugyan a capitoliumi Venuséra, de duzzadó redőzetével úgy hat, mintha a barokk plasztika ősi mintaképe volna, s mint ilyen csak a vatikáni ú. n. «fürdő után levő» Venus-szal rokon.

A görög uralomnak véget vetett, de a görög szellemet elnyomni nem tudta a rómaiak hódítása, mely Siracusában a Marcus Marcellus vezérlete alatt a katonai erőszak egész bruta-

litásával ment végbe, s mint tudjuk, a világhírű tudós, Archimedes életét sem kímélte meg. Ez Siracusára nézve a bukást jelentette; fontossága, hatalma, hírneve innentúl lesülyed, műkincseitől megfosztják s bár azok egy része Rómába vitetvén, ott, a római világ közepén lesz a hellen szellem hirdetőjévé, sok más, kapzsi hatalmasok magántulajdonába megy át, a kik Siciliát közprédálnak tekintik.

Alig másfél évszázaddal fővárosának catastrophája után, a görögség egykori viruló gyarmatának Róma legnagyobb szellemenek egyike adja meg azt a késő elégtételt, hogy míg egyrészt megbélyegzi és számkivetésbe kergeti a szép szigetet sanyargató és zsaroló kormányzót, másrészt a világirodalomban szinte páratlan emléket állít Siracusa multjának s a görögök siciliai alkotásainak.

Marcus Tullius Cicerónak az «*Orationes in Verrem*» gyűjtőneve alatt ismert beszédei tényleg nemcsak a forensis ékes-szólás remekei, hanem valódi tárházai az akkori Róma s különösen Sicilia kulturviszonyaira vonatkozó ismereteknek.

E beszédeknek Siracusával szorosan összefüggő történeti háttere magában véve is rendkívül érdekes.

Gajus Verres, mint a Sulla zsarnokságának készséges eszköze s a római aristokratia tagja, ez összeköttetéseinek köszönhetette, hogy jeles tehetség és érdemek nélkül emelkedett a praetori székbe s lett három évre oly fontos és gazdag tartománynak, minő Sicilia volt, kormányzója. Ezt az állást a különben is gazdag ember kincseinek a leggaládabb módon való fölszaporítására használta föl a legkíméletlenebb zsarolás, mindenféle csalás, sőt nyílt erőszak, lopás és rablás segítségével; s mindezeken fölül, hogy hiúságát kielégítse, még magának és fiának arany-szobrokat is állíttatott Siracusában, a hol székel, a melyeket azonban távozása után csakhamar eltávolítottak helyökről.

Verres azonban nem volt közönséges pénzvágtyból zsaroló és rabló; ő az eszközökben nem válogató amatőr-gyűjtők osztályába tartozott, a minőket — mindenestre szelidített alakban — a mi korunk is ismer. A kleptomaniához hasonló, betegesen pervers hajlama volt a főleg műbecsöknél fogva értékes tárgyak összehalmozására s ezt a hajlamát ama kor hatalmi eszközeinek egész brutalitásával elégitette ki. Nagyon sokat

tartott műértő voltára, bár Cicero kétségbevonta s kigúnyolta szakértelmét; tény az, hogy nagyúr létére maga munkászubbonyt ötlött, hogy Siracusában berendezett nagyszerű műhelyében az összeharácsolt s eredeti helyükről többnyire erőszakosan leválasztott fém-domborműveket különböző aranyedényekre alkalmazza s gyűjteményét ilykép gazdagítsa.

Cicero 36 éves volt s már a római senatus tagja, ellenzéki szónok és jóhírű ügyvéd, a mikor a Verres kényuralmától megszabadult sicíliai városok őt bízták meg a lelépett zsarnok elleni vádjoknak és kártérítési igényöknek a bíróság előtti érvényesítésével. Cicero, ki már előbb quaestori hivatalt viselt Siciliában, tehát ismerte annak viszonyait, egész tanulmányutat s hosszú adatgyűjtést szentelt vádjá megalapozásának, s mikor e munkával elkészült, visszautasítva a Verres pártfogóinak vesztegetési kísérleteit, kilencz napig tanúkihallgatásokkal váltakozó vádelőterjesztést tett, melynek hatása oly megsemmisítő volt, hogy Verres be sem várva a tárgyalás újra-fölvételét, önkénytes számkivetésbe ment, a honnan soha többé vissza nem tért. A bíróság elmarasztalta őt s javait elkobozván, azokat a sicíliaiak szenvedett kárának mindenesetre csak részleges mégtérítésére fordította.

E fordulat következtében Cicero nem jöhetett abba a helyzetbe, hogy vádjainak egész adatanyagát szónokilag felhasználhassa, de hogy fáradsága kárba ne vesszen s ambícióját is jobban kielégítse, könyvalakban kiadta egész, Verres elleni actióját, teljesen szónoki formában dolgozva ki az elmaradt második tárgyalás anyagát is, úgy, hogy e munkájában tulajdonképpen nagyrészt el nem mondott beszédekkel van dolgunk, a mi azonban nem csökkenti annak irodalmi és történeti becét.

A nagy szónok és jogász bámulatos elmeéllel, ellenállhatatlan dialektikával, sok helyen megsemmisítő személyes éllal s érdekfeszítő élettelmes részletezéssel csoportosítja s bizonyítja be e beszédeiben a sarokba szorított kényúr összes hitványságait és zsarnokságait, miközben szeretetteljes gonddal fest képét Sicilia és különösen Siracusa akkori szépségéről és műkincseiről. Sajátságosan jellemző azonban, hogy míg Cicero Verres műbaráti szakértelmét is gúny tárgyává teszi, hódolva bizonyosan a korabeli Rómában a művészet iránt uralkodott kicsinylő fel-

fogásnak, gondosan távoltartani igyekezik magától azt a föltevést, mintha őt a tárgyával való beható foglalkozás művészeti dolgokban szakértővé tette volna. Látszik, hogy az ily szakértelmet akkoriban Rómában, egy politikus és ügyvéd állásával, rangjával össze nem illőnek tekintették volna s hogy némileg igaza lehetett Plutarchosnak, a ki azt állította a korabeli rómaiakról, hogy nálok a «görög» és a «tudós» jelző gúnynév számba ment. Ezért Verrest kortársai nagy része valószínűleg lesajnálta, mint bolondot, a ki állását és vagyonát áldozta föl hóbortos szeszélynek.

Míg tehát Verrest gáztettei csak teljes megvetésünkre ébresztik, az, hogy a művészet iránt érzéketlen kor és nemzet közepett hódolt pervers amateuriszenvedélyének, némileg engesztelőleg hat ránk. S így könnyebben békülünk meg a gondolattal, hogy abban a vakító fényben, a melylyel a Cicero szónoki és jogászi lángesze a bukott nagyság gazságainak homályába bevilágított, a Verres egyénisége is — szegényével együtt — meg nem érdemelt halhatatlansághoz jutott.

V.

Egy áprilisi nap estéjén érkeztem Taorminába; mesésen szép idő volt, épen holdtölte és véletlenül — nagypéntek. Míg a tengerpart keskeny síkján szorongó Giardini vasútállomásról a meredek sziklahegybe mintegy bevésett, kígyózó úton föl-kocsizunk a magasba, a hold a sima tenger fölé emelkedik s aranyat hint reá. Fénye lassankint átveszi az uralmat a sötétedő nyugati égtől, s alatta álomszerűen emelkednek Calabria hegyei s kocsink árnyékát ráveti a falra, mely útunkat szegélyezi. Jobbról-balról buja kertek, kúszóvirággal fődött falak bódító illatot árasztanak. A felső fordulónál egyenkint szemünkbe tűnnek a nagy, új vendéglők villamos ívlámpái, melyek már távolról vakító fényt lövellnek a sötétbe s egymással versengve csábítják a maguk közelébe az érkezőt.

A kis hegyi város kapuján áthaladva fogatunk végigkoczog az egyetlen, hosszú, keskeny, kövezett utcán; itt a gyalog ember is nehezen tér ki a kocsinak, hát még két kocszi egymásnak! Végnélkülinek látszó kocsizás után lejtős, széles térre jutunk.

Ide szolgál a dóm nagy portáléja, melyet az esti ájtatosság alatt tárva-nyitva tartanak. A templom hajója mélyebben fekszik, mint a tér, erős villamos fény árasztja el és tömérdek emberrel telt meg. Olyan ez a sokaság, melyet áthaladtunkban egy perczig látunk, mintha áhítatában kővé meredt volna és a figyelő fejek e serege fölött a magas szószéken égremeredő kezekkel áll és prédikál egy nagy szakállú kapuczinus-barát . . .

Sohasem fogom ezt a pillanatnyi képet, Taorminának ezt az első benyomását elfeledni.

Azokkal tartunk, a kik a legmodernebb kényelemnél többre becsülik a régiség, a hagyomány bűvös erejét. Az öreg San Domenico mégis ma is a legstylszerűbb hajléka ennek a sas-fészekbe telepedett remeteségnek. Ezt a kilátást a tengerre, a Kyklops-szigetekre, az Etnára, a mögöttünk emelkedő sziklavárra megkapjuk másutt is; másutt is úgy fekszik alattunk a vasútállomás, a honnan jöttünk, mintha a legurított kőnek a pályaház födelére kellene koppannia; másutt is van virág, folyondár, jönnek dudások és tarantellát tánczoló mezitlábos gyerekek. De itt évszázados boltozat borul felénk, mely alatt évszázados sóhajok kóvályognak; és itt — kolostorban vagyunk: épen ez az ellentét az, a mi vonz: az ellentét a fogalom és a helyzet, a rendeltetés és a használat között. Egy barát egykori czellájában lakunk, a refectoriumban étkezünk, a kolostor csöndes kis kertjében vagy oszloparkádos chiostrojában üdülünk nappal. Estve villamos lángok gyúlnak az egykori zárdafolyosón, mely rideg téglaburkolatával társalgóul szolgál. Még most is szentképek borítják falait, de a rendkáptalan vánkossos papiszékeiben spleenes angol missek ábrándoznak.

A kert különösen ilyenkor, tavasszal csodás virágpompával van teli; azaleák és anemonák, kék nárcisok, irisek, narancsvirágok színben, illatban versenyre kelnek egymással; de valamennyinél pazarabban díszlik a kúszóvirágok honának legkedvesebb kúszó-virága, az egykori kolostor falait majdnem egészen beborító Bougainvillea, a maga lilavörös virággerezdjeinek tömegével. A keleti oldal falpárkányáról egyenesen rálátunk Taormina csodájának, a görög színháznak romjaira; észak felől a szemhatárt a Rocca, a fellegvár zárja be, a melynek romjai talán még a régi görög Tauromenion Akropolisáról is tudnának

mesélni, s elfödi előlünk a még magasabb hegyen emelkedő Mola községet, a melynek lakosai már igazán inkább a felhők közt, mint a földön élnek. De legfelségesebb látványunk van nyugat felé: itt az Etna emelkedik előttünk a tengertől föl egészen az égbe; hihetetlen, mennyi nyugalom és méltóság van ebben a lassan, szilárdan, de szakadatlanul emelkedő vonalban kifejezve. A hol a hegy a tenger éri, Aci Realénál a Kyklopszigetek sötétlenek, mögöttük ott terül el Catania, közelebb pedig az egykori görög Naxos helyét kiterjedt ezitromfa ültetvények foglalják el. A hegynek csak északi oldalán mutatkozik hó; kráterének füstje talán egy kis felhővel vegyülve mindig elfödi tetejét s úgy lóg le róla, mint a sicíliai parasztok fejről a bojtos sipka.

Élünk az alkalommal, hogy épen a husvéti ünnepeket töltjük Taorminában; itt Olaszország legdélibb részeiben a legtöbb fantasztikus elem s a legtöbb naiv hagyomány vegyül az egyházi szertartásokba. A dómban husvét vasárnapján iszonyú tolongás van, mindenki hallani akarja a nagy szakállú kapuczinusbarátot, a kit már jövetelünkkel láttunk. Úgy látszik ünnepelt helyi nagyság, szépen beszél, szónokiasan, mint az olasz papok rendesen; superlativusokban beszél és a taglejtésben is túloz egy kicsit, de hát rossz néven vegyük ezt neki? itt, a hol a természet is superlativusokban szól hozzánk, csak a kapuczinusbaráttól kívánjunk mértéktartást?

Az istentisztelet után a Piazza Nove apriléra gyűl a közönség, különösen az idegenek, a San Giuseppe-templom elé; itt széket is lehet kapni, a melyre előbb ráül az ember, később rááll, hogy jobban lásson, a mikor tudniillik közeledik — a körmenet. A föltámadás ünneplése ugyanis Taorminában egy, nyilvánosan, a szabad ég alatt, az utcán lefolyó egészen sajátságos mysteriumjátékban leli befejezését. Előbb a Porta Messina felől jön egy egyházi menet, csuklyás barátokkal, kereszttel, zászlókkal az élén, énekelve. A menetben életnagyságú, gyászpalástos, a bennszülöttekéhez hasonló sötét arcszínű Mária-szobrot visznek férfiak vállaikon; az alak hullámozó lépésben látszik haladni, a mint hordozói tovább-tovább viszik. Most harangzúgás között és csattogó zenével közeledik egy másik, még sokkal népesebb menet, nyugatról a főtemplom felől; ennek a menetnek élén a

feltámadó Krisztus alakját viszik; a keresztfán elkínzott, meztelen testét piros palást borítja némileg, kezében a hagyományos zászlót tartja.

Mialatt a két menet a San Giuseppe-templomhoz közeledik, az ennek kettős lépcsőzetén levő emelt téren kis, színpadszerű, díszített dobogón három fehér ruhás, virágkoszorús kis leány jelenik meg; szárnyaik vannak, tehát angyalokat jelképeznek.

A mysteriumjáték akkor kezdődik, a mikor a két menet megpillantja egymást. Ekkor azt látjuk, hogy a Boldogságos Szűz hirtelen megáll; azután az emberek, a kik a vállaikon viszik, néhány lépésnyire visszafutnak vele, majd megint — mintegy kíváncsian — előbbre jönnek, meg újra visszahökkennek: ez mind a Mária meglepetését, csodálkozását, kétkedését, majd boldog elámulását akarja kifejezni feltámadott fiának megjelenése fölött. Persze a heves ide-odamozgással fureca ellenében áll a szobor mindig változatlan közönyös arcza.

Mikor végre a váratlan találkozás izgalma az újra egyesülés boldog örömének adott helyet, a két szentképet fölviszik a templom két lépcsőágán, úgy, hogy az emelt-téren egymással szemben állanak. Most kezdődik a kis leányok szerepe. Előbb énekelnek, azután lelkes szavalatképen beszélnek fölváltva az Üdvözítő kínhaláláról és megdicsőüléséről, a Szűzanya keservéről és a viszontlátás örömről, a megváltás nagy tényéből az egész világra áradó üdvörről. A kis szavalók hanghordozása, taglejtése föltűnően emlékeztet — a kapuczinusbarátéra, a kinek tehát sikerült Taorminában iskolát csinálnia. És most jön a befejezés: miközben a templom ormáról virágokat hintenek reá, a Mária vállairól lehull a fekete gyászlepel, a kis leányok legnagyobbika, folyton szónokolva, aranyos díszköntöst akaszt reá, fejére pedig nagy koronát tesz, s hogy az valamiképen le ne essék, nagy sröffal is odaerősíti a Szűzanya feje tetejére. Ezzel aztán vége a mysteriumnak; a harangok megint zúgnak, a zene csattog, a menet megindul, vissza a dóm felé, most már egymás mellett vive a szentképeket, rhythmikus, kimért lépésekben.

Mi pedig egy darab népeletet láttunk, a mely azt mutatja, hogy még van oly erős képzelődés a dél népeinél, a mely a symbolikával be nem éri, hanem látni akarja a szent történetek

legcsodásabb jeleneit a maguk életteljes valóságában, bármily kezdetleges és gyermekes megjelenítésben is.

Taormina változatos történetéről, átélt különböző korszakairól tanuszkodnak azok a részben román, részben csúcsíves, részben moreszk épületek, a melyeket a saracén és normann uralom hagyott hátra: a Palazzo Corvaia, Palazzo Santo Stefano és különösen a bájos, kecses kis Badia Vecchia. Azonban ezeknek a jelentősége eltörpül a mellett, a mi a görög-római világból maradt itt: az előbb Teatro Greconak, most — helyesebben — Teatro Anticonak nevezett színház romjai mellett.

A hely, a melyet ennek a színháznak választottak, egészen rávall a görögökre, a kiknek alkotását azonban utóbb a rómaiak lényegesen átalakították s majd mindkettőjük művét a saracének legnagyobbbrészt romba döntötték.

A színház úgy van a várost hordozó sziklás előhegy keleti kiszögellésére ráépítve, hogy nézőterének félköre a lejtős sziklából van kimélyítve s színpadja a félkör nyitott oldalába úgy beillesztve, hogy rajta át és fölötte a néző a tenger tündöklő tükrére s az Etna füstölgő, óriási kúpjára lát. Goethének igaza van, mikor azt mondja, hogy ilyen lát ványa színházközönségnek még sohasem volt; kívált a felsőbb széksorok helyéről a fölöttünk meredő szirteket föl egész a Monte Veneréig s alant a tengerpart változatos öbleit, hegyfokait és szigeteit az azokat borító buja délszaki növényzetet is áttekinthetjük s a ködös távolban Calabria hegyeit látjuk. Micsoda költészetnek és micsoda művészetnek kellett annak lennie, a mely a természet ilyen megnyilatkozásainak a hatásával versenyre mert kelni!

Az emberiség történetének különböző korszakaiban azt látjuk, hogy mindig más-más módon és más-más czélból használta föl az építkezés a természettől legszebbé alkotott helyeket. A régiek színházait építették az ily helyekre; a középkor kolostorait és fellegrárait helyezte oda, a modern idők kéjlaikaikat és fényűző mulatóhelyeiket rendezik be ily pontokon. Az ókor eljárása mindenestre legdemokratikusabb és leghumánusabb volt. A nagy tömegek számára tette élvezhetővé a természet szépségét s azzal, hogy költészetét és színi művészetét szólaltatta meg itt, a természetet és költészetet egymás segítségével kölcsönösen dicsőítette föl. A középkor váraiban már az uralom

önző tudata jutott kifejezésre: az úr büszkén végig akart tekinteni azon, a mit bírt s egyúttal támadások ellenében biztonságba akarta helyezni uralmát. Viszont a kolostorok alapítói nemes idealismussal a természet szépségének gyönyöre által akarták kárpótolni azokat, a kik az élet minden más élvezetéről lemondtak. A modern kor a gazdagok kiváltságává igyekszik tenni a természet legnagyobb bájjainak teljes és korlátlan élvezetét is, s egyúttal üzletet akarcsinálni azokkal is, mint mindennel.

Azonban el kell ismerni, hogy az építőművészet is hatalmasan járult hozzá itt a hely szépségeinek fölhasználásával azok hangsúlyozásához, kiemeléséhez és kiegészítéséhez. Ma nehéz a rómaiak alkotását elválasztani a görögökétől s mindkettőt egészen megérteni; hanem annyit látunk, hogy mindkét nép nagyot akart és nagyot tudott is alkotni itt. A taorminai Teatro Antico is úgy mint a többi újabban jobban föltárt és részben helyreállított ókori színházépítmény sokban megváltoztatta és sokban össze is zavarta az antik játékszínről eddig alkotott fogalmainkat. Olyan kényelmes volt a jó öreg Vitruvius alapján, — ki csak a római kori színházakat ismerte, — mindent rosszul tudni a görög színházak felől s most az újabb ásatások nyomán mindent újra, másképp kell megtanulnunk.

A széksorok egykori megalkotásáról nehéz itt fogalmat alkotnunk, mert a nézőtér hajlása ma majdnem egészen be van gyepesedve; látjuk, hogy felső koronáját arkádós folyosók alkották és főbejárásai az oldalépületek alatti bolthajtások voltak. A scena és proscenium nyilván a római korban lett átalakítva s a részben még megmaradt szép, karcsú márványoszlopok és az egykor valószínűleg márvánnyal burkolt téglafal szoborfülkéi is bizonyára ez időből valók. Ezen a falon három bejárat lehetett, közepe most be van dőlve és annál szabadabb kilátást nyújt a tenger s az Etna felé. A proscenium és orchestra érintkezésénél az esővíz levezetésére szolgáló csatornák vannak félig felfödve; az itt összehalmozott oszloptöredékek és egyéb omladékok közepéből egy épen virágzó Agave sudara emelkedik ki. Ha itt, a nézőtér felé fordulva halkan beszélünk, a nézőtér legfelsőbb peremén is meghallható minden szavunk; oly mesésen oldotta meg itt az akustika problémáját maga a természet.

A taorminai antik színház, a melybe, míg e helyen időzünk, ösztönszerűen mindennap kizarándokolunk, a melynek látványával sohase telünk be s a melynek ihlete iránt sohase tom-pulunk el, a legméltóbb hely arra, hogy rajta búcsút vegyünk Siciliától és — akár Itáliától is; mert talán ez a hely az, a hol a természet és az ember legjobban megértették egymást s a hol jobban, mint bárhol, tudjuk az egész emberiség lelkét át-ölelni s átérezni mindazt, a mit elődeink e földön évezredek óta élveztek és megálmodtak.

BERZEVICZY ALBERT.

AZ OLASZ KÉPVISELŐHÁZ ÁLLASFOGLALÁSA ÉS A NEMZETI ASPIRATIÓK.

I.

Az olasz parlament 1914 december 3-ikán megnyílt ülés-
szaka a parlamentarismus lélek- és élettanához tanulságos feje-
zetet szolgáltat, élénken világítván meg azon tényt, hogy az
eszményi intézmény, mely hivatva van a nemzeti akarat érvé-
nyesülésében uralkodó állást foglalni el, egyéni cselszövények
szolgájává sülyedhet és a felsőbb czélok cultusának temploma
színházzá alakulhat át, a hol rossz darabnak ügyes klakk sikert
szerez.

A Salandra-kormánynak kellett programját előterjesz-
teni és az ország bírálata alá bocsátani.

Legfontosabb pontja azon föladat vállalása, hogy a világ-
háború válságait kihasználva, az olaszoktól lakott osztrák terü-
leteket Olaszországhoz csatolja; oly módon, hogy előbb kísér-
letet tesz önkéntes átengedésüket eszközölni ki, ha pedig ez
nem sikerül, az Entente-hatalmakhoz csatlakozva, fegyver ere-
jével szerzi meg azokat.¹

A mikor a Salandra-Sonnino-kormány meggyőződött a felől,
hogy ezen elhatározást a nemzet nagy érdekei feltétlenül meg-
követelik és ezekért a harminczkét éven át követett iránytól
el kell térnie, esetleg az ugyanannyi időn keresztül fönnálló
szövetség kötelekeit is széttépnie: elegendő erkölcsi bátorság-
gal kellett volna bírnia ahhoz, hogy programját nyíltan föl-
tárja és nemzete képviselőit képessé tegye a helyzet teljes

¹ Hogy a Salandra-Sonnino-kormány ezen elhatározással vette át a
kormányt, kitűnik Sonnininak 1914 december 20. és 1915 február 18-ikán
a bécsi nagykövethoz intézett távirataiból. *Zöldkönyv*, 8., 25. sz.

ismerete, az okok és esélyek kellő mérlegelése alapján való döntésre.

Az olasz kormányférfiak a bátorság ezen mértékét nélkülözték. Azonban ha talán nem volt is meg lelkökben a súlyos felelősség tudatával járó nemes erkölcsi felfogás, bizonyos tisztesség-érzés kezdetben visszariasztotta őket a saját politikai multjuk meghazudtolásától. Restelkedtek szövetségesük elé ilyen fölszólalással járulni: azon területeket, a melyeknek biztosítása végett szövetkeztél velünk, engedd át önként, mert különben erőszakkal vesszük el tőled.

Még nagyobb súlya volt előttük politikai jövőjük érdekének; kockáztatását elkerülendő, tétovázó és bujdosó magatartásra szánták el magukat. Ugyanis programjuk leleplezése, a nyílt fenyegetődzés, hogy ha a kérdéses területeket békés úton vissza nem szerezhetik, fegyverhez nyúlhatnak: a háborút valószínűnek tüntette volna föl; így tehát, mivel a nemzet és a parlament nagy többsége ekkor még a feltétlen neutralitás fönntartását követelte, politikájuk helyeslésre, jóváhagyásra nem számíthatott.

Ennek következtében a kormány a parlamenttől határozott utasítást nem kérhetett; e helyett a cselekvés szabadságát kellett maga részére biztosítania, határozatlanul hangzó és rejtett értelmű előterjesztéssel, mely míg a többséget kielégíthette, az ellenzéki pártok körében is reményeket kelthetett.

Salandra az ő előterjesztését bizalmasan közölte a pártok vezéreivel.

Giolitti, a többség vezére nem emelhetett és nem is emelt kifogást olyan kísérlet ellen, a mely Ausztria olasz tartományainak diplomatiái eszközökkel megszerzésére czélozott; elég erősnek érezte magát annak meggátlására, hogy a kormány az igények túlhajtásával háborúba vigye az országot.

A radicalis és a köztársasági pártok szintén szívesen látták volna, hogy egyik régi vágyuk vérontás nélkül teljességbe menjen; elég erőseknek érezték magukat megakadályozni azt, hogy a kormány túlságosan leszállítsa az igényeket. Úgy látszik, azt is fölismerték, hogy a nemzetet háborúba vinni most a parlament ezen ülősszakában nem lehetséges, de ha a diplomatiái tárgyalások sikerét Ausztria-Magyarország meghiúsítja, könnyű feladat lesz.

Csak a socialisták, kik meglátták a furfangos terv háttérében a háború rémképét, nem voltak megnyerhetők; de az ő magatartásuk nem lehetett mérvadó.¹

Salandra, a mikor a képviselőház első ülésében felszólalt, abból indult ki, hogy a kormány az érvényben levő megállapodások betűjének és szellemének lelkiismeretes vizsgálata alapján, ismerve a fennforgó conflictus eredetét és végcélját, azon loyális és biztos meggyőződésre jutott, hogy abban részt venni Olaszország nem köteles; ezért érdekei megóvása végett haldék nélkül a semlegességet declarálta; de a kormányelők azután megállapította, hogy a háború óriási következményeivel szemközt, Olaszország érdekeinek biztosítására magában a semlegesség nem elegendő; mert Olaszország köteles létérdekei fölött őrködni, jogosult törekvéseit érvényesíteni² és arról is gondoskodni, hogy ha más államok esetleg területüket gyarapítják, ezzel saját nagyhatalmi állása csorbát ne szenvedjen. «Szükséges tehát — úgymond — hogy semlegességünk figyelmesen őrködő, tevékeny, erős legyen, minden eshetőségre felkészülve álljon. Ennélfogva a kormány legfőbb gondja az volt és az lesz ezentúl is, hogy hadseregét és hajóhadát teljes készenlétben tartsa... Olaszország, mely másokat elnyomni nem akar, azért fegyverkezik, hogy másoktól el ne nyomassék... Szenteljük tehát szellemünk egész erejét a haza érdekeinek megoltalmazására, Olaszország jövődjének biztosítására!»

A beszéd folyamán, a mikor a jogosult aspiratiókra vonatkozó szavak a szónok ajkairól elhangzottak, mintegy előleges megállapodásra vagy adott jelre, a képviselőház tagjai, a socialisták kis csoportjának kivételével, mind fölugrottak ülőhelyeikről és helyeslésüket perczekig tartó tapsokkal fejezték ki, a melyek Salandra beszédjének végeztével megújultak.

Pedig ezt a lelkes tüntetést nem érdemelte meg a beszéd, mely az ékesszólás lendületét és hevét nélkülözte, ellenben köznapi phrasisokban bővelkedett, mert hiszen «a nemzet létérdekei fölött őrködni és jogos aspiratióit kielégíteni» minden

¹ A politikai helyzet ezen jellemzéseért a felelősséget magamnak kell viselnem.

² L'Italia ha vitali interessi da tutelare, giuste aspirazioni da affermare e da sostenere.

kormánynak minden időben egyaránt természetes fő hivatása, ezért a phrasisok a korábbi kormányok és parlamentek ellen azt a súlyos vádat rejtették magukban, hogy hivatásukat betölteni elmulasztották. A komolyságot teljesen nélkülözte a fegyverkezés szükségességének azon absurd indokolása, mintha léteznék hatalom, mely Olaszországot «elnyomni» készül.

A tapsoló tömeg nem kívánt fölvilágosítást a kormányelnöktől arra nézve, hogy a nemzet létérdekei és jogos aspirációi alatt mit ért. Egyik socialista képviselőnek erre vonatkozó kérdésére válaszolva, Salandra tartózkodott a nyílt beszédétől. «Azt hiszem — úgymond, — hogy kijelentéseim túlságosan is világosak. A mit mondtam, az egész világ megérti.»

Egyébiránt ha szükséges lett volna további fölvilágosításra, ezt megadta De Felice képviselő közbekiáltása: «Viva Trieste italiano!» és még illetékesebben a köztársasági párt-hoz tartozó Barzilai képviselő, az irredentista-mozgalom vezére, a ki háláját tolmácsolta a kormánynak azért, hogy maga számára a cselekvés szabadságát biztosítja. Politikai állása kétségtelenné tette, hogy nézete és tudomása szerint az irredenta eszményeinek megvalósítására kíván a kormány a cselekvési szabadsággal élni.

A többség vezére, Giolitti, híveinek lelkesedésében detronisálásának előjelét ismerte föl. Hatalma megmentésére tett ugyan kísérletet; de ezzel nem volt szerencséje. A neutralitás elhatározásában követett eljárás loyálisának és jogosságának igazolása végett fölolvasta San Giuliano külügyministerrel 1913 nyarán váltott sürgönyeit, melyekből kitűnt, hogy ő már akkor azon álláspontot foglalta el, hogy ha Ausztria-Magyarország háborút indít Szerbország ellen, Olaszország semleges maradhat.

A volt miniszterelnök nem lehetett kétségben az iránt, hogy az 1913. évi helyzet, a mikor Ausztria-Magyarország Szerbországot készült megtámadni, lényegesen különbözött az 1914-ik évitől, mikor Ausztria-Magyarország három nagyhatalommal állott háborúban. Olaszország a hármasszövetségi szerződés értelmében 1913-ban föl volt jogosítva semlegesnek maradni, 1914-ben köteles volt szövetségének segítséget nyújtani.

Giolittinek tehát nem lehetett más szándéka, mint magát úgy föltüntetni, hogy utóda az ő politikáját követi. Ezért kénytelen volt helyeselni a kormánynak «az örökös fegyveres neutralításra» vonatkozó nyilatkozatát is.

Óriási többség, 413 szavazat 49 ellen, fogadta el a napirendhatározatot. E szerint «Olaszország, mely semlegességét teljes joggal alapos megfontolás után mondotta ki, bizalommal elvárja, hogy a kormány nehéz feladata tudatában, a legalkalmasabb módon, a legmegfelelőbb eszközök felhasználása mellett, olyan eljárást fog követni, mely a legmagasztosabb nemzeti érdekekkel összhangzásban áll.»

Az olaszoktól lakott osztrák területek visszaszerzését «a legmagasztosabb nemzeti érdek» homályos és határozatlan kifejezésébe burkolva és így a nemzeti akarat világos kinyilatkoztatásától tartózkodva, az olasz képviselőház az alkotmányosság elveivel és föladataival összeütközésbe került, mert ezek azt követelték, hogy a nemzeti politika céljai tekintetében a kormánynak határozott irányítást adjon, főképen oly esetben, a milyen a fennforgó volt, a mikor a multban követett politikával és az elvállalt nemzetközi köteleességekkel szakítani készül.

Ellenben teljesen fel volt jogosítva a parlament «a legalkalmasabb módok és a legmegfelelőbb eszközök» megválasztását a kormánynak bízni, a melyet ily módon teljhatalommal ruházott föl.

E szerint a kormány előtt három út állott nyitva:

- a) a semlegességet továbbra és véglegesen fönntartani,
- b) eddigi szövetségesei oldalán az Entente-hatalmak ellen harczra kelni,
- c) az Entente-hatalmak oldalán eddigi szövetségesei ellen viselni háborút.

A parlamenti nyilatkozat megállapítván azt, hogy a kormány a semlegesség álláspontját jogosan foglalta el, nem zárta ki azt, hogy azon továbbra is megmaradjon. Másrészt a háborúra való felkészülést föladatának valló kormányt bizalmával tisztelvén meg, ezt ezzel feljogosította, hogy a nemzetet a háború szükségessége elé vezesse; és egy szóval sem zárta ki azt, hogy a kormány a hármasszövetséggel összhangzásban keresse a legalkalmasabb módot.

Az olasz nemzet e szerint bekötött szemekkel engedte magát ismeretlen utakon vezetetni olyan államférfiaktól, kik eddigi sikereiben korlátlan bizalom követelésére jogcímet nem mutathattak föl.

*

Bécsben és Berlinben nem voltak ugyan beavatva az új olasz kormány programjának titkába, de mégis tisztában voltak a felől, hogy a képviselőház döntése Olaszországnak szövetségeseihez való viszonyában válságos fordulatot készít elő. Mélyen sértve érezhették magukat Salandra magatartása által, a ki előterjesztésében Ausztria-Magyarországot és Németországot megnevezni, a hármasszövetséget, melyről elődei harmincz éven át magasztalással szoktak szólni, megemlíteni sem merte;¹ úgyszintén Giolitti indiscretiója által, mely a nemzetközi illendőség megsértésével compromittálta az osztrák-magyar monarchiát. Barzilai bizalmi szavazatában aggasztó tünetet kellett látniok.

Mindazáltal abban állapodtak meg, hogy egyelőre úgy viselik magukat, mintha azt, a mi az olasz képviselőházban történt, teljesen ártatlan hazafias manifestációnak tekintenék. Ezt a szerepet utólérhetlen biztossággal játszotta az osztrák-magyar monarchia római nagykövete, a ki a *Giornale d'Italia* szerkesztőjének kérdésére, miképen vélekedik a miniszterelnök előterjesztése felől, így válaszolt: «A miniszterelnök beszédét és a nyomában keletkezett hazafias tüntetést igazán megcsodáltam. A kamara magatartása megerősített azon meggyőződésemben, hogy a semlegesség fönntartására irányuló politikában az olasz nemzet nagy többsége Salandra körül csoportosul.»

A német félhivatalos lap, a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, halkabb hangon, de szintén nyugodtan megállapította, hogy «Olaszország barátai és szövetségesei nem találják meglepőnek azt, hogy az nagyhatalmi állásának védelmére el van tökéelve.»

Azonban ugyanakkor, december 4-ikén Berlinben hiva-

¹ Berchtold gróf e fölött 1915 január 8-ikán a római nagykövethoz intézett táviratában megütközését fejezi ki. *Vöröskönyv*. 92. sz.

talosan közzétették, hogy a német birodalom római nagykövetségének vezetésével Bülow herczeg bízott meg. A volt birodalmi kancellárnak, Németország legtehetségesebb és legtekintélyesebb államférfiának ezen küldetése világosan jelezte, hogy a legerősebb kormányos kezére szorul a hármasszövetség hajója, melyet viharos tengeren veszedelmes szirtek között kell irányítani.

II.

Az olasz kormány december 9-ikén fogott hozzá «az ország létérdekei megóvására a legalkalmasabb eszközök» fölhasználásához. Ezen a napon az új külügyminister nevezetes jegyzéket intézett a bécsi nagykövethez.

Kiinduló pontja: az osztrák-magyar sereg benyomulása Szerbországba, a mely tény az ő felfogása szerint a hármasszövetségi szerződés VII. czikke alapján a két kormány között az eszmecsere megindítását követeli, mivel ez a cikk a monarchiát arra kötelezi, hogy ha Szerbországban megszállásokat, akár csak ideiglenesen is, foganatosítani készül, Olaszországgal — kártérítés nyújtása mellett — egyezsége lépjen. Sonnino megállapítja azután, hogy Szerbország területi épségének, politikai és gazdasági függetlenségének csorbitatlan fönntartása Olaszországra nézve elsőrangú érdek; Ausztria-Magyarország ismételten kijelentette ugyan, hogy területe gyarapítására nem gondol, de ilyen általánosságban fogalmazott nyilatkozat állandó kötelezettséget nem foglal magában; e mellett már maga a Szerbországba való bevonulás ténye, még ha ideiglenes is, alkalmas arra, hogy a Balkán-félszigeten az egyensúlyt megzavarja és Ausztria-Magyarország javára előnyöket biztosítson, melyekért Olaszország kártérítést követelhet. Ekként bonyolult helyzet keletkezik, mely Olaszország politikai és gazdasági életérdekeit érinti. Végre utal arra, hogy az olasz parlamentben és közvéleményben a nyugtalanság jelei mutatkoznak, melyek a nemzeti aspiratiók kielégítését követelik. A megegyezés, a mely ezen alapon a két kormány között létrejönne, a gyakori sajnálatos surlódásokat és félreértéseket jövőre kizárná, a két ország között szíves és tartós barátságot létesítene, a mely nélkül min-

den hivatalos egyezség béna és terméketlen (monco e sterile) marad.¹

A jegyzék tehát azt a két tényt állapítja meg, hogy

a) Szerbia invasiójának ténye már önmagában véve is, azaz tekintet nélkül arra, mi lesz az eredménye, Olaszországot kártérítés követelésére jogosítja föl;

b) Szerbország területi épségét, politikai és gazdasági függetlenségét Olaszország elsőrangú érdeknek tekinti, miből következik, hogy Ausztria-Magyarországnak Szerbország rovására előnyök szerzését nem engedheti meg.

Ezen két tény között szembetűnő az ellenmondás; a mennyiben Olaszország kártérítést követel Szerbország megtámadásáért, de egyszersmind nyíltan kijelenti, hogy az invasióból Ausztria-Magyarország hasznot nem fog húzni. Már pedig nagyjelentőségű engedményt várt. Szemérmes tartózkodással utal arra, hogy az eszmecserét «a nemzeti aspirációk kielégítéséhez» óhajtja vezetni, de bizonyos volt, hogy ezen szavakkal az olaszoktól lakott osztrák területek átengedését érti.

Sonnino maga is átlátta, hogy képtelenség ilyen nagyértékű engedményt követelni azért az engedélyért, hogy Ausztria-Magyarország semmiféle előnyöket nem nyújtó háborút viselhessen Szerbország ellen. Ezért kilátást nyitott arra, hogy annak árán a fönnálló szövetség megszűnik béna és terméketlen lenni, azaz éppé és termékenynyé válik. Mivel pedig egy veszedelmes háborúba bonyolódott állam csak olyan szövetséget tekinthet épnek és termékenynek, a melytől segítséget, támaszt várhat: Sonnino nyilatkozatát úgy kellett értelmezni, hogy ő a Trentino és az Isonzo-terület átengedését követeli, de viszont a háborúban a katonai közreműködést ajánlja.

Nem merülhetett föl kétség az iránt, hogy az olasz kormány, a mikor nagy parlamenti többség támogatása és a korona hozzájárulása mellett a legnépszerűbb feladat megoldására vállalkozott: eszközökben válogatni, akadályoktól visszariadni nem fog.

¹ Sonnino jegyzékének olasz szövege a *Zöldkönyv* 1. sz. A bécsi követ előszóval közölte tartalmát Berchtold gróffal, a ki azt emlékezetből papírra vetette és az osztrák-magyar nagykövettel közölte. (*Vöröskönyv* 74. szám.) A két szöveg között két pontban lényeges eltérés van.

Ausztria-Magyarországnak e szerint nem volt más választása, mint a nemzeti igények kielégítése alapján tárgyalásokat indítani, vagy háborút viselni Olaszországgal.

Éppen akkor, a mikor az olasz jegyzék Bécsbe eljutott, a monarchia helyzete válságosra fordult. Lemberget és Csernowitzot az oroszok uralták, a kik a Kárpátokon át Magyarország felső részeibe nyomultak; Szerbiában az osztrák-magyar hadak súlyos veszteségekkel visszavonulni kényszerültek.

Olaszországot tehát nem lehetett egyszerűen elutasítani és az ellenség táborába irányítani. Másrésről a monarchia még e komor órában sem járulhatott hozzá a VII. cikk olasz magyarázatához, nem ismerhette el azon kötelezettséget, hogy Szerbország ellen viselt háborúra saját tartományainak átengedésével vásárolja meg az engedélyt Olaszországtól. A követelés képtelen és bűnös volt, teljesítése a legmélyebb megaláztatással járt volna.

Azonban a monarchia megóvhatta méltóságát is, érdekét is, ha a Sonnino által épített hídra lép; vagyis ha nem Olaszországot megillető kártérítés czímén, nem is a neutralitás továbbbi főnntartásának ára fejében tesz ajánlatokat, hanem azon czélból, hogy a bénának és terméketlennek nyilvánított szövetség éppé és termékenynyé váljék; hogy tehát Olaszország fegyveres közreműködését és a közösen ontott vérben az érdek-közösség állandóságának biztosítékát nyujtsa.

Ezen ajánlatban meg kellett volna hozni mindazon áldozatokat, melyek a monarchia nagyhatalmi állásával és jövő biztonságának követeléseivel megegyeztethetők voltak; nem lett volna szabad fukarkodni ígéretekben, a melyek a háború szerencsés befejezése esetén megtarthatók voltak.

Föltétlen biztossággal senki sem állíthatta 1914 végén, hogy ilyen ajánlat célhoz vezet; de a lehetőség mindenestre megvolt.

Ausztria-Magyarország ajánlata az olasz kormányt azon alternativa elé állította volna: vagy a nemzeti aspirációknak békés úton való szerény mértékű kielégítése és az Entente-hatalmak rovására menő további területszerzésnek valószínűsége mellett eddigi szövetségeseivel karöltve harczol, — vagy a nemzeti

aspirációknak fegyveres úton kétséges kielégítése érdekében, az Entente-hatalmak rovására további területszerzésnek kilátása nélkül sikra száll eddigi szövetségesei ellen.

A politikai eszélyesség, az érdek és a becsület szava bizonnyára azt sugalmazta volna a Salandra-Sonnino-kormánynak, hogy az első eshetőséget előnyösebbnek ismerje föl.

Bécsben nagy tekintélyű politikai és katonai tényezők már évek óta hirdették, hogy Olaszország, ha Franciaországgal háborúra kerül a sor, szövetségesei irányában nem fogja kötelezettségeit teljesíteni.

Ezen tanulmány szerzője más helyen már utalt arra, hogy mindazok, a kik a hármasszövetségnek megkötésénél és őt ízben történt megújításánál közreműködtek, szükségképen ellentétes álláspontot foglaltak el.

Felfogását, a mely szerint 1914-ben a három szövetséges közös föllépésének lehetősége fennforgott, két tényre hivatkozva támogathatja, a mely felé imént irányított figyelve.

1912 elején, a Tripolis meghódítása céljából viselt olasz háború idején történt, hogy az olasz közvélemény Franciaországot ellenséges magatartással gyanúsította; mikor azután két lefoglalt francia hajón betegápolók öltözetében török tiszteket és hadi dugárúkat fedeztek föl, a fölháborodás oly mérveket öltött, hogy a két állam között a háború kitörésének veszélye forgott fönn. Az olasz kormány tapogatódzott szövetségeseinél, hajlandók-e Franciaország ellen a háborúban részt venni?¹ Ezekben a napokban intézte az olasz külügyminister Lützow grófhhoz, ki kevéssel azelőtt távozott a monarchia nagykövétének állásából, ezeket a szavakat: «A mi még rövid idő előtt álom gyanánt tűnt volna föl mindkettőnk előtt, hogy osztrák-magyar és olasz csapatok egy sorban harcoljanak, ime most könnyen megvalósulhat.»² Csakis szövetségeseinek bölcseségén mult, hogy ez az álom valósággá váljék.

Hasonlóképen kész volt Olaszország monarchiáinkkal együtt harcolni Szerbország ellen 1913 őszén, mikor Berchtold gróf

¹ Dr. Wilhelm Dörkes-Boppard: *Das Ende des Dreibundes*. (Leipzig, 1916.) 54. lap.

² Lützow gróf cikke a *Neue Freie Presse* 1915 június 13-iki számában.

nyolcz napi határidővel ultimátumban szólította föl a szerb kormányt a megszállott albán területek kiürítésére. Az olasz külügyminister (a kinek ezen alkalommal eszébe sem jutott megütközni azon, hogy az ultimátum csak elküldése után közöltetett vele) teljes készséggel ajánlotta föl közreműködését¹ és félhivatalos közleményben hirdette, hogy «ha elvakult ellenszegülés Ausztria-Magyarország fegyveres beavatkozását szükségessé tenné, Olaszország habozás nélkül csatlakozni fog szövetségéhez.»²

Az államférfiak állásfoglalása mellett természetesen magára vonja a történetíró figyelmét az uralkodónak egyénisége is, a mely — mint éppen a világháború válságai közepett bebizonyult, — a parlamentáris intézmények korlátai között is mérvadó, gyakran döntő befolyást gyakorol az események alakulására, a népek sorsára.

Azon nyilatkozatok között, a melyek III. Victor Emánuel király egyéniségét megvilágítják, a történeti kritika szempontjából a legértékesebb az, a melyet báró Pasetti, az osztrák-magyar monarchia római nagykövete, nyugalomba vonulása után, bizalmas körben tett; mert teljes mértékben megvan benne a hitelesség két fő kelléke. A nagykövet, ki több éven át a király udvaránál működött, tudhatta az igazságot és nem volt oka azt leplezni vagy elferdíteni. Pasetti azt állítja a királyról, hogy «nem köznapi értelmisége és becsvágya van; inkább nagyatyja, mint atyja példájának utánzására gondol; nem mintha az Itália irredenta vágyainak teljesítésére készülné, hanem inkább azon gondolat vonzza, hogy Ausztria-Magyarországgal karöltve a keleten babérokat arasson.»³

Így tehát, miután Olaszország kész volt 1912-ben háborút viselni Franciaország ellen, csak azért, hogy Tripolis meg-

¹ Az 1913 október 17-ikén kelt ultimatum és Berchtold grófnak 18-án a római nagykövethoz intézett távirata az 1914 tavaszán közreboacsatott *Vöröskönyvben: Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan.* 913., 915. számok.

² A *Popolo Romano* 1913 október 18-ikán. *Europäischer Geschichtskalender* 1913. 587. lap.

³ Közli Müntz Zsigmond Pasetti *Briefe über antike Kunst* című művének bevezetésében. (Wien, 1915.)

hódításában ne akadályoztassék és kész volt háborút viselni Szerbország ellen csak azért, hogy ezt meggátolja az Adriához előnyomulásában: meg kellett volna tenni a kísérletet, a helyzetnek megfelelő előnyök ajánlásával és biztosításával esatlatkozásra bírva Olaszországot, a mely kísérlet különben sem járt kockázattal, mert az ajánlat el nem fogadása a helyzetet kedvezőtlenebbé nem alakította volna.

III.

Avarna herczeg deczember 9-ikén jelent meg Berchtold grófnál, hogy vele a jegyzék tartalmát közölje. Utasítása szerint élő szóval tette ezt.

Ezen, a diplomatiái érintkezésben megszokott eljárás a jelen esetben nem volt helyén. Az új olasz kormánynak új politikai irányt jelző első nyilatkozata írásban való közlést követelt, mert minden szava fontos volt, egyúttal pedig a monarchia két kormányának tárgyalása alá volt bocsátandó. Czélszerű lett volna tehát, ha Berchtold gróf nem bízik föltétlenül az olasz követ és a saját emlékezőtehetségében. A másolat közlését kívánva, megóvta volna magát azon kísértéstől, hogy a jegyzék szövegének első hallása után megvitatásába bocsátkozzék.

Avarna herczeg az ő közlésében nem ragaszkodott szorosan a jegyzék szövegéhez; eltért attól, megnyugtatta a ministert a felől, hogy Sonnino nem kíván szemrehányást tenni azért, hogy az osztrák-magyar sereg benyomulásakor Szerbiába nem kért az olasz kormánytól előleges felhatalmazást, sőt most sem akar a hadi munkálatok folytatása elé akadályokat gördíteni, a miben előzékenységének bizonyítéka ismerhető fel.

Berchtold gróf kitűnő emlékezőtehetsége képes volt a hallott közlést úgyszólván szóról-szóra megtartani,¹ kiváló dialektikája lehetővé tette neki, hogy haladék nélkül alapos megvitatásába is bocsátkozzék. Figyelmét azonban az olasz izenetnek csak egy részére, a kártérítési igényre, irányozta. Azt bizonyította, hogy a jelen esetben nem lehet szó olyan megállásokról, a melyekre a VII. cikk rendelkezése alkalmazható

¹ Ezt följegyzéséből, melyet a római nagykövethez küldött, tudjuk.

volna; ugyanis csak a hadimunkálatokkal járó «pillanatnyi megszállások» fordulhatnak elő, a melyek tárgyalásokra alapot nem szolgáltatnak. A külügyminister abban a szomorú helyzetben volt, hogy állításának igazolása végett arra utalhatott, hogy az eddigi hadimunkálatok semmiféle eredményre nem vezettek, sőt a már megszállott helyeket is néhány nap múlva ki kellett üríteni. Azonban ígérte, hogy a mennyiben később valamely területnek valóságos megszállása tervezetnék, a kártérítés tekintetében az olasz kormányval tárgyalásba fog bocsátkozni.¹

Sonnino nyilatkozatát a nemzeti aspiratiókról és a fennálló szövetségnek új alapon éppé és termékenyen alakításáról teljesen ignorálta.

Eljárását, mely a diplomatiái érintkezés szokásainak szempontjából is feltűnő, ezen tanulmány szerzője, mikor a felől az olasz Zöldkönyv útján tudomást nyert, a bécsi *Zeit* napilap 1915 június 5-iki számában beható megbeszélés tárgyává tette. Azon nézetét fejtette ki, hogy még ha Sonnino ajánlkozásának őszinteségéhez kétség fért is, abból le kellett vonni a logikai következtetéseket, már azért is, hogy ily módon a helyzet tisztázása lehetővé váljék. Szerinte Berchtholdnak az olasz követ előadására a következőképen kellett volna válaszolni:

«Nagy mértékben meglepő a minister nyilatkozata, a mely bénának és terméketlennek jellemzi a fönnálló hármasszövetségi szerződést, noha ezt elődei és ő maga is, mikor kétízben a kormány élén állott, harminczkét éven át az európai béke és az olasz érdekek biztosítéka gyanánt ünnepelték. Mindamellett őszinte meglepéssel fogadom azon óhaját, hogy államaink között a viszony bensőbbé váljék. Ebben azon szándék nyilatkozását kell fölismernem, hogy az olasz kormány a semlegesség álláspontját, melyet annak idején a szövetségi szerződés akkori

¹ Berchtold gróf november 12-ikén a római nagykövethez intézett táviratában összefüggő előadásban közli azt, a mit az Avarnával folytatott társalgásban Sonnino jegyzékére válaszolt, a nélkül, hogy Avarna megjegyzéseit beiktatta volna (*Vöröskönyv*, 75. szám). Avarna december 11-iki jelentésében társalgást adja, úgy, hogy ő is, a minister is hatszor jut szóhoz. (*Zöldkönyv*, 3. szám.) A két jelentés nem fűdi egymást egészen, a mi hitelességüket nem csorbítja, mert egyik sem adhatta a társalgás teljes tartalmát.

betűszerinti értelmére támaszkodva elfoglalt, elhagyni hajlandó, vagyis a szerződés mostani betűszerinti értelmének és szellemének megfelelően tevékeny közreműködését ajánlja föl szövetségeseinek. Ezen föltevésben oda fogok hatni, hogy Olaszország nemzeti aspirációi, a mennyiben ezt az osztrák-magyar monarchia lét-föltételei megengedik, kielégíttessenek; egyszersmind befolyásomat a német kormánynál oda fogom irányítani, hogy a közösen kiküzdendő végső győzelem után a békekötésben (Corsica és Malta, Algir és Tunis átengedésével Olaszország arra a hatalmi állásra emelkedjék, a mely a történeti hagyományok jogcímén megilleti. Az olasz kormány eljárásával szemközt, a mely szövetségesének a szerződésben biztosított területi épségét fenyegeti, ellenben a szövetségesével háborúban álló Szerbország területi épségét oltalma alá fogadja, a kritika jogával nem élek.

Azon okokat, a melyek külügyministerünket lényegesen eltérő magatartásra készítették, ő maga volt szíves föltárni; mert a hírlapi cikk megjelenése után súlyt fektetett arra, hogy annak szerzője őt is meghallgassa és közléseit tekintetbe vegye.

Berchtold gróf kifejtette, hogy a Rómából vett értesítések alapján kizártnak tartotta annak lehetőségét, hogy Olaszországot bármilyen áron szövetségeseivel való együttműködésre lehessen bírni; tehát a neutralitás további fönntartása a maximuma annak, a mit el lehetett érni. Ezen fölfogásban megerősítette őt maga az olasz nagykövet, a ki fölvilágosította az iránt, hogy az olasz minister ajánlata üres szólamnak tekintendő. «Savez vous — mondá neki — ce ne sont que des phrases». Ennek következtében fölöslegesnek vélte, hogy azzal foglalkozzék. E mellett úgy vélekedett, hogy az osztrák területek átengedésének szükségessége könnyebben hárítható el, ha a Szerbországban esetleg kiküzdendő előnyökért kártérítés nyújtásáról van szó, mint ha a szövetségnek szorosabbá átalakításáról foly a tárgyalás.¹

Ezen fejtegetésben a legfeltűnőbb az olasz nagykövet észrevétele, a melyben kormányának látszólag nagyfontosságú üzenetét üres phrasis színvonalára szállítja le. Eljárásával, a mely

¹ Ez a hírlapi közleményben nem jelent meg.

² A történetíró pártatlansága kötelességemmé teszi, hogy ezen érveket a legelső kínálkozó alkalommal jelezzem.

fölött ítéletet mondani fölösleges, mindenesetre eljátszotta azon jogot, hogy szavai hitelre és bizalomra igényt tarthassanak.¹

Berchtold gróf hallgatással mellőzve az olasz minister ajánlatát, azt ily módon tényleg elutasította. A míg a szövetség mélyítése tárgyában fölöslegesnek vélte szóba állani vele, a compensatiók tárgyában álláspontját a római nagykövethez intézett utasításában szabatosan formulázta. E szerint

a) a tárgyalások megindítására a hadihelyzet támpontot még nem nyújt;

b) a tárgyalásokból, melyek annak idején meg fognak indíthatni, osztrák területek átengedése ki lesz zárva;

c) a tárgyalásokban a monarchia ellenköveteléseket fog érvényesíteni az ægei szigeteknek és az albániai Saseno-szigetnek Olaszország által foganatosított megszállásáért.²

IV.

Sonnino, a mikor december 9-ikén jegyzékét Bécsbe intézte, Berlinbe is fordult. Az ottani olasz nagykövet, utasítása szerint, fölhívta a német kormány figyelmét arra, hogy az olasz közvéleménynek a neutralitás fönntartását követelő irányzata nem foglalja magában a lemondást sem a Balkánon és az Adria partjain fennforgó olasz érdekekről, sem a nemzeti aspiratiók kielégítéséről; ellenkezőleg azon meggyőződésen alapszik, hogy Olaszország érdekei és aspiratiói a neutralitás fönntartása mellett is kielégíthetők; ellenben ezen várakozás meghiusulása a közvéleményben erős visszahatást vonna maga után.³

Ezzel azt akarta mondani, hogy ha az olasz érdekek és aspiratiók a szövetségesek részéről kielégítést nem nyernek, az olasz közvélemény a szövetség fölbontását és az Entente-hatalmakhoz való csatlakozást fogja kierőszakolni.

¹ Lehetséges volt ugyan, hogy minisztere titkos jegyzékben maga utasította őt ezen eljárás követésére, ez azonban nem valószínű, mert Sonnino ezután is többször megújította a szövetség mélyítésére célzó ajánlatait. Föltűnő, hogy Avarna herceg az ő jelentésében nem figyelmeztette miniszteret a Berchtold válaszában tátongó hézagra.

² Berchtold december 13-iki távirata. Vöröskönyv, 76., 77. sz.

³ Sonnino december 9-iki távirata. Zöldkönyv, 2. sz.

Bollati gróf előterjesztése kapcsán arra kérte föl a német államtitkárt, támogassa Bécsben az olasz kormány azon kívánságát, hogy a compensatió-kérdésben a megbeszélések haladéktalanul induljanak meg.

Jagow államtitkár, ki már augusztusban azon fölfogást vallotta, hogy Ausztria-Magyarország csak területgyarapodás fejében köteles compensatiót nyújtani, kedélyes hangon azt válaszolta, hogy «korán volna most a medve bőréen osztozkodni».

Bollati megjegyzé, hogy hiszen csak eszmecséréről van szó, és ügyes fordulattal arra utalt, hogy kívánságával az olasz kormány jelzi szándékát, hogy a hármasszövetség alapján megmarad és neutralitását továbbra fönntartja.

Azonban a német diplomata nem hagyta magát ezen látzólag biztató megjegyzés által megzavartatni, sőt ellenkezőleg megragadta azt, hogy a helyzetet tisztázza. Figyelmeztette a nagykövetet, hogy szavaiban fenyegetés szándékát lehet találni. A mi ellen azután Bollati erőteljesen tiltakozott.

A társalgás további folyamán Jagow megérintette azt is, hogy Olaszország kártérítési igényeinek tárgyára nézve teljes homály uralkodik és mint személyes nézetét megemlíti, hogy Trentino átengedését nem volna szabad szóba hozni.

Bollati ezen tárgy megbeszélése elől kitért.

A német kormány, noha az olasz nagykövetnek nem nyújtott reményt arra, hogy kormánya kívánságait Bécsben támogatni fogja, mégis hathatósan tanácsolta Berchtold grófnak, hogy Olaszországgal az eszmecsere megindítását ne késleltesse és ha netán Trentino átengedése szóba kerülne, «a merev visszautasítástól tartózkodjék»,¹ a mely óvatos és kiméletes kifejezés valódi értelme elég világos volt.

Ezen tanács első felének követésére Bécsben megvolt a készség.

Deczember 19-ikén Avarna herczeg előterjeszté Berchtold grófnak, hogy az olasz kormány ragaszkodik azon fölfogáshoz, mely szerint az osztrák-magyar seregek bevonulása Szerbiába már magában véve is kötelezi a monarchiát, hogy Olaszország hozzá-

¹ Berchtold gróf deczember 13-ikán értesíti az olasz nagykövetet a Berlinből vett jelentések felől. *Vöröskönyv*, 77. sz..

járulását compensatiók nyújtásával kieszközölje, egyszersmind ismételve utal arra, hogy tekintettel az olasz parlament és közvélemény irányzatára, kívánatos, hogy a két állam viszonya, mindkettőnek érdekében, a bizalom és barátság szilárd alapjára épüljön föl.¹

Az osztrák-magyar külügyminister ezen alkalommal is óvatosan került az utóbbi felszólítás szövegétét; de kijelentette, hogy kész már most is a compensatio-kérdésben eszmecserébe bocsátkozni, a mihez korábbi felfogását hallgatagon fönntartó azon megjegyzést csatolta, hogy «a balkáni harcztér ez idő szerinti helyzetében nehéz lesz az eszmecsere számára szilárd alapot találni».²

Sonnino nem sietett ezen első vívmányt értékesíteni. A tárgyalásokban rövid szünet állott be, a melyet az olasz kormány arra használt föl, hogy karácsony ünnepén Albánia legjelentékenyebb kikötő-helyét, Valonát, hadaival megszállja, mit azzal indokolt, hogy az albánok által fenyegetett olasz colónia biztonságáról kell gondoskodnia.

Berchtold gróf, a mikor a bevégzett tény neki bejelentetett, nem tehetett egyebet, tudomásul vette azt.³

A merészség, melylyel az olasz kormány Albániára vonatkozó régi szándékainak megvalósítása érdekében föllépett, arra készítette Berchtold grófot, hogy ezt a területet ajánlja föl compensatio gyanánt Olaszországnak; erre nézve megfelelő utasítással látta el a római nagykövetet, ki a karácsonyi ünnepeket Bécsben töltötte.⁴ Ekként súlyos áldozatra szánta el magát. Lemondott elődeinek századokon át táplált aspiratióiról, a melyek Albániának osztrák uralom alá helyezésére czéloztak. Önkezével készült lerombolni az önálló Albánia épületét, a melynek létesítésében neki volt főérdeme és melyben diplomatiai pályája legfőbb eredményét látta. S ezt a vetélytárs javára

¹ Sonnino december 16-iki távirata. *Zöldüönyv*, 16. sz.

² Berchtold december 21-iki távirata a római nagykövethez. *Vöröskönyv*, 78. sz. Avarna december 20-iki jelentése. *Zöldkönyv*, 7. sz.

³ Berchtold december 26. és január 5-iki táviratai. *Vöröskönyv*, 82., 91. sz.

⁴ Berchtold gróf már 1914 október 5-ikén jelezi azon szándékát, hogy esetleg Albániát compensatio gyanánt ajánlja föl. *Vöröskönyv*, 52. sz.

készült tenni, a kinek érdeke a monarchia érdekeivel ezen a téren teljes ellentétben állott. Épen tíz esztendővel azelőtt nyilatkoztatta ki egyik előde, gróf Goluchowski, az olasz külügy-minister előtt tiszteletreméltó nyíltsággal, hogy Albánia szükségkép «noli me tangere» Olaszországra nézve, mert birtoka a hegemoniát állapítná meg részére az Adrián.¹ Találkoztak államférfiak, kik azt vallották, hogy Albánia átengedése nagyobb csapás volna Ausztria-Magyarország érdekeire, mint a Trentinóé.²

Azonban másrésről előre lehetett látni, hogy most már az olasz kormány ezen engedménynyel nem fogja beérni, mivel arra számíthatott, hogy Albánia birtokát az osztrák-magyar kormány hozzájárulása nélkül is képes megszerezni és mivel attól tarthatott, hogy az nem fogja kielégíteni az olasz közvéleményt.

Albánia felajánlásával az 1915-ik év első napjaiban lépett föl az osztrák-magyar monarchia római nagykövete.

Január 4-ikén Sonnino személyesen óhajtotta vele a tárgyalást folytatni. Abból indult ki, hogy Olaszországban a neutralitás legbuzgóbb hívei is a nemzeti aspirációk legalább egy részének (alcune aspirazioni nazionali) kielégítését követelik. Azután kedvencz témájának fejtegetésére tért át: hogy a fennálló szövetség jövőben hasznossá, termékenynyé váljék, és olyan helyzet teremtessek, mely a surlódásokat és félreértéseket kizárja, a két népet a rokonszenv és szívélyesség kötelékeivel egyesítse, a közös politikai czélok érdekében a cooperatiót lehetővé tegye. Evégből — úgymond — bátorságra és nyugalomra van szükség, hogy a monarchiához tartozó területek átengedésének kényes kérdése teljes elfogulatlansággal tétessék megvitatás tárgyává. Ugyanis Olaszország, mint semleges hatalom, a compensatio-kérdés tárgyalásába a hadviselő hatalmak birtokában levő területek átengedésének alapján nem bocsátkozhatnak, mivel, ha ezt tenné, a neutralitással járó kötelességeket sértené meg. Ezért kérdezi: hajlandó-e a bécsi kormány saját területei átengedésének alapján a tárgyalást megindítani?

¹ Ezt Tittoni olasz külügyminister mondotta e 1904 május 14-ikén az olasz képviselőházban tartott beszédében.

² Ezt a fölfogást fejezte ki e sorok írója előtt Lützow gróf, volt római nagykövet.

Macchio, válaszolva a miniszternek, elismerte, hogy czél-szerű minden felmerülő kérdést megvitatni, a mitől az érzékeny-ség sugallatai által sem szabad visszatartatni. Egyszersmind azonban utalt arra, hogy a compensatiók lehetősége megvan Albániában, a mely Olaszországhoz közel fekszik és könnyen megközelíthető.

Sonnino ezzel szemben megállapította, hogy Albánia Olasz-országra vonzó erőt nem gyakorol és érdeke ezen irányban csak negatív természetű: meg kell akadályoznia, hogy ott más hata-lom fészkelje meg magát.

A nagykövet nem erőltette a dolgot és az ügynek egy másik oldalát vitatta meg. Mivel minden egyezségnél mindkét félnek kölcsönösen kell előnyöket biztosítani, kérdezé, hogy Olaszország mit ajánl és a háború befejezése után Ausztria-Magyarországra milyen előnyök fognak származni? mert ezekkel arányban kell állani az Olaszországtól igényelt előnyöknek. Egyúttal kijelen-tette, hogy Ausztria-Magyarország területgyarapodást Szerb-ország rovására elérni nem kíván.

Az olasz miniszter kiemelte, hogy a területgyarapodáson kívül is elérhető számbavehető előnyök: politikai befolyás és súly, úgyszintén gazdasági kedvezmények megszerzésével; hason-lóképen nagy előnynek tekinthető az is, ha az egyik fél a másik-nak actiójában szabad kezet enged.

Macchio ragaszkodott azon fölfogáshoz, hogy a meg-egyezés föltételeit a háború kimenetelétől kell függővé tenni.

Sonnino ez ellen határozottan állást foglalt. «Ha — úgy-mond — az olasz közvéleményt kedvező irányban befolyásolni kívánjuk, azonnal a kézzelfogható és biztos előnyök bizonyos minimumát kell neki nyujtanunk, a mely a háború távolfekvő és bizonytalan kimenetelétől nem függ. Enélkül bármilyen egyezés-gyakorlatilag értéktelen maradna».

Macchio figyelmeztette a ministert, hogy az általa felvetett kérdés tárgyalása a legnagyobb nehézséggel jár, nemcsak azért, mert jogosult érzékenységet érint, hanem főképen azért, mert veszedelmes præcedenst alkot, a mivel bizonyosan azt kívánta jelezni, hogy ha Olaszország igényei kielégíttetnének, más álla-mok ugyanazon jogcímen a velük rokon nemzetiségek által lakott területek átengedését szintén követelni fogják.

Sonnino azzal védekezett, hogy a csekélyszámú olaszok átengedése veszedelmes praecedent nem teremtené, mert a többi nemzetiségekre nézve a monarchia keretében megvan a kifejlődés lehetősége, ellenben az olaszoknak a között kell választaniok, hogy vagy a németek és szlávok által megsemmisíttessenek, vagy a monarchiától elszakadjanak. Fejtegetéseit azon merész kijelentéssel zárta be, «A monarchiára hasznosabb dolog nem képzelhető, mint az, hogy magát az amputatióra szánja el.» (Eseguire l'amputazione chirurgica.)

A monarchia nagykövete nyugodtan hallgatta meg ezt a brutális mondást és azzal vált el a ministertől, hogy ezen kérdések fölött a barátságos eszmecserét folytatni fogják.¹

Ezen «conversaciónak» semmi jóval sem biztató lefolyása a bécsi külügyi hivatalban — hol arról a vett jelentés tiszta képet

¹ Ezen nevezetes társalgásról birjuk Macchio 1915 január 6-iki jelentését (*Vöröskönyv.* 90. sz.) és Sonninonak a bécsi nagykövethoz intézett január 7-iki értesítését. (*Zöldkönyv.* 10. sz.) A két okmány tartalma között nagy a különbség. Macchioé föltűnően kevesebbet tartalmaz, mint Sonminoé. Amabban hiányzik: a) a minister által fölvetett kérdés, vajjon a bécsi kormány hajlandó-e a saját területe átengedése alapján tárgyalni? b) a nagykövet által felvetett kérdés, milyen előnyöket kíván Olaszország nyujtani? c) Sonmino válasza, hogy Olaszország kész szabad kezét engedni a monarchiának Szerbországgal szemben, d) Sonmino nyilatkozata az amputatio hasznosságáról. Már pedig teljesen lehetetlen feltennünk, hogy mindez Sonmino által kigondolt hazugság volna, a mire őt a saját képviselőjéhez intézett tudósításban semmiféle ok nem csábíthatta.

Nem hallgathatom el azt sem, hogy Macchio jelentése a tartalom hézagossága mellett a homályosság fogyatkozásában is szenved. Ennek igazolására két helyet idézek.

a) «Wir kamen auf die verschiedenen Kompensationsarten und die Schwierigkeit zu sprechen, für deren Mannigfaltigkeit schon früher eine Formel zu finden unter die später die verschiedenen Entwicklungsmöglichkeiten zu subsumieren wären.»

b) «Ich habe das Gespräch auf mehr theoretische (?) Erörterungen über das do-ut-des Prinzip und dergleichen (!) gelenkt und den Minister in der Idee (!) über den Nutzen dieser Konversationen bestärkt.»

Csak Sonmino iratából értjük meg, hogy a do-ut-des elvet miképen értelmezték.

nem nyújthatott ¹ — nyugodt megítéléssel találkozott. Berchtold gróf meglegedését fejezte ki a fölött, hogy a nagykövetnek sikerült a kényes természetű compensatiókérdés tárgyában az eszmecserét barátságos hangon vezetni. Az albániai ajánlat elutasítását nem vette komolyan; azt hitte, Sonnino csak «pose-ol». Azt a reményt táplálta, hogy ezen ajánlattal sikerülni fog elhárítani Ausztria olasz tartományai átengedésének szükségességét.²

A helyzetet annyira megnyugtatónak látta, hogy épen ekkor pótolhatni vélte azon mulasztást, a melyet augusztus elején elkövetett, a mikor nem emelt kifogást az ellen, hogy az olasz kormány a neutralitást a «pártatlan» formában hirdesse ki. Öt hónap eltelte után csak most hívta föl figyelmét arra, hogy a hármasszövetségi szerződés IV. cikke értelmében a monarchiának a «jóakarató» semlegesség kedvezményéhez volt joga, a miért is panaszt emelt az ellen, hogy «hónapok óta» az áruforgalom elé akadályok gördítettnek, a monarchia határai közelében hadak összpontosíttatnak. Azon reményét fejezte ki, hogy az olasz kormány «kézzelfogható bizonyítékokkal» fogja igazolni, hogy a szövetségi viszony mélyítését csakugyan kívánatosnak tartja.

Macchio báró, mikor ezen irányban 1915 január 11-ikén Sonninionak előterjesztést tett, az eszmecserét ismét Albániára vezette. «Nem értem — mondá — hogy ez az ország Olaszország szemeiben többé nem olyan értékű, a milyennek az a korábbi években látszott.»

Sonnino ismételte azt, a mit első alkalommal felhozott, hogy Olaszországnak érdekei Albániában negatív természetűek és hozzátette, hogy semmi kedvük sincs magukat a Balkán belső kérdéseibe bevonatni, Szerbiával és Bulgáriával ellentétbe jutni.

Macchio nem hagyta magát elriasztatni. Nem tud — úgy mond — belenyugodni abba, hogy Albánia az eszmecsere határain kívül maradjon; annál kevésbbé, mert a hármasszövetségi

¹ A megelőző jegyzetre és a függelékben czymas mellé állított két jelentésre utalok.

² Berchtold január 8-iki távirata. *Vöröskönyv*, 92. sz.

szerződés értelmében csak a Balkánterületen lehet a compensatio tárgyát keresni.

Ellenben Sonnino a szerződés VII. cikkét úgy értelmezte, hogy igenis a Balkánon foganatosított megszállások jogosítják föl Olaszországot compensatiók követelésére; de arra nézve, hogy a compensatio tárgyát csak a Balkánon kell kapnia, rendelkezés nem történt.¹

Ugyanazon napon, a mikor ez az eszmecsere Rómában folyt, Avarna herczeg Bécsben világosan és határozottan fölvetette a kérdést: hajlandó-e az osztrák-magyar kormány a compensatiókérdés iránt a tárgyalást a monarchia birtokában levő területek esetleges átengedésének alapján megindítani?

Mire a külügyminister csodálkozását és sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy az olasz kormány olyan térre helyezkedik, a melyen a conversatio folytatása lehetetlenné válik.²

Nem sejtette, hogy éppen ekkor más tényezők Rómában Trentino átengedésének már részletei felől tárgyalnak.

V.

Bülow herczeg, a mikor a német birodalom római követiségének vezetését átvette, december 19-ikén azon nyilatkozattal köszöntött be Sonninohoz, hogy feladata: «a Német- és Olaszország között fennálló viszonyt megjavítani» és hogy ő már Berlinben a compensatio-kérdés tárgyalásánál az olasz álláspontot támogatta, a mi Bécsben nem tévesztette el hatását.

Sonnino kifejtette előtte, hogy ő a neutralitás főnntartását kívánatosnak tartja; de csak azon föltevésben, hogy ezen az úton a nemzeti aspirációknak legalább egy része megvalósítható; ez első sorban az olasz királyi ház érdekében szükséges, a mely életerejét a nemzeti érzések képviseletéből meríti. Azután ismételte gyakran hangoztatott nézetét, hogy Ausztria-Magyarország és Olaszország között a viszonyt biztos és szilárd alapra

¹ Macchio január 12-iki jelentése. *Vöröskönyv* 94. sz.

² Berchtold január 12-iken a római nagykövethoz intézett tavorata. Ugyanott, 95. sz.

kell fektetni, hogy az épen olyan szívélyessé váljék, mint az, a mely Német- és Olaszország között áll fönn.¹

Bülow herczeg súlyt fektetett arra, hogy Giolittinak, a képviselőházi többség vezérének, nézeteivel megismerkedjék.

A volt miniszterelnök biztosította őt a felől, hogy a hármasszövetség fönntartása tekintetében eddigi fölfogása nem változott és Ausztria-Magyarországgal a jó viszony megóvását kívánja. Azonban ő szintén hangoztatta, hogy országszerte mind zajosabban nyilatkozik az a követelés, hogy a világháborút a nemzeti aspiratiók kielégítésére kell értékesíteni és ezen cél elérése végett Ausztria-Magyarország ellen fegyvert kell fogni; mert hitre talál azon nézet, hogy «az osztrák-magyar monarchia képtelen ellenállani és az enyészetnek meggyelvébe». Igaz ugyan, — mondá — a többség a háború ellen van, de «Olaszországban többnyire a lármás emberek (die Schreier) emelkednek túlsúlyra». Veszélyeztetve látja az uralkodóházat is, mely nem tarthatja magát a trónon, ha a háború folyamán területi vívmányokat nem bír fölmutatni. A minimum, a mivel az ország beérné, a Trentino átengedése volna, noha sokan Triesztet is követelik.²

Bülow ezek után arra a meggyőződésre jutott, hogy Olaszország neutralitásának állandó fönntartását a Trentino átengedése nélkül lehetetlen, átengedése mellett lehetséges biztosítani.

Sonninonak nyíltan ígéretet tett, hogy a nemzeti aspiratiók érdekében fog működni.³ Ígéretét teljesítette, és sikerült a német kormányt meggyőznie annak föltétlen szükségessége felől, hogy a monarchia a tőle követelt áldozatot meghozza.⁴

¹ Sonnino december 20-iki távirata a bécsi nagykövethoz. *Zöldkönyv*, 8. sz. Sajnos, ezen értesítés a társalgás folyamáról nem nyújt részleteket.

² A bécsi német nagykövet 1915 január 4-ikén Berchtold előtt felolvasta Bülow két «hosszú jelentését», a melyekben Sonninoval és Giolittival folytatott társalgásáról számol be. Ezekből, emlékezet után, rövid kivonatot tartalmaz a római nagykövethoz intézett jegyzéke. *Vörösönyv*, 88. sz.

³ Ezt említi Sonnino idézett december 20-iki táviratában.

⁴ A berlini olasz nagykövet 1915 január 9-ikén jelenti. «Itt az összes mérvadó körökben megszilárdult azon meggyőződés, hogy Ausztria-Magyarország föltétlen szükségességtől kényszerítve van áldozatot hozni, nagyobb szerencsétlenség elkerülése végett.» *Zöldkönyv*, 9. sz.

A német kormány azon volt, hogy Berchtold grófot az áldozat meghozására hajlandóvá tegye. Bülow jelentéseit is közölte vele, noha előrelátható volt, hogy tartalmuk kínos hatást fog gyakorolni. Azonban igyekezetei Bécsben erőyes ellenállással, határozott elutasítással találkoztak.

Ennek daczára a német kormány nem mondott le a siker reményéről¹ és Bülow herceget megbízta, hogy Trentino átengedése alapján Sonninoval tárgyalásokat indítsion meg. Nem gondolt arra, hogy bevégzett tény elé állítsa szövetségesét, hanem szükségesnek látta Rómában a békés megoldás reményét ébrentartani.

Bülow hercegnek nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. Sonnino ugyanis azt követelte, hogy a németektől lakott Bozen és Merán az átengedendő területbe foglaltassék; továbbá, hogy ezen terület a megegyezés létrejötte után azonnal átadassék Olaszországnak; végre hogy az átengedett területből származó katonák a szolgálatból mindjárt elbocsáttassanak.

Bülow ezen követeléseket teljesíthetetleneknek nyilvánította és az olasz külügyministert engedékenységre törekedett bírni. Azt javasolta, hogy Olaszország elégedjék meg az egykori trienti püspökség területével. Sonnino azt válaszolta, hogy ennek határait nem ismeri, de tudja, hogy a Trentino Bozenig a Napoleon által alapított olasz királysághoz tartozott; hogy nyomást gyakoroljon a német diplomatára, hangoztatta, hogy állandó és biztos barátság csak úgy jöhet létre a két állam között, ha az irredentisták jelszava: «Trentino e Trieste» egész kiterjedésében megvalósul.

Bülow herceg erre a leghatározottabban kinyilatkoztatta, hogy Ausztria-Magyarország inkább háborút visel Olaszországgal,

¹ Zimmermann német birodalmi al-államtitkár 1915 január 9-ikén közlé a berlini olasz nagykövettel, hogy a német kormány mindig tekintettel volt az olasz kormány álláspontjára, a mely szerint a nemzeti aspirációk legalább egy részének kielégítése nélkül a neutralitást fönntartani nem képes; nem szünt meg Bécsben oda hatni, hogy azt ott is belássák és a ki nem kerülhető következtetéseket levonják; eddig elutasító választ kapott, a melynek indító okai, noha a gyakorlati politika követeléseivel nem egyeznek meg, mindenesetre jogosultaknak tekintendők; a német kormány folytatni fogja erőfeszítéseit és nem mond le a siker reményéről. — Bollati idézett jelentésében.

mintsem hogy Triestről lemondjon. Közlé, hogy a német császár külön küldötte, Wedel gróf, a volt római követ, Bécsben a Trentino átengedésének kieszközlésére újabb kísérletet fog tenni; de ennél többet elérni lehetetlen.¹

Ez január 11-ikén történt. Másnap Wedel gróf megjelent Bécsben, a hol erőfeszítései sikertelenek maradtak. Harmadnap Berchtold gróf, a ki a római tárgyalások felől is ekkor értesült, benyújtotta lemondását. Mivel Bülow tárgyalásainak és Wedel küldetésének időpontja Berchtold lemondásával összeesik, ezen események között szükségképen okozati kapcsolatot kell keresni. A lemondás indító okait könnyű megállapítani.

Berchtold önérzetében sértve volt azért, hogy abban a pillanatban, a mikor ő az osztrák terület átengedésére vonatkozó olasz követelés ellen határozott állást foglalt, tudta nélkül a szövetséges állam az átengedés kieszközlésére Rómában ajánlatot tett. Továbbá előrelátta, hogy miután Németország Olaszország álláspontjára helyezkedett előbb-utóbb Ausztria-Magyarország föladni lesz kénytelen a magát, ezen politikának pedig ő szolgálni vonakodott. Végre föltehetette, hogy ha az olasz kormány a szerződés, a kötelesség és a becsület iránti tiszteletből akárcsak egy pcrszemet megőrzött, a követelt áldozat fölöslegesnek tekinthető, mert ennek megtagadása esetén sem indíthat háborút eddigi szövetségesei ellen; az ellenkező esetben pedig az áldozat hasztalan, mert elfogadása után sem válik Olaszország megbízhatóvá.²

Lehetséges, hogy azon esetekre gondolt, a mikor az amputatiót — Sonnino élt ezen kifejezéssel — hírneves sebészek követelik, szerető rokonok ajánlják; a beteg ennek daczára vonakodik magát rá elszánni és — szerencsésen felépül.

Dicsőségére szolgálna, ha állásától azt hirdetve vált volna meg: jobb tisztességes halál veszélyének tenni ki magát, mint hűtlen szövetségéstől megcsónkítva tengődni tovább!

Külgyministeri tevékenységének bírálatát a megelőző

¹ Sonnino közlései a bécsi és berlini nagykövetekhez január 15-iken. *Zöldkönyv*, 11. sz.

² Ezen indító okokat nem bizalmas közlés, hanem következtetés alapján vélem megállapíthatni.

tanulmányok kielégítő mértékben tartalmazzák. Egyéniségéről a vele folytatott eszmecsere után e sorok írója a következő vázlatot iktatta naplójába:

Alig található nagyobb ellentét, mint az, a mely Berchtold finom, elegans, előkelő megjelenése és Bismarck masszív, hatalmas, monumentalis alakja között az első pillanatra szembeötlik. Szemei, melyekből szelidség és okosság sugárzik ki, a lángész és a hatalom villámain nem szórják. Arczán nyugalom honol, melyet vérmérsékletének és neveltetésének köszön; soha sem kell azt forrongó indulatok leigázásával magára erőszakolnia. A társalgásban logikus gondolkodás, szabatosság és sokoldalú műveltség bizonyítékait nyújtja. Azonban semmi sem utal arra, hogy a vele érintkezőknek lelki titkaiba behatolni, a nemzeti szenvedélyek eruptióit előkészítő vulcánok mélységeibe bepillantani képes. A legrövidebb társalgás vele megerősíti azt, a mit a történetíró az ő diplomatiái iratainak tanulmányozása után megállapít, hogy nagy conceptiók felkarolására a tehetséget, merész actiók végrehajtása az erőt nélkülözi.

A hajót, a melyet csendes tengeren biztosan irányított volna, a vihar közepett, melynél iszonyúbb még nem dühöngött, kikötőbe vezetni olyan föladat volt, a melyre ő sohasem vágyott és a melytől hogy megkímélve maradjon, a monarchia érdekében kívánatos lett volna.

Függelék.

Ezen tanulmány szerzője a közel fekvő és mindnyájunkat mélyen érintő események elbeszélésében, most még élő, egyfelől rokonszenvűntől, másfelől ellenséges érületűntől környezett államférfiak tevékenységének megítélésében azt a tárgyilagosságot és pártatlanságot igyekszik érvényesíteni, a melyet a történetírótól hivatása követel.

Hasonlóképen a történeti anyag felhasználásában azt a forráskritikai módszert alkalmazza, a melyet a rég letűnt korszakok emlékeivel szemközt a tudomány kötelességünké tesz.

Ez nem egészen könnyű feladat olyan diplomatiái okmányok irányában, a melyekkel legelőször nyílik most alkalmunk foglalozni.

A diplomatáknak, kiket uralkodójuk külföldi udvarokhoz kül-

dött, a legrégibb időktől fogva egyik főteendőjük volt a kormányférfiakkal folytatott tárgyalásaik és társalgásuk felől lehetőleg ki-merítő jelentéseket küldeni. Ezekből természetesen a történeteket csak az ő álláspontjukból megvilágítva ismertük meg. A korábbi időkben a kormányférfiak nem gondoltak arra, hogy maguk is a diplomatákkal folytatott tárgyalások és eszmecserek felől feljegyzéseket készítsenek. Ezen gyakorlat csak a legújabb időkben honosult meg, azon czélból, hogy a kormányférfiak saját államuk képviselőit tájékozzák, így az egyöntetű eljárást megkönnyítsék.

Az 1914 folyamán közzétett Vöröskönyvben megtaláljuk a római osztrák-magyar nagykövetek jelentései mellett Berchtold és Burián minisztereknek Avarna herczeggel folytatott társalgásaikról szóló feljegyzéseit, melyeket Rómába az ott működő nagykövetnek megküldöttek; a Zöldkönyvben pedig Avarna herczeg bécsi jelentései mellett Sonnino miniszternek az osztrák-magyar nagykövettel folytatott társalgásairól szóló feljegyzéseit, melyeket a bécsi és berlini nagyköveteknek küldött meg.

Így tehát most két oldalról látjuk a történeteket megvilágítva.

Szükségesnek látszott e helyen két fontos társalgásról a jelentéseket közzétenni, mert azok alapján az olvasó a megelőző elbeszélés tárgyilagosságát ellenőrizheti és mintegy megnyitott ablakon keresztül bepillanthat a műhelybe, a hol felolvasztják és formába öntik az érzet, a melyből népek sorsa és államok jövője új idomokba alakul.

I. Berchtold gróf társalgása Avarna herczeggel 1914 december 12-én.

a) Berchtold gróf feljegyzései.

Távirat.¹

Wien, 1914 december 12.

Avarna herczegnek kijelentéseire válaszolva, mindenekelőtt csodálkozásomat fejeztem ki a nagykövet előtt e kijelentéseken, minthogy azoknak kiindulópontját, vagvis az utalást arra, hogy a szerb határ átlépése előtt megegyezésre kellett volna jutnunk az olasz kormánynyal, a tényleges helyzet nem látszik indokolni. Hiszen neki emlékeznie kell — mondám — hogy én annak idején közöltem vele abbeli szándékunkat, hogy Szerbia magatartásából levonjuk a végső consequentiákat és hogy Marchese di San Giuliano akkor azt a formális ígéretet tette nekünk, hogy Olaszország nem fogja a kato-

¹ Berchtold gróf ezen iratának magyar fordítását a *Vöröskönyvből* veszszük át.

nai operatiókat zavarni és csak azt kívánja tőlünk, hogy a VII. cikknek a jelen esetre való alkalmazhatóságát elismerjük.

Az előbbi ígéretről mi akkor tudomást vettünk, az utóbbi kívánságra vonatkozólag némi tárgyalás után elfogadtuk az olasz álláspontot. Ezenfelül, midőn Marchese di San Giuliano augusztus elején Mérey nagykövethoz intézett levelében szövéttette azokat a körülményeket, a melyek szerinte tisztázásra szorulnak a végből, hogy a szövetségeseinkhez való viszony szilárd alapokra helyeztessék, mi előzékeny módon válaszoltunk, azonban olasz részről nem tértek többé vissza a dologra.

A libyai hadjárat folyamán érvényesített fenntartásaink tekintetében meg kell jegyezni, hogy gróf Aehrenthal az albán partokon való operatiókra vonatkozó ellenvetést elsősorban albán meg-egyezősünk alapján tette meg, hogy az Aegei-szigetek megszállása tényleg occupatio jellegével bírt, mivel nem a harcztéren végzett katonai operatio volt és Olaszország ezzel csak kézizálog szerzésére törekedett, végül, hogy a Dardanella-actio a Török-birodalom status quo-ját veszélyeztette, tehát a balkáni török birtok-állomány fenntartása érdekében kötött hármasszövetségi szerződés szellemével ellentétben állott. Mi különben — mondtam — az utóbbi actio tekintetében arra szorítkoztunk, hogy figyelmeztessük Olaszországot az aggályos következményekre és elhárítsuk magunkról a felelősséget az esetleges consequentiákért. Minthogy a nagykövet a lybiai hadjáratnak a kisázsiai szárazföldre való kiterjesztésével szemben annak idején tett ellenvetésünket is szóba hozta, felhívtam figyelmét az akkori és a mostani helyzet közötti gyökeres különbségekre: akkoriban Olaszország egy új harcztér létesítésére gondolt, míg mi most az egyetlen lehetséges harcztéren küzdünk.

Kifejtettem továbbá Avarna hercegnek, hogy a jelen esetben időleges occupatióról nem lehet szó. Az «időleges occupatio» kifejezés Bosznia és Hercegovina occupatioja alapján vétetett be a hármasszövetségi szerződésbe. Kissé nehéz volna azonban azt állítani, hogy jelenlegi hadműveleteink valamely meghatározott terület occupatiójának lennének tekinthetők. De egyáltalán módomban sem volna ebben a pillanatban biztosan megmondani, hogy ezt vagy azt a pontot ép most megszállva tartjuk-e, mivel ez folytonosan változik.

A mi Szerbia integritását illeti, mi ahhoz, a mint ez a nagykövet előtt is tudva van, soha hozzányúlani nem szándékoztunk. sőt ellenkezőleg Szerbiának a mi birtokállományunkra való vágyakozása képezte a háború kiindulópontját. Egyelőre még mindig azon az állásponton vagyunk, hogy semmi másra nem törekszünk, mint

birtokállományunk megtartására és biztosítására. Ha komolyan gondolnánk majd valamely meghatározott terület occupálására, erről az olasz kormányt loyálisan értesíteni fognók és vele a compensációs kérdésben érintkezésbe lépünk.

Mivel ma egyáltalában nem lehet előrelátni a dolgok további fejlődését, nem fogadhatom el azt a felfogást, hogy a Balkán egyensúlya már Szerbiába történt bevonulásunk tényével megbolygattott. Egy accorndnak határozott alappal kell bírnia s lehetetlen az összes eshetőségekkel számolnia, vagy pedig napról-napra módosulásokat szenvednie. Bármily szívesen járulnék is hozzá a tényállás tisztázásához, ma még a legjobb akarat mellett sem bírok idevágó tárgyalásokra substratumot látni. És pedig annál kevésbbé, mert hiszen szerződésünk kifejezetten úgy rendelkezik, hogy a compensatióknak a másik szerződő fél által elért előnyökhöz kell alkalmazkodniok.

A beszélgetés végén felkértem a nagykövetet, mutatná ki kormánya előtt ama felfogás hibás voltát, a mely, úgy látszik, a szerb álláspontot teszi magáévá, tehát egy olyan állami szervezet álláspontját, melynek külpolitikai orientálása a mi bosnyák-hercegovinai és dalmát birtokállományunk megszerzésére irányul. A tényállás minden elfogulatlan megítélőjének fel kell ismernie, mily nagy veszélyeknek volna Olaszország az Adria elszlávosítása esetén kitéve.

^

b) *Avarna herczeg jelentése.*

Bécs, 1914 december 12.¹

Megtettem Berchtold grófnak a szóbeli közlést, melyet Excellenciád elrendelt. Ő kiemelte, hogy Ausztria-Magyarország katonai operatiója ekkorig szerb területnek még ideiglenes occupatiójára sem vezetett. A jelzett operatiók folyamán foganatosított operatiók már másnap vagy néhány nappal utóbb elhagyattak. A tizenöt nap előtt megszállott Valjevo város már néhány nappal utóbb további operatiók következtében, kiürítettett. Bizonyára ilyen pillanatnyi occupatióra nem alkalmazható a VII. cikk és azért compensatio nem követelhető.

Felhívtam ekkor a minister figyelmét Belgrádnak több nappal ezelőtt foganatosított megszállására, azon megjegyzéssel, hogy ott fényleg osztrák-magyar hadak tartózkodnak.

¹ Fordítás az olasz *Zöldkönyvből*.

Berehtold gróf kijelentette, hogy talán ezen hadak is kényszerítve lesznek Belgrádból kivonulni.

Szükségese nek láttam Berehtold grófot figyelmeztetni, hogy a VII. cikk szövege világos és szabatos, mert határozottan az ideiglenes megszállásokról is szól és nem tesz különbséget az ideiglenességnek hosszabb vagy rövidebb időtartama között. E szerint az osztrák-magyar hadak által Szerbországba bevonulásuk első napjától fogva végrehajtott occupatiók, bármilyenek legyenek is, kétségtelenül alá vannak vetve a VII. cikk rendelkezésének, a mely a cs. és kir. kormányt kötelezi, hogy velünk előleges megegyezésre jusson. Másrésről, a mint már kijelentettem, már maga Szerbország invasiója, még ha ideiglenes is, minket compensatio követelésére jogosít, mert ez a tény alkalmas volt a Balkán-félszigeten a hármasszövetségi szerződésben szentesített egyensúlynak megzavarására. Emlékeztettem őt az ellenállásra, a melyet a cs. és kir. kormány az olasz-török háború folyamán szárazföldi és tengeri hadi műveleteink alkalmából a VII. cikkre hivatkozva tanusított.

Berehtold gróf azt válaszolta, hogy ő azon operatiókat azért ellenezte, mert a hármasszövetség alapját képező status quo elvével ellentétben állottak, azok pedig a mostani szerbországi hadjáratral össze nem hasonlíthatók. Amazok ellenkeztek a szerződés szellemével, mert ha végrehajtatnak, a török birodalom fönnállását veszélyeztették volna; ezek csakis arra vannak hivatva, hogy megvédjék a monarchia területi épségét, melyet Szerbország fenyeget, mert Boszniát és Hercegovinát akarja elvenni. Ezért a Szerbország ellen indított háború természete védelmi, nem támadó és a monarchia a status quo fönntartásáért harcol.

Kijelentettem, hogy nem járulhatok azon felfogáshoz, a mely szerint az Ausztria-Magyarország által ekkorig Szerbországban fogatatosított megszállások a szerződés szellemével és betűjével nem állanak ellentétben. Ezek kétségtelenül egyrésről fenyegetik a Balkán-félsziget egyensúlyát, másrésről lerombolják az erők egyensúlyát, a melynek a szerződés értelmében közöttünk fenn kell állani. Emlékeztettem, hogy több ízben, és különösen a háború kitorése alkalmával is, az olasz kormány kinyilatkoztatta a cs. és kir. kormánynak, hogy sohasem engedhetné meg Szerbország politikai és gazdasági függetlenségének megtámadását, a mely a mi érdekeinkkel és a szerződés rendelkezéseivel ellentétben áll.

Berehtold gróf azt válaszolta, hogy a cs. és kir. kormány nem szándékozik Szerbországot megsemmisíteni.

Megjegyeztem, hogy július 25-ikén az ő távollétében Macchio

bárával közöltem, hogy Ausztria-Magyarország, ha a mi beleegyezésünk nélkül megszállásokat akár csak ideiglenesen is foganatosítana, ezzel a hármasszövetségi szerződés VII. cikkét megsértené és ilyen esettel szemközt cselekvési szabadságunk biztosítására, jogaink és érdekeink megóvása végett fönttartással élünk. A királyi kormány most elérkezettnek látja az alkalmas időpontot, hogy nyilatkozataira hivatkozzék; mert nem fogadhatja el a cs. és kir. kormány által felállított azon tételt, a mely szerint Ausztria-Magyarország ekkorig Szerbországban még ideiglenes megszállásokat sem foganatosított.

Berchtold gróf érthetetlenek monda, hogy a VII. cikket alkalmazni kívánják a hadműveletekkel járó ideiglenes megszállásokra, a melyek compensatiókkal járó előleges megegyezés tárgyat nem alkothatják. Ellenben a cs. és kir. kormány kész, hogy a mennyiben szerbországi területnek igazi, noha ideiglenes megszállására kerül a sor, velünk azok tekintetében megegyezést köt.

Ismételt és erőteljes érveléseim ellenére nem bírtam Berchtold grófot meggyőzni arról, hogy az osztrák-magyar sereg előnyomulása Szerbországban és az általa ott már is foganatosított megszállások a cs. és kir. kormányt velünk compensatiók alapján megegyezésre kötelezik.

Ő ragaszkodott fölfogásához és azon nyilatkozattal vetett végett a társalgásnak, hogy nem forog még fönn az eset, a mikor a királyi kormánynyal ezen tekintetben eszniecserébe kelljen bocsátkoznia.

II. Sonnino társalgása Macchio báróval 1915 január 6-án.

a) Macchio báró jelentése.

Róma, 1915 január 6.¹

Báró Sonnino mai látogatásom során, az általános helyzet megbeszélése közt, szóba hozta a compensatió kérdését is. Szerinte nemsokára mégis csak ismét megkezdjük előnyomulásunkat Szerbiában, úgy, hogy rövid idő múlva újra meg lesz adva a formaszerű alap az eszniecsere megindítására. Ez okból czélszerűnek tartaná a politikai életben az olasz kamara legközelebbi összegyűléséig beállott jelenlegi szünetet felhasználni arra, hogy bizalmas és nyílt eszniecsere útján a kölcsönös nézetek lassanként tisztába hozassanak s egy esetleges accord főbb pontjai — a mennyire ez ma, még

¹ A Vöröskönyvből.

mielőtt a világháború eredményei tüzetesebben ismereteseek volnának, lehetséges — nagy vonásokban már most megállapíttassanak.

Majd rátért Olaszország belső helyzetének ismeretes nehézségeire, annak vázolására, hogy nekünk is érdekünkben áll a királyság támogatása, nehogy határainkon egy köztársasági állam válságainak tegyük ki magunkat, utalt az entente-hatalmak rendkívüli erőfeszítésére, melylyel Olaszországot minden képzelhető ígéretekkel magukhoz csábítani igyekeznek, továbbá a veszélyekre, a melyek abból támadnának, ha az olasz kormány, bármilyen árnyalatú legyen is az, a nagy válság befejeztével üres kézzel állana országa elé.

Ha a kormánynak — úgymond — módjában állana nemcsak tartalom nélküli, pusztán elvi készségről szólni a compensatiók kérdését illetőleg, hanem utalhatna arra, hogy már tényleg megvannak elfogadható alapjai egy létesítendő accordnak, ez esetben a francia-angol törekvések önmaguktól összeomlanának, sőt a hármasszövetség további fenntartása is, a változott helyzetnek megfelelő alapokra fektetve, plausibilisnek tünnék fel az ország előtt.

Csupán a régi s az ő megítélése szerint Olaszország érdekeire nézve egyedül megfelelő szövetségi viszony megmentése érdekében határozta el magát erre a kínos eszmecserére; a külügyi tárczát is azzal vállalta, hogy kísérletet tesz erre a megegyezésre, hogy a régi surlódási felületek kiküszöbölésével viszonyunk számára egészségesebb alapot keressen. Ha ez nem sikerül, akkor egyszerűen le fog mondani.

Ezután szóba kerültek a compensatio különböző nemei s annak nehézsége, hogy ezek sokféleségére már eleve oly formula találatosság, a mely alá majdan a fejlemények különböző lehetőségei subsummálhatók legyenek.

Mikor a területi compensatiókra vonatkozó olasz remények konkrét megjelölését kívánva, Albániára tettem célzást, báró Sonninónál, a ki egyáltalában nem híve az albán kalandnak; e részben teljesen elutasító magatartást tapasztaltam. Olaszország érdeke Albániában, úgymond, csak annak megakadályozására szorítkozik, hogy ott más meg ne vesse a lábát, nem pedig, hogy ott önmaga rendezkedjék be.

Majd azután, a nélkül, hogy a «Trentino» nevet kiejtette volna, sejteni engedte, hogy Olaszország területi aspiratióinak kielégítése csupán egy irányban történhetnék.

Itt a do-ut-des elvével kapcsolatos és egyéb ilyes inkább elméleti fejtegetésekre tereltem a beszélgetést, megerősítve a miniszter feltevését ezeknek az eszmecseréknek célszerűsége felől, mire meg-

jegyezte, hogy szándéka felhívni Avarna herceget, hogy az Excellentiáddal való eszmecserét folytassa, mert hiszen — úgy mond — itt is és Bécsben is egyidejűleg lehet megbeszélést folytatni. A fődolog lenne, hogy ne harmadik személy közvetítésével, hanem közvetlenül tárgyaljunk, hogy félreértések és félremagyarázások elkerülhetők legyenek.

Báró Sonnino szavaiból azt vettem ki, hogy az olaszországi helyzetet, a mennyiben az a sajtóban, mindenekelőtt pedig a politikai körökben visszatükröződik, nem tartja rosszabbnak, mint két hónappal ezelőtt.

b) *Sonnino feljegyzései.*

Róma, 1915 január 7.¹

Az osztrák-magyar nagykövet tegnap velem folytatott tárgyalásában fölemlíté, hogy az olasz közvéleményben erősebb harcias irányzatot észlel most, mint a melyet Bécsbe utazása előtt figyelt meg.

Azt válaszoltam, hogy ezen megfigyelést nem tekinthetem helyesnek. A két utolsó hónapban a közvélemény megnyugodott, mert a kormány programjával összhangban elfogadta a neutralitást. Azonban el kell ismerni, hogy a legneutralisabb felfogás is azon föltevésből indul ki, hogy a neutralitás mellett is a nemzeti aspirációk egy részének kielégítése elérhető; ezért éppen ezen föltevésben rejlik a helyzet nehézsége. Ezzel rátértem a szerződés VII. cikkéből származó compensatio-igényre, a mely egy hónappal ezelőtt Bécsben tett lépésem tárgya volt. Berchtold gróf akkor elismerte annak lehetőségét, hogy Olaszország a tényleges viszonyok között a VII. cikkre hivatkozzék és az eszmecsere szükségességét is a compensatiók tekintetében, melyeket Ausztria-Magyarország a Balkán-egyensúly módosítására célzó actiója következtében Olaszországnak esetleg nyujtana. A császári hadaknak Szerbországból kivonulása után az ilyen eszmecsere talán kevésbbé opportunusnak látszik és talán elveszti a sürgősség és actualitás természetét. Ezért tartózkodtam azt sürgetni, nehogy olyan színben tűnjek föl, mintha keresném Ausztria-Magyarországgal az összeütközést. Mindazáltal a logikai és politikai okok, a melyek a compensatio-kérdés tárgyalását követelik, semmit sem vesztek meggyőző erejükből; e mellett minden pillanatban előállhat és valószínűleg csakhamar előáll azon eset, hogy a császári sereg Szerbországban vagy a Balkán egy másik

¹ A Zöldkönyvből.

területén támadólag lép föl. A tárgyalás megindítását sürgető logikai ok már akkor előállott, a mikor a monarchia háborút indított a Balkán-félszigeten olyan célzattal, a mely az olasz politikai érdekekkel teljes ellentétben áll. A politikai ok pedig azon szükségeségen alapszik, hogy az Olaszország és Ausztria-Magyarország közt fönnálló szövetség a jövőben hasznossá és termékenynyé váljék, a surlódások és félreértések fölmerülésére az alkalom elháríttassék, rokonszenves és szívélyes viszony létesíttessék, a mely közös politikai célok elérésére az együttműködést lehetővé tenné. Minden szövetség, a melyet nem táplál a barátság és a mely viszont nem fokozza a barátságot, szükségkép eredménytelen és terméketlen marad. Ilyen kedvező helyzet teremtése végett bátorsággal és nyugalommal kell a compensatiók tárgyalásánál ahhoz a kényes kérdéshez nyulni, a mely a monarchia birtokában levő területek átengedésére vonatkozik. Az tehát a kérdés: vajon hajlandó-e a cs. és kir. kormány a kérdést, ha azt erre a területre viszzük, tárgyalni? Mi ugyanis neutralis állásunkban a hadviselő felek birtokában levő területek átengedése alapján tárgyalásba nem bocsátkozhatunk; mert ha ezt tennők, ezzel már beavatkoznánk a háborúba.

Macchio báró elismerte annak szükségességét, hogy minden kérdést szabadon lehessen tárgyalni, az érzékenység és elfogultság kizárásával. Aztán fölemlíté, hogy lehetséges volna a compensatiót megtalálni Albániában, mely közel fekszik Olaszországhoz és könnyen megközelíthető.

Azt válaszoltam, hogy Albániában nézetem szerint Olaszországnak csak egyetlen igazi érdeke van: megakadályozni, hogy az más hatalom birtokába kerüljön. Különben azon ország ránk semmiféle vonzerőt nem gyakorol.

A nagykövet megjegyze, hogy minden egyezségnek a do-ut-des elvének alapján kell létrejönnie; e szerint Olaszországnak meg kellene állapítani azt, hogy mit kíván nyújtani, azon előnyöket, a melyeket Ausztria-Magyarország a háborúból vár s a melyekhez arányban kellene állania az Olaszország részére nyújtandó előnynek. Ausztria-Magyarország nem kíván Szerbország rovására területgyarapodást szerezni.

Azt válaszoltam, hogy előnyök nemcsak területgyarapodással szerezhetők, hanem politikai, gazdasági és erkölcsi befolyás és túlsúly biztosításával is; mindezen előnyöket jelezi a VII. cikk szövege. Egyébiránt a do-ut-des elve azon esetben is érvényesülne, ha az egyik fél biztos előnyök fejében a másiknak előre megszabott határok között az actio szabadságát megengedné.

Macchio báró ismételt megjegyzésére, hogy az egyezségnek a háború végeredményétől kell függeni, azt válaszoltam, hogy ha mi az egyezséggel összhangzó irányban a közvéleményt befolyásolni akarjuk, már most az előnyöknek kézzelfogható és biztos minimumát, mely a bizonytalan és távoli esélyektől független, kell kilátásba helyoznunk; másként az egyezés gyakorlati eredményre nem számíthat.

Macchio szólott a nagy nehézségről, melylyel ilyen problémák tárgyalása jár, nemcsak az érzékenység és önérzet érintésének veszélye miatt, hanem azért is, mert olyan természetű államban, a milyen Ausztria-Magyarország, veszélyes praecedent terentenénk.

Azt válaszoltam, hogy a csekélyszámú olasz lakosok elvesztése ilyen veszedelmes praecedent nem alkothatna. Ezek jelentéktelen állást foglalnak el, a többi nemzetiségekkel szemközt nem védhetik meg magukat és fejlődni képtelenek. Ezt bizonyítja Triest példája. Még akkor is, a mikor Ausztria-Magyarország és Olaszország között a viszony a legszívélyesebb volt, a szláv elem nyomása alatt a cs. és kir. kormány olyan rendelkezéseket tett, a melyek az olasz elem érdekeivel ellentétben állottak és a nemzetközi helyzetre is káros befolyást gyakoroltak. Az olasz elemnek Ausztriában nincs más választása, mint a szlávok és németek által elfojtva megsemmisülni, vagy elszakadni a birodalomtól. Az általános és nemzetközi helyzet azt ajánlja a birodalomnak, hogy a sebészeti amputatióra szánja el magát.

Abban állapodtunk meg, hogy szabadon fogunk tárgyalni minden kérdést, mindkét részről kifejtjük gondolatainkat és javaslatainkat; végre, hogy a conversatiók mind Bécsben, mind Rómában fognak folyni.

FRAKNÓI VILMOS.

CULTUR-POLITIKÁNKHOZ.

A világháború hatása a földrajz és történet oktatására.

A mostan folyó világraszóló események, mindenki-ben — bárminő magas az állása, vagy bármekkora elbízakodottság rejtőzzék is benne — csekélységének, lehet mondanivaló semmiségének érzetét keltik. Cseppek vagyunk a tengerben. Oly erők állanak egymással szemben, melyekhez képest az egyes megsemmisül, mi több, tudatára jut gyenge, semmi voltának. Viszont közösségek, hatalmas közösségek állnak egymással szemben, melyek mégis csak egyesekből állnak. És így az a tudat is keletkezhetik az emberben, hogy az egyes becsületes törekvéssel, munkájával, ha nem is döntőleg, de hozzájárul az egésznek diadalához.

Felemelő érzés az, mely mindnyájunkat közösséghez köt és mégis mindnyájunknak, még a legkisebbnek is, ki becsületesen végzi munkáját, megadja jelentőségét. Ez bátorít arra, hogy néhány komoly tanügyi kérdésben szót emeljek. Sokan foglalkoztak velük, magam sem most tárgyalom először és ha mégis elmondom eredményeim velejét, azért teszem, mert nemcsak tanulás és tapasztalat, hanem életem egész munkája jut bennük kifejezésre.

Két tanulmányágról szólok, melynek a világháború semmi-esetre sem csökkentette fontosságát. Sőt merem mondani, igen kevesen lesznek, kik kétségbe vonnák, hogy a földrajzot és a történetet ezentúl még behatóbban kell tanítani, mint eddig. A földrajzot elterjedése, a történetet anyaga által gazdagította és eddig is számos fontos tanulságot szűrhattünk le az eseményekből mindkettőre nézve.

Egyáltalában legyünk tisztában az alaptétellel: bármilyen hatalmas, páratlan arányú a most folyó küzdelem; bármennyire

beláthatatlan minden következése, egy következéssel nem szabad járnia. Culturánkat meg nem rendítheti, nemhogy megsemmisíthetné. Sőt azt hiszem, a világháború hatása alatt mindnyájunknak creje és tehetsége szerint az az eltökélt szándéka, hogy művelődésünket emelje. A háborúban legyünk mindnyájan spartaiak, de aztán athéniek legyünk. Ez a két tudomány művelődésünk emeléséhez lényegesen hozzájárulhat, ha jobban fogjuk fel és jobban tanítjuk, mint eddig tettük.

Ez a kettő a legegyetemesebb valamennyi tanulmányi tárgy közt. Az első, a földrajz, az összes exact tudományokkal szoros kapcsolatban áll, azonfelül pedig a történettel is. A történet pedig az összes szellemi tudományokkal érintkezik, sőt, ha teljes jelentőségében fogjuk fel, valamennyinek foglalatja. Azonfelül még a földrajzot is felkarolja és ezen a réven megvan az összekötése az exact tudományokkal is.

Igen nagy hatással volt felfogásomra, egy olyan férfiúnak mondása, kit mostanság igen sűrűn emlegetnek, épen mert nincs: Napoleoné. Napoleon Szent Ilonában írt emlékirataiban e két tudományról azt mondja: «A földrajzot és a történetet nem is annyira megtanultam, mint magamévá tettem». Mi ez a «magáévá tétel» (approprié)? Igyekezünk e kérdést pædagogiai módszerrel megoldani.

Mindkét tudománynak van anyaga, van alapja az ismeretekben. De ez az ismeret nem elég. A másik a fontosabb és mindenestre nehezebb lépés: mit tanulunk ezekből az ismeretekből? micsoda tudományos értéket vonhatunk ki az anyagból? Itt tehát kettős feladat áll előttünk. E két tantárgy tanítása nem oly egyszerű, mint a többié. Ezzel összefügg egy másik, sokat vitatott kérdés. Épen mivel ez a két tanulmányág a legegyetemesebb, mivel annyiféle a kapcsolata, nehéz határaikat megállapítani. Még nehezebb eldönteni, mi legyen a tanítás anyaga, mikor oly óriás kiterjedésű mindkettő. Tehát kétségtelen, hogy az anyag kiválasztása is, a tárgyalás módszere is itt a legnehezebb és legfőlebb az irodalom tanítása okoz hasonló nehézséget..

A tanításnál először is azt kell megállapítani, mi legyen az anyaga? Mi az az ismeretkör, melyet magában véve is érdemes tudni és a mely egyúttal alkalmas arra, hogy felhasználásával megállható eredményekhez jussunk? Ebből vonhatjuk le azokat

a következtetéseket, melyeket felvehetünk énünkbe, szellemünkbe. Ezek tehát az ismeretekből folynak, de tárgyuk már nem maga az ismeret, hanem az abból következő tanulság. És itt felvethető az a kérdés: akkor meg mire való az egész ismeret, minek az emlékezés megterhelése, mikor csak eszköz a célhoz, a tanulság levonásához? Fel is vetették ezt a kérdést velem szemben is. Nem is vonható kétségbe, hogy ily módon a sok adattól és a tanításban eddig oly nagy szerepet játszó «rudis indigestaque moles»-tól egyszerre megszabadulnánk. Válaszom ez: Ez ugyanaz, mintha a matematikai és physikai okoskodást kitorölnők és beérnők a kész formulák közlésével. Az adatokból levonható tanulságoknál fontosabb a történelmi gondolkodás, mely a műveletet végzi és melynek elsajátítása az egész életen át érezteti nevelő hatását. Az a történelmi gondolkodás, mely megállapítja az ok és okozat viszonyát és így a felelősséget, mely tiszteletre tanít minden szellemi és erkölcsi nagyság iránt, mely tudja, hogy mindennek a földön meg kell változnia, mert a változás a história alapelve, de tisztában van a változásnak nemcsak szükségével, hanem akadályaival és veszélyeivel is. Ez a történelmi gondolkodás, mely az általános eszmék tisztelete mellett megtanít arra is, hogy minden befolyásuk alatt végbemenő változás csak akkor javítás, ha a fennálló viszonyokat és erőket mérlegeli, legalább oly fontos alkotó része a műveltségnek, mint a matematikai okoskodás, vagy az æsthetikai elmélkedés. Azt a szellemi gimnasztikát, melyet elsajátítása megkövetel, nem pótolhatja a kész formula. Sőt az, bármily szép legyen is, kellő tartalom és háttér híján könnyen fajulhat üres phrasissá. Ugyanez áll a földrajzra nézve is. Ott talán még kevésbé nélkülözhető a gondolkodás keltésére alkalmas anyag, annál kevésbé, mert az, a történettől eltérően, közvetlen szemlélet útján is sajátítandó el.

I.

A földrajzi oktatásnak tehát első feladata az, hogy ismereteket közöljön. Mik azok az ismeretek?

1. Látni kell megtanulni a földrajzban; látni a körülöttünk elterülő valóságot. Azért másképp megkezdeni a földrajz oktatását,

mint közvetlen szemlélet útján, merő képtelenség. Először tehát azt a helyet kell ismernünk, a hol vagyunk. Később, természetesen, nem lehet ezt a módot végig folytatni; egész földgömbünk, sajnos, még Zeppelinről sem mutatható meg. De ez a szükséges kiinduló pont, mely további útunkat is lehetővé teszi, mert biztos, közvetlen szemléleten alapuló támaszt nyújt.

Ezentúl képekre vagyunk szorulva, hogy lássuk az egyes földrajzi jelenségeknek különbözőségét, hogy úgy mondjam, egyéniségét. Már az otthon szemlélésénél meg kell mutatni, mikép tünteti fel a térkép földünk alakulását. Ezen az első fokon túl a földrajzi oktatás sikerének első feltétele a jó térkép, olyan, melyről a föld felületének alakulásait pontosan le lehet olvasni.

Hogy látni taníthassunk, önként következik, hogy a közvetlen szemlélhetőt, az otthont, a vidéket, tárgyaljuk először, komoly és nem játszó kirándulások segítségével és a térkép összevetésével. Azután Magyarországot kell tanítani, lehetőleg látni is, mert *«turpe est in patria peregrinum esse.»* Még fontosabb, hogy a budapesti fiú lássa a vidéket, a szántó-vető, munkás vidéket, mint az, hogy a vidéki gyermek megnézzze Budapestet, melyet a kezdő fokon úgy sem ért meg. A hazát kell legjobban ismerni, leírni és azokon tanulni meg az összes földrajzi jelenségeket, melyek itt feltalálhatók. Ez az ismeret szolgál aztán a más országokkal való összevetés, összehasonlítás alapjául. Igaz ugyan, hogy mindenre nem ad példát Magyarország, de igen sokra ad, és kár volna ebből bármit is elhanyagolni.

A következő lépés szomszédjainknak és egész Európának megismerése. Ezt követi a többi világrész leírása. Ezeknél, a leíráson felül, főleg az annyira eltérő életmód, aztán az ahhoz való alkalmazkodás, a telepítés és gyarmatosítás kelt, méltán, legnagyobb érdeket.

Ez a leíró földrajz külső kerete.

2. Mi a tartalma, lényege? Olyan lényege, mely be is foglal, ki is zár. Mindkét művelet szükséges, mert különben az anyag roppantra nő. Ismeret gyanánt az alsó, a leíró fokon, a mely az algymnasiumnak vagy alreáliskolának felel meg, kétféle kört tanít a földrajz.

a) Milyen a föld felületének alakulása? Ezt látnunk kell

ha nem készülünk is hadvezérnek. A műveltségnek el nem engedhető követelménye, hogy látni tudjunk közvetlenül és közvetve, térkép útján is. A térképolvasás tehát fontos része a műveltségnek. Másképen látja az olvasni tudó ember a földet, mint az, ki nem ért hozzá. Ezt tehát jól meg kell tanulni. Ez a földrajzi oktatásnak igaz ábécéje. Ennyi magáról a földről. Mert a térkép mellett nem szabad elfeledni az eredetit, a földet.

b) Mit nyújt ez a föld az embernek? Milyen befolyással van talajával, terményeivel, éghajlatával az ember életmódjára, táplálkozására, a lakosság jólétére? Végre, ezzel kapcsolatosan, magának az embernek, a föld fiának különbözőségét is meg kell látni, nyelv, faj, foglalkozás szerint. Mindezeknek az alapoknak megvetését már Magyarország földrajzán kell kezdeni. Hisz hazánkat, terményeit és ethnographikus viszonyait tekintve, gyakran nevezték Európának kicsinyben. Ha valahol, itt lehet sokféle népet kis területen, rövid idő alatt megismerni. Nem tudom, mindenki örvend-e ennek az ethnographiai sokoldalúságnak, de a tanulmánynak kétségtelenül kedvez ez az állapot.

Ezzel megállapítottuk a földrajzi oktatás tartalmát. Megállapíthatjuk határait is egy példával. A földrajzi oktatásban szerepelnek a városok is. Kielland *Méreg* című szép regényének hőseit, a kis Mariust úgy vezeti be, a mint a tanár egyre kérdi: több belga várost. Szegény, nem tudja nevöket. A magyar gyerekek is bizonyára tudnia kell valamit Belgium fővárosáról és többi nagy városairól is. De üres marad a név, ha még hozzá vantéye a tankönyvben: ipar és kereskedelem, kész termőföldje a tudatlanságnak. Mit kell tehát tudni a városról földrajzi szempontból? Nem hiszem, hogy műemlékeit, mert ez a történethez tartozik. De kettőt jól kell tudni. a) Miért épült az a város éppen ott, a hol van; milyenek az összeköttetései. b) Sok ember él ott együtt. Miből él az a sok ember? Ennek van értelme és tartalma, nem ha általában említünk ipart, kereskedelmet vagy éppen művészetet. A mennyire lehet, mindig ki kell mutatnunk a talaj, a termények és a közlekedés befolyását az emberi életre.

Ezekből, azt hiszem, a legszigorúbban ítélő is látja, hogy geographiát igen is érdemes tanítani, hogy nemcsak közvetlen tartalma értékes, hanem hogy valóban roppant műveltségi

kincs. Nemcsak Napoleonnak, ki katona volt ugyan, de más szempontból is meg tudta ítélni becsét, hanem mindenkinek. Azt meg valóban felesleges bizonyítani, mit ér a jó földrajzi oktatás a katonának. A végső következtetés pedig, megvallom, magamra nézve is meglepő volt, mikor levontam. Ha azt vesszük, mi a földrajzban a maradandó, a mi az egyes adatok, ismeretek fölött áll, de csak belőlük vonható le, kettős irány tűnik elénk :

1. Milyen az ábrázata föld-anyánknak? Mire használja magát és terményeit az ember? A természetrajzban ugyanazt tanítják a növényről, az állatról is. Igaz, hogy az embernél sokkal nagyobb a változatosság, a különféleség, de viszont az ember mégis csak fontosabb az állatnál és a gyermeknek is többet kell tudnia az életviszonyai felől.

2. A felsőfokú földrajznak, melyről szólni fogunk, már más a vezérgondolata: az, miként használja fel az ember azt, mit a föld nyújt, sőt, miként alakítja át, a maga szükségéhez képest, magát a földet is? Úgy, hogy a valódi földrajzi oktatás egyrészt a föld megismerése, másrészt az egyetlen lehető kmoly bevezetés a gazdasági tudományokba.

Geographiát kell tehát tanítani, nem pedig közgazdaságot vagy épen sociológiát, épúgy mint rajzot, ábrázolást és zenét és nem művészettörténetet; irodalmat és nem irodalomtörténetet, történetet és nem politikát vagy közjogot. A gyermeknek nem szabad a kész eredményt nyújtani; magának kell megtennie az ahhoz vezető utat. Különben értelmetlen, magoló, felületes nemzedéket nevelünk, kész martalékát az újságnak és a Nick Cartereknek, de önállóságra, szellemi munkára képtelent.

II.

A történetnél is eleve szeretném megállapítani, mi az anyaga. Nem a tudományos definitiója, hanem az, a mi belőle az iskolába való.

Úgy fejezném ki magamat: az emberiség és különösen nemzetünk útja a jelenhez és a jövőhöz. De ezt az utat ismerni kell; a fejlődést végig kell vezetni a máig. A máit úgy sem lehet ismerni, még kevésbbé megérteni, a tegnap és az előző korok

nélkül. Az egész útát kell tehát tanítani, főállomásainak kiemelésével. A mi ehhez az úthoz tartozó, az történet. Mi nem tartozik az úthoz, lehet nagyon érdekes életrajzi adat vagy curiosum, de nem história. A história pedig, mint neve is mutatja, összefüggés, folytonosság. Olyan adat, mely nem a folytonossághoz tartozó, melynek sem előzménye, sem következése nincs, kiküszöbölendő, különben ezen a téren is emésztetlen, értelmetlen anyaggal töltjük meg a gyermek fejét, olyannal, melyet legüdvösebb — elfeledni. Van sok rendkívül érdekes adat, mely azonban inkább az életrajz körébe, vagy a curiosumok közé tartozik, mint a történethez, ha nem tudjuk a fejlődés menetébe illeszteni. A tudományban bajos kihagyni valamit; hisz a mely adat ma lényegtelennek látszik, holnap, ha kapcsolatát megcéljuk, döntő fontosságúvá válhatik. De az iskolának rövid az ideje, kötött a keze. Oda csak módszeresen átgondolt és körülhatárolt anyagot szabad bevinni. Különben is megállapításom meglehetősen bő teret enged a különböző irányoknak. Egyáltalában nem tartom bajnak, ha más-más tanár, saját felfogásához képest, akár a művelődést, akár a politikai történetet helyezi előtérbe, sőt azt sem, ha ugyanaz a tanár különböző években ugyanazon osztályban más-más szempontokat emel ki jobban.

A történet is valóságot tanít, mint a földrajz. Azt a társadalmat, mely a gyermeket körülveszi. Tanítja, mikép jött létre, mikép haladt az a társadalom, míg azon pontig ért, melyen látja. Felesleges magyaráznom, mi az a valóság és hogy mást, mint valóságot nem taníthatunk, különben nem érdemeljük meg a történetész nevet. Poétának szabad túlozni, szépíteni, historikusnak nem szabad. Bizonyításom, azt hiszem, meggyőző. Vagy tudomány a történet, vagy nem. Ha nem, nem való az iskolába, sőt nem is szabad fellépnie az igazság köntösében. Elég, ha eposokat tanítunk. De ha az, kötelessége igazat mondani. Az nem lendít, hanem ront a haza ügyén, ki félreértve hivatását, tudatosan eltér az igazságtól. Önámítás nem tanárnak való, másoknak, egy egész nemzedéknek ámítása pedig bizonyára hazafiatlanság. Az lendít, ki igazat mond, hogy a magyar megismerje a valóságot a múltban és megismerhesse a jelenben is. A tökéletlenségek kimutatásában megvan a javítás reménye.

Attól pedig nekünk magyaroknak nem kell tartanunk, hogy kevesebb öndicséret lelohasztja az ifjúság hazaszeretét. Deák Ferencz 1839 aug. 14-iki beszédében kimondja: «Nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak azt, ki e szegény, ki e nyomorult, szegény szenvedő hazát jobban ne szeretné, mint akármely fényes országát Európának.»

Sok minden változott azóta, de ez nem és ennek változnia nem is szabad soha. De a mint Deák szegénynek, szenvedőnek, nyomorultnak nevezte a hazát, mely akkor nemzeti culturája zsengéjének még csak lehetőségéért küzdött, úgy a tanárnak kötelessége ma is tudni s kimondani a valóságot. Az első tudományt követel, a második gyakran férfias bátorságot, de e két tulajdonság nélkül igaz tanárt elképzelni sem lehet. Igaz, hogy nem tudjuk és nem tudhatjuk mindig a valóságot; akkor azt is nyíltan ki kell mondani. Általában azonban tárgyi kérdésekben — eszmék és intézmények dolgában — tudhatjuk az igazat, csak a vesék- és velőkbe látást tartotta fenn magának a jó Isten. Ezért, hol nem teljes a bizonyosság, igen óvatosan és kíméletesen kell szólni személyi kérdésekről. Külömben is, mint az előbbiekből is kitűnik, a szereplő személyek csakis mint történeti alakok tárgyalhatók. Egyéb cselekedeteik nem mindig az iskolába valók.

A társadalom a mult következése gyanánt vesz körül bennünket, veszi körül a gyermeket; ennek a társadalomnak tagja ő is. Nem lehetne-e a társadalom ismertetését a mán kezdeni? Vannak, kik így gondolkodnak; még a német császár is megpendítette ezt a gondolatot. De azért ezt a felfogást nem tudhatjuk helyesnek és nem fogadhatjuk el. Mert bizonyos, hogy a gyermek, nem sokat értene meg ebből a bonyolult állami életből, és a még szövevényesebb társadalmi életből. A nehezebbjén kezdeni, még ha lehetséges volna is megértetni 12—14 éves gyermekekkel, és aztán «haladni előre», mindig egyszerűbb viszonyokhoz, ellene mondana minden pædagogiai tapasztalásnak és érzéknek. A mellett pedig megsemmisítené a történeti okulás legfőbb elemét, a fejlődés menetének megismerését. Tiltakoznunk kell tehát épúgy a valóság bárminő tudatos megmásítása, mint a történetnek visszafelé olvasása ellen. Ez utóbbi módszer nagyon beválhatik próbaként, ha már éret-

tebb az ifjú és előlről elvégezte már az útát. De azon kezdeni, épen nem vezetne célhoz. Hiszen valósággal ugyanaz az eset, mint a mit főlebb az anyag és a tanulság viszonyáról mondtunk.

Szükség tehát, hogy a gyermek a maga körül élő társadalmat eredetétől, előhaladásában, valóságában megismerje, hogy a márt megértse és benne tudatosan állást foglalhasson. Rendíthetetlen az a meggyőződésünk és azt hiszem igazolják az eddig elmondottak, hogy elsősorban a mi magyar államunknak és társadalmunknak alakulását kell megtanulnia. A gyermek lelkének megfelelően, előbb az epikus kort, regében, mondában, legendában, aztán összefüggő, elbeszélő történetben kell neki nyújtani ezt a reá nézve nélkülözhetetlen oktatást.

A többi tudomány, akár kisebbnek, akár nagyobbaknak értékeljük jelentőségét, az emberiség közös kincse. Teljesen közösek az exact, a természettudományok és a classikus népek szellemi kincse nyújtotta alapok. De egy nemzet nyelve, irodalma, történelme, földje elsősorban az övé. Azzal más nem foglalkozhatik úgy, azt magának kell növelnie, tudományosan is, iskolában is. Mert ha ezt elmulasztja, beáll az a barbárnak való állapot, hogy mások jobban művelik. A külföld rabjai leszünk még ezen a téren is. Ebből is következik kötelességünk, hogy ezekkel a tárgyakkal behatóan és kezdettől fogva foglalkozzunk.

Sokat panaszkodunk ifjúságunk egy részének a hazai ideáloktól elpártolása, külföldieskedése, idegen istenek, gyakran bálványok követése ellen. A baj az, hogy nem épen ifjúságunk legkevésbé tehetséges és képzett része vész el ily módon szellemileg a nemzetre nézve. A hibát azonban magunkban kell keresnünk. Abban, hogy a szorosan vett nemzeti tárgyakat az iskolában nem tanítjuk oly jól, hogy azok a gyermek fogékony lelkében meggyökerezzenek. Abban, hogy némely tanár, túlságos hazafiaskodásból, tán kelleténél jobban is kiemeli a magyart és azt minden külföldi fölé helyezi. Ez, mikor az összehasonlítás megtörténhetik és megtörtént, sérti az igazságérzetet és épen ellenkező hatást idéz elő. Végre, azt sem szabad tagadni, hogy némelyikünk még a legvonzóbb tárgyat is — meguntatja. Nem lehet tehát kétség a felől, hogy ezen tárgyak helyes és sikeres tanítása egyúttal a legjobb óvszer a külföld imádása ellen,

akkor is, ha már más irodalmakkal és társadalmakkal is megismerkedtek növendékeink.

De éppen a történeti folytonosság és közösség miatt, a mint földünket nem szakíthatjuk ki Európából és a földgömbből, épúgy történetét sem. Sőt ezt magában meg sem érthetjük. Tehát a hazai történet bevezetése után egyetemes történetet kell tanítani. A történeti oktatás egy országban sem nélkülözheti azt a páratlan előkészítést, melyet az ókori Kelet, Hellas és Róma hatalmas és mégis egyszerű társadalmi és állami intézményei nyújtanak. A későbbi korszakokban pedig a magyar is arányosan beillesztendő része az egész fejlődésnek. Csak arra kell ügyelnünk, hogy az egyetemes történetet ne idegen szemmel, hanem magyar lélekkel nézzük. Nekünk sokban más a fontos, mint a németeknek, francziáknak, vagy angolnak. Van sok, mit mi sajátságos viszonyainknál fogva jobban érthetünk meg és használhatunk fel, mint ők. Mindamellet az egyetemes, a közös történet adja meg azt az alapot, melyből az általános emberi eszme vonható le, a nemzeti mellett, mely annak lényeges része, de mégis csak része.

Mikor ezt a fokot elértük, ez a két tudomány, a földrajz és a történet kezdet fog. Különben sem válhatott eddig sem egészen. Hisz a történet a föld színén folyik le és a történeti oktatás igazán eredményes csak úgy lehet, ha minden egyes mozzanatában szól a helyszínről és felhasználja a földrajzi eredményeket. Az ethnographiai és gazdasági viszonyok tárgyalását a történelem sem mellőzheti. Az érintkezés pedig annál könnyebb, mert a történeti oktatás is nagyjában azon az úton halad, mint a földrajzi: a közelebbitől a távolesőhöz. Az egyetemes történet elvégzése után a VII. osztály tán legalkalmasabb arra, hogy a két tudomány együtt arra tanítson: 1848 óta napjainkig anyagiilag, szellemileg, erkölcsileg mikép fejlődtek a vezető államok és nemzetek ezen a földön.

Az anyagi rész a földrajzzal áll kapcsolatban. Itt tárgyalandó annak már említettük felső foka: mikép használja fel és alakítja át az ember a földet. Itt áll be a gazdasági ismeretek összefoglalásának szüksége. A politikai, szellemi, erkölcsi tényezők a történet birodalmába tartoznak. Így lesz világossá

a kettőnek szoros kapcsolata, mert a világ jelen állapotának igaz képét nem adhatja más, mint a kettő együtt.

Betetőzése a középiskolai történeti oktatásnak nem lehet más, mint az egész nemzet történetének tanítása, egyrészt az elvégzett egyetemes történeti anyagnak, másrészt a VII. osz, tályban magas szempontok szerint folyó gazdasági és politikai tartalmú oktatásnak felhasználásával.

Nem mondom, hogy a VIII. osztályban tudományos legyen az oktatás. Nem is lehet az; kútfői kritikát, vagy épen szövegkritikát csak nagy ritkán alkalmazhatnánk. De az összes tudományos eredményeken alapuló, a fejlődés nagy törvényeit feltűntető, az állapotok és események tanulságait levonó, beható, az ifjakat önálló olvasásra ösztönző kutatásnak kell lennie. Azt a fejlődést kell feltűntetnie, melyen átment a magyar nemzet saját lelki ösztöneinek és külföldi eszméknek hatása alatt; azokat az akadályokat, melyekkel találkozott, azokat a módokat és eszközöket, melyekkel az útjában álló nehézségeket és veszélyeket legyőzni törekedett. Azt hiszem, ennél jobb bevezetést hazánk megismerésébe és biztosabb kalauzt, hogy az ifjú állást foglalhasson a jelen nagy kérdéseiben, elképzelni sem lehet.

III.

E két tudománynak általános jelentősége bátorít arra, hogy némely, mint mondani szokták, cultur-politikai mozzanatot is fűzzünk oktatásukhoz. A földrajz lényege, az, «mi vérré válik», földünk ábrázatának megismerése, másrészt pedig a gazdasági tényezők számbavétele, mely nélkül társadalmi fel fogás és ítélet nem lehet. Ennek a lényegnek kell átmennie a középiskolában megszerzendő műveltségbe. A történet tanul ságai viszont politikaiak és erkölcsiek. Az az államtudomány, melyre szüksége van annak is, ki nem végez egyetemet, csak e két tudomány együttes működése által szerezhető meg.

Talán merészségnek tartják sokan, ha most, a háború vad- jában művelődési feladatokat fejtegetünk és mikor fegyverben áll a világ, azok megoldásáért törünk lándzsát. De itt alaptalan minden aggodalom. Ha Poroszország legmélyebb meg-

aláztatása, szörnyű sanyarúsága és szegénysége korában 1810-ben megalapította a berlini egyetemet; ha B. Eötvös József 1848 augusztusában, midőn a láthatár már sötét felhőkbe borult és dörgés-villámlás jelezte az istenítélet közeledését, az országgyűlésen a népiskolai törvényt tárgyalta «mert, ha felszabadul és jogot nyera nép, az álladalom első kötelessége annak nevelése»: akkor beláthatjuk, hogy a műveltségről való állami gondoskodás oly szentség, melynek eltérésétől még a harci zaj sem riaszthatja el az áldozót. Az 1848-iki eset, midőn valóban nemzeti iskola megalapítását óhajtotta kormányunk, minőt 1790 óta követelt a nemzeti gondolat, szerintem egyik nemzeti büszkeségünk. Szabad, sőt szükséges tehát már most szólni arról, milyen alapokra helyezzük kulturánkat a béke éveiben. Felhasználhatjuk már azt az óriás tapasztalást is, melyet a világháború eddig is nyújtott.

Kiindulásunk pontjához kell visszatérnünk. Ha egyebet nem, a közöiséget, a nemzeti összetartozás tudatát kell minden-
kiben felkeltenie, ápolnia, érvényre juttatnia a világháborúnak. Legalább kifelé egyek vagyunk; ebben az irányban elült az előbb oly éles pártháború. Még inkább egyek vagyunk a lövészárokban: ott igazán vérrokonok lettünk valamennyien. Azt hiszem, ha magyar állam, magyar nemzet több nekünk mint pusztaszó- vagy kortesbeszéd, a világháborúnak ezt a hatását nem szabad elmúlni hagyni a nélkül, hogy maradandó irányt adjon műveltségünknek, egész lelki viselkedésünknek, szellemünknek. Erre nézve nem merek magyart idézni, magamat sem, nem tudhatni, ki veszi magára a mondandókat. Inkább egy német tudós, Dr. Theobald Ziegler szavaival élek.¹

«A párt egyszerre oly csekélylyé vált és az állam egyszerre teljes nagyságában áll előttünk. A szűk párthitvallás helyébe a mindent magában foglaló államba vetett hit lépett. Most mindnyájunknak arra forduljon gondja, hogy ez a vívmány többé ne semmisülhessen meg. Természetes, hogy a pártok nem tűnnek el, de ezentúl annak tudatára kell jutniok, hogy a politikai életnek nem pártok és pártprogrammok, hanem az

¹ *Der Krieg als Erzieher* czímen 1914 okt. 4-en elmondott beszédéből. 4. lap.

állam körül kell forognia és hogy a pártnak az állam minden életbevágó kérdésénél háttérbe kell szorulnia, a mint hogy most meghúzódik az állami gondolat előtt. Ki ezentúl is elsősorban pártember marad, azon nem hagyott nyomot a nagy kor, az rosszul nevelt ember, kit a háború meghagyott politikusnak s nem avatott az államot tekintő férfivá!»

Nálunk magyaroknál, sok mindenféle oknál fogva, melyet bajos volna elsorolni, az államnak nincs az a minden mást eltörpítő jelentősége, mint a németeknél. Nálunk a haza az a bűvös szó, mely közösségünknek és ideális törekvésünknek elfogadott kifejezője. Ha tehát az állam helyett a hazát tesszük, azt hiszem mind elfogadhatjuk Ziegler véleményét.

Első és természetes következése tehát a világháborúnak, hogy e közösség roppant szükségéhez képest, még az emberi természetből és a nemzeti élet történeti forrásaiból fakadó ellentétek is veszítsenek élességükből. Gr. Apponyi Albert február 2-án B. Eötvös József emlékére mondott beszédében fejtegette az iskola eddigi nagy érdemeit a nemzeti közösség táplálása körül. Felvethető a kérdés: nem volna-e ez az ideális cél még biztosabban és gyorsabban elérhető, ha teljesen közös, nemzeti, állami volna az iskola? Ezt kérdés gyanánt vetem fel, mert mégis csak formai kérdés. A történetíró tudja, hogy az 1848-at megelőző és követő időszakban az igaz magyar érzés és vele a tudomány szeretete csak úgy megvolt a papi, mint a kalvinista iskolában. Akkor a felekezet nem tett különbséget. Bizonyosságot kell szerezni a felől, nem változtak-e a viszonyok rosszabbra, annyira, hogy a nemzetnek magának, saját hatalma s felelőssége körébe kell vennie culturája ügyét.

Mert nincs állam a világon, melyre nézve a művelődés komolyabb életkérdés volna, mint Magyarország. Merészet mondtam, de bebizonyíthatom. Közjogi tekintetben kötve vagyunk. Külügyünk, hadügyünk intézésében csak részünk van. Gazdasági tekintetben, bár névleg függetlenek, valójában még sem vagyunk azok és a növekvő eladósodás, rossz gazdálkodásunk következése, mások kezébe adja a döntést legfontosabb gazdasági ügyeinkben. De művelődési tekintetben teljes a szabadságunk. Ha itt elmulasztunk, vagy rosszul végzünk bármit, minket terhel a felelősség, minket ér a méltó büntetés, viszont,

ha javítjuk, emeljük, magunké az érdem, nemcsak magunk, késő ivadékaink is látják hasznát. Ez az archimedesi pont, mely megszerezhet mindent: erőt, dicsőséget, gazdagságot, mindenekfölött az igazi függetlenséget. Igaz, hogy szörnyű hosszú kar kell megmozdításához: milliók meg milliók lelkiismeretes munkája. Oly millióké, kiket erre még meg kell tanítanunk.

De állapítsuk meg itt is azt, mi lényeges. Ha a háborúnak azon egy jó következése volna csak, hogy a közös műveltség iránti érzékünket növelje és hatékonyná tegye, áldássá válik ez az átok. Bátran kimondom: többet és jobban kell tanulni, mint eddig, különben vége a magyar felsőségnek és vele államunknak. Ha célirányosan tanítunk, mint ezt e két fontos tantárgynál javasolom, nincs túlterhelés. Azt hiszem, minden más tantárgynál is elérhető hasonló concentratio. De, ha mit sem teszünk az értelem, az érzés, ész, akarat és kötelességtudás fejlesztésére, teherré válik minden. Sokkal jobb nem tanítani földrajzot s történetet, mint rosszul tanítani. Azt hiszem, a többi tantárgyra is alkalmazható ez. Mert a semmiből nem következik semmi, rossz sem; a ferde vagy éppen rossz tanítás a felületességnek, félműveltségnek, protectionak, cselszövésnek, mindennek, mi köz- és magánéletünket megmérgezi, igazi melegágya. Ki komolyan készült az életre, nem szorúl azokra — ki pedig rájuk szorul, az nem való komoly iskolába.

Kimondtam a döntő szót: nem több, hanem jobb iskolára van szükségünk. Ha minden tárgyat észszerűen tanítunk, megszűnik a túlterhelés. Megszűnik legalább arra nézve, ki tanulni akar és tud is. A többinek pedig kár gymnasiumba járni. Mert legyünk tisztában vele: nem a gymnasiumok száma, nem is a sikerült érettségi vagy doctori vizsgák adják meg egy nemzet szellemi színvonalát, hanem egyedül szellemi aristokráciájának értéke. Olyat kell nevelnünk, mely, Széchenyi szavai szerint: «Nevelés, hogy ifjúság különb legyen contemporaneusoknál és atyáinknál.» Ettől függhet nemzetünk jövője, tán léte is.

A *Budapesti Szemle* olvasói talán emlékeznek arra, hogy két évvel ezelőtt e lapokon már kimondtam az iskola színvonala fel-emelésének szükségét, ha élni, remélni akarunk. Mi azóta történt,

csak megerősíthette akkori meggyőződésemet. Tudós pályára csak az lépjen, ki odaváló. Nem csekélyebb, csak más-féle tehetséget és munkát követel a katonai, az ipari és kereskedelmi pálya, ép oly hasznos az illetőre és a hazára nézve, kell tehát, hogy a kinek arra van hivatása, ott érvényesüljön. A többet követelés, az oda nem való elemek távoltartása, egy szóval az érvényesülésnek magasabb készségi fokhoz kötése legbiztosabb jele a művelődés emelkedésének, a követelések leszállása pedig hanyatlás. Szigorú lelkiismeretesség álljon őrt a középiskola bejárásánál, de elhagyásánál is. Így az iskola felemelése egyszerre véget vet egyik legszembetűnőbb, igen sűrűn emlegetett társadalmi bajunknak is. Megszűnnék a középiskolába való tódulás és az ifjúság egyenletesebben oszlanék el az egyformán fontos, de nem egyenlő fajta készülést követelő foglalkozási ágak között.

Tán megütöközt okoz, hogy aristokrátiát említettem. Híve vagyok az egyenlőségnek annyiban, hogy az érvényesülés feltételei egyenlők legyenek mindenkire nézve. Ne jöjjön tekintetbe születés, vagyon, felekezet vagy nemzetiség, csak az, ki mekkora szolgálatot tehet a közügynek. De szellemi téren az egyenlőség enyészet. Ki azt akarja, a gyengék kedvéért elnyomja az erőset, azt, ki többet használhatna a hazának. Iskoláink most a gyengébbek kedvére valók: elmaradottságuk lehetlenné teszi a tehetségesek kellő haladását is. Pedig a műveltségre nézve az erős individualitások kifejlése a döntő. Ha más nem, megtaníthatott erre a világháború. Igenis, legyen szellemi aristokrácia, de olyan, mely át van hatva a vezetőnek hivatásától, mely tudja, hogy ő van a többiek kedvéért és javára s nem megfordítva. Ez emelheti aztán fel magához a sokaságot is. Erős egyéniség, a közügy szolgálatában: ez minden nemzeti nevelésnek alfája és omegája.

Azt a felfogásomat, hogy főkép a tisztviselői minősítés elnyerése végett a gymnasiumokba tóduló tömeg, tehát közvetve jogászaink, hivatalnokaink aránylag roppant nagy száma szálította alá középiskoláink színvonalát, azóta igen nagy tekintély erősítette meg. Ismeretes, hogy a porosz közoktatásügyi ministerium 1915 szept. 2-án rendeletet bocsátott ki a történelem tanításának ideiglenes rendezéséről, éppen a világháború

hatása alatt. Ez a rendelet az ókor és középkor tanítását szűkebbre szabja, ellenben nagyon kidomborítja az újkornak és legújabb kornak tanítását. E rendelethez igen sokan hozzászóltak: szakemberek, pædagogusok, de nyilatkozataik közül bizonyára Eduard Meyer-é érdemel legnagyobb figyelmet. A nagy tudós a történet egyetemességére, nevelő hatására, a kulturai kapcsolatra, helyezi a főszlyt és veszélyt látna a kellő megalapozás hiányában (*Berliner Tageblatt*). Általános szempontból pedig bírálat alá veszi az egész porosz gymnasiumot. A kormány a gymnasiumnak adott privilegiumokkal kényszerítette a lakosságot arra, hogy fiait ez intézetbe küldje és ezáltal annak színvonalát folytonosan alászállította (ständig herabdrückte). Változtatni kell tehát a minősítési törvényen és nem engedni, hogy a nagyszámú közepszerűség, vagy annál is gyöngébb, akadály legyen a tehetségek teljes kifejlésének. Nálunk is hasonló szándékkal történtek már komoly felszólalások a minősítési törvény megváltoztatása érdekében, így Szász Károlyé ez év febr. 4-én tartott előadásában.

A középiskola egységesítése a bajokon nem segítene, sőt az egyformaság még jobban lesúlyesztene közművelődésünk alapját. De igenis segítene, ha egy jó közép általános típus fölé egy magasabbat emelnénk, mely tisztán a tudományos pályára készülöket fogadná magába és ennél fogva szigorúbb követeléseket támaszthatna. Ha csak tíz olyan iskolánk lehetne, minő a gyakorló iskola volt Kármán fénykorában, biztosítva látnám műveltségünk jövőjét és felvirágzását. A haladás abban állott volna, ha a többi is lehetőleg megközelíti, vagy épen felülmúlja ezt a mintát. A reactio abban is nyilatkozott, hogy a szent egyformaság nevében azt is olyanná igyekeztek tenni, mint a többi.

Korántsem könnyű a dolog. Kármán kevés akad és «egy fecske nem csinál nyarat». A legszebb tanterv, sőt még a legjobb szándékkal eltelt kis deáksereg sem elegendő az ilyen iskola működéséhez. Legyen szabad elmondanom egy élményemet azon időből, midőn magam is a gyakorló iskolán tanítottam, fiatalos hévvel, teljes meggyőződéssel és talán nem is siker nélkül. Legalább ennek tulajdonítottam, hogy egy hazai nagy

tanítórend főnöke két tanárt küldött hozzám a módszer és az eljárás tanulmányozása végett. Ezek az urak is nagy buzgalommal láttak feladatukhoz, minden leczkémén ott voltak, hospitáltak, megnézték velem a tanárjelöltek előkészítését (præparatióját) sőt a tanítványok dolgozatát is, mi nem mindig mulatságos. Mikor aztán elbucsúztak, megkérdeztem őket, alkalmazni fogják-e magok is e módszert? Közülök az elevebb eszű ezt válaszolta: belátjuk, hogy igen szép és talán egyedül célhoz vezető, de — igen fáradságos a tanárra nézve. Azóta tudtam, minő sorsra hivatott nálunk az apostoloskodás, de azért ebből a betegségből még mai napig sem gyógyultam ki, mint t. olvasóim most tapasztalják.

De, ha a nemzet akarata, hogy a maga jövőjét biztosítsa, képes volt arra, hogy véget vessen a nemesi «szűz váll» mentességének, most, ily válságos időben, elég erősnek tartom ahhoz is, hogy véget vessen a vezetőosztályok fiai egy része tanulási mentességének és a tanárok kényelemszeretetének is.

Ha valaki kellő előkészület nélkül jut őt meg nem illető polczra; ha ott sem érzi szükségét, hogy annyit tudjon és dolgozzék, a mennyi a kötelessége, hanem protectióval, összeköttetésekkel és furfanggal pótolja a hiányt: az tán hasznos óréa magára és családjára nézve. De nemcsak a közügyre káros, mely megköveteli, hogy mindenben a lehető legjobb szolgálja, hanem végső elemzésben megrontja azt az egész osztályt is, mely ilyen és hasonló eszközöknek köszöni a közügy javával ellenkező érvényesülést. Mert végre is eltompulnak ezek az eszközök is és bekövetkezik az az időpont, mikor a szellemi és erkölcsi gyengeség nyilvánvalóvá válik.

Az iskolában az igazságszeretetnek kell uralkodnia, az érdem jutalmazásának kell uralkodnia. Társadalmunkban, sajnos, más tényezők a döntők. Volt becületes, valóban nemzeti iskolánk, azt a társadalom megbuktatta, a maga képére idomította. Ha a világháború nem tanított arra, hogy az iskola köteles erényei áthassák társadalmunkat, akkor csakugyan elveszett reánk nézve a világháború minden komoly tanulsága.

Ebből azonban t. olvasóim már bizonyára levonták a tanulságot. Szép dolog a pædagogiai methodus, szép a sokat követelés,

de az iskola lelke mégis a tanár. Csak a lélek szól a lélekhez; nevelő hatása gyermekre csak az embernek lehet. Hadd legyenek aztán olyan intézményeink, melyek a felnőttet is nevelik.

Különös találkozás, hogy a jelen közoktatásügyi miniszter úr annyiszor megvitatott középiskolai reform-javaslatában éppen ezt a három dolgot emeli ki, mint a mely gyökeres orvoslásra szorul: az egyetemes történet és a földrajz oktatását, meg a tanárképzést. Az első kettőről már szólottunk és szavunk talán nem marad jámbor óhajítás. A harmadikra csak egy megjegyzést. Ha nem tévedek, a tanárképzés jól induló menetét maga közoktatási kormányunk segítette megrontani. És pedig itt is az áldott egyenlősítésben volt a hiba. A gyakorló iskola egy emberöltőn át megmutatta, hogy a tanárképzésben megfelel a rábízott feladatnak. Igaz, hogy «fáradtságos» volt a tanárjelölteknek is, nemcsak a tanároknak. De midőn a túlterhelés volt a jelszó és e jelszó hatása alatt közoktatási kormányunk a színvonal leszállítására törekedett, a gyakorló tanárokat beosztották az ország mindenféle intézetéhez. Bizonyára ott is akadt lelkiismeretes, tudós vezető tanár, de ez még sem volt úgy biztosítva, a felelősség sem volt úgy megállapítva, mint a régebbi módszer alatt.

Pedig minden a jó tanáron múlik. Azon, ki tudós, erős meggyőződésű, de minden más elvet is tisztelő, szigorú és lelkiismeretes, kinek énje egészen beleolvad hivatásába. És van-e magasztosabb hivatás a világon, mint egy nemzedéket vezetni be a világba úgy, hogy az tudásával, kötelességérzetével, lelkiismeretességével nemcsak maga megállhasson, hanem a maga szellemi és erkölcsi magaslatára igyekezzék emelni az egész nemzetet.

Régi közmondás, hogy az istenek gyűlölik azt, kit tanítótá tettek. Anyagiakban ez áll most is: *Dat Galenus opes, dat Justinianus honores, solus Aristoteles cogitur ire pedes.* De mégis csak a mienk az a kiváltság, hogy az új nemzedékre oly hatással legyünk, hogy az áldja emlékünket és mi is áldhassuk, hogy neveltük őket.

Sok mindenben csalódtam, sokban megrendült hitem, de fűségünkben soha. Széchenyi, ki agonizálni látta nemzetét, csakis a nyelvből merített vigaszt. «Ha mindazt, mi benne még

el van rejtve, fölfedezem, a remény sugara villan át lelkemen, azt gondolom: kell, hogy még teljes életre viruljon.» Ha nézem ifjúságunk tehetségét, szorgalmát, minden jóra hajlását; ha megállapíthatom, hogy eddig parlagon hagytuk vagy épen rossz irányba tereltük mindezt, ki kell mondanom: ha valóban felfedezzük s fel is használjuk mindazt a kincset, mely ifjúságunkban rejlik és eddig, kellő vezetés híján, holt tőke maradt, lehet ugyan tanultabb s gazdagabb, de különb nemzet nem lesz a magyarnál.

MAR CZALI HENRIK.

A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOMBAN.

Összehasonlító irodalomtörténeti vázlat.

Első közlemény.

I.

Az európai irodalom kialakulása és a magyar irodalom.

Az európai irodalom a világirodalomnak csak egy tartománya; általánosságban azonban ez a kifejezés: «európai irodalom», nagyjában majdnem egyet jelent a «világirodalom» fogalmával. Aesthetikai értelemben a két megjelölés alig fejez ki különbséget, mert «európai irodalom» és «világirodalom» alá egyaránt az egész emberiség szellemi tulajdonába átment egyetemes értékű irodalmi termékek összességét foglaljuk, tekintet nélkül azok származásának helyére.

Főleg a XVIII. század vége felé, a mikor egész Európa a francia felvilágosodási eszmék hatása alatt állott, jött divatba bizonyos kosmopolitizmus, a mely elősegítette a «világirodalom» kifejezés meghonosodását. A német Sturm und Drang-korszak fővezére, Herder, «világpolgár» akart lenni, épp úgy mint Lessing és Schiller is. Herder éppenséggel hadat üzent a nemzetinek, a mikor kijelentette, hogy az «ostobák közt legostobább az, a ki nemzetiségével dicsekszik», Schiller pedig ugyancsak ép a nemzetközi szellem, illetőleg a világirodalom jogosultsága mellett szállt síkra, a mikor azt írta: «szomorú ideál csupán egy nemzet számára írni». És Goethéről is mindenki tudja, hogy hirdette a «weltiliteratur» jöttét, mondván «nemzeti irodalom, az most nem jelent sokat».

Az irodalom határainak ilyenén tágitása kétségtelenül kapcsolats a francia racionalista felfogás hódító útjával az egész világon át. E racionalista felfogás szerint az ember első sorban egyetemes ember: «homme univers» és csak másod-sorban francia, német vagy magyar. Joseph de Maistre, a ki

tudvalevőleg nagy ellensége volt a francia forradalomnak és philosophusainak, nyilván Rousseaura érzelt, a ki azt mondta, hogy «manapság már nincsenek francziák, németek, spanyolok, sőt angolok sem, csak európaiak»¹ midőn így írt: «A világon nincsenek emberek; láttam életemben francziákat, olaszokat, oroszokat; Montesquieu révén azt is tudom, hogy lehet valaki perzsa; de a mi az embert illeti, kijelentem, hogy egész életemen át nem találkoztam vele; ha létezik, akkor bizonyára tudomásom ellenére létezik.» Brunetiére helyesen jegyezte meg, hogy az ultra-katholikus Joseph de Maistre ezúttal megfélekedett arról, hogy Róma is csak embereket, illetve keresztyéneket ismert.²

A világpolgár, a kosmopolita úgy viszonylanak az «európai ember»-hez, mint a világirodalom viszonylik az európai irodalomhoz. Mégis az európai irodalom mai jelentése nagyjában és egészében azt fejezi ki, a mit a XVIII. században Európaszerte világirodalomnak neveztek.

Abból, hogy az európai irodalom fogalmának tisztázásánál vissza kell mennünk abba a korszakba, a mely a nemzetiséget szembehelyezte az európaisággal vagy kosmopolitizmussal, még nem következik, hogy a nemzeti és az európai kizárják egymást. A felvilágosodási irodalom, a mely az emberek abszolút egyenlőségét és testvériségét hirdette, azonban csak logikus volt, a mikor a nemzetiség gondolatát nem szerepeltette, sőt kárhóztatta. Hiszen Lessing odáig ment, hogy azt írta: «a hazaszeretet oly hősies gyöngeség, a mely nélkül az ember nagyon jól ellehet».

A kérdésnek a politikával való kapcsolatát helyesen állította be báró Eötvös József, a midőn így írt: «A XVIII. században, számos ok összehatásának következtében, a nemzetiség fogalma lényegesen gyengült. Valamint ezen korszak úgynevezett nagy philosophusai — kiknek érdemök abban állott, hogy az igazságnak tért nyissanak, ha nem voltak is képesek ezen igazságot formulázni, — valamint, mondom, a múlt század philosophusai a középkori vadság egyik maradványát látták a nemzeti előszeretben: úgy törekedtek a kormányok, is

¹ *Considérations sur le gouvernement de la Pologne.*

² *Études critiques*, VI. k. 299. l.

kívétel nélkül ezen nézet terjesztésére. Miután a XVIII. század legtöbb állama különféle nemzetiségek töredékeiből állott, melyek az egészbe való bekebeleztetésük előtt saját jogokkal bírtak: a monarchiának érdeke úgy kívánta, hogy a lehetőségig eltöröltessék minden, a mi az embereket e hajdani állapotra emlékeztetné.»¹

Ámde az állítólagos igazságaiktól megittasodott felvilágosítók túlzásai csakhamar reactiót idéztek elő, a melyet a politikusok épp úgy igyekeztek céljaik elérésére felhasználni, mint annak idején — hogy báró Eötvös József szavaival éljünk — a «nemzeti előszeretet» ellen irányult mozgalmat. Tény az, hogy a nemzetiség eszméje a XVIII. század végén, de főleg a XIX. század első évtizedeiben nagy erővel lép fel s Fichte már valósággal isteníteni fogja a nemzetet.

A nemzetiségi eszme győzelme a nagy francia forradalomhoz fűződik. Politikai értelemben vett nemzetek igazán csak azóta vannak; azelőtt Európában csak népek voltak. Az irodalmaknak épp azért jutott nevezetes szerep a culturában, mert még a nemzetek politikai kialakulása előtt megteremtették és ébren tartották a nemzeti öntudatot. Különösnek látszik, de való, hogy a francia forradalom emberei, a kik hazájuk philosophusainak hatása alatt általános eszméket hirdettek és észsugalta törvényeket hoztak, egyszersmind diadalra vitték a nemzet és a haza eszméjét, a mely voltakép ellentétben állott a rationalismus tanításaival. «A francia királyság helyébe a francia nemzetet emelték, azaz egy erkölcsi lényt, egy politikai kifejezés helyébe.»²

De a XVIII. századbeli francia philosophusok nemcsak életre keltik és erősítik — bár akaratlanul — azt az áramlatot, a mely a nemzetközi törekvéseknek kedvez, hanem megvetik az alapját olyan elméleteknek is, a melyek utóbb szembe fognak kerülni a túlzásba hajtott nemzetiségi jelszavakkal. Tudjuk, hogy a nagy francia forradalom szólamai közül «a szabadság, egyenlőség és testvériség» mily lebilincselő erővel hatottak a

¹ A XIX. sz. uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. (Révai kiadás, I. köt. 186. l.)

² Lavissee: *Európa politikai történetének átnézete* (ford. Angyal David. Olcsó Könyvtár, 135. l.)

XIX. századbeli politikusokra, még pedig nemzetiségi különbség nélkül. De a szabadság, egyenlőség és testvériség elvei már mivoltuknál fogva internationalis jellegűek; térfoglalásuk tehát ellensúlyozta a nemzetiségi eszme hódításait, illetve átalakítólag hatott magára a nemzetiségi eszmére. Mindenekelőtt általánosabbá tette a nemzet fogalmát, a mennyiben ez a nép szélesebb rétegeire is kiterjedt, úgy hogy lassanként a nemzetiségi eszme a liberalismus és általában a demokratizmus szolgálatába szegődött. A köztudatba átment különböző forradalmi jelszavak, melyek Európaszerte termékeny talajra találtak, ilyenképen egy nemzetközi áramlat kialakulását segítették elő, a mely fajra és nemzetiségre való tekintet nélkül a népuralom megszilárdulására vezetett. A demokratikus elvek iránt való hódolat az európai nemzeteknél a nézetekben és érzésekben bizonyos közösséget létesített, a mely szükségképen a kosmopolitizmusnak használt. Mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy — politikai értelemben — létrejöjjön az az «európai emberiség, a melynek bonyolult lelke az «európai irodalom»-ban fog visszatükröződni.

Az emberi solidaritás hangoztatása az egyes nemzeteknél mindig bizonyos jelszavak alatt történik. A XVIII. században a «haladás» volt az az uralkodó eszme, a mely egyesíteni látszott Európa népeit; a XIX. század folyamán a liberalismus, a vallás-, sajtó- és szólásszabadság, stb. voltak az európai vezetőelmék főbb programpontjai. A közös politikai czélokért való küzdelem visszhangra talált az irodalomban és előmozdította ennek nemzetközi jellegét. De a modern európai szellem kialakulásának egyik legfőbb tényezője talán a nemzeteknek egymással való sűrű érintkezése volt, a mely az emberi természet egységében rejlő lelki dispoziciók: az ízlés, az erkölcsök, a szenvedélyek azonosságát még inkább kidomborította.

A XIX. századbeli kosmopolitizmus fejlődéséről báró Eötvös József tehát igen helyesen számolt be, írván a következőket: «Vasútaink áttörték a válaszfalat, mely hajdanában a népeket távol tartotta egymástól. A nemzeti erkölcsök és szokások lassankint eltűnnek; naponkint száll egy-egy előítélet sírba; s valamint a vihar szárnyán haladó gőzkocsin az utas megfélekedik a távolságról, mely őt hazájától elválasztja: úgy messze-

fekvő országokban is napról-napra kevesebbet lát, a mi őt ama távolságra emlékeztesse. Az erkölcsök és szokások mindinkább hasonlókká válnak s hovatovább homiábnak látszik az idegen föld... A polgáriasodásban egy nép sem akar a másik mögött maradni s a többieket megelőző népeknek mind jelességeik, mind tévedéseik átszivárognak társaikra. Sand-féle regények szláv és német dialectusokban íratnak, Byron világfájdalma valamennyi népnek közbirtokává lett, s nyelvről-nyelvre fordíttatik minden eszme. Bírhat-e vajon fontossággal a hangok különfélesége, ha a nyelvek összessége ugyanazon eszmék és nézetek terjesztésére szolgál, ha minden igazság egy év lefolyása alatt s minden tévedés még hamarabb bejárja a világot s a különféle nyelvek nemhogy különféle polgáriasodásoknak szolgálnának eszközül, de még sajátságait is az egy szóhangon kívül mindinkább elvesztik s mert idegen eszmék kifejezésére használtatnak, maholnap még syntaxis dolgában sem fognak önállósággal bírni?»¹

Brunetière, a francia kritikának széles látkörű és synthetikus elméje, a ki a francziáknál ritka nagy szempontokból vizsgálta az irodalom jelenségeit, egyik mélyen járó értekezésében ugyanígy magyarázta az európai társadalom és az európai szellem kialakulását. Mint Eötvös, ő is útalt a közlekedési eszközök rendkívüli elszaporodására és gyorsaságára s ennek társadalmi, irodalmi és művészeti következményeire: az egész világon, vagy mondjuk csak Európában, nemcsak az életmód vált azonossá, hanem a gondolkodás is; a tudományos és irodalmi kosmopolitismus mintegy kísérője volt az ipari, kereskedelmi internationalismusnak.

Az a körülmény, hogy az eszmék közlése és cseréje a világ egyik végétől a másikig nagyon könnyen történik, — és e téren nagy szerepet visznek az egyes nemzetek szellemi alkotásainak átültetései — minden változatossága mellett bizonyos mértékig egyöntetűvé bélyegzi korunk szellemi életét. És ezért van, hogy Európában, sőt Amerikában — nem is szólva más tengerentúli országokról — mindenütt, a hol civilizált emberek élnek, egyazon kérdésekről körülbelül egyforma módon gondolkoznak és éreznek.

¹ A XIX. század uralkodó eszméi, II. köt., 179—181. l.

De ha ez a kosmopolita vagy európai szellem főleg korunkban kapott nagy erőre, élt és hatott a múltban is. Az érintkezés az európai népek között ősidők óta fennállott, bár a közlekedési eszközök kezdetlegessége miatt nem lehetett olyan gyakori, mint a milyen most. Európa csupán a keresztyénség első százada óta a népek milyen vándorlásának volt színtere! Különböző fajú nemzetek majdnem állandóan véres csatákat vívtak földjén és már e révén is érintkezésbe kerültek egymással. A magyarság hosszas harcrai a törökkel, a spanyolok nyolczszázéves viaskodása a mórokkal, a keresztes hadjáratok nemcsak mint történelmi tények voltak európai, sőt világpolitikai jelentőségűek, hanem kulturális tekintetben is termékeny következményekkel jártak.

A nemzetközi szellem ébredésére az idegen fejedelmi udvaroknak egymással való érintkezése is lehetett befolyással. A különféle népeken uralkodó családok között a gyakori házasságok hozzájárulhattak ahhoz, hogy bizonyos culturközösség alakuljon ki az európai nemzetek között. Ez vonatkozik Magyarországra is. Hiszen már első nemzeti dynastiánk tagjai közül a legtöbben külföldi uralkodó házakkal jutottak érintkezésbe házasság útján, az Árpádok kihalta után pedig csupa idegen származású fejedelem ült a magyar trónon, és legnemzetibb királyunk, Mátyás, olasz nőt vett el feleségül. Ha az ily módon létesülő nemzetköziség hatását a műveltség fejlődésére nem becsüljük is túl, hazánknak Európához való kapcsolatára mégis jellemző az a körülmény, hogy csupa franczia, olasz, lengyel származású fejedelmünk volt, nem is szólva az egykor a spanyolokon uralkodó Habsburgokról, a kik ilykép bizonyos összeköttetésbe hoztak bennünket Hispaniával.

Annál a szoros kapcsolatnál fogva, a mely az irodalom fejlődését a történelmi élethez fűzi, szinte természetes, hogy — mint az irodalmak történelméből kiviláglik — az európai, illetve nemzetközi jelenségek a történetben is korábban mutatkoznak, mint a nemzetiek. Az egész középkor például úgyszólván annak a szívós harcnak hatása alatt állott, melyet a pápaság a császársággal vívott. Kell-e erősítgetni, hogy ez a küzdelem nemzetközi jellegű volt? Hiszen az «egy akol, egy pásztor» igéjének megvalósítására törekvő két hatalom voltakép a

világuralomért viaskodott és volt idő, a mikor Fernando de Acuña spanyol költő egyik szonettjében V. Károly császárt már mint ennek jövőendő megalapítóját dicsőítette, azt zengvén róla, hogy az ő kora lesz az, a melyben

Un monarca, un imperio y una espada¹

fog uralkodni.

A történelmi folyamatoknak szoros összefüggése az irodalmiakkal már ez esetben is nyilvánult. Így a császárság és pápaság harca reakcióképen a nacionalizáló erő ébredését segítette elő és közvetve hozzájárult a nemzeti öntudat erősítéséhez s e révén a nemzeti irodalmak kialakulásához. A keresztes hadjáratok ugyanilyen eredménynyel jártak. A szent sír meghódítására «európai» keresztyének indultak el, a kik az egymással való érintkezés után nemzetiségükre eszméltek és mint francziák, spanyolok, magyarok kerültek vissza hazájukba. Ez is mutatja, hogy a történetben épp úgy, mint az irodalomban, a «nemzeti» és a «nemzetközi» egymásra van utalva és hogy minden nemzetközi erőnek forrása a nemzetiben rejlik.

A középkortól kezdve napjainkig Európában közös vallási és politikai áramlatok uralkodtak és közös irányzatok hatása alatt állott és fejlődött az irodalom is. «Sajátságos, mondja Carlyle, hogy az egész Európa mennyire hasonlít egy- és ugyanazon ország megyéihez, ugyanazon befolyások alatt állva s azokon osztozva, a keresztes háborúk vagy még régibb idők óta.² Szóval az «európai irodalom» nem új keletű fogalom és nem az az «európai szellem», sem a mely benne nyilvánul. Európai könyvek — kifejezés, melyet Nietzsche szeretett használni — már régóta voltak, sőt megtalálhatók volnának már a múltban is az alapkövei annak az irodalmi dolgokban ítélkező «európai törvényszéknek» is, a melyről Sainte-Beuve emlékezett meg.

*

Az «európai litteratura» nem jelenti tehát az egyes európai irodalmak egyszerű sommázását, hanem az úgynevezett nemzeti

¹ «Egy fejedelem, egy birodalom és egy kard.»

² Scott Walter, ford. Baráth Ferencz (Olcso Könyvtár, 49. l.)

irodalmak bizonyos magas szempontokból való összefoglalását, főleg azt a viszonyt tartván szem előtt, a mely az egyes nemzeti irodalmak között a historiai érintkezés révén kifejlődött. A mely irodalom nem vett részt ebben az érintkezésben, az eo ipso kimaradt az európai litteratura köréből. A legtöbb nemzeti irodalmat azonban a kölcsönös hatások lánczolata fűzi egymáshoz és épp ezért bizonyos solidaritás áll fenn közöttük. A magyar irodalom története is összefonódik az «európai litteratura» kialakulásával és történetét csak úgy ismerhetjük meg helyesen és teljesen, ha a többi irodalom evolúciójához mérjük. Az egyetemes összehasonlító irodalom értéke éppen abban van, hogy az egyes irodalmak egymáshoz való viszonyának tisztázása révén magukat az egyes irodalmakat is új világításba helyezi. Ebből következik, hogy a magyar irodalom is csak a többi európai irodalommal való összefüggésében ítéltető meg igazán, a mi egyébként minden más litteraturára is áll. Ha nemzeti culturánkat csupán önmagában akarjuk elemezni, egy még pedig meglehetősen szűk szempontra helyezkedünk és tökéletlen képet kapunk róla. Európai szempontból áttekinteni a magyar irodalmat voltaképen annyi, mint szellemi fejlődésünket az egyedül helyes perspectivából vizsgálni, a honnan nemcsak másképen, hanem jobban láthatjuk és ítéltetjük meg történetét.

«Európai irodalom» már volt, a mikor a nemzeti irodalmak még embrióban szunnyadtak. Az ókor civilisatióján a görög, majd a római géníustól átalakított hellén műveltség uralkodott: mindkettő igazi európai, sőt világirodalom volt. A középkorban az európai cultura egységét a keresztyénség adja meg, a melyet csak a reformatió fog megbontani; de azért, noha a biblia az uralkodó, a görög-római műveltség reminiscenciái még élnek a lelkekben. Sőt a római birodalom szétmállása után is, a mikor az európai népek már kezdenek öntudatra ébredni, kísért a classicismus szelleme, a mit bizonyít az, hogy a virágzásnak indult nemzeti irodalmakat a renaissance latinosító áramlata mind magával sodorja és hogy csak lassan és fokozatosan emancipálódnak az ujjászületett ókor varázshatalma alól. De közös eredetük kapcsolatai a századok folyamán nem szakadtak szét és mai napig is meglátszik mindannyiukon, hogy a biblia

révén a keresztyénségben és a classicismus révén az ókori culturában gyökereznek.

Európa irodalmainak együvé tartozandósága nyilvánul abban, hogy nemzetivé különülésük után is csak egy litteratura szab irányt valamennyinek és gyakorolja a hegemoniát fölöttük. Így a renaissance alkonyata után a XVI. században az olasz irodalom uralkodik az európai irodalmakon, a XVII. században a spanyol litteratura uralkodik Európában, a XVIII. században a franczia szellem géniusa ragyogja be egész Európát; aztán az angol, majd a német szellem lesz urrá az európai irodalmakon. Itt csak az öt nagy modern irodalom egymás közti helyzetét vettük figyelembe, különös figyelemmel arra, hogy az európai irodalom evolutiojának vonalai hol érintik a mi irodalmunk történetét.

De illetéknép az európai irodalmak viszonyát az európai irodalomhoz csak történeti szempontból határoztuk meg. Aestheticai értelemben az «európai» fogalmát még nem tisztáztuk. Mindazonáltal már a történeti meghatározásnak is igen fontos szerep jut az európaiság aestheticai fogalmának kialakulásában. Egy irodalmi alkotásról azt mondani, hogy «európai», ma és régen is nemcsak azt jelentette, hogy egész Európában el van terjedve, hanem főleg azt, hogy az illető irodalmi alkotáshoz nemzetiségű különbség nélkül minden művelt európai hozzáférhet, azt megértheti és élvezheti. Az európai elterjedtség és európai hozzáférhetőség azonban még nem merítik ki teljesen azt az értelmet, melyet az európaiság fogalmához ma fűzünk; napjainkban ez a kifejezés «európai»: bizonyos aestheticai értékelést is jelent, körülbelül azt, hogy a szóbanfogló írásmű maradandó becsűnek ígérkezik. Mivel azonban a qualitasok a melyeknél fogva egy mű vagy egy egész irodalom hozzá tudott férkőzni nemcsak a honfitárs, hanem minden európai ember lelkéhez, magától értetőleg túlnyomóan aestheticai tulajdonság, egy mű európai sikere bizonyos mértékben már garantiát nyújt irodalmi értékének szempontjából is.

Voltaire éppenséggel az universalitást tekintette a lángész fokmérőjének; nem találkozik-e, mondá, az erdélyi, a magyar, a kurlandi a spanyollal, a francziával és angollal Vergilius és Horatius csodálatában? Ezek a nagy írók szerint minden

századhoz szólnak, míg Dante csak a XIII. és Milton a XVII. századé; az egyik csak angol és a másik csak olasz. Hogy Voltaire ez ítéleteit a következő nemzedékek revisiója mennyire módosította, most itt figyelmen kívül hagyjuk, azt is csak a curiosum kedvéért említjük meg, hogy Shakespearet sem tartotta «universalis lángésznek»: «Mit ér az, írta egy angolnak, a ki Shakespearet dicsérte neki, hogy egy drámaírónak genieje van, ha egyetlen darabját se lehet a világ minden országában játszani?»

Az európainak az örökbecsűhöz való viszonyát képletesen könnyen szemléltethetjük. Ha az, a mi egy időben európai volt, a századok folyamán is fenn tudja tartani európaiságát... ad infinitum: akkor az örökbecsű. Matematikailag e meghatározásnak olyan számtani haladvány felelne meg, a melynek állandó tagja egy adott időben európai mű a volna; ha az európai értéket d fejezné ki, akkor az a -hoz a d -nek olyan, a végtelenbe nyúló sora volna hozzáadandó, a melyeknek összege az abszolút értéket eredményezné. Concrétebben szólva, örökbecsű alkotás az olyan, a mely nemcsak bizonyos korú emberiségnek, hanem a mindenkori emberiségnek szól. Mint Carlyle mondja: «A bivalybőr-öv s a felöltőknek és ruháknak minden neme mulandó; egyedül az ember örökké való. Az, a ki ebbe mélyebben hatolt be mint a többiek, tovább fog emlékezetben maradni mint azok; a ki nem, az nem».¹ Persze a gyakorlatban már sokkal kényesebb feladat valamely mű értékét sub specie aeternitatis megállapítani, mert hiszen a jövő korok véleménye megczáfolhatja a mienket. Az úgynevezett objectív kritika híveit ez a körülmény nem hozza zavarba, mert szerintük az az írásmű, a mely a művészet változhatatlan kanonjainak megfelel, örökbecsű marad. Mi azonban azt hisszük, hogy minden értékelés viszonylagos, a melyben a subjectivismusnak nagy szerep jut. Ezért az «európai»-t sokkal szerényebb igényű értelemben használjuk, mint minőt a «classikus»-nak vagy pláne «örökbecsű»-nek tulajdonítanak.

A «nemzeti» és az «európai», noha semmikép sem össze-

¹ Scott Walter, Olcsó Könyvtár, 74–75. l.

férhetetlenek, mégis olykor szembeállíthatók egymással. Általában el lehet mondani, hogy mennél inkább nemzeti valamely irodalom, vagyis mennél inkább érzi rajta a földnek íze, a melyből kinőtt, annál kevésbé van esélye arra, hogy európaivá legyen. Nagyon tanulságos e szempontból egybevetni például a francia irodalmat a mienkkel.

Mi jellemzi a francia irodalmat? Hogy mindenkor az egyetemes emberiségnek szólt és nem tűzött maga elé particuláris nemzeti célokat. A francia cultura független volt a politikától és a semleges «raison» éltette. A francia irodalom azért van az egész világon elterjedve s alkotásait az egész művelt világon azért értik és élvezik, mert a francia írókat mindenkor az a szempont vezette, hogy ők az egész világ számára írnak: innen litteraturájuk nemzetközi, illetve kosmopolita jellege. Ezért lett a francia irodalom kidomborodó sajátága a sociabilitás is. Rövid idővel a forradalom kitörése előtt, Rivarol joggal írhatta: «Úgy látszik, eljött az az idő, hogy francia világról épp úgy lehet beszélni, mint egykoron római világról és a philosophusok, a kik fájdalommal látták, hogy a politika különböző érdekei folyton elválasztják egymástól az embereket, most örömmel veszik észre, hogy egy nyelv hatalma alatt a világ minden részéből egy köztársaságba tömörülnek». Ez a «francia világ» irodalmilag most is fennáll és uralmának alapjai egyetemes jellegén nyugszanak. Sokban, de nem mindenben van igaza Kemény Zsigmondnak, a mikor a francia irodalom európai hatását csak a stilusnak tulajdonította. «A francia kísérleteknek legveszélyesebb propagandistája a finom, az elmés, a könnyű, a leigéző irmodor. Ha e tulajdontól meg lehetne fosztani a francia könyveket, igen hihetőleg hamar és örökre megszűnnék a francia nemzet európai befolyása».¹

Mi viszont a magyar irodalom sajátlagos jelleme? Melyek azok a specialis jellemvonások, a melyek litteraturánk minden alkotását — a legrégebbitől a legújabbig — közösen jellemzik és minden más irodalom termékeitől megkülönböztetőleg elválasztják? Melyek azok az egységes vonások, illetve tulajdonságok, a melyek például Apáti *Feddő énekétől* Jókai *Új földes-*

¹ *Élet és irodalom.* 91. 1.

uráig minden magyar irodalmi terméket egymáshoz kapcsolnak és minden más idegen irodalom alkotásaitól jellegzetesen megkülönböztetnek? Általánosan elfogadott vélemény, hogy a magyar irodalom uralkodó jellemvonása a hazafiság. Litteraturánk legősbibb termékeiben épp úgy mint a legújabbakban — ez alól csak korunk magyar irodalma látszik kivételnek — mindenütt megtaláljuk a magyar földhöz, a magyar hazához, a sokat szenvedett magyar nemzethez való szeretet és aggóató ragaszkodás kifejezését. Ha a francia irodalom jellegének vizsgálatakor azt mondhattuk, hogy a francia cultura és a francia politika útjai külön utakon jártak, a magunk irodalmának jellemző vonásait keresve, épp ellenkezőleg azt tapasztalhatjuk, hogy a magyar irodalom egy úton járt a magyar politikával és épp azért kidomborodó sajátága hazafiasságában rejlik. «Egyetlen európai nemzet lyráján sem rezdül meg annyiszor a hazafiság húrja, mint a magyarén», mondja Gyulai¹ és e jellemzést bizvást alkalmazhatjuk az egész magyar irodalomra. Szakadatlan küzdelmeink külső- és belső ellenségeinkkel korán kifejlesztették az erős nemzeti érzést, a melynek megszilárdulására főleg a mohácsi vész volt nagy hatással. Nemcsak költőink, hanem íróink, sőt tudósaink és politikusaink is szükségét érezték annak, hogy hitvallást tegyenek hazaszeretetükről, a mikor írtak. Kötelességüknek tartották, hogy nemzetüknek használjanak irodalmi működésükkel; innen van, hogy egész irodalmunk alaphangja a mély hazafiság, az erős nemzeti érzés.

Kétségtelen, hogy ez az érzés remekműveket sugallt más irodalmakban is. De nálunk a hazafiság, ha lehet így mondani, létkérdés volt, a mely kitörülhetetlenül rányomta bélyegét a magyar irodalom minden termékére. Az európai népesaládók között a magyar — mint Vörösmarty éneklé *Zrinyijében* — «elszakadott, testvértelen ága nemének»; nyelve, ha rokonságban van is a finn-ugor nyelvekkel, a melyek maguk se világnyelvek, nem kapcsolódik az úgynevezett nyugoti nagy nemzetek nyelvébe és irodalmába. Amúgy is el zígatelt nemzetközi helyzetünket ez a körülmény még szembetűnőbbé teszi.

¹ Vörösmarty életrajza, 192. l.

Bármennyire fog is a magyar irodalom reagálni az európai eszmearamlatokra, az a tény, hogy a magyar nyelv nem tartozik a román, de még az indo-germán nyelvcsaládhoz sem: bizonyos mértékig mégis kizökkenti irodalmunkat az egyetemes cultura fejlődésének medréből.¹ Milyen előnyös helyzetben voltak például az újkori román irodalmak a görög-római műveltséggel szemben! Valósággal örökölték ennek dús kincseit és csak gyarapítaniok kellett őket. A francia, az olasz, a spanyol nyelv a lingua latina vulgara-nak leszármazottjai és irodalmaiknak egymásra való hatását a nyelv eleven kapcsolata is elősegíti közöttük. Nálunk is divatozik a latin nyelv, sőt talán nagyon is sokáig divatozik, de ehhez nemzeti irodalmunknak vajmi kevés köze van. Igaz, hogy Dante is latinul írt és Petrarca is, de ugyanez a Dante egy csapással megteremtette nemcsak az olasz nyelvű irodalmat, hanem azt már a XIII. században oly magaslatra emelte, a melyre a századok még most is szédülve néznek. Azonban az, hogy Olaszország költészetének fénykora Dante, Petrarca és Boccaccio révén már úgyszólván a középkorban köszönt be, noha európai hegemoniára az olasz irodalom csak a XVI. században jut, legfőbb magyarázatát abban találja, hogy az olaszság a régi római culturának legközvetlenebb folytatója volt.

Hogy irodalmunk lassabban és a többi európai litteratúrával szemben elkésve fejlődött, annak oka, a politikai viszonyokon kívül, kétségtávol abban is keresendő, hogy minket semmiféle rokonsági kapocs nem fűz a román nyelvcsaládhoz és a román culturához. Bizonyos mértékig vonatkozik ez a germán és a szláv irodalmakra is. A reformationnak irodalmi szempontból épp azért volt döntő jelentősége, mert megtörte az eladdig egyedül uralkodó román vagy ha úgy tetszik, latin szellem hatalmát.

Bármiként legyen is, a magyar irodalom izoláltságának

¹ Annak a ténynek, hogy «a magyar nemzet későbbben lépett a polgárosult népek sorába, mint az oroszok kívül bármely más Európában s hogy több csapásnak volt keletéről kitéve, a mely újra meg újra visszavetette», politikai életünkben nyilvánuló hatását Pulszky Ágost helyesen emelte ki *Pázmány Péter*ről írt monographiájában. (*Olcsó K.*, 6. és köv. l.)

főoka bizonyára túlon túl kifejezett hazafias jellegében rejlett. De szemrehányást tenni irodalmunknak azért, hogy par excellence hazafias irodalommá fejlődött, annyi volna, mint rosszalni a természetes fejlődés törvényeit. Minden irodalom olyanná alakul, a milyenné alakulnia kell — azaz a minővé a benne visszatükröződő néplélek — saját és milieubeli saját-ságai-val egyetemben — teszi. Hogy az európai irodalmi hegemonia elérésében ez gátló körülményül szerepelhetett, az alig kétséges.

A nemzetitől az európaihoz, sőt az örökbecsűhöz legbiztosabban a lángész, vagy mondjuk, a nagy egyéniség vezet. Ha jöhet idő, a mikor az egyes népek ethnikai saját-ságai a nemzetköziség hatása alatt el fognak enyészni és az összes nemzeti irodalmak, még a nyelv különbözőségének fenn-tartása mellett is, csak egy nagy európai vagy kosmopolita irodalmat fognak alkotni, a nagy egyéniségek nem fognak megszűnni feltűnő differentáltságokat létesíteni, a mint hogy a kivételes lángelméknek eddig is sikerült túlemelkedni szűkre szabott nemzeti határaikon. Petőfi példája fényesen bizonyítja, hogy a genie révén mint lehet a legnemzetibb író is európaivá. Nincs magyarabb költőnk, mint Petőfi; — a magyar irodalom, a magyar költészet legmélyebb és legállan-dóbb alaphangjának, a hazafiasságnak nálánál m:ragadóbb kifejezést költőink között bizonyára senki sem adott — és mégis, akár eredetiben, akár fordításban olvassuk költeményeit, el kell ismernünk, hogy az ő költői szavára lehullanak a nemze-teket elválasztó korlátok. Mert tősgyökeres magyarsága mellett Petőfi megérezte a mindenkori emberiség eszméit és maradandó kifejezést tudott nekik adni...

A midőn európai távlatból vázoljuk irodalmunk ké-pét, nem czélunk új tényeket felfedezni, csupán új szem-pontból óhajtjuk a magyar irodalom ismert jelenségeit meg-vizsgálni, illetőleg ezeket az európai irodalom keretébe be-illeszteni. Ez a keret nem mesterséges, mert az európai nagy irodalmak fejlődési vonalai maguk rajzolják meg. Mathe-matikai pontosságú határmegállapításokról természetesen nem lehet szó, mert semmi sem volna veszélyesebb, mint az irodalomtörténeti fejlődést szoros időbeli korlátok között

lefolytnak elképzelni. A hatások keresztül-kasul ágaznak az irodalmakon és felette nehéz az összekötő szálakat kibogozni; az egyes irodalmakat európai szempont alá rendelvén, elősegíthetjük a kapcsolatok megállapítását, noha ebben is a legnagyobb óvatossággal kell eljárunk.

Az egyes irodalmak közt fennálló érintkezésnél és solidaritásnál fogva szinte természetes, hogy irodalmunk is úgyszólván kialakulása óta a körülte lezajló kulturális áramlatok hatása alatt állott. «Európailag és nemzetileg fejlődünk Szent Istvántól mostanig».¹ Röviden: hazánk Európa szellemi iránytűjének mozgásait majdnem állandóan követte, noha specifikus jellemét a külföldről jött irodalmi irányok átérzésében és átértésében fejlődésének arányában mind hathatósabban érvényesíteni tudta.

Mi vázlatunkban a magyar irodalom fejlődési mozzanatai közül főleg azokat érintjük, a melyek a nagy európai eszme- és érzésáramlatokkal kapcsolatcsak. Az idegen hatásokra is súlyt vetünk, de csak ott, a hol ezek az európai irodalom fejlődésében való részvételünk igazolására szolgálhatnak. Legtöbbször be kell érniünk azzal, hogy irodalmunk egynémely jelenségének az általános irodalmi evolúcióhoz való viszonyát csak jelezzük és egy-két példával illusztráljuk; gyakran a kapcsolatoknak éppen csak a körvonalaít rajzoljuk meg, a melyek helyenként még kiigazításra szorulnak; itt-ott az adott keretek is esetleg még jobban kitöltendőek. Fejtegetéseink során természetesen különös figyelemmel voltunk irodalmunk azon vezéralakjaira, a kik a műfajt, a melyben kiváltak, európai színvonalra emelték. Ilyképen litteraturánk helyét az európai irodalomban két szempontból igyekeztünk megvilágítani: történeti és aesthetikai szempontból.

¹ Kemény Zsigmond: *Élet és litteratura*, 113. l.

II.

Hogyan kapcsolódik a magyar irodalom fejlődése az európai irodaloméhoz.

A magyar irodalom evolúciója az európai irodalom fejlődésének nagy vonalaival kapcsolódván össze, főbb phasisai legvilágosabban úgy jelölhetők meg, ha az egyetemes irodalomtörténet tagozódását kíséreljük meg feltüntetni.

Egy európai irodalomtörténet anyagát — Brunetiére felfogása szerint — a következőkép lehetne csoportosítani. Az első nagy fejezet a középkor irodalomtörténetének volna szentelendő; a második nagy fejezet a renaissance-nak szólna. Az után következnek az olasz, a spanyol, a francia, az angol és a német irodalmaknak európai szempontból való tárgyalása, mert ez irodalmak egymást felváltva gyakorolták a hegemoniát az egyetemes irodalomban.

A mi már most a magyar irodalomnak ehhez a kerethez való alkalmazkodását illeti, a történelmi fejlődés azt mutatja, hogy litteraturánk eleinte a nagy európai cultur-közösségek részese volt, majd az egyes, suprematiára jutott irodalmak vonzókörébe esett, a XVIII. század után aztán ismét egyes univesalis jellegű áramlatok hatása alá került. A középkor, a renaissance, majd az olasz, spanyol és francia irodalom európai uralma, hogy úgy mondjuk, egyetemlegesen tükröződik vissza irodalmunk történetében; de már a francia litteratura hegemoniájának idején, főleg Rousseau óta, az európai irodalomhoz való viszonyunk némileg módosul, a mennyiben a legújabb korban, főleg a XIX. században, több európai litteraturából származó, mondjuk combinált idegen szellemű befolyások érvényesülnek culturális életünkben.

Rousseau fellépése fordulópontot jelent az európai civilisatio történetében. Hatását számos írónk közvetlenül is megérzi, tekintet nélkül a műfajra, melyet művel. A sentimentalismus, mely az ő művéből kiindulva hatalmas áradattá erősödik, a magyar irodalmon is végigvonul és útját értékes alkotások jelzik. Általában a mit melancholiának, pessimismusnak vagy még népiesebben, «világfájdalom»-nak nevezték el,

azt Rousseau tette universalissá: az ő művei voltak ihlető forrásai a magyar túlérzékenységnek és sötét mélabunak, szóval a «magyar világfájdalom»-nak is. A sentimentalis-melancholikus költők Európaszerte mintegy megelőzik és előkészítik a romantikusok számára a tért, illetve termékenynyé teszik a talajt, a melyből a romanticismus fog kivirágozni. Præromantikusoknak nevezhetnők őket már azért is, mert műveiknek főbb jellemvonásai, újakkal bővülve és gyakran erősebben kidomborítva, mind mutatkoznak később a romantikusoknál, a kik időbeli sorrendben utánuk következnek. Mind a præromanticismus, mind a romanticismus nemzetközi jellegű, illetőleg a Rousseau kezdeményezte kosmopolitismusnak csak két különböző formája.

Nem egyik vagy másik irodalom uralkodó szerepét jelentik tehát irodalmunkban, hanem egy olyan áramlatét, a mely maga is nemzetközi hatásokból erősödött európaivá és bizonyos mértékig magyarrá is. Különösen áll ez a romanticismusra és különböző formákban való jelentkezésére irodalmai valamint politikai életünk terén. A realismus vagy naturalismus ugyancsak nemzetközi áramlatkép lép fel az európai irodalomban és így hat a magyar irodalomra. Az európai irodalomhoz való kapcsolatunk tisztázását tehát így foglalhatnók össze. A középkor, a renaissance, majd az olasz, spanyol, sőt részben a francia irodalom európai hegemoniájának korszakai egy-egy fejezetet alkotathatnának, sőt a renaissance és az olasz irodalom hatása a magyar irodalomban annyira összeolvad, hogy azt egy fejezetben tárgyalhatnók. A francia irodalom egyetemes uralma főleg Rousseau fellépése után már nem mutatkozik egymagában, hanem úgyszólván elegyedik az angol és a német szellem hatásával. Lehet mondani, hogy e három nagy irodalom befolyása együttesen érvényesül szellemi életünkben, a mi megegyezik a mindinkább erősödő nemzetköziséggel a romanticismusban, majd a realismusban való nyilatkozásával is. Azért tehát a francia, angol és német irodalom európai hatása a magyar irodalom fejlődésének szempontjából egy közös fejezet. Ugyanebben a fejezetben emlékezhetünk meg a skandináv, illetőleg északi irodalomnak uralkodó szerepéről a XIX. század végén.

III.

A középkori európai irodalom és a magyar irodalom.

A középkor irodalma egyetemes jellegű, mert javarésznélkü nyelve a latin; az összes európai népeknél egyaránt virágzik; főihletője az ó- és új-szövetség, noha hat reá a görög-latin classicismus; nevezetes hely jut benne a lovagi költészetnek is. Általában véve a középkor irodalma befejezett remekművekkel alig gazdagította a culturát, de a témáknak bő anyagát halmozta fel és az inspiratióknak olyan forrásait nyitotta meg, a melyekből a modern irodalmak sokat fognak majd meríthetni. A középkort a kusza barbárságból két eszme emelte ki: egy vallási, a mely az óriási székesegyházakat emelte és elszakította földjükről a népeket, hogy a szentföldre űzze őket; egy világi, a mely a feudális várakat építette és a bátor férfit vértelen odaállította földjére; emez a kalandos hőst, amaz a mystikus barátot producálta; az egyik az Istenbe való hit, a másik az önmagában való hit volt.¹ A középkori ember előtt két ideál lebegett: a hité és a lovagságé. A képet, melyet magának az életről és a természetről alkotott, e két ideál fénye ragyogta be. De e fénynek árnyai is voltak. A vallás bigotismusba tévedt, a lovagság pedig szertelen kalandkereséssé fajult. Ez vak engedelmességet követelt és elnyomta az értelmet; amaz a nyers erőt bálványozta és uralomra emelte az ököljogot. Az egyik a szolgaság útját egyengette, a másik bomlasztólag hatott a társadalomra.

A középkori ember primitív volt; a lélek bonyolult érzései ismeretlenek voltak előtte, de ha valamely eszme erőt vett rajta, az elhatalmasodott benne és túlzásokra ragadta. A megfontolást nem ismerte, nem analysált, csak hitt és cselekedett, de ezt aztán rendületlenül. És bár képes volt a legnagyobb energia kifejtésére is, gyermekkedély lakozott benne, a mely a természetfölöttit lehetőnek tartotta és vakon hitt a csodákban. Az irodalom: a lovagi és vallásos költészet természetesen kifejezte ezt a lelki állapotot, sőt visszahatván rá, erősítette is.

¹ Taine: *Histoire de la littérature anglaise*, I. köt., 156. l.

A hűbéri eszmék lassanként nálunk is tért hódítván, a magyarság a középkor feudális világába épp úgy beilleszkedett, mint a többi európai nemzet. A keresztyénség felvétele népünknek úgyszólván első európai ténye volt, mert e révén lépett be a culturnemzetek sorába. Világtörténelmi perspektívából hazánk helyzete viszonylagosan erős volt. Az Árpádok, a kik közt már nem egy felvilágosodott fejedelem akadt — gondoljunk csak a boszorkányokban való hitet törvénynyel eltiltó királyunkra, Könyves Kálmánra — négyszázéves uralkodásuk alatt megszilárdították a fennálló politikai, társadalmi és culturális intézményeket és ekként az országot nemcsak a nyugati rendhez idomították, hanem valósággal nemzetközi tényezővé emelték. Az európai eszme-áramlatok hatása alatt vett részt a magyarság színe-java a keresztes hadjáratokban is. Daliáink messze elkalandoztak az idegenben és mintegy a világjárás első bajnokaiul tekinthetők.

Nagy Lajos alatt, a mikor az ország eléri legnagyobb területbeli kiterjedését, hazánk európai szerepe még jobban kidomborodik; Nápolyban magyar kormányzó ül és a velünk daczoló olaszság sokáig megérzi vitézeink sujtó karjának erejét. Zsigmond alatt, noha ő első idegen házból származó uralkodónk, a ki alatt már Magyarország végzetes megoszlása is kezdetét veszi, a magyarság vezérlő szerephez jut. Mint a keresztyénség első fejedelme, Zsigmond király járt Párisban, Angliában, békét közvetített francziák és angolok között és döntően beavatkozott az akkori Európa nemzetközi életébe. Alatta Buda a német birodalom székvárosa lesz, a hol a király palotájában uralkodók, fejedelmek, főpapok, követek hódolatát fogadja. Gyakoriak a nemzetközi congressusok és az idegenforgalom olyan, a minőt az ős város sohasem látott.¹ A nyugati culturával való érintkezésünk közvetlenül nyilvánul abban, hogy a magyar ifjúság már a XII. században tódul a külföldi tanintézetekbe: Párisba, Bolognába. A tanulni vágyók már Nagy Lajos alatt nemcsak a régi híres olasz főiskolákat keresik fel, hanem elárasztják a bécsi és prágai egyetemeket is. A kor szellemének megfelelőleg a tanulás többnyire a hit dolgai körül forog, de Zsigmond ural-

¹ Acsády: *A magyar birodalom története*, I. köt., 570. l.

kodásának vége felé, az újkor hajnalán már a világi studiumok is tért nyernek: az egyház kezdi elveszíteni azt a feltétlen tekintélyt, a melynek századokon át örvendett.

A mi magát a tulajdonképeni középkori európai irodalmat illeti — nem a latin nyelvű kosmopolita jellegű egyházi irodalmat értjük — azon Franciaország uralkodik. Legkorábban a provençal költészet indul virágzásnak, a mely művelőkre és utánpótlókra talál Olaszországban, Spanyolországban, Németországban, Angliában, sőt Skandináviában is. A XII. és XIV. század közötti időszakban tehát úgyszólván egész Európa a francia lovagi költészetet uralja. Legmélyebb gyökeret a lovagi szellem Spanyolországban ver. Hispánia és a középkor nagyon egybeforrottak. A középkor a leghosszabb életű Spanyolországban volt és tradícióit is leghívebben Spanyolország őrizte meg; a vallásos rajongás és a lovagi hősiség túlzásai a szent Teréz és a Don Quijote honában érték el tetőpontjukat. Spanyolország nem fogja majd feltámasztani a középkort — mint mondani szokták — mert az mindvégig él benne, sőt elévülhetetlen érdeme marad, hogy e kor eszmevilágából meg fogja őrizni a legbecsesebb elemeket a világirodalom számára. De ha a középkori csodálatost a romanesk formájában és a lovagság erényeit a heroismus cultusa révén a spanyol szellem átalakító munkája avatja az egyetemes irodalom kincseivé a spanyol lovagregényben és drámában, az anyagot ezekhez a középkori francia eposokból és románokból meríti. Ámbár a chansons de geste-k és a kerek asztal románjainak kóbor lovagjai már rég feledésbe merültek, a mikor az Amadisok és utóbb Don Quijote révén meghódították a világirodalmat.

Olaszországban az igazi lovagi szellem nem talál termékeny talajra. Az érzelmeknek az a bensősége, a mely a provençal troubadourok szerelmes lelkét ihlette, hiányzik a könnyelmű és léha olaszokból. «A lovagság a maga ideális jelentőségében Olaszországban soha sem vert igazi gyökeret; pompás ünnepélyeket adtak, tornajátékokat rendeztek; a troubadourok módjára szerelmet tettek és az ő modorukban daloltak; de mindez csak idegen szokások felületes utánpótlása volt.»¹ Minket Olasz-

¹ Gaspary: *Geschichte der italienischen Litteratur*, I., 61.

ország lovagi költészete azért érdekel közelebbről, mert a középkorba visszanyúló gyakori érintkezésünk révén mi részben az olaszoktól vettük át a lovagi intézményeket. Valószínű, hogy Nagy Lajos, a ki az európai lovagvilág szokásait és jelvényeit ültette át a magyar katonai rendbe, az olasz lovagi szabályokat utánozta, bár nincs kizárva, hogy francia példák után is indult.

Magyar lovagi költészet nem volt, vagy ha volt, nyoma veszett. Míg a nyugati országokban a troubadourok az úri osztályból származtak, nálunk csak a nép rendjéből kikerült regösökről és lantosokról tudjuk, hogy dalt szereztek és énekeltek. Miről, kiről, azt nem lehet megállapítani, mert munkájuknak írott nyoma nem maradt. Pedig magyar lovagok voltak, olyanok, a kik már a keresztes hadjáratok alkalmából is bebarangolták a félvilágot és sok hősi tettet vittek véghez. Volt különösen egy hősünk, a ki az eszményi lovag minden attribútumával fel volt ruházva, a ki vitéz volt és vallásos, akár egy spanyol «caballero»: Szent László. Emlékét a magyar népmondák máig megőrizték,² de híre bejárta egész Európát és egy francia író benne kereste a világhírű Lancelot őstypusát.³ Hunyady János is mintaszerű középkori lovag volt, a ki ugyancsak világhírett tett szert a keresztyén Európában, de az ő emlékét is csak későbbi költőink örökítették meg.

A középkori európai irodalom ihletének másik dúforrásából, a vallásból fakadt magyar alkotások æsthetikai értéke meglehetősen csekély, noha stílus dolgában prózánk vallásos termékei nem maradnak mögöttes az e fajtájú latin íratok nyelvénél.⁴ A középkori embernek a csodálatosban való hitét, melyet a lovagi költészet is táplált, a vallásos irodalom csak fokozta. A lovagi és vallásos költészet közös elemei, a symbolumok és allegoriák is azért voltak olyan kedveltek, mert a titokzatoshoz és a természetfölöttihez való vonzódását elégítették ki. Nemzeti jellege a vallásos rajongásnak, a mely úrrá lett a lelke-

¹ Aczárdy: *A magyar birodalom története*, I. 484.

² Arany János: *Szent László füve*.

³ Burchard-Bélaváry: *Un chevalier hongrois à la cour du roi Arthur (Rue de Hongrie 1913 oct. és nov. 15.)*

⁴ Imre Sándor: *A középkori magyar irodalom stíljáról*.

ken, nincs; hiszen Jézus országa nem e világból való, lévén a keresztyénség nemzetközi sajátja. Mégis, ha a mi püspökeink váraiban, az apátságok udvaraiban és a monostorokban a külföldiekéhez hasonló érzés- és gondolatvilág uralkodott,¹ a magyar faj specialis jellemvonásai némileg már a keresztyénség szellemének assimilálásában is kifejezésre jutnak. Miként a francziát a «bon sens», a magyart józansága² megóvta attól, hogy a mysticismus ködéibe tévedjen. Különben is népünk, melyet idegen papok vezettek be a keresztyénség hitágazataiba, egy ősi nemzeti vallástól szakadt el és tudjuk, hogy az új hithez való alkalmazkodás nem ment símán, sőt a pogány szellem csak ismételt lázadások után adta meg magát teljesen. A pogány szellem erőszakos kiűrtása nemzeti szempontokból irodalmunknak talán nem is vált hasznára, mert bizonyára ősköltészetünk értékes csiráit semmisítette meg. Mégis a keresztyénség idegenből átlántált legendáival, vallásos elbeszéléseivel és szent mondaival az első irodalmi kapcsolatot létesítette közöttünk és Európa között. A magyar irodalom jellemző sajátja, a hazafiság, középkori culturánkban még alig tükröződik, noha a derék szerzetesek, a kik a vallásos íratokat nyelvünkre átírják, a szentek közé egy-két nemzeti vonást szőnek. Így Szent Erzsébet,³ Szent Katalin, Szent Margit, bár nemzetközi forrásból kapják attribútumaik legjavát, magyar szentekként jutnak a köztudatba, nem is szólva a legendák legfőbb ihletőjéről, Szűz Máriáról, a kit Magyarország védasszonyának tesznek meg.

De ha a középkori Európa irodalmi themái javarészt közösek és az egyes irodalmakban particularis vonások csak elvétve bukkannak fel, a nemzeti öntudat még sem hiányzott egészen az egyes népek lelkéből. Már a franczia lovagregényekben ráakadhatunk a nemzeti összetartozandóság érzésének nyomaira.⁴

¹ A hajdani monostori élet képét rekonstruálta Beöthy a *Magyar szépprózában* s Gárdonyi Géza *Isten rabjai* cz. szép regényében.

² Érdekes Tary Lőrincz esete; ő a vallás tanításaiban kételkedni mer, l. Acsády: *A magyar birodalom története*, I. 587.

³ *San Diego de Alcalá*-jában Lope de Vega mint magyar nőről emlékezik meg róla.

⁴ V. ö. Lavissee Ernőnek a Bédier *Les légendes épiques*-jeről írt akadémiai jelentését. (*Le Temps*, 1914 május 31.)

Danténál éppenséggel feltűnő a hazafias érzés ereje; gondoljunk csak keserveire, a melyekben hazája szaggatottságán siránkozik. A magyarság lelkében a nemzeti öntudat főleg a külellenségekkel vívott hosszú harcok folyamán erősödött meg. De hogy a faji érzés homályosan élt már a népünk lelkében, arra támaszul szolgálhat az a jellemző rajz, melyet Katona *Bánk bán*-jában adott II. Endre koráról.

Mindent összevéve azonban a magyar középkor irodalmi mérlege európai szempontból nem mutat fel számottevő eredményt.

De nem léphetjük át a középkor küszöbét a nélkül, hogy már most át ne pillantsunk a renaissance korába; tennünk kell ezt azért, mert noha a renaissance európai uralmának századában, a XV.-ben élt és 1505-ben halt meg az a nagy minorita szerzetes, a kiről meg akarunk emlékezni, Temesvári Pelbárt, mégis a középkor legtipikusabb képviselője volt. E világhírű «hítszónok, szentírásmagyarázó és scholastikus encyklopaedista», a mint őt Katona Lajos nevezi,¹ valóságos anachronismusként hat a Mátyás korában, a melyet a pogány humanismus ragyogványai tettek fényessé. Mert hisz a *Pomerium* szerzője esküdt ellensége volt azoknak a görög-latin íróknak, a kik szerinte az erkölcsi romlottság terjesztői voltak. Ámde a mi szempontunkból nem istentelen korát ostromozó latin nyelvű egyházi beszédei fontosak, — noha ezeket egész Európában olvasták — hanem az a körülmény, hogy a középkori magyar költészet páratlan gyöngyének, a *Katalin legendá*-nak, szerzőjéül is őt tartotta Szilády Áron. Időrendileg ez a mű szintén a XV. századba tartozik, sőt Riedl Frigyes szerint íróját, a ki «úgy látszik távol állott Mátyás olasz ízlésű udvarától», a renaissance lehellelte is érintette.² Katona Lajos kutatásai Szilády föltevését megczáfolták, de annyi igaz maradt, hogy a középkort megtestesítő szerzetes s a *Katalin-legendá* szerzője egy korban éltek s így az átmenet folytonos, a kapcsolat közvetlen. Az ő teljesen a középkorban gyökerező lelkének is kellett lennie egy titkos rejtekének, a hová az újkor napjának sugara be tudott hatolni...

HUSÁR VILMOS.

¹ *Katona Lajos irodalmi tanulmányai*, II. köt., 61. l.

² *A magyar irodalom főirányai*, 98. l.

ÉLMÉNYEK ÉS EMLÉKEK BAKSAY SÁNDOR ELBESZÉLÉSEIBEN.

Baksay elbeszélésein mély nyomokat hagytak élményei és emlékei. Termelésének aczélos búzája erős gyökérszálakkal kapaszkodik a valóság televényébe. Történeteinek legtöbbjét hozzá tudjuk fűzni a hagyománynak vagy a körülte folyó életnek egy-egy fonalához. Leleménye igen szegényes; jelessége első sorban előadásában van. Ez az előadás is minden jellemző sajátosságával arra utal, hogy mindig az élmények talajából fakadt az ihletés forrása az író számára.

Legtöbb elbeszélésének tárgyát ifjúkori emlékei között kedves Ormánságából hozta magával, abból a drávamenti gyönyörű kis tartományból, mely annyira szívéhez nőtt. Baranya délnyugati sarkát jelölik ezzel a török eredetű szóval, mely erdőséget jelent. Huszonhárom apró faluból áll s az egészeknek a lélekszáma sem éri el a tizenötezret. Sajátságos népe, úgy látszik, három elem összeolvadásából alakult: szláv őslakóit valószínűleg Ete vezér kunjai igázták le s ezekkel vegyült a később beszivárgó magyarság, mely sajátos elszigeteltségében ma is egészen külön, a környező vidékekétől eltérő nyelvjárást beszél s ez a mátravidéki palócz és a székely nyelvjárással mutat rokonságot. Maga Baksay nagyobb területet mond Ormánságnak: azt az 50—60 falut, mely Baranyának Szigetvártól Siklósig a Drávára dülő erdőségei, ligetei közt rejtőzik. Kicsiny falvak ezek, egyetlen utcácskából állanak s egynek sincs ezen felül a lélekszáma.

Gyermekéveit Oldon töltötte, hol atyja rector volt. Old azon a síkságon fekszik, mely oly bűbajos panorámát tár a nagyharsányi szép alakú, híres hegyről elmerengő szemlélő elé. Baksay egyik méltatója így festi e képet: «Megállva délen, a harsányi hegy fokán naplementekor, messze a hanyatló nap

aranyködében úszik fönt a Drávaszálen a fényben szikrázó síkon az Ormánság . . . Mintha ebből az arany ködből lépnének ki Baksay patyolatos leányai és tiszta fehér viseletű asszonyai . . . Innen hozhatta Baksay a maga levegős realismusát.

Oldról Menosokorra került atyja praeransnak. Itt a patakos Okorvölgy tárta ki előtte ígézö titkait: a primulákkal mosolygó erdőket, a rejtett kies völgyeket, csacska közlékenységgel csörgedező patakokat, melyekben tündöklő apró falvak mosogatják fehér lábukat, míg távolról nyájasan mosolyg rájuk a kies Baranya legmagasabb csúcsa: az örök Zengő.

A «fehérben járók berkes honának» gyönyörű vidékein élte le ifjúsága éveit s itt rakodott meg lelke mindvégig frissen megőrzött élményekkel és szemléletekkel. Később is ezekből merített. Kedves baranyai ligetei és magyarjai közül ugyan elragadta sorsa, de az illet perceiben képzelete szárnyán visszavisszajár közéjük s költői világának levegőjét mindvégig a baranyai rétek mezői töltik be friss illattal. Az Ormánság patakos mezői, bársonyos hegyei, sugárzó ormai, nyájas ligetei maradnak mindvégig legkedvesebb pihenő tanyái képzeletének s ezek szolgáltatják elbeszélései legtöbbszöréhez a háttérrel és a tájrajzi elemeket, melyeknek tiszta, éles körvonalait nem mossa el a múltba merengés köde. De elbeszéléseinek anyagát is nagyobbára ormánsági emlékei és élményei szolgáltatják. Talán egyetlen elbeszélése sincs, melynek tárgya tisztára költői lelemény. Már Dömötör János belelát alkotása módjába s észreveszi, hogy nem szeret sokat bízni képzeletére; ezért, mikor írásra ösztönzi, közöl vele egypár novella-tárgyat is s egyik alkalommal (1875 nov. 10.) ezt fűzi hozzájuk: «Ezeket csak azért írtam le kutyafuttában, hogy gömbölygesd a fejedben s ezekről majd jut neked eszedbe más, a mit meg te láttál, éreztél és éltél s a miknek megírása oly életszükség rád nézve, hogy (Baráth Feri theoriája szerint) meggebednél bele, ha meg nem írnád». Ő valóban csak azt írta, a mit látott, hallott és «élt» s tárgyainak ez az élményszerűsége szintén közrehat abban, hogy költészetének legjellemzőbb vonása becsületes, minden ízében erőttől és egészségtől duzzadó realismusa, de egyszersmind a művészi phantasián átszüretlen valóságnak minden nyereségtől és formátlanságtól való mentessége.

Nagyobb elbeszélései közül a *Nagymama karácsonyja* s a *csudálatos történet* a legteljesebb mértékben személyi élményekből: a maga életének gyermekkori emlékeiből sarjadt. A mély megindultság felhői s az aranyos humornak közülök ki-kimosolygó sugarai alatt folydogáló történet nem költött. A hősnő Baksay nagyanyja, Baksay József somogyszerdahelyi ref. lelkész felesége, ki csakugyan megjárta azt a keserves utat, mely egy falusi paplak idylli nyugalmaiból a férj vacantiába jutása, majd halála után öt gyermekével Csurgóra vezette a Deperdite varga kis udvari szobácskájába; de ide is elkísérte a hölcs és alázatos megnyugvás Isten akaratában. Dömötör Jánosnak meg is írta Baksay, hogy nagvanyjáról szól az elbeszélés. «Jelentem, hogy az öreganyám históriája már össze van gereblyélve» — tudatja vele 1875 nov. 8-án. Mikor Dömötör, túlságosan bölcsnek rajzolt voltuk miatt, kifogásolta Nádszál papné s a kis Ruharéz Pál alakját, erre vonatkozólag ezt írja neki Baksay: «Nagymamáról ne feledd el, hogy ő Virgiliust a talpa alá téve recitálta s ebben van az ő tudományos és életbölcsészeti apparátusának titka. Azt megengedem, hogy Ruharéz Pál túl a rendén okosnak van festve és poztóján a szabó parasztot nem hagyott, hanem a nagymama, az, János, comme elle faut».

Kifogásolta Dömötör azt is, hogy Talált Áron nem lakol eléggé s ezáltal nagyon rossz színben rajzolja Baksay az akkori egyházi és megyei törvényszékeket, mert nem fogatja velük pörbe azt, a ki egy matriculát elsikkaszt, hamis okleveleket gyárt stb. s mindezt köztudomásra jutott bizonyossággal cselekszi. Baksay a történet való voltaival védekezik: «Talált Áron börtönbe nem jutása nagyon is igaz. Szegény öregapám vacantiába is jutott miatta, — míg a gaz Horvát Ádám, kit Földváry bátyám leveléből ismersz, szárazon vitte el»

Igen érdekes, hogy Ákhábné történetéből trilógiát tervezett Baksay. Dömötör kifogásolta a vén Kikina sok diák beszédét, mint teljesen fölöslegest, a mivel olvasói felét elidegenítette a szerző. Erre Baksay ezt feleli: «A diák beszédek nem minden cél nélkül voltak odaszóve, mivel a trilogia 3-ik része azt magyarázná meg, hogy az öreg Kikina (a ki nem lenne más, mint az a nemes legény, a ki Ákhábnét hősülte) belső szükségességből beszélt úgy... Biz azt én is gondoltam, hogy

sok a diák beszédje neki; de én azzal festeni akartam az ő alakját». Hogy miként tervezhette a trilogia ez el nem készült harmadik részének meséjét Baksay, annak találgatása természetesen teljességgel kilátástalan vállalkozás, sötétben való tapogatózás volna.

A kis Ruharéz Palkóban kétségtelenül a maga csurgói diákkorát rajzolta, a boldog elégedettségéből az elmúlt nyomorúságra visszamosolygó humorral. Ez emlékek során a nagymama rajzába beleolvadt egypár részlet abból a képből is, melyet Kacsóh Lajosnak, első kedves tanárának, később belső-somogyi esperesnek feleségéről, Nyikos Katalinról őrzött emlékezete. Ezt a pár meleg sort írja róla egyik emlékezésében: «Jó öreg asszony! még most is érzem kis kezed nyomását. Olyan kicsiny, olyan fehér volt, és én mégis úgy tudtam tőle a leczkémet, mihelyt megsimogatta azt az én buksi fejemet!»

Patak banya szomorú történetét is ifjúkori emlékei között, az Ormánságból hozta magával s érlelte átérzése melegén, míg végül művészi formába önthette. A Drávafok mellett levő kis Bogdásán gyötrődött és menekült az igaztalan világ elől az igazságos Isten elé ez ártatlan, megkínzott, bús lélek. Maga Baksay utal erre sógorához, Hetessy Victor bácskossuthfalvai ref. lelkészhez 1874 febr. 21-én írt jóízű verses levelében, melynek tárgya egy névnapra utazás humoros leírása:

. . . Megy lelkesülten Bogdásán keresztül
(— A szegény Patak banya szelleme
Tekint le rá ott a vérző keresztürl,
Mely a falu tövében tűzve le.)

A hagyomány szerint Patak Istvánné a bogdásai harangzóznak volt a felesége, csábítója pedig a pécsi káptalan Köresönye-pusztájának ispánja. Arra a kérdésre, hogy él-e valami emlékezete ez eseménynek a bogdásai nép körében, Hetessy Victor ezt írja: «1871-ben, drávafoki lelkészkedésem idején még beszéltem olyan bogdásai öreg paraszttal, a ki szájhagyomány után épen úgy beszélt el, mint a hogy' Baksay megírta. A pécsi káptalan, annak Köresönye-pusztája, melynek ispánja volt az inquisitor nőcsábász: ma is úgy vannak, mint voltak. Egyszer mutatta is nekem Baksay, mikor nálam volt Drávafokon, a bogdásai határban azt a dombot, melyen valami megcsapatás történt».

Ez értesítést megerősíti Szívos Károly bogdásai ref. lelkész is. Részben idősebb híveinek emlékezése szerint, kik közül egyik-másik rokonságban is van a nevezetes Patak-családdal, részben írásos feljegyzések alapján a következőkben közli az elbeszélés anyagául szolgált eseményeket.

Bogdása a hitújítás idején három lakos kivételével egészen protestánssá lett. 1728-ban a lakosok forrongása miatt a magára maradt kath. pap jónak látta Bogdását elhagyni s Pécsre menekülni. Az így üresen maradt paplakot és templomot a protestánsok használatba vették s használták egészen 1747-ig, a templom erőszakos visszavételéig. A bogdásai öregek közt máig is élő szájhagyomány szerint a templom elvétele után a hívek magánházaknál gyűltek össze éneklésre és imádkozásra, s az éneklést, sőt az imádkozást is Patak Istvánné vezette, ki «nagyon, de nagyon szép asszony volt, hozzá még rajongó kálvinista s páratlan szép hangú énekes». A templom kulcsának átadása után öngyilkossá lett boldogtalan asszonyt Bogdása és Iványi közt egy határdomb alá hantolták. Ezt a dombot hivatalosan is *Patak banya dombja* néven írták be a falu birtokkönyvébe az 1808-ban történt felmérés alkalmával. A bogdásai gyülekezet egyik örege magával Baksayval is beszélgetett a dombról s a hozzá fűződő mondáról. «1880 körül Baksay Drávafokon lakó sógorát, nt. Hetessy Victor urat hosszabb időre meglátogatta. Egy napon Baksay és Hetessy kocsin hajtottak Bogdása felé. Ő meg (az öreg) Lakócsáról gyalogolt Bogdása felé. Mikor a papok kocsija elérte, nt. Hetessy úr a lovakat megállíttatta és őt, mint ismerőst kocsisa mellé ültette. B. e. Baksay beszélgetésbe ereszkedett vele s kérdezte tőle, hogy megvan-e még Bogdása és Iványi közt az a határdomb, a mely alatt nyugszik Patak banya...»

A tüskés szemöldökű bátyura, Csósz Péter, alakja azonban már Baksaynak csanádi lelkészsége emlékeiből szövődik be a történetbe; haragos tekintetével s kemény szavaival a csanádi magyarok közül lépett a lágyabb természetű s mézesbeszédű ormániaiak közé. Bárdos Benedeknek hívták modelljét s mikor Baksay eltávozott Csanádról, azt kérte tőle az öreg Bárdos, hogy ha meghal, ő temesse el. Baksay ezt megígérte, meg is tette s erről Dömötör Jánost ezekkel a sorokkal tudósítja 1874

okt. 14-én: «A mult hetekben, szept. 30-ika körül ott mentem el mellettetek, Csanádra. Egy jó öreg barátom, kit nevéről vagy a *Patak banyából* te is ösmersz — az öreg Bárdos Benedek, a «bátyura» meghalt, s — régi szerződésünk értelmében és végőhaja szerint — lementem elprédikálni».

Tifágómen, Tipiómen kedves története is ormánsági emlékeiből sarjadt. Fentebb említett verses levelében Vajszlóról szólva ezt írja:

— Egykor ottan Tipiómen éle,
Kinek *valaki* (élte hajnalán
— Kalandozván ifjú vidám szeszélye
Ébren és alva a szép Baranyán —)
Deákságáról szép regét regéle.

E szerint Tipiómen, a hét megyére híres itókapusztító pataki deák, komoly férfivá érvén, Vajszlón legeltette az Úr nyáját s védelmezte őket bölcseségével és bátorságával nehéz megpróbáltatások ellen. Pápai Textorius (Takács) János volt a neve s külföldi iskolázása után 1746-tól 1772-ig lelkészkedett Vajszlón. 1747-ben, midőn Berényi Zsigmond pécsi püspök és főispán el akarta foglalni a vajszlói kálvinisták templomát, nagy bátorsággal és okossággal vitára szállt vele. Párbeszédüket megőrizte az egyház anyakönyve s ennek világításában hitvalló hősként áll előttünk, ki nem csak a saját gyülekezetének, hanem a szomszédbeli papoknak is védelmezője, szószólója. Testvére, József, ki a nevellában Tifágómen nevet nyert, utrechti tanulása után somogyszerdahelyi pap lett. Nem költői lelemény *Jáhel* tárgya sem; ez is csakugyan megtörtént a Drávaszállás, Drávaszabolcs és Dázsonypusztá környékén.

A *Pusztai találkozás* hősében, Dombay Mátéban, legkedvesebb barátját, Dömötör Jánost rajzolja, ki irodalmi mentora is volt mindaddig, míg oly gyászos hamarsággal szét nem tépett minden köteléket, mely e világhoz fűzte. A Kisfaludy-Társaságban Baksaynak kellett volna fölötte emlékbeszédet mondani, de kilencz évig viaskodott feladatával. Kutatta s megjelölte Dömötörnek hozzá írt leveleiben azokat a nyomokat, melyek sejteni engedik lelkének a szörnyű elhatározásra ösztönző elborulását. A mint így újra meg újra átéli boldogtalan barátja sorsát, megindult szíve s meghatott képzelete kiszínezi előtte, hogy mily boldoggá válhatott volna e tragikus meredekre

csúszott életpálya, ha teljesülésre találtak volna azok a hő sóhajok, melyekkel leveleiben egy kis boldogság után esengett szegény Dömötör. Képzelete így lassankint idylli képek sorával fonja körül boldogtalan barátja alakját.

Dömötör lelkének meghasonlását főképen két ok idézte elő. Egyik — de erre e levelekben a leghalványabb vonatkozás sincs — egy gyermekkori barátnője iránt érzett vonzalma. Mikor a lánynak kérője jelentkezett, Dömötörtől kért tanácsot, s ez, nem akarván a maga bizonytalan jövőjéhez fűzni a szegény árva sorsát, azt tanácsolta neki, hogy menjen férjhez. A lány csakugyan így tett, de e lépés mindkettejük nyugalma feldőlt. Nem tudták feledni egymást. A menyecske fiatalon elhalt s Dömötör pályája itt mutatja az első fordulót a kétségbeesés felé. Ebből a kétségbeesésből képzeletében kiragadja Baksay, ki egyébként életében is igyekezett rábeszélni a házasságra barátját, s Junda könnyes tekintetét Ámbár Dína mosolyával feledteti. A másik ok az volt, hogy nem juthatott ahhoz az álláshoz, melyre szíve vonzotta. Előbb teológiai tanárság után vágódott; de visszatartották s így lett tanfelügyelővé. Ezt a lépését keservesen megbánta, s egyre elviselhetetlenebb nyűgnek érezte állását. «A sok megbánt dolgom között csak azt bántam meg igazán, — panaszkodik 1876 aug. 20-án — hogy tanfelügyelővé engedtem magam az istenek által változtattatni. Ha öngyilkossági hírek között azt olvasod, hogy Dunába ugrottam vagy gyufát ettem: ne hidd a lapoknak, hogy «reménytelen szerelem», «gyógyíthatatlan betegség», «zavaros pénzviszonyok», vagy a köznépi felfogásnak, hogy «tébolyodás» volt oka öngyilkosságomnak, hanem tudd meg és tedd közzé, hogy megbántam (és szégyeltem bevallani) tanfelügyelővé létemet. Hogy hol és mikor fogok belőle kilábalni: nem tudom, de hogy sokáig nem viszem: azt merem reményleni». Egy nyugalmas falusi lelkészlakba vágódik, szinte beteges epekedéssel. «Óh! hogy már erről is hegedült Szent Dávid! — tör ki belőle a reményevesztett élet keserősége 1876 decz. 10-én. — Az én édes anyámnak már nem lesz meg az az öröme, hogy pap fia legyen, pedig tudom, hogy a lelke is örülne rá!» A kétségbeesett lépés előtt Baksay képzelete visszarántja az örvény széléről, elviszi feledkezni egy nyugodalmas pusztai paplakba, megvalósítja jobb természetének ábrándjait abban a csendes hajlékban, melynek félhomályát

az Ámbár Dína mosolya sugárral szövi át. «Így született meg a *Pusztai találkozás* — írja ő maga Dömötör felett mondott emlékbeszédében. — És e rónákon ödöngő elbeszélésnek egymást keresztező ösvényein széltől befújt nyomok. Az ő nyomai. (A hogy' az ő boldogságra vágyó és méltó szíve szeretete volna jární az életet, ha az élet nem ő rá lett volna bízva.)»

A nemes-kondori atyafiság templóm-építésének módjában a luzsoki templom építésének emlékei csillannak föl, melyben ő is káplánkodott s melyet a 300 luzsoki hívó egészen a maga emberségéből, erejéből és kezemunkájával épített föl. Dombay Máté viselkedésében a tarhalmi küldöttséggel szemben Baksay egy öreg barátjának, Szőke Gábornak hasonló esete van beszöve. Szőkét a consistorium Nyékre rendelte ki papnak. A ref. egyházakban igen erős ellenszenv él az «adott» papok ellen; a nyékiek is tiltakoztak választójoguk kijátszása ellen. Hallván ezt Szőke, berontott a consistoriumba s mindenki ámulatára kijelentette, hogy nem fogadja el a nyéki papságot. Ehhez még a nyékiek kérelése s mindenféle rábeszélés ellenére is ragaszkodott, sőt a papi pályát is odahagyta s orgoványi kis birtokára vonult gazdálkodni.

Általában a legtöbb elbeszélése oly nagy melegséggel és közvetetlenséggel van elmondva, hogy ez világosan utal személyes emlékekből fakadt voltukra. Apróbb elbeszélései és rajzai is magukon viselik a nyomát annak, hogy élmény szolgáltatatta az anyagot hozzájuk. A *hajmagágó* paplakának rajzához a vonásokat, úgy látszik, a kisharsányi paplak élete adta. Ott barátkozott, szíveskedett vendégekkel és hívekkel Baksay kiszolgált nyájas kapitánya. Dömötör is megfordult e kedves körben, melyről ezt írja Baksaynak (1873 decz. 1.): «Kivált Kis Harsányban a paplakon lakó népség babonázott meg engemet: a katona bácsi (kinek mindenképen magyaráztam, de hiába magyaráztam, hogy ő a «Hajmagágó» kapitány bácsija. Nem olyan ideális alak ő, — úgy mond — hogy poéta kezébe kerülhetne!) meg a tisztelendő úr, meg az öreg kisasszony úgy hárman együtt . . . » Magában a papban, Hetessy Victor állítása szerint, két pap-sógorát, Hetessy Victort és Mészáros Jánost, akarta némileg kifigurázni s ez annyira sikerült, hogy az elbeszélés megjelenésekor az atyafiság két pártra oszlott; az egyik azt mondta: ez Viktor, a másik: ez János.

Több elbeszélésének egészen személyes természetű élmény szolgáltatta alapját. *A daru és a fecske* címűben azt a bosszankodását öntötte ki, melyet kelleténél tovább maradó látogatói miatt (majdnem mind ilyenre vált számára félórán túl) érzett. Egyik-másikhoz maga is odajegyezte, hogy való történet az alapja. *A kukoricacsószhöz* ezt írta: «Igaz történet, Gulácsyhoz rekomendáltam be», *Csuba Ferke redivirushoz*: «Ez az eset pedig nálunk történt meg». Egy vázlatban maradt elbeszélése után, mely egy falusi tanítónak a pesti állatkertben való szemlélődéseit s egy úri asszonyssággal a körülállók szörnyűködése közt beszédbe eredését és nyájaskodását mondja el, ezt jegyezte meg: «Az úri asszonyosság Klotild főhercegnő volt, a kaland elbeszélője pedig Kovács Jóska bácsi, felsőbaranyai praeorans».

Még azokat a nagyobb elbeszéléseit is, melyeknek anyagát jelentékenyebb részében a történet szolgáltatta, hozzáfűzi egy-egy selyemfonál ifjúkori emlékeihez. Egy kedves baranyai monda szálaiból szötte *Szentkirályi Kata* című hosszabb elbeszélését, melyet később kibővítve és átdolgozva *A király futása* címmel bocsátott közre. A *Dáma* magvát is egy egyszerű baranyai népdal szolgáltatta:

Lajos király lefordult a lováról,
Belebukott Csele patak árkába,
Csele patak tele szederindával,
Oda van a Magyarország királya.

Ez az igénytelen kis dal folyton foglalkoztatja képzeletét, vissza-visszatér munkáiban, a Csele-patak szederindája az országot rontó széthúzás symbolumává lesz képzeletében s lassankint kialakul belőle leghatalmasabb conceptiója. A művészi alkotásnak gyakori módja ez a gyöngyképződéshez hasonlatos folyamat. Az igazi művészt izgatja, nyugtalanítja themája, ha már egyszer megkapta a lelkét, s addig viaskodik vele, míg föléje nem kerekedik s a hosszú, küzdelmes út végén boldog megnyugvással nem tekinthet le a megvívott büszke magaslatról.

KÉKY LAJOS.

MISERICORDIA.

— Negyedik közlemény.¹ —

— A mi D. Frasquito jó állását illeti, azt hiszem, hogy az a levegőbe lóg.

— Az én időmben olyan fiatal ember volt, a ki fényesen élt. Jó állása volt, előkelő házakba járt s estéit a kaszinóban töltötte.

— Most szegényebbnek kell lennie a templom egereinél, mert az éjszakákat tudja hol tölti?

— Hol?

— Bernarda asszonyoság elvarázsolt kastélyában, a Mediodía Grande-utczában... az éjjeli szálláson, tudja?

— Mit mondasz?

— Ez a Ponte ott alszik, ha meg van a három hatosa, a mibe egy ágy kerül az első osztályon.

— Benina, te félrebeszélsz.

— De láttam, asszonyom. Bernarda jó barátnőm, ő adta multkor kölcsön a nyolcz tallért, tudja, mikor az utánvételes levelet kellett kiváltani s kifizetni a meghatalmazást, a melyet Rondába küldtünk.

— Igen... a ki mindennap eljött követelni a pénzét s nekünk a hátunk borsózott.

— Az, az. De azért jó asszony. Sohse ment volna törvény elé, ha fenyegetett is vele. Mások rosszabbak. Mert hát gazdag s a hat éjjeli szállásából negyvenezer tallérnál többet keresett, bizony asszonyom, azt mind betette a takaréka s a kamatokból él.

— Miket hall az ember. Milyen is a világ!... Hát visszatérve

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470., 471. és 472. számában.

Ponte úrra, a hogy' Andaluziában hívták, fájna látnom őt, ha olyan szegény, mint mondod . . . S jobb így, mert szenvedné a gyerek hírneve, ha egy ilyen rom, egy ilyen kabátos koldus helyett gazdag, bár öreg udvarlója volna.

— Meghiszem azt, — mondá nevetve Benina, mert kedélyes természete rögtön előbukkant, mielőtt az élet bajai kissé elpihentek. — Olyan öreg, hogy be kellene már balzsamozni . . . Szüksége van rá. De hamar, mielőtt elrohad.

Donna Paca vele nevetett egy kicsit erre a gondolatra, aztán a másik családról kért felvilágosítást.

— A fiút sem ma, se tegnap nem láttam, — felelé Benina; — de Julianna azt mondta, hogy mostanában úgy szaladgál, mint egy kengyelfutó, mert hirtelen sok gyógyszer-hirdetést kapott. Sok pénzt fog keresni s ujságot akar csinálni, a mik csak divatcikkek lesznek s beleteszi, például, hogy ez vagy az a holmi hol kapható. Az ikrek olyanok, mint a duda, de jó sok ennivaló is kell, mert a dajka hamar leül enni, de nehezen hagyja abba. Julianna azt mondta, hogy majd küld valamieskét a «disznóságból», a mit nagybátyja a nevenapjára küldeni fog, továbbá két pár cipőt, kiselejtezték az üzletben, a hol dolgozik.

— Igazán jó az a kicsike, — mondá Donna Paca méltósággal, — bár olyan közönséges, hogy nem egyezik és soha sem fog egyezni velem. Ajándékai sértenek engem, de hálás vagyok a jó-akarátért. Hanem ideje, hogy lefeküdjünk. Azt hiszem, már félig-meddig megemésztettem a vacsorát, készítsd elő az orvosságot egy fél óra múlva. Ma este nagyon nehezek a lábaim s alig látok. Szent Isten, ha megvakulnék! Én nem tudom, mi lehet ez. Hála az Istennek, jól eszem, de minden nappal gyöngüla látásom, a nélkül, hogy fájának a szemeim. Már nem virrasztok éjszaka, köszönet érte neked, ki helyettem mindenről gondoskodik s mikor felébredek, homályosan látok mindent s a lábaim mintha ólomból volnának. Kíváncsi vagyok rá, mi köze a rheumának a látáshoz? Azt mondják, sétáljak. De hová menjek ezzel az arczczal, tisztességes ruha nélkül, mikor minden lépésnél fél-nem kell, hogy találkozom valakivel, a kik más helyzetben ismertek, vagy azokkal a közönséges, gyalázatos népségekkel, a kiknek az ember tartozik valamieskével.

Ezt hallva Benina, eszébe jutott a legfontosabb, a mit mondandó volt asszonyának s mivel nem akarta az utolsó perezre hagyni, nehogy ezzel elrabolja álmát, megszólalt a lehető legtermészetesebb hangon, mielőtt a konyhát még elhagyták volna s miközben mindketten néhány tányérukat mosogatták, mert Donna Paca még ettől a piszkos munkától sem húzódozott:

— Jaj, igen, csak most jut eszembe . . . milyen fejem is van. Találkoztam Sr. D. Carlos Moreno Trujillóval.

Donna Paca elbámészkodott s kicsi hijján kiesett kezéből a tányér, melyet mosott.

— Don Carlos? Azt mondtad Don Carlos? S mi történt? Beszélt veled? Kérdezősködött rólam?

— Természetesen és olyan érdeklődéssel, hogy . . .

— Igazán? Jókor jutott eszébe ennek a fősvénynek, a ki látott nyomorba jutni, engem, felesége sógorasszonyát, mert Purita és az én Antonióm testvérek voltak, hiszen tudod . . . s még kezét sem nyújtotta ki utánam.

— Tavalý, éppen ma egy éve, mikor özvegyen maradt, küldött egy kis segítséget.

— Hat tallért! Szégyen gyalázat! — kiáltá Donna Paca, kifejezést adva haragjának, felháborodásának, megvetésének, mely a nyomor és szégyenkezés oly sok éve alatt összegyűlt lelkében — Pirulnom kell, mikor kimondom. Hát tallért s Purita egynehány rongyát, piszkos keztyüket, rongyos szoknyákat és egy esti ruhát, olyan régít, hogy talán még a királyné esküvője idejéből való. . . Mit érek azokkal a szemetekkel? . . . Na de mondd csak, találkoztál vele, hol, mikor?

— Félegykor lehetett. A Sebestyén-templomból jött ki . . .

— Tudom, hogy minden reggel templomból templomba megy vezetelni. Azt mondd, fél egykor? De hiszen akkor szolgáltad fel az ebédet Don Romualdónál?

Benina nem lett volna nő, ha zavarba jött volna ezért a rajtakapásért. Csaláshoz szokott agya és kitűnő emlékező tehetsége, melylyel vissza gondolt az előbbi hazugságokra, kirántották a bajból.

— Hát nem mondtam, hogy mikor az asztal már meg volt terítve, hiányzott egy salátás tál és gyorsan el kellett fut-

nom az Angyal-térre, hogy az Espoz és Mina sarkán megvegyem?

— Lehet, hogy mondtad, nem emlékszem. De hogy' hagyhattad ott egy pár percczel ebéd előtt a konyhát?

— Mert az a mafla szolgáló nem ismeri a járást s aztán nem is tud bevásárolni. Egy örökkévalóságig tartott volna s biztosan befőttes tálat hozott volna salátás' helyett... Én rohanvást mentem s azalatt Patros maradt a konyhán... a ki ért a főzéshez, elhiheti, ért hozzá annyit, mint én, vagy még többet... Egszóval találtam azt a vén szamarat, Don Carlost.

— De ha a Greda-utczából az Espoz és Mina sarkára akarsz menni, nem kell átmenni a Szent Sebestyén-utczán, hallod-e?

— Én csak azt mondtam, hogy onnan jött. Láttam arról jönni s toronyórát nézni. Éppen a boltban voltam. A boltos kiment köszönni neki. Don Carlos meglátott engem, megszólított...

— S mit mondott? Beszéld el, mit mondott.

— Hát... azt mondta, azt mondta... kérdezősködött a nagyságos asszony és a gyerekek után.

— Mit érdeklik azt a kőszívűt az anya vagy a gyerekek! Egy ember, a kinek harmincznégy háza van; azt mondják, Madridban, ugyanannyi, mint a hány éves volt Krisztus, sőt még egygyel több; egy ember, a ki vagyont szerzett szövet-csempészéssel, összejátszva a vámtisztekkel, megcsalva a fél világot, egy ilyen ember és most kedveskedni akar! Jókor, mondhatom! Mondd meg neki, hogy megvetem, hogy büszke vagyok a szegénységemre, hogy szegénységem gátat vet közénk... Hiszen ez nem közeledik a szegényekhez, csak számításból. Azt hiszi, hogy garasos alamizsnákat osztva s olcsón megszerezve magának a szegények imádságát, meg tudja csinálni azt oda fenn s kicsalni az örök üdvösséget, vagy pedig be tudja csempészni magát a mennyországba, annak adva ki magát, a mi nem, a mint behozott skót szöveteket és perkálnak vallotta be azt, a minek három hatos rőfje, hamis számlák, hamis igazolványok és hamis származási bizonyítványok segítségével... Megmondtad ezt neki? Mondd csak, megmondtad ezt neki?

— Nem mondtam ezt neki, asszonyom s nem is volt rá

semmi okom — válaszolá Benina, látva, hogy Donna Francisca túlságosan felizgatta magát s minden vére a fejébe tódult.

— Hát nem emlékszel már, mit csináltak velem, ő, meg a felesége, a ki éppen olyan hitvány volt. Mikor a bajaim elkezdődtek, ők felhasználták a szorultságomat, hogy hasznot huzzanak belőle. A helyett, hogy segítettek volna rajtam, még húzták a kötelet, hogy hamarabb megfúladjak. Látták, hogy tönkretesz az uzsora s nem ajánlottak kölcsönt kedvező feltételekkel. Megmenthettek volna s hagytak elveszni. Mikor látták, hogy kénytelen vagyok butoraimat eladni, megvették az aranyozott szalon székeket, a selyem függönyöket egy darab kenyérért... Lesben álltak s mikor veszve láttak, árveréstől fenyegetve, akkor... persze jelentkeztek, mint megmentők... Mit adtak nekem Tolentinói Szent Miklósért, a mely a sevillai iskolából való és férjem házának díszje volt, azért a festményért, a melyet ő az életénél többre tartott? Mit adtak érte? Huszonnégy tallért, Benina lelkem, huszonnégy tallért! Hogy a sarokba szorítottak egy könnyelmű órámban s én félholtan a félelemtől és aggodalomtól, nem tudtam, mit csinálók. Később mondta nekem egy úr a múzeumból, hogy a kép legalább kétezeröttszáz pesetát ér!... Láthatod ebből, milyen emberek! Nemcsak sohasem tudták, mi az igazi szeretet, de még a tapintatot is csak hirből ismerték. Mindenből, a mit Rondából kaptunk, körtét, barackot, almát, mindég nagy részét Purának küldtük. Ők egy dobozka édességgel viszonozták Antal napján s valami bazári csecsebecséével a születésem napján. Don Carlos olyan számító volt, hogy mindég abban az órában állított be hozzánk, mikor kávéztunk... s hogy megnyalta utána a száját! Hisz tudod, hogy nála csak mosogató vizet lehetett kapni. S ha együtt mentünk színházba, az én páholyomba, mindig úgy osztották be, hogy Antonio váltsa a jegyeket. Arról a szemtelenségről, hogy kocsimat minduntalan használták, nem is beszélek. Juthat eszedbe, hogy azon a napon, a mikor a székeladást végeztük be, akkor is egész délután benne ültek és Castellánában meg Retiróban kocsikáztak.

Benina nem akarta a beszéd fonalát elvágni közbeszólással és tagadással, mert tudta, hogy ha belebonyolódott ebbe a themába, jobb hagyni, míg elmondja minden ágát-bogát. Csak

mikor asszonya befejezte, egészen elfúladvá és kifogyva a szuszából, akkor mert megszólalni.

— Hát Don Carlos holnapra magához rendelt.

— Miért?

— Mert beszélni akar velem.

— Mintha látnám. Alamizsnát akár nekem küldeni... persze ma van a Pura halálának az évfordulója... Biztosan, egy nagy semmivel akar kirukkolni.

— Kitudja, asszonyom! Lehet, hogy megerőlteti magát és...

— Az? Már látom, hogy a markodba nyom pár pesetát vagy tallért s azt hiszi, hogy a miatt még az angyalok is leszállnak az égből és hegedű meg gitárpengés között dicsérik az ő jó szívét. Én a te helyedben visszautasítanám az alamizsnát. A míg megmarad nekünk a mi Don Romualdónk, megengedhetünk magunknak egy kis méltóságot, úgy-e Nina?

— Nem nagyon. Hátha megharagszik és azt mondja, teszem fel, hogy asszonyom büszke s mit tudom én még mit.

— Hát mondja s vajon kinek mondhatná?

— Magának Don Romualdónak, hisz jó barátja. Mindennap meghallgatja a misét s utána trécselnek a sekrestyében.

— Jó, tedd, a mit akarsz. Mindenesetre beszélj el Don Romualdónak, hogy kicsoda Don Carlos, hadd lássa, hogy a mostani alázatossága csak új keletű. Végre is, tudom, hogy nem fogsz rosszul viselkedni s majd elmeséled holnap, mit tudtál kivásalni a látogatásból. Na, avval ugyan nem megyünk sokra.

Még egy kissé beszélgettek. Beninának sikerült végét vetni a beszédnek, kikerülve a feleletet vagy engedékeny választ adva. De az asszony mégsem tudott elaludni s a cseléd még kevésbbé. Az éj nagy részét avval töltötte, hogy haditerveket kovácsolt a holnapi napra, a mely kétségtelenül nagyon nehéz lesz, ha csak az a szerencse nem éri, hogy Don Carlos egy halom tallért dugja markába... A mi nem is olyan lehetetlen.

XI.

A Sennor de Moreno Trujillo által megszabott időben, egy percczel sem előbb, sem később, Benina becsengetett az Atocha-

utczai ház kapuján s a cseléd bevezette a dolgozó-szobába, egy nagyon elegánsan, egyöntetűen berendezett teremben. Nagy diplomata íróasztal volt a középén, rajta egy csomó könyv és írás. Nem olvasni való, hanem üzleti könyvek voltak, nagyon tiszták, nagyon rendesek. A fal közepét Donna Pura képe foglalta el, arany keretben, gyászfátyollal borítva. Mindenféle arczkép a falon, valószínűleg Don Carlos vejei, unokái. A nagy kép mellett, vagy inkább rajta, egy csomó koszorú függött, műrózsákból, ibolyákból, nárciszokból és hosszú fekete szalagok arany betűkkel, mint valami fogadalmi ajándék az oltár mellett. Felesége temetési koszorúi voltak azok és Don Carlos házában őrizte azokat, nehogy elpusztuljanak a temetőben a rossz időben. A kandalló felett, mely sohasem volt fűtve, óra állott bronz figurákkal, mely sohasem járt, nem messze tőle naptár a falon a tegnapi napot mutatva.

Fél percznyi várakozás után belépett Don Carlos csoszogva, fülig lehuzott bársony sapkában s házi kabátban, mely még öregebb volt, mint a melyet az utcán viselt. Ennek a kincsnek állandó viseletét megmagyarázza a kályhaktól és kandallóktól való irtózata, mert szerinte azok az okozói a sok halálzásnak. Mivel a kabát nem volt begombolva, Benina láthatta, hogy tiszta gallért, közelőket s vastag aranyláncot viselt, olyan fényűzés, melyet kétségkívül az évforduló ünnepélyessége követelt meg. Egy mérhetetlen koczkás zsebkendővel állandóan törölgette szemét és orrát, kétszer-háromszor nagyot tüsszentett, s látva, hogy Benina állva maradt, intett neki, hogy üljön le. Ő maga méltóságteljesen foglalt helyet a karosszékekben, mely az asztal kiegészítője volt, magas, faragott támlájú, mint egy imaszék a kóruson. Benina leereszkedett az egyforma székek egyikére, tölgyfa, puha zöld bársony ülőkével.

— Azért hívtam magát, hogy megmondjam...

Szünet. Don Carlos feje állandóan ide-oda mozgott, mintha nemet akarna inteni. Ez a tik-tak erősödött vagy majdnem szünetelt felindulása nagysága szerint.

— Hogy megmondjam...

Újabb szünet, mert nagyot tüsszentett. Megtörölte vörös karikás szeméit, rövidre nyírt szakállát, melyet csak azért viselt,

mert lusta volt borotválkozni. A jó ember, ki csak felesége kedvéért tartotta simán állát, ennek halála után a gyász más nyilvánulásait azzal tetézte, hogy még arczával is gyászolt, benővesztve azt fehér, fekete és sárga szőrszálakkal.

— Megmondjam magának, hogy Francisca azért van oly rossz viszonyok között, mert soha sem akart számadást vezetni. Jó beosztás nélkül nincs az a nagy vagyon, a mely ne koldussággal végződjék. Beosztással szegények meggazdagodnak. Beosztás nélkül a gazdagok...

— Elszegényednek. Úgy van, uram, — mondá Benina alázatosan, ki, bár jól tudta mindezt, úgy fogadta az axiomát, mint Don Carlos felfedezését.

— Franciscának mindig rossz feje volt. Mindig mondtuk a feleségemmel: Francisca, vigyázz magadra, így nyomorba fogsz jutni... Ő mégsem aggódott soha. Nem tudtam soha elérni, hogy felírja a kiadásait és a bevételeit. Hogy ő számoljon? Előbb megölette volna magát. S a ki nem számol, az elveszett. Képzelve, még azt se tudta soha, hogy mennyivel tartozik s mikor esedékes a fizetség!

— Igaz, uram, bizony igaz, — mondá Benina sóhajtva, látva az elkövetkezendő prédikációt.

— Mert nézze csak! Ha van öregségemre nekem és a gyermekeimnek tisztességes megélhetésünk, ha el tudok szeretett feleségem lelkiüdvéért egy-egy misét mondani: az onnan van, hogy üzleteimet mindig rendszeresen és áttekinthetően vezettem. Még ma is, az üzlettől visszavonulva, rendesen beirom napi kiadásaimat s nem fekszem le, míg mindent be nem vezetek a naplóba, aztán szabad perczeimben átviszem a főkönyvbe. Nézze csak, győződjék meg róla saját szemeivel, — tette hozzá fejét idegesen rázogatva. — Szeretném, ha Francisca hasznára fordítaná ezt a tanácsot. Még nem késő... Nézze csak.

Egyik könyvet a másik után vette elő s megmutatta Beninának, ki előrehajolt, hogy megbámulja ezt a számtani csudát.

— Figyeljen ide. Ide jegyzem be a háztartási kiadásokat. Semmit el nem felejték, még egy skatulya gyufát vagy a levélhordó borravalóját sem, semmit, semmit... Ebbe a piczikébe jönnek az alamizsnák s a mise-pénzek. Napi alamizsna ennyi,

havi alamizna ennyi. Később mindent átvezetek a főkönyvbe s ebből akármikor meg lehet állapítani, hogy mennyit költök s mérleget lehet csinálni... Gondolja meg csak, ha Francisca mérleget csinált volna, nem lenne ott, a hol van.

— Az bizonyos. Én mindig mondom is az asszonyomnak, csináljon mérleget, s írjon fel mindent, bevételt, kiadást. De ő már nem gyerek s nem tud új szokásokat fölvenni. De mégis valóságos angyal, uram, és nem szabad fennakadni azon, ha az ember segíteni akar rajta, hogy vezet-e számadást vagy sem.

— A megtérés sohasem késő, a mint mondják. Biztosíthatom magát, hogy ha Franciscánál csak a jó szándékot vagy az elhatározást láttam volna, hogy rendesen vezesse számadásait, módot nyújtottam volna neki, hogy rendbe jöjjön. De nagyon zavaros fejű, ismerje el, hogy nagyon zavaros fejű.

— Hogyne, uram, elismerem.

— Seszembe jutott... azért hívtam ide magát... eszembe jutott, hogy a legjobb ajándék, a mit annak a szerencsétlennek adhatok, ez itt.

Ezt mondva Don Carlos megragadott egy hosszukás, keskeny, vadonat új könyvet s maga elé tette, hogy Benina elvihesse. Egy napló volt.

— Lásza, — mondá a jó ember, lapozgatva a könyvben, — itt van a hét minden napja. Nézze, ezen az oldalon a Tartczik, a másikon a Követel. A kiadásokat részletesen kell beírni: szén, fa, olaj, stb. stb. Hát olyan nagy fáradtság, beírni azt, a mit az ember kiad s a mit bevesz?

— De az én asszonyom semmit sem vesz be.

— Paperlapapp! — kiáltá Trujillo a könyvre csapva. — Valaminek kell lenni, mert bármilyen keveset fogyasztanak is magok, ehhez több-kevesebb pénz kell. S a mit maga keres az alamizsnából, miért ne lehetne azt beírni? Mondja csak, miért ne lehetne azt beírni?

Benina haraggal vegyült száналommal nézett rá. De a harag erősebb volt, mint a száналom s egy pillanatig, csak egy pillanatig, kevés hiányzott hozzá, hogy megragadja a könyvet s Don Carlos fejéhez vágja. Visszatartotta haragját s hogy a könyvelés maniakusa észre ne vegye azt, erőltetett mosolylyal

kérdé: — Tehát a nagyságos úr beírja a garasokat, a melyeket a Szent-Sebestyén szegényeinek ad?

— Napról-napra, — válaszolta büszkén az öreg, folyton jobban ringatva fejét. — S megmondhatom, ha tudni akarja, hogy mennyit adtam három hónap alatt, fél év alatt, egy év alatt.

— Ne, ne fáradjon uram, — vetette közbe Benina s újból kedvet érzett rá, hogy fejéhez vágja a könyvet. — Elviszem a könyvet, ha akarja. Az asszonyom nagyon hálás lesz és én is. De nincsen otthon sem tollunk, sem czeruzánk.

— Az égre is! Hát melyik házban nincs, bármilyen szegény legyen is, író-felszerelés? Alá kell írni valamit, ki kell számítani valamit, fel kell jegyezni egy nevet vagy címet, hogy el ne felejtsek... Fogja ezt a czeruzát, már meg is van hegyezve, vigye magával, s ha lekopik a hegye, meg lehet hegyezni a konyhakéssel.

S e mellett Don Carlos nem beszélt semmi tényleges segítségről, jótékonyságát a könyv ajándékozására szorította; ez volt alapjául szánva a Donna Francisca Juarez elhanyagolt gazdasága rendbe hozásának. Épen azért Benina nagy örömet érzett, mikor látta, hogy tovább akar beszélni, s megfogja a kulesot, mely az asztal balfiókjában lógott.

— Nincs is boldogulás beosztás nélkül — erősíté Don Carlos kihúzva a fiókot s belepillantva. — Azt akarom, hogy Francisca helyesen gazdálkodjék s ha helyesen gazdálkodik...

— Helyesen gazdálkodik, mivel? — gondoló Benina. — Vajon mennyit fog adni, vén bolond, hiszen bolondabb, mint a kik az örültek házában vannak. Rohadjon el a pénz, a mit dugdosol, váljék benned genynyé, s fakadj fel tőle, te fősvények királya.

— Fogja a könyvet és czeruzát s ügyeljen rájuk... nehogy útközben elveszítse. Hát jól megjegyezte? Felel róla, hogy felírnak mindent?

— Igen, uram... egy szót sem felejték el.

— Jól van. És most, hogy Francisca megemlékezzék az én szegény Purámról s imádkozzék érte... Megigéri, hogy imádkozni fognak érte s értem?

— Hogyne, uram, hangosan fogunk imádkozni, míg csak be nem rekedünk.

— Hát itt van tizenkét tallér, melyet olyan szükséget szenvedőknek szántam, a kik nem tudnak kéregetni, mert szegénylősek ... a szerencsétlenek! Ők a legméltóbbak a könyörületre.

Mikor Benina tizenkét tallérról hallott, akkora szemeket meresztett, mint egy-egy malomkerék. Jézus, mit fog ő tizenkét tallérral csinálni? Pihenhet sok-sok napig, egy csomó szükségletet elláthat, befoghat néhány száját, élhet, fellélegezhet, lemondhat a megszégyenítő kéregetésről s a fárasztó pénzszerezési módokról. A szegény asszony megnyilni látta a mennyországot s a nyíláson át a tuczat tallért, abban az időben boldogságának netovábbját.

— Tizenkét tallér — ismétlé Don Carlos, a tallérokat egyik kezéből a másikba dobálva: — de nem adom oda egyszerre, mert az nem volna egyéb, mint tápot adni a rendetlenségnek, hanem javára irom ...

Beninának letörték a szárnyai.

— Ha odaadnám, holnap ilyenkorra már egy fillér sem maradna. Havonta két tallért adok, hat hónapig minden 24-ikén eljöhét érte és szeptemberben majd meglátom, hogy fel kell-e emelni a járadékot vagy sem. Ez attól függ, jól jegyezze meg magának, hogy mit találok a beosztás vagy be nem osztás tekintetében, lesz-e rend, vagy folytatódik-e a ... a chaos. Őrizkedjenek a chaostól.

— Jól van, uram, — válaszolá Benina alázatosan, megdölgölvä, hogy helyesebb belenyugodni s elvenni, a mit adnak, mintsem vitába ereszkedni a közönyös és fösvény vén emberrel. — Felelek róla, hogy pontosan vezetjük a számadást s nem felejtünk ki semmit ... Hogy eljövök-e minden 24-én? Elkel a mi házuknál egy kis segítség. Az Úr adjon ezerannyit s a megboldogult asszonyságnak üdvösséget ... mindörökre, ámen!

Don Carlos, miután nagy élvezettel beírta a kiadott összeget, egy mozdulattal elboesájtotta Beninát, aztán köpenyt váltva s feltéve új kalapját, mely csak ünnepi napokon került ki a skatulyából, indulásra szánta magát és szilárd akarattal meg szilárd léptekkel kezdte meg aznapi ájtatosságát, mely Ment-serrat-ban kezdődött és Szent Justus szentélyében végződött.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

ÉLŐ HALOTTAK.

Sír, mindenütt sír, délen, északon,
Idegen földön, síkon, halmokon,
Ott, a bús szellő hirt róluk ha hoz,
Magyar vitézek csontja porladoz.
Hazájokért vivott ezer csatát
Dicsőség, győzelem ragyogta át;
A végzet úgy határozott felettek,
Hogy szebb jövőnk elhintett magva lettek.

Utánok itthon könyek árja foly,
Az arczokról eltűnt itt a mosoly.
Sűrű sohaj szállong reménytelen,
Keresve a sirt, de az jeltelen.
Temetőkön játékot űzve már
A népregék mesés tündére jár,
Bűvét-báját jószívuileg kitárja
S részvéttel néz a gyászoló hazára.

És szól: kik a hazáért estek el,
E hősöknek örökké élni kell:
Csillagot gyujtok mindegyik porán,
Túlragyogót a könyek záporán.
Együtt maradjon szüntelen velők
S ott csillogjon örökké hírnevők.
Oh! szép tündér! hagyd őket csillag nélkül:
Éjjel fénylik, de nappal elsötétül.

Terüljön hát rajtok virágmező,
Melyet varázshatalmam keze sző,

Oly csuda-szép, hogy a ki látja azt,
Gondolja látni az örök tavaszt,
Érezze is, hogy ott minden levél
Magyar hősök porából kelve él.
Óh! szép tündér! hagyd a virágmezőket;
Ősz hervasztja, tél eltiporja őket.

Emelek hát tartós emlékeket:
A sírokon hatalmas tölgyeket,
Ma ültetem, holnap már terjedez
S minden fa a szabadság fája lesz;
Áhítattal tekint reá a nép
S erőt nyer, a ki árnyékába lép.
Óh! szép tündér! itt a szabadság fája
Csak félve nő; sok a zsarnok s kívágja.

Legyen tehát egy: ki nem vágható,
Sőt földi szemmel meg sem látható:
Éjjélkor a sírokból szerteszét
Fölébresztem az alvók szellemét.
Hazafelé vegyék a szárnyalást,
Ott a szivekben nyerjenek lakást
S a hon felett, a mint szívre hatottak,
Örködjének ők, az élő halottak.

LÉVAY JÓZSEF.

SHAKESPEARE.

Hatalmas költő, álmok nagy királya,
Kit három század éjszakája nyom,
Édes nyugalmat lent a sír magánya
Ad-é neked most hűvös ágyadon?
Nem sugja-é meg czellád némasága,
Hogy lánggal ég itt fenn egész világ,
S miket szent lázban írt egykor a tollad,
Azoknál százszor rémesebben folynak
A most őrzöngő, bús tragédiák?

Tudod-é ott, hogy pirosabban kél fel
S megy le a nap most, ha pihenni tér,
Arany mezét mert elszennyezi vérrel,
A láthatáron a mint földet ér?
Hallod-é ott, hogy tenger sok sebével
A négy világtáj mint jajong vadúl,
S hogy a kesergő lelkek minden átka
A te lelketlen, cselszövő hazádra:
A gyilkos, kúfár Albionra hull?

Tudsz-é alunni ott e borzadálytól,
Mely a világot sarkig rengeti?
Holott a vád, az átok nem reád szól,
Súlyát sírodra egyik sem veti;
Ha egy-egy átok véletlen a távol
Földekről hozzád tán el is dörög:
Lehet az bármi szörnyű, bármi durva,
Áldássá enyhül, nyomban elcsitúlva,
A te szendergő poraid fölött.

Néped galádúl, gyáva lesben állva,
 Ránk is vérfoltos gyilkát vontá, lám,
 Gonosz kézzel hogy sebezvén halálra,
 Megejtse az én imádott hazám,
 S mégis nevednek pusztá hallatára
 Most is melegen dobban meg szívem!
 Átkozhatom én váltig a te néped,
 S gyűlölhetem rút ármányát, de téged
 Szeretni tudlak csak, gyűlölni nem!

Szeretnék méltó dalt mondani rólad,
 Magasztos hangú, szép, új éneket,
 Űdét, minőt a tavaszi bokornak
 Kis madárcái vígan zengenek,
 Édest, minőt a zsenge, ifju kornak
 Első szerelmén sűgall mámore,
 Mikor a kedves, boldog kedveséhez,
 Rímbe sohajtja mind azt, a mit érez,
 S mit szív úgy többé nem érez soha!

De dalnak hol van olyan zöngedelme,
 Olyan merészen ívelése hol,
 Hogy innen, törpe porból útra kelve,
 Oda fölérjen, hol neved tronol?
 Messzebb járatú dal kellene erre,
 Mint az én lantom halk pengése itt:
 A dalra, mely a te neved köszönti,
 A zsoltároknak szárnyát kéne kötni,
 Hogy felrepüljön dicsőségedig!

Isten kegyeltje vagy te most a mennyben,
 S az voltál itt, míg pályád megtörék:
 Álmaid ember soha hímesebben
 Földön nem szőtte még, mint te szövéd,
 S míg annyi más szép álom a szivekben
 Testetlen, múló álomnak marad:
 A te álmaid mind, mind testet öltve
 Rajzottak szét a végetlen időkbe,
 Hogy aztán soha meg ne haljanak.

Te nagy eszmék dús magvetője voltál,
Szinte pazarlád a drága magot,
És minden mag, mit barázdádba szórtál,
Csodásan termő tövé sarjadott:
Más is arat, ha ősszel robotolt már,
Kérgesre törvén évente kezét.
De te korántsem úgy aratsz, mint mások,
Neked mindig van s lesz új aratásod
Az egykor végzett egy vetésedért.

Veszni koszorúd itt már sohse hagyják,
Hű nemzedékek átöröklik azt,
Mint a hogy' folyvást kézzől-kézre adják
Az egymást váltó évek a tavaszt;
S ha mégis egyszer gyászos vég szakad rád,
S neved, koszorúd feledésbe száll:
Vigasztalásul megmarad neked még,
Hogy e földön a legutólsó emlék,
A legutólsó halott te valál!

S még akkor is lesz, tudom, arra gondja
Annak, ki téged egykor alkotott,
Hogy e kipusztúlt, bús, kietlen romba
Ne felejtődjék örökre porod.
E vén világ ha majd ízekre bomla,
Miket a sors a végtelenbe szór:
Porod kövülten, hogy ott is csodálják,
Tüzes szárnyakkal más csillagra száll át,
Mint bújdosó, szép, fényes meteor!

JAKAB ÖDÖN.

SZEMLE.

Eötvös Károly.

1842 — 1916.

Eötvös Károlyban egy magyar typus élt közöttünk. Az volt külseje. A honfoglalást vagy egy rákosi gyűlést ábrázoló képen elgyönyörködtünk volna zömök alakjában, kerek fején, szűrő s mégis mosolygó szemein, melyekből egy kénytelen ravaszságra s violentiákra szokott kurta-nemes furfangja s maga-bízása villogott ki, bár a bennök olvasást sűrű pislogással igyekezett gátolni. Szűrbe, kucsmába öltöztetve, a debreczeni városház előtt pipáló czivisek közül csak tökéletes példány gyanánt vált volna ki, mint az erő és értelem képe. Typikus volt egész életmódja. Még nem volt harmincz éves, mikor a fővárosba került, negyven esztendőnél tovább élt itt egyfolytában, lakása egy pár lépésnyire esett Pest legmozgalmasabb utcáitól: s a ki belépett a Próféta-utczai ház tágas dolgozósobájába, vidéki curiában érezte magát, hol régimódi bútorok közt egy kényelemszerető, bőbeszédű táblabíró talált, a ki életbölcseiségét félszázados anekdotákba önti. Valóban mindvégig a régi megyei világban élt, Vas Gereben regényeinek korában, maga is beillett volna azok alakjai közé. Sok volt benne ez adomázó táblabírák nyakas magyarságából, a causarum director Németh csökönyös józan eszéből. A józan ész volt szellemének magva; ez is magyar vonás. A magyar faj józan értelménél csak egyet tartott többre a világon: a saját magát. Ez csillogott maró gúnyjában, sziporkázott anekdotáiban, ez sugallta hatásos ötleteit. Ennek köszönte éleslátását, minden sikerét s főkép az önmagában való bizalmat, mely egész jellemén uralkodott. Ebből foly, hogy nemcsak becsülte a józan értelmet, hanem túl is becsülte; innen származnak fogyatkozásai. E dédelgetett józan ész magabiztában nem tűrt ellentmondást, módosítást, pedig jóformán egy szűkkörű megyei élet hagyományaira és tapasztalataira szorítkozott. Mindent ezekre vezetett vissza s az ily általánosítás legélesebb formáit jelentik adomái. A szűkkörű bölcsesség a tartalom szegénységét önkénytelenül az ötlet és a

forma csattanósságával igyekszik pótolni. Józan esze nem óvta meg sem a hiúságtól, sem tévedésektől. Csökönyösen ragaszkodott nézeteihez, ha tényekkel került is ellentétbe; ilyenkor egy-egy ötlettel igyekezett kivágni magát, mint egyik törvényszéki beszédében, a hol ráolvasták, hogy Verbőczy nem mondja azt, a mit ő idéz belőle, mire azzal vágott vissza: Elég rosszul teszi, ha nem mondja, mert mondani kellene. Mint az elmés emberek rendszeren, többre becsülte elméjének egy ötletét a más igazságánál. Mindenre elegendőnek hitte természetes esztét s feltétlenül bízott benne, egész a furcsaságig, egészen odáig, hogy ő, a ki semmit sem értett a zenéhez, egyszerre hosszú czikkeket közölt Káldyról s tanulmányt készült írni a Hohenzollernek hatásáról a magyar zenére.

Szépirói pályája általában sem ment ilyenforma erőltetéstől. Különösen hangozhatik ez oly íróról, ki munkáit huszonnégy kötetbe gyűjtötte össze — s mégis így van. Eötvös régóta és sokat írt; tárczái néha szépek, sokszor tanulságosak is voltak, mint a nazarénusokról írt időszerű fejtegetése, mely legtöbbet ér munkái közt. E tárczákat s személyes visszaemlékezéseket azonban senki sem tartotta szépirodalmi műveknek. Egyszerre egy hosszabb cikksorozata, az *Utazás a Balaton körül*, hirtelen nagy feltűnést keltett, a mi szárnyat adott az írónak s belletrista kitérésekre csábította. Ez új visszaemlékezés alkalmas is volt erre: az író szülőföldjének festői tájékait járja be, érdekes emberek társaságában, kikről sok apróságot mesélhet. A sikeren felbuzdulva, elhatározza, hogy átnézi s összegyűjti régebbi műveit, kidolgozza terveit, szóval — megírja *összes munkáit*. Egy pár év alatt huszonnégy kötet az eredmény. Mindebben alig van igazán szépirodalmi mű, ilyen részlet is alig. Csupa visszaemlékezés ez vármegyei élete, ügyvédi és politikai pályája körére. Három kötetben az eszlári nagy pört beszéli el, nem elég szabadon s nem is elég részletességgel ahhoz, hogy érdekes olvasmány lehessen. Még inkább felemás munka Károlyi Gábornak Eötvös által megírt feljegyzései. Más kötetek Deák és Jókai családjával s a szerző kortársaival foglalkoznak, ismét mások a Bakonynyal és Sobrival. Mindez hirlapi tárczának való, jobbára napi érdekű tárgy, hosszadalmas, mégis felületes előadásban. Elbeszélései is a szerző megyei vagy ügyvédi életéből valók, a legérdekesebben induló egy rejtelmes nyomozás története, mely nem is tud kibonyolódni s egyszerűen félben marad. Ezek sem szépirodalmi művek a szó valódi értelmében. Művészi képzeletet, alapeszmét, szerkezetet, jellemrajzot

nem találni bennök. Az első kettőre nem is törekszik; beéri a hű krónikás szerepével, bár többnyire nem igen hű. Jellemrajzainak csak egy-egy részlete sikerül szerencsésen; teljes jellemrajz csak egyszer, a Bóthók uramé; máskülönben oly világos jellemeket is, minő Gyulai Pál volt, szinte kártyafigurává torzít.

S munkái mégsem ok nélkül keltettek érdeklődést, habár csak rövid időre. Letűnt, kedves és érdekes világot rajzolnak azok, a magyar társadalmi és politikai élet Bidermayer-korát. Lépten-nyomon a színmagyar életnek szinte önmagukban gyönyörködő képeivel találkozunk s e rajzokon át a tüzes magyar érzésű, magyar észjárású szerzővel, a ki munkáinak főalakja s legalább is «eredeti ember». Írói képessége nem is hasonlítható Baksay kedves és gyöngéd művészetéhez, de őrá emlékeztet rajzaiban a szeretet és büszkeség, melylyel fáját szemléli. Az élvezet, melyet ő e magyar világban és saját munkájában talál, miránk is átszáll. S bár e munkák velejükben nem szépirodalmiak, elbeszélésük az. Szerzőjük előadó-tehetségének két szépirói eleme van: humora s nyelve. Nyelve természetes, könnyen ömlő, színes, de ritkán éri el az irodalmi kiolvastottságot. Szókincese bő, minden árnyalatra van találó szava. Kedvét leli a szavak ez áradásában, azért bőbeszédű; élvezi a maga esztét s a hallgató figyelmét, mint a jó népi mesélő, ép oly fölénynyel is beszél. Stílusában két ellentétes irány olvad össze. Bőven részletező előadása az egymás mellé s egymással szembe rendelt, periodikus mondatszerkesztés felé sodorja, melyet azonban rövid mondatokra darabol. Szaggatott kis mondatai közt világosan látni a szálát, mely azokat ilyenforma szerkezetbe fűzi. E felaprózás az élő szó sajátja, mely a gondolatok s szavak szövésének munkájával jár, de ő átvitte a papírra is. Híres beszélő volt s azon igyekezett, hogy egészen úgy írjon, a mint beszél. Innen bőbeszédű pongyolasága. Az aprólékosan kiczirkalmazott mondatok nem természetesek, igaz, de az sem természetes, hogy az írás, melynek módjában van érett gondolatokat kiforrott alakban fejezni ki, ép oly pongyola legyen, mint a röpke szó. «Könnyű írás átkozottul nehéz olvasmány» — mondja Macaulay. Eötvös Károly a papíron is beszélt. De az a csevegés, mely kellemesen szórakoztat egy rövid találkozás alatt, nem elégíthet ki az olvasásra szánt óra magányában. Ő nem vetett ügyet e különbségre s a komolyabb olvasók, a kik kitűnő elbeszélő-hírét hallották s egy-egy tárczáját élvezettel futották át a hírlapokban, csaldóással tették le könyvét; kevesen méltányolták azt, hogy itt egy jóízű beszélő megkövesedett beszélgetésével van dolguk.

Jobban hatott tréfálkozása, az enyhén csipkedő, mosolygó magyar humor. Minden nemzetnek más a humora. Az angol, s még inkább az amerikai, a torzításon mosolyog; a francia tréfáiba is pikantériát cseppent, a németek élczen megérzik a philosophus-nemzet. A magyar humor érzelmes és magvas, egy-egy kis életbölcsesség szikrája szállong benne, mint borban a gyöngy. El lehet róla mondani, a mit Sokratesről mondott makedoniai Fülöp: Bölcsnek egy kicsit bolondos, de bolondnak nagyon bölcs. E velős humor Aranynál a legbensőbb s legérzelmesebb, olyan, mint egy jóleső, meleg köny. Szavában van valami tanító, vigasztaló, mikor az élet bajait, nehézségeit enyhe mosolylyal nézi, mintha az ész azt mondaná az elszomorodó szívnek: ezt így meg így kell venni s akkor nem búsulni való. Prózaíróink közül Sipulusz Mark-Twain-szerű túlzásait mellőzve, a Jókaié fiatalos, friss diákhumor, a collegiumok dagadó jókedve, ártatlan ötletek szappan-buboréka. Annyira bővében van, hogy alakjainak is juttat, átszövi beszédüket, egész alakokat teremt belőle s olykor előre lendíti vele a mesét. Mikszáthé más színezetű. Az övé a vármegyei fiatal tisztviselők egymásközti dévajgása, egy csöpp érzékiséggel fűszerezve. Múzsája egy takaros paraszt-leány, kinek százrétű szoknyája alól kimosolyog formás bokája. Ő is ad belőle alakjai ajkára, de mindig érezni, hogy az író ezt a magából adja, legtöbbször közbeszólásokkal ékeli be, mintha ő volna önmagának első olvasója is s megjegyzéseket tenne az író munkája közben. Eötvös Károly humorizálása nem ennyire a kedély virága. Ő még inkább maga lép elénk, humora a tárgytól tekintetünket az íróra vezeti, a ki anekdotákban gondolkodik, azokkal világítja meg s ez által mintegy felderíti a komoly tárgyakat. Benne a humor életnézet, mint a régi jó táblabíráknál; patriarchalis bölcsesség, sarkalatos tétele egy-egy jó adoma.

Mi marad fenn műveiből? Kevés. Bőbeszédű visszaemlékezései, nem igen hű feljegyzései már is prédául estek a feledésnek. De vannak munkáiban részletek, melyeket érdemes volna kiválogatni s megmenteni. Egy-egy alak, némely magyar szokás rajza, a múltba merengés egy-egy pillanata, mikor stilusa ellágyul, olvad vagy hevesebben lüktet: egy szóval kitérései, melyekben valódi szépíró s melyek többnyire legértékesebb adományát csillogtatják, — humorát, mely, mint a visszanéző nap a föld szállongó porát, mindent megaranyoz.

Milyen szomorú, hogy derűs életfelfogását utolsó éveiben a sors oly kegyetlenül megezáfolta!

vg.

Marie von Ebner-Eschenbach.

A XIX. századnak egyik legjelesebb és legegészségesebb mesélője, Ebner-Eschenbach Mária báróné, a századnak legnagyobb német írónője, hunyt el 86 éves korában márczius 12-én Bécsben. Élete igen hosszú, de nagyon egyszerű volt; a szenvedély nem játszott benne szerepet; de irodalmi csalódások sok keserű percet okozhattak neki, míg végre megtalálta a tehetségének megfelelő teret, melyen értékeset alkothatott és maradandó babérokat aratott.

Dubsky Mária grófnő 1830-ban született családjának ősi kastélyában a morva Zdislavičban. Két anyanyelve volt, a cseh és a francia; németül csak később tanult meg. Három anyja volt: az első, kinek életét köszönhette, korán hunyt el, korán első mostohája is; de második mostohaanyja bizalmas, szerető barátnője lett. Korán ébredt föl benne a művelődés és érvényesülés szenvedélye: sokat tanult és olvasott s író akart lenni, korának Shakespeare-je, a ki a német drámát és színpadot átalakítja. Korán ébredt föl szívében a szerelem is, mely őt belső tusák és külső akadályok nélkül csakhamar az életnek biztos révébe vitte: már 18 éves korában ment férjhez egy nagyműveltségű, jellemes rokonához, Ebner-Eschenbach Móricz kapitányhoz, kivel tíz csendes boldog évet töltött a morvaországi Klosterbruckban (Znaim mellett), hol derék férje a katonai akadémiának tanára volt. Azután (1863) Bécsbe került és élete végéig itt élt egy kis, de kitünő körben, mely a jeles íróvá fejlett mély érzelmű és minden jóért lelkesülő bárónét tisztelettel és szeretettel vette körül. Férje 1874-be nmint altábornagy vonult nyugalomba és nemsokára meghalt. Az özvegyiségre jutott asszony azután is (rövid római tartózkodás után) Bécsben élt, hol a költészetben és jó tettekben talált menedéket az élet keménységével szemben, mely a gyermeket megtagadta tőle. De Ebnerne ezt a meg nem érdemelt csapást is erénynyé nemesítette: «a kinek nincs gyermeke, annak van a legtöbb gyermeke», mondta és e szellemben működő élete utolsó napjáig. Későn emelkedett általánosan elismert jelentőségre: virágzása az 1880 és 1890 közti évtizedre esik. De ő nem élte túl virágzását: utolsó napjáig működött és dolgozott, mindig nemes lélekkel, mély érzéssel, művészi gonddal, nem törődve az izlésnek váltakozó irányával és a könnyen befolyásolható tömegnek gyorsan elillanó tömjénfüstjével.

«Nincs az a kis kapu, mely a dicsőséghez vezet, hogy ne kopogtattam volna rajta», mondja egyszer. Tény, hogy a lyrában (ritkábban), a drámában és regényben küzdött a babérért, sokáig igaz

eredmény nélkül. Huszonnégy éven keresztül tesz kísérleteket, hogy a színpadon gyökeret verjen, de fáradhatatlan buzgalma nem járt sikerrel. Vannak történeti drámái (*Stuart Mária Skóciában* 1860 és *Roland Mária* 1867), vannak már későbbi novelláira emlékeztető, a modern életből vett színművei, melyek mind Ebnerné költői tehetsége mellett, de színi hivatottsága ellen bizonyítanak. Nagy műveltség, szép gondolatok, formai kiválóság jellemzik drámái műveit is; de hiányzik belőlük a drámai életnek magával ragadó eleven lüktetése és a színpadi technikának elengedhetetlen készsége.

Végre 45 éves korában lépett az elbeszélő költészet terére, melyen azután gazdag és értékes munkásságot fejtett ki. Írt nagyobb regényeket (*Božena* 1876, *A község gyermeke* 1887, *Nincs engesztelés* 1890, *Hitetlen?* 1893) és nagy számmal novellákat, kisebb elbeszéléseket és parabolákat, melyek mind nemes lelkének, higadt életbölcseiségének és meleg emberszeretetének hírnökei. Ebnerné realista elbeszélő, de mindig a művészet keretében. Ez álláspontjával méltó versenytársa lett a novella terén kiváló sikerrel működött nagyszámú jeles kortársának, kiknek sorából kiemelkednek Paul Heyse, Theodor Storm, Konrad Ferd. Meyer, Gottfried Keller, Theodor Fontane, a kik mind a való életnek hű festői, de egyúttal a tiszta művészetnek mocsoktalan apostolai akartak lenni. Ebnerné is igazságra törekszik, de nem vét soha a szépség cultusa ellen. Ezt érdekesen mutatják azon elbeszélései, melyekben egyenrangú kortársait, az osztrák aristokratia tagjait és életüket rajzolja: sehol semmi túlzás, semmi hatásvadászat, semmi elfogultság; de mindenütt jól érezzük, főleg kedves szelid humorából, hogy saját tapasztalataiból merít és tudatában van annak, hogy származásánál fogva rokonairól szól. Elfogulatlansága annál meglepőbb, mert gondolkodása és érzése kissé távol esik a «magasabb» körök világától és inkább az elnyomottak, a szegények, a szűkölködők felé vonzza, de minden «elmélet» vagy «politika» nélkül, tisztán nemes szíve sugallatából. És ebben nagy része volt erkölcsi világnézetének: meg volt győződve az embernek veleszületett jóságáról, melyet ideig-óráig elnyomhat vagy elnémi, ha a sors vagy a szenvedély, de mely ez akadályok eltávolítása után diadalmasan nyilvánul és érvényesül. Bizott az emberiség jövőjében: «Én hiszek a haladásban (mondja élete végén), egész lelkemből és minden erőmből, és nem szeretnék élni, ha nem tudnék benne hinni».

Nagy regényeiben mindig ez a probléma foglalkoztatja: mikép lesz a rosszul nevelt, elhanyagolt, rossz útra tévedt emberből jó ember, mert ilyenné válhatik mindig, mivel az embernek erkölcsi magva jó.

A tragikumot kerüli, néha kissé erőszakosan; ismételve mondta, hogy nem akar megrázni, csak megadni és egy kissé fölvidítani. Meglátszik elbeszélésein, hogy nő írta, de nem közönséges nő, a ki nőisége gyöngéit még le nem rázta. A szerelem nem igen játszik döntő szerepet műveiben, melyek egyszerű, de művészi érzékkel megírt, vonzó és lebilincselő történetek. Igaz és egészséges asszony, kiből semmi érzelmosság, semmi idegesség vagy perversitás, sőt semmi csinálmány sincs. Meglepő tárgyilagossággal nézi a világot és az életet, melyben a kis emberek kis és nagy bajai érdeklik legjobban. Ezek iránt, sőt gyermekek és állatok iránt is, érdeklődés és rokonszenvet ébreszt olvasóiban, talán nem is tudatosan és minden föl-tolakodó tanítás nélkül. Tanításait inkább aphorismákban és parabolákban juttatja kifejezésre, melyek gazdagok szép és igaz eszmékben és æsthetikai hitvallását is megvilágítják. Ezek sorából jellemző reá nézve az a megjegyzése, hogy a művésznek nem szabad olyat alkotni akarni, a mit neki nem kell alkotnia. A mily komoly művész volt, oly szerény volt. «Soká tart (mondja egyszer), míg az ábrándozó, a ki azt hitte, hogy csak a hegy csúcsán lehet szabadon lélekeznie, ennek lábán kis gunyhót rendez be magának, melyben lelke békéjét megtalálja. Ifjú koromban meg voltam győződve, hogy nagy költővé kellennem, és most szívem tele boldogsággal és hálával, ha egy elolvasásra méltó kis történetet tudok leírni.» Művei mind elolvasásra méltók, mert nemesen gondolkodó és érző hölgy igazi költői tehetség volt, a ki tiszta lelkével mindig fölemel és természetes művészetével gyönyörködtet.

Heinrich Gusztáv.

ÉRTESÍTŐ.

Háborús versgyűjtemények.

Háborús versek könyve. Magyar költők 1914/15-ben. Szerkesztette Szabolics Mihály. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1916. 8r 176 l. — Radó Antal: *Háborús strófák.* Magyar Könyvtár 803. sz. Budapest, Lampel R. Kk. É. n. (1916), 16r 48 l. Ára 30 fillér. — *Világok tusáján.* 1914/1915. Versek. Irta Wlassics Tibor. Budapest, Pátria, 1916. 16r 78 l. Ára 1 korona.

Az a szörnyű vihar, mely immár majdnem két esztendeje tombol a vérbe és gyászba borult világon, kezdettől fogva erős költői visszhangot vert föl. Az alkalmi költészet ennél hatalmasabb ihletőt, sem az arányok megdőbbentő nagyságában, sem az érzéseket rohanó változatossággal s hatalmas erővel felkorbácsoló voltában nem talált még soha, mióta földünk keserű levében forog. Az események oly szédtő magasságokban és mélységekben kavarnak, az egymást váltogató érzelmek árja oly rohamosan tódul szívünkre, hogy még a költői lélek is szinte képtelen ez események fölé szárnyalni s ez érzelmeket költeményekké érlelni. Bizonyos, hogy e nagy idő sehol sem szült magához méltó énekest; de viszont az is kétségtelen, hogy e borús és dicsőséges napoknak tömérdek nagy és friss impressiója sok igaz költői nyilatkozást sugallt, sok megragadó hangot váltott ki. A mint katonáink hősisége megállotta helyét a csatamezőn, költészetünknek sincs szégyenkezésre oka. A magyar hadi dicsőségnek hervadatlan babért font, a háború ezer veszett nyomorúságát mély átérzettséggel, lelkes, férfias hévvel énekelte s a hadakozó magyar katona érzéseinek gazdag skaláját szólaltatta meg Gyóni Géza kis kötete; az itthon maradottak lelkeségének, hitének, aggodalmainak és gyászának igaz és megkapó hangjait hallatták Vargha Gyula, Kiss József, Kozma Andor és Jakab Ödön.

E háborús magyar költészet java termését anthológiába foglaltan közrebocsátani helyes gondolat volt. A gyűjtemény összeállítását irányító elvről azonban már kevesebb dicsérettel szólhatunk. Szerkesztője az előszóban olyasmit mond, hogy «teljességre és realitásra» törekedett. De hogy ez mennyire nem komoly törekvése

volt, kitűnik mindjárt abból, hogy a gyűjteményben egyáltalán nincs képviselve sem Vargha Gyula, sem Kiss József. Ez utóbbi egész kötetet adott ki háborús verseiből s ez a kötet oly értéket képvisel, hogy semmiesetre sem lett volna szabad e gyűjteményt a nélkül közrebocsátani, hogy mutatót ne adjon ebből a sajátságos, hanyatló korban megifjodott szívvel írt költészetből. Míg jelentéktelen versfaragók derűre-borúra szóhoz jutnak a gyűjteményben, addig jelesebb költőink általán mostoha elbánásban részesülnek összeállítója részéről. Nagyon érezzük egyebek közt Kozma Andor néhány gyönyörű Koboz-krónikájának hiányát, melyek sokszor valóban krónikái, de művészi ihletettséggel írt krónikái azoknak az időknek, melyekben fogantak. A kiválogatás egyáltalán nem sikerült. Hogy mennyire szerencsétlen kézzel történt ez, annak egyik legszólóbb bizonyossága pl. az, hogy az összeállításban közreműködő Zilahy Lajosnak formabeli kezdetlegessége mellett is igen szép versét (*Meghalt a hadnagy úr*), mely több olvasójában biztató reményeket ébresztett iránta, hiába keressük a gyűjteményben s helyette egészen gyöngye versezeteket találunk.

Úgy látszik, legfőbb törekvése az volt a gyűjtemény összeállítójának, hogy nemcsak több háborús költővel ismertesse meg olvasóit. Így került a kötetbe igen-igen gyarló versikékkal egész sereg verselő, kiket eddig a jótékony ismeretlenség homálya takart. A háborúról tudjuk, hogy megduplázza a szolgálati éveket, de nem várjuk tőle, hogy megduplázza a tehetségeket is. Épen ezért nem volt semmi szükség e tehetségeket kutató körútra sem, melynek eredményeül — hiába bizonykodik az ellenkezője mellett Szaboleska — a gyűjteménynek nagyobb része nem «fülemüle-ének», hanem csak békakuruttyolás s így egészében a gyűjtemény háborús költészetünket nem valami kedvező színben, valódi értékén alul állónak mutatja.

A gyűjtemény jelesebb darabjait nagyjából a «régiek» írták, kik költői hivatásuk iránt tartozó kötelességüknek érzik, hogy csak akkor írjanak, ha van mondanivalójuk. Van benne valami megható, hogy e háborús költészet élén az első hang attól való (Lévay József *Korszerű dala*), ki a patriarchák korában alkotóerejének példátlanul gyönyörű teljességében legrégebb hűséggel képviseli köztünk a múlt hagyományait. Mintha annak a lelkesedésnek tüze vetne benne még egyszer lángot, mely elborította az ő ifjúságának nemzedékét s bízó hite mintha Isten előtt való leborulás volna azért a különös kegyelemért, hogy megengedte az elnyomásunkra sietett hatalom megalázását látni egynek azok közül, kik ott keseregtek «a babyloni vizek mellett».

A vérpirosba hanyatló alkony izgalmá szól Endrődi Sándor költeményéből (*Viharok fölött*), ebből a lelket marczangoló imádságból Istenhez, mely azért esd, hogy inkább az öregeket vegye magához s hagyja élni a fiatalokat, kik még csak most kezdték az életet, kik még remélhetnek és győzhetnek. Fájdalmas, megdöbönt kérdés töri meg e bús imát: ez-e a culturának aratása, melyért egész emberiség szenvedett? Ez-e az ünnep, melyet várva vártunk, melyen nép népet testvérül fogad; ez-e mikor ádáz öldöklésben egymást gyilkolják művelt nemzetek?

Szintén a megdöbönt léleknek fájdalmas elborulását, tüprengését s reményével és igazsága tudatával a hit szárnya alá menekülését szólaltatja meg Sajó Sándor is (*Séta közben*). A Győzelem Istenéhez fohászkodik Ábrányi Emil szép és alkaioi formája miatt is érdekes versében (*Hallgass meg engem*). A költőjére egész pályáján oly jellemző nemes, eszmékért hevülő, a jóért, igazért esdeklő ódai pathos hatja át meleg áramlással ezt a költeményt is. Szintén költőjének legjellemzőbb hangján, az elegikus borongásán szól Jakab Ödön költeménye (*Az álmok most nem ülnek itthonn*). Az itthonn maradtak nyugtalanságát, tenger aggodalmát szebben, hatásosabb és gyöngédebb képpel s tömörebb és megragadóbb formában nem énekelte meg senki, mint a hogyan hangot nyer e költeményben, különösen két utolsó szakában:

Az otthon és a táborok közt
Az álmok folyvást mennek, jőnek,
Mint nyugtalan kis hajócskái
A fűgén futó vetélőnek,
Szorgos kezek ha vásznat szőnek.

Mennek és jőnek a vetélők,
Hordozva azt a drága szálát,
Mely egy-egy hőst köt a szívéhez
Egy bús hitvesnek, bús anyának
Vagy egy hervadó, ifju lánynak.

A hazaszálló gond szárnyán repülő érzés sugallta a gyűjteménynek még két más szép versét is: Mezei Sándorét (*Bölcsődal*) s Zilahy Lajosét (*A húgom altatja a kis fiát*). Igénytelen, de finom művű kis költemény Reichard Piroskáé (*Közös gyász*), melynek megvan a formája is, a nemes anyaga is. Annak a gondolatnak, hogy a háború első sorban az anyák szívét dűlja, Juhász Gyula sonette-je (*Anyák*) ad egyenletlensége mellett is költői hatású kifejezést. Gyóni Géza verseiről fölösleges lenne ismételnünk azokat,

miket e folyóirat olvasói már olvashattak róla. A kiválogatás azonban rá vonatkozólag is meglehetősen szerencsétlen.

Ezek a gyűjtemény sikerültebb darabjai. Megvan kapcsolatuk a háborúval, de az örök emberinek egy-egy sugarát is megvillantják előttünk s ez biztosítja hatásukat. A kevés jó vers mellett sok az igen gyöngye is, melyeknek fölvételét semmi sem indokolja, melyeknek csak egy méltó sorsuk volna: «temetve jól, feltámadatlanul.» Legalább is visszás érzést kelt, hogy egész sereg tehetségtelen költő veti rá magát a háborúra, mint «themára» s magasztalják agyba-főbe, lelkesednek érte derűre-borúra — a biztos messzeségből. A háború oly szörnyű csapás, a szenvedéseknek és borzalmaknak oly tömege, hogy magasztalására csak annak van joga, ki részt vett benne. Természetes, hogy e platonikus szerelemben égő, tisztos távolból lantoló háborús költészetnek impressiói nagyobbára ujságezikekből nyertek, képei színtelenek, levegőtlenek. Termékei közül sok nem egyéb, mint rímekbe szedett, lárnás, puffogó szólamokkal körül-sallangozott próza. Sok köztük az erőtlen, bágyadt, nagyot akaró vers, mely vajudó hegyeket akar feltárni s a végén ott lapúl előttünk fa «ridiculus mus.» Üres versikék ezek, csak szavak, szavak, melyek nem takarnak tartalmat.

Feltűnő e versek egész csoportjára valami sajátos cabaret-stílus: komázás a nagy dolgokkal, affectált, kamaszos naivkodás, sületlen népieskedés, mely egyebek közt egész népszínműi csárda-jeleneteket játszat le az égben. Pásztor Árpád (*Májusi eső*) az elesett katonát afféle vidám czimborának festi, a ki hetykén félrevágott árvalányhajás pörge kalapban marsol fel az égbe, hol az Atyaisten természetesen nemzetiszín szívérványokkal meg muzsikusz cigányokkal várja. Emőd Tamás (*Magyar legenda*) együtt lumpoltatja az égben Bottyán bá'-t meg Bem apót; nyakalják a jó vörös bort, húzatják a cigánynyal s beszélnek jó finom zamatos — (mondjuk) pesti népiességgel, melyből egy kis ízes mutató:

Bem apót se varrták kőczbul,
Nem hagyott a negyvennyőczbul:
— «Megnézzük személyesen.»

Örvendj neki, magyar nép, — személyesen! Tudnak ám még ennél szebb népiescht is előhozni az író urak, eszem azt a tűzről pattant zuzmarájukat nékijek. Ugyanezen író *Éji látogatás* című népiesében közember Tóth kiszállván a sírból, otthon «egy vérharmat-fűvel becsenget» s az anyja természetesen vajás kenyérrel várja vacsorára, mintha valami finom úrficska volna. Annak sem látjuk

okát, hogy miért kellett felvenni ugyancsak Emőd Tamásnak egy, a cabaret-publicum könnyzacskóira utazó, minden szavában hazug, csinált jelenetecskéjét (*Fekvő regiment*).

Ez a tudatlanságban fénylő népieskedés különben elég sűrű. Egyik legtöbbször szavalt háborús vers (Peterdi Andor: *Katonák*) így kezdődik:

Szúrd be a kapát most, az ekét állítsd meg,
Te meg lányom vesd el a faboronát.

A hány kifejezés, annyi tévedés. A kapát nem szúrják be a földbe, hanem belevágják; az ekét nem állítják meg, csak azt, a mi vonja; a boronát sem vetheti el a boronáló, mert nem viszi. Ugyanő beszél *Zengő küllők*-ről; a «tárnabaglyokhoz» intézett szavalása pedig egyenesen komikus.

Sűrű az absurd képek hajszolása s a kifejezések értékének elhibázása is. Móra Ferencz (*Vöröskereszt*) ezt mondja:

Az ég törött kelyhében
A hold mint véres ostya bujdokol.

Zilahy Lajos ezt kérdi anyjától (*Levél az édesanyámhoz*):

Fonod-e még a gond sötét rokkáján
Az éjfelete fonalat?

a mi sehogysen illő kép a tétlen, fájdalmas merengés éreztetésére. Őt egyébként is jellemzi a képek erőtlen, modoros halmozása.

A kifejezések értékének nem mérlegelésére elég lesz például két cím. Kosztolányi Dezső egy igen gyöngé versnek, melyben egy beteg kutyáról szól s arról, hogy ő nem madarászott, nem bántotta a természet gyámoltalan kis teremtményeit s tessék ezt a világháborúra alkalmazni, — ezt a címet adta: *Szent beszéd*. Mi szükség erre a profanizálásra? Szabolcska egyik verse fölé ezt írta címmül: *Dal a mankókról*. Visszatetszést keltő cím. Ugyanezen vers így végződik:

Szent lesz a ti mankótok fája,
Mint a Krisztus keresztje rég!

Az igazán nagy dolgok nem szorulnak túlzásra, sőt ezeknél egyenesen bántó minden túlzás. Béna hőseink iránt mindnyájan mély tiszteletet és áldozatkész részvétet érzünk, de ez a két sor nem szerencsés, kivált paptól nem. Ugyanilyen, mikor Büky György (*A mi jegyenénk*) arról szaval, hogy

Mi a szívünket dobáljuk az égig...

Mi a lelkünkől fáklyafényt csinálunk...

Mi tüzes rózsát tűzünk ki fejünkre.

Bizony az ilyen költeményekre és annyi sok társukra vonatkozólag érdemes lett volna megszívlelni Kazinczynak a megszívlelésre mindig méltó tanácsát.

Ugyanez a meg nem válogatottság legnagyobb, de könnyebben megbocsátható hibája azoknak a háborús versköteteknek is, melyeket egy-egy költő bocsát közre. Mennél teljesebb és gazdagabb képét akarják nyújtani lelkük hullámozásának, de ez a minőség rovására történik. Sokszor «invita Minerva» énekelnek s az ihletés forrása nem levén eléggé mély, a költemény is sekélyes marad. Versekbe foglalnak olyan mozzanatok is az életnek e borzalmasan nagy-szerű színjátékából, a melyek költői tárgyalásra alkalmatlanok s így természetesen a vers is üres és költőietlen lesz. Kisebb-nagyobb mértékben megvan ez a fogyatkozás a dolog természete szerint a következő két versgyűjteményben is.

Radó Antal elmondja *Epilóg*-jában, hogyan születtek költeményei. Nem énekelhetett táboriúttal mellett, harczmezőn; de a mi érzés és eszme élt benne, az mind hőseinknél vándorolt s álmódzva a nagy diadalról, aggodalommal kísérve a szerencse kockájának perdülését, szívével írta háborús stropháit. Csakugyan, e költemények egyik állandó sugallója az idős ember szomorúsága a miatt, hogy nem vehet részt a nagy áldozatban, de egyszersmind az a megnyugvása, hogy legalább lelkének költői megindulásait mégis a nagy ügy magasztalására szentelheti: van éneke az elmenők ünnepelésére, a győztesen visszatérők megkoszorúzására s az áldozatul esettek dicsőítésére. De a költemények legtöbbször az olasz hitszegés miatt érzett felháborodás sugallta. Ezt az árulást bélyegzi meg *Itália* közös cím alá foglalt hat sonette-je, a melyekből folyton kicseng múltja sok szép emlékének fájdalma, késő bánata a sok dal miatt, melyeket Itália dicsőségének magasztalására mondott. Felfelmerül lelke előtt annak a szívéhez nőtt költőnek alakja is, ki a legkeserűbb szavakkal bélyegezte meg az olasz állhatatlanságot: Dantée, kinek *Poklá*-hoz egy pótléket írt s benne a pokol tölcserének legmélyén bűnhődte a csata borzalmait közt Salandrát és czinkostársait. De józólése még ezekben a mélyebb felindulásból született költeményekben is megóvja a nyelvtöltögetéstől, sőt hisz benne, hogy ha vezeklésének útját megtalálja e nép s lassankint lekopik homlokáról az áruló bélyege, tovább haladhat a nagyság felé.

A mily erős szavakkal bélyegzi meg az olasz hűtlenséget, oly

magasztalással ünnepli a germán hűséget és vitézséget. Eszmélődő fej, kibén az érzelmek mellett gondolatokat is keltenek a jelenségek. A fegyvertárs hűsége az ősi átok megtörésére eszmélteti, mikor évszázadok végzetes tusái után barátként fog kezét gót és hún. Az azonban, mellékesen megjegyezve, tévedés, hogy a «magyar vallás» hymnusa az «Erős várunk nekünk az Isten.» A kálvinista nép ezt nemcsak hogy nem énekli, hanem nem is ismeri.

Van egy pár elbeszélő költemény is a kötetben, melyek közül különösen *Kerekes Márton* balladás története sikerült. Gábor Áron 84 esztendő öreg honvédje a hőse, ki hallván a faluja felé hömpölygő muszka veszedelemről, felveszi negyvennyolczas tiszti ruháját s összedobolt, fegyvertelen kis csapatával két óra hosszat tartja vissza az oroszok rohamát. A segítségükre már éppen utolsó szorultságban érkezett katonák embereivel együtt vérében találják Kerekes Mártont is.

S oly vidám, kedves mosolya volt,
Midőn az orvos fölébe hajolt:

«Hejh, doktor uram! Sohse veszkeldjék!
Az én tudom biz átalldték!

Huszárlovam megrabolva —
Megyünk az Isten elé, raportra!»

A költemény egészében egyik szép emléke marad e csodálatos időnek s a költészet nemesen egyszerű eszközeivel, az önként kínáló hatásvadászó színezés nélkül versekbe foglalása egy olyan történetnek, melyet annak idején az újságokból sem tudtunk meghatottság nélkül olvasni.

Wlassics Tibor Rákosi Jenőnek ajánlott kis kötete két részre különül. Első felét eredeti költeményei alkotják, melyek lelkének a nagy világdúlás idején fakadt érzéseit szólaltatják meg. Végigkíséri a történet szekerének szédületes vágatását a konopisti kis hercegek elárulásától 1915 őszéig. El-elborúl a szörnyű világdúláson s szív-tépő pusztításain és csak abban a reményben talál enyhülést, hogy a halál földjén új élet születik s a világok tusáján boldog béke éled. Lelkesedés és aggodalom, bizalom és féltés váltakoznak szívében. Hangja megkapóbb, ha elegikus érzéseket tolmácsol. Igaz hatással tudja megszólaltatni azt a fájó érzést, mely minden jobb lelket megrohan; milliók búja-baja viharzik át rajta s fájlalja, hogy embernek született, hogy kortársa ez iszonyatnak. Egész életünknek el-sötétítését egy-egy őszinteséggel megkapó hangon tolmácsolva, utolsó menedékül a vallás vigaszához, az imádság enyhületéhez

folyamodik. Egypár versének formabeli csínossága is figyelmet érdemel. Viszont, bár jelentéktelen, de mégis szemszártó modorossága a nagy kezdőbetűk szertelen használata. Annyi jogon akár minden főnevet kezdhetne nagy betűvel, a mennyin a tőle így írottaknak legnagyobb részét kezdi.

A kötetke másik felét német költők háborús verseiből való fordítások teszik. Összeválogatásuk nem mondható fölöttébb szerencsésnek. Nagyonbár üres versikék, a sikerültebb kisebbik részében a német önérzet, áldozatkészség s valamelyest a német sentimentalismus szólal meg. Ifjabb német lyrikusok a szerzőik, kiknek sorából öt: Heymann Walter, Lichtenstein Alfréd, Ehrenbaum Hans, Muschner György és Jungnickel Miksa hősi halállal hozta meg áldozatát nemzete nagyságáért.

— ys.

Tormay Cécile.

Tormay Cécile: 1. *Emberök a kövek között.* Regény. Bpest. Franklin. 1911. 8-r. 240 l. — 2. *A régi ház.* Regény. Batthyány Gyula gróf rajzaival. Bpest. Singer és Wolfner, 1914. 8-r. 259 l.

Tormay Cécile-nek már első regénye némi feltűnést keltett s a ki akkor biztató folytatást várt, az érdeklődve vehette kezébe a szerző új könyvét. A két regény együtt már határozott vonásokkal szabja meg Tormay Cécile írói jellemképét s a mi annak idején csak egy eredeti regénytárgynak, themaötletnek tetszhetett, az most már másodmagával komoly probléma gyanánt tűnik fel, mely huzamosan foglalkoztatja e számottevő tehetségű s érett értelmű írónőt s újabb és újabb megoldásra és művészi kifejezésre ösztökéli. Nem afféle közönséges, szórakoztató, vagy művészkedésre alkalmas regénytárgyak az övéi: az életben adva lévő nagy kérdések azok, magyarságunkat is érdeklők; s ez a tárgyalásban nyilvánuló s komolyságra valló írói ambitio az, a mit mindjárt bevezetőül illik elismernünk.

Közhely, hogy miért csak emlékezni tud a történelem, megszámlálhatatlan idegen élet olvadt bele a magyar fajiságba; de mindkét részről mennyi ellenálló küzködéssel, minő áldozatok, mennyi egyéni szenvedés és lemondás árán? — mily titkolt sebekből szivárgott ki a fajiságunk kőfalát szilárdná ragasztó embervér? — hányszor s miért nem sikerült az egybeolvadás? — ezekkel a kérdésekkel nem igen szoktunk vesződni; de ezek érdeklik Tormay Cécile-t. A fajkeveredés egyes végrehajtói, közvetítő egyénei; a sorsukat kiszabó lelki erőknél csendes, de elkerülhetetlenül áldozatok

kívánó, öntudatlan, vagy titkolt tusakodásával: ezek az ő választott regényhősei és lélektani problémái.

Első regénye Horvátországban játszik, a Karszt kövei között. Jella, a kis kecskepásztor leánya, «a nagy hegyek kóbor kis lelke», öntudatlan boldogságban és öntudatlan nyomorban átélt gyermekkor után elvetődik falujából egy magyar pályaohrhöz; a beteges, öregedő Balog Péter felesége lesz. Nemsokára új vasutas kerül a szomszéd őrházba, Réz András, a hallgatag, fiatal alföldi magyar, ki szeretőt vagy menyasszonyt hagyott odahaza. Idő teltével egyre közelebb kerül Jellához s a legény részéről állandó lelki váddal, saját lelkiismeretével való állandó tusakodás között, Jella részéről pedig egyre növekvő, egyre türelmetlenebb és parancsolóbb szenvedélyességgel (olaszsláv vér!) megindul egy veszedelmes, sohasem egészen závartalan szerelmi idyll s azzal végződik, hogy Réz András, betegsége miatt, szabadságra megy haza, a pusztára, melytől a szegény Jella, a köves hegyek e szép sziklavirága, mint valami távolról fenyegető vetélytárostól fél és iktózik. Nem is hiába. Réz András visszatér ugyan, de másodmagával: feleségestül s ezt előre tudatja is Balog Péterrel, a ki meg Jellával közli. Réz András visszatér, de a vonat, amely visszahozza, Jella fiatal testén száguld keresztül.

Fajok találkozása, legprimitívebb műveltségű egyéneik szerelmében, e nagy probléma, elemi vonalakban, a tartalma ennek a regénynek. A beolvadás itt nem megy végbe. Itt az egymásnak valókat együvé fűző szerelemi végzetes összeütközéssé válik. A nő a maga öntudatlan fajiságából semmit sem áldoz fel s e mellett teljes egyéni kielégülésre tör a neki eladdig ismeretlen, szenvedélyes, nagy szerelemben: ő itt a követelő, a féltékeny, a lekötő, magába olvasztani hivatott fél. A férfi azonban már többet hozott magával hazulról, semmint arról le tudna mondani; őt már nemcsak vére, faji és természeti örökletessége fűzi a magyarsághoz, hanem az egyéni boldogságnak is egy otthon hagyott, örökké hívogató szép reménye. Enged az ellenállhatatlan szenvedélynek, mely itt a hegyek magányában őt magához öleli, de örökös belső tiltakozással, önváddal, menekülési szándékkal. Győz végül, de nem tiszta lelkiismerettel; megtér fajához, de nem erkölcsi válság és áldozat nélkül; vesztes a szegény nő, de ő mindenestül elvész. Jella egy szegény, megsiratandó áldozata a másik faj győzelmének.

Tragédia ez, mely az egyén sorsát nagy elemi erők hánykolódásainak rendeli alá. S jól illik hozzá az az egyszerűség, mely, bár egész tárgykörét tisztán bevilágítja, mégis valójában csak e két főalak iránt érdeklődik. S jól illik hozzá az a szimbolizáló hajlam,

mely e két egyéni élet mögött természeti erők nagy küzdelmét sejteti, a vakmerő szláv hegyekét s az elsimult, hallgatag, nagy magyar alföldét; illik hozzá e symbolizáló hajlam, a mely azonban mindig eléggé discret ahhoz, hogy phantastikumma ne higítsa a kézzel fogható valóságot, viszont eléggé meleg és lelket érő ahhoz, hogy mély ihlet és valódi költészet erejével hassa át az egész alkotást.

S most lássuk ugyanazt a problémát, más társadalmi körben, történelmi milieuben, más megoldással. Lássuk a második regényt.

A régi házat az öreg Ulwing Kristóf építette Pesten. Ősei Németországban éltek. Atyja jött Magyarországra, a XVIII. század végén s Pozsonyban telepedett meg. Regényünk a mult század negyvenes éveiben veszi fel a család történetét. Ulwing Kristóf már ekkor nagyapa; Pesten lakik, abbana házban, melyet maga épített, jól kívül az akkori Pesten. Építőmester volt, szenvedélye az építés s lélekben már látta a várost, mely rohamosan terjedve, az ő házat is túl fogja majd özönleni. Testben-lélekben szikár, erős, nagy akaratú, biztos számítású ember, józan, következetes, munkás német vér. Jelentékeny vagyonra tesz szert, melylyel biztos alapot vethet családjá jövőjének. Ez az Ulwing még nem «beolvadt», de már «meghonosodott» idegen. Német városban (Pozsonyban) nevedett, német városban (Pesten) vert gyökeret: a meghonosodás neki nem került az önmegtagadás, a lemondás áldozatába. Sőt egyéni érdekei is végkép idefűzik, ide a közös ellenség iránti gyűlölet is. Öreg testvérét az ellenség golyója teríti le, alkotásait az ellenség bombája dönti porba. 48/49 közös szenvedései és veszteségei végkép hozzánk kötik. Ekkor veszi le az iroda ajtajáról a «Canzellei» feliratot s írja ki helyette nagy erős betűkkel, hogy «Iroda». Ő itt már itthon érzi magát s nem számít rá, hogy valaha visszatérjen ősei bazájába. Buzgalomban az idevalókat túlszárnyalva, sőt nekik példát adva, vesz részt a nagyszerű városteremtésben. Nem idomul, hanem hasznosan idomít s mikor nagy reális érzékkel munkál egyéni boldogulásán, ugyanakkor ritka lelki értékeket állít új hazája szolgálatába. De abban, a mit ő itt létrehoz s a minek mintegy symbolikus megtestesülése az ő háza, az ekkor már «régí ház»: abban egyúttal hagyományt, megkötöttséget teremt a maga, immár másodíziglen meg-növekedett családjá számára. A régi ház, a családi üzlethelyiségül is szolgáló városi otthon az ő symbolikus német hagyatéka: ez az, a mihez az ő véreből való maradék fogytig ragaszkodni fog s ez az, a minek le kell majd omlania, végső áldozatul, végső önmegtagadásul, családjának a magyarságba való teljes felszívódásakor.

Ez azonban még várat magára egy ideig s nem következik

el mindjárt az első nemzedékkel. Ulwing mester fia nem örökölte atyja erélyét; mindent annak a rendelkezései után tett; feleséget is atyja szemelt ki neki; a szegény fiatal asszony korán elhalt, két kis árva hagyva maga után. Ezek közül a fiú nem igen érdekel bennünket: ő csak könnyelműen folytatja azt, mit atyja gyámsalanságból kezdett meg: az Ulwing-czég lejárátását, az Ulwing-vagyon elpredálását. A leány, Ulwing Kristóf unokája, a családi tűzhelyhez, a családi mult minden emlékéhez legszívesebben ragaszkodó szegény kis Anna lesz a regény tulajdonképeni hőse, a szenvedő lélek, ki családi örökölt tűzhelyét feláldozza a sors kényszerének. Illey Tamás, egy elszegényedett, földjét vesztett gentry-család sarja veszi el feleségül. Innen kezdve, rövid és teljesnek látszó boldogság után, egy lassú, néma és mind a sirig tartó martiromságnak vagyunk tanúi s itt kezd feltűnni e második regény themájának párhuzamossága az első regényével. Ott Réz András és Jella: itt Illey Tamás és Ulwing Anna. Illey Tamás titkolja, még felesége előtt is, hogy neki egy gyógyíthatatlan nagy bánata és sóvárgása van: az ősi földre vágyik vissza s a nélkül nem tud boldogan élni. Az üzlettel nem törődik, viszont Anna az ő fájó titkát nem találja ki. Ime az ellentét: Annát minden szál ide köti, a régi házhoz, a városi otthonhoz, Tamást minden a földhöz, a faluhoz vonzza. S nem hiszi egyik sem, hogy a másik megértene. A városi német polgárleány és a földjéhez nőtt magyar gentry-fiú nem értik meg egymást; a nő előtt titok férje nagy sóvárgása; hallgatagságát, vadászatra el-eltávozását (ilyenkor lopózik haza, a régi földre), szeretetlenségnek nézi s elidegenednek egymástól. Az eltitkolt s önként meg nem értett ösztönök félreértése ez. Sok-sok év telik el így; lejjebb-lejjebb száll az Ulwing-czég hitele, halnak a családtagok, kivész az Ulwing-név s már csak Anna él, kit Illey Tamásnének hívnak, két kis fiával s egyre komorabb, szívhajjal küzdő férjével. Egyszer csak Ille, az ősi birtok eladóvá válik; a régi ház árából talán meg lehetne venni; hosszas tépelődés után Tamás megvallja titkolt sóvárgását; Anna megriad: hiszen akkor itt kellene hagyni a régi házat! De férje betegsége rohamosan halad; Anna elszánja magát a végső áldozatra; eladja házat a bagolyfejű tőzsde-zsidónak, megveszik Illét; de még nem mehetnek el, a szemközti házban vesznek ideiglenes lakást, ott ápolja nagybeteg férjét s martyr-tanuja lesz a régi ház bontásának. Férje, ki őt csak e végső áldozat nagyságából, későn ismeri meg igazán, már hal-doklik: «Most már elmegyek. — Sírj, Anna, ez jó és bocsáss meg, ha tudsz. Nem értettelek, ezért volt olyan nehéz mellettem az éle-ted . . . » Aztán a szívére vonja Anna fejét: «Ide . . . közel, egész közel.

Ez a tied volt, egyedül a tied.» Anna két halott között virrasztotta át az éjszakát: a férje ... és a régi ház között. Illey Tamást holtan viszik haza Illére. Az illei házban, mintha ünnepre készülne, minden tele van virággal; az öreg kulcsárné magyarázza meg: «A mi jó urunk parancsa volt. Ő akarta, hogy minden virágot leszedjünk, ha az asszonyunk hazajön.» Anna «mintha egy rejtélyes mélységbe nézne, melyről eddig nem tudott. Most látott bele a Tamás lelkébe, most, mikor ideadott neki minden virágot, a mi *nem a más* földjén termett». Elborult e későn megértett lélek szerelmében s a visszahozhatatlan multon tépelődött. «Ebben a pillanatban erős fiatal lépések tiportak bele a multba. A kavicsos úton a nyári napsütésben az ő két szép fia járt. Utánuk nézett és lassan felemelte a fejét». — Ez a két szép fiú hozza magával a vigasztaló jövőt, ők az ígért földje, melyért szenvedni, áldozatot hozni, az önmegtagadás gyötrelmét vállalni érdemes volt.

Ezzel végződik egy Németországból ideszakadt családnak mintegy százéves története, mely szenvedéseken, könnyeken, egyéni élet-áldozaton át ömleszt idegen vért a felfogó, beolvasztó magyarságba. A fajkeveredésnek legemberibb s ezáltal legköltőibb értelmezése ez, mely a beolvadást egyéni lelki áldozatnak látja s mely, ha nem mondja is, de a maga természetes következményeként türelmet, rokonszenvet prédikál a beolvadásra elhívottak iránt s szeretetet azon történelmi alakulat iránt, melyet, helyesen vagy helytelenül, fajnak nevezünk, szeretetet iránta és kegyeletes ragaszkodást, mert tömérdek szeretet és még tömérdekebb szenvedés hozta létre. Tormay Cécile-nek érdeme, hogy a fajbeolvadásnak eddigi költészetünkben (*Uj földesúr*) szinte idyllikus és spontán egyéni odaadásból magyarázott folyamatát, a magyarságnak ez egyik legfontosabb történelmi tényét, ily tiszta lélektani és költői megvilágításba helyezte s emberi érdeklődésünket és rokonszenvünket e folyamat egyéni végrehajtói iránt felébresztette. A mi az öreg Ulwing Kristóffal történik, az még elég közeli rokona az *Uj földesúr* történetének. De a mi azután következik, a mi az Anna lelkében megy végbe, az már egészen eredeti, egészen saját szemlélete a *Régi ház* szerzőjének, kire azonban, mint Beöthy Zsolt fölemlítette, Thomas Mann *Budenbrook*jai szemléletmást hatottak. (Jelentésében a Péczely-díjról, melyet az Akadémia a folyó évben e könyvnek s Ferentzi Magda *Fehér árnyékok* című művének ítelt oda.)

Az eddigiekhez meg kell jegyezni, hogy a regény maga problémáról, beolvadásról, ennek feltételeiről sohasem beszél; nem thesises regény, nem oktatás; mindaz, a mit elméleti megállapítás

és értelemzés gyanánt közöltem belőle, önként, erőszakolás, fölösleges magyaráztatás nélkül leszűrődő eredménye a két regénynek. Tendenciátlan életábrázolat mind a kettő, de gondolkodóba is ejt.

Egyébként az egész regényben, részleteiben is, ugyanaz a symbolizáló hajlam, mint az első regényben. Ez a régi ház él, mintegy egygyé tapad Ulwing mester és Anna életével. A két oszlopember, mely kapuboltját tartja, minden bejövőt-kimenőt lát és megvigyáz; benéz a begördülő kocsi ablakán, látja a nászútra induló Annát, látja a háztól örök megválásra induló holtakat s az ő kidöntésük jelenti a régi ház és az Ulwing-család igazi végét. Anna a bontás utolsó estéjén lopva leszalad az utcára, hogy elbúcsúzzék az oszlopemberektől. «Lehajolt hozzájuk és az arcukba nézett . . . Úgy néztek ki, mintha meghaltak volna.»

Főalakjaiban, kivált a magyarokban, van valami figyelemre méltó eredetiség. A magyar ember szótalanságát, kevésszavúságát mindnyájan jól ismerjük, szinte faji bélyegnek tudjuk: «természete már ez magyar embereknek». De Tormay Cécile azt kutatja: mi van e hallgatás mögött, mi játszódik le a szótalán csendben s minő következményei vannak a társas együttélésben s különösen a családban? S a jellemrajz és lélektörténet meglepően finom adataival felelget e kérdésekre. Az ő regényeiben szinte szereplő, sorsintéző személy a csend is, mely a hallgatag együttlevők közt, a lelkek hőfoka szerint hol átmelegszik és szeretetre ívet, hol kihűl s észrevétlen eltávolítja egymástól az összetartozókat. Réz András is, Illey Tamás is hallgatag, magukban rágódó, nem közlékeny magyar emberek. Szinte félnek a szótól, mintha az felbonthatatlan megpecsételést, sors-döntést jelentene; máskor meg mintha — meg nem értetéstől félve — szégyelnék kimondani, a mi legbelsejüket marja. Magyar férfiakban ez csakugyan nagyon gyakori, költészetünk legnagyobbjaiban sem ismeretlen vonás (Vörösmarty, Arany), e két regényben pedig valóságos faji tulajdonság gyanánt jelentkezik, mely félreértések, elhidegülések kútfeje lesz s akadály a annak, hogy a más fajbeli nő egész lélekkel egyesülhessen velük. A magyar feleségek szinte már hozzánevelődtek az ilyen zárkózott természetű férjhez s tudnak vele bánni, kitalálják, mi a gondolatuk, mi bántja őket, valódi intuitív lélekismeretre tettek már szert férjük oldalán. Az idegen nő azonban, Tormay Cécile két nőalakja, hogy úgy mondjam: csak «szórol ért». Jella a maga naivságában azt hiszi, hogy mikor Réz András hallgat, nem is gondol semmire s megdöbbenő fölfedezés rá nézve, mikor megtudja tőle, hogy haza, az alföldre gondol s már régóta emészti magát e gondolattal. Anna csak férjé-

halálos ágyán tudja meg, hogy egész élete egy nagy, az ősi föld visszaszerzésére sóvárgó gondolatban emésztődött el; csak most tudja meg, hogy Illey szerette őt, de volt egy másik szerelme is: a föld. Ha előbb szól, mikor az Ulwing-czég még sokkal jobban állt, mily könnyen ki lehetett volna elégíteni ezt a másik szerelmet s mily boldog lehetett volna amaz első is! Jella egyáltalán nem, Anna csak későn érti meg a szóztalan férfit. Pedig mindkét nő a maga neveltje mindabban, a mi élet- és emberismeret lehet. Annát kisgyermek korától kezdve ismerjük a regényben s látjuk, hogy fejlődésének minden lépése egy-egy önerejéből való fölemésztés: ebben az egy dologban azonban vak marad egész a végső nagy csapásig.

Talán nagyon is egy oldalról mutattam be e két regényt, de a bennök vállalt művészi feladat komolyságára akartam mindenekelőtt felhívni a figyelmet. A mi a kivitelt illeti, az első regény a maga egyszerűbb conceptiójával talán áttekinthetőbb és lendületesebb; a másik, mely — ha egymás mellett is, egyidejűleg — három nemzedék sorsán vezet keresztül, zsufoltnak s az anyag nagyságához képest kissé szakgatottnak tetszik. De ezt figyelemre méltó írói erények mérséklék: discret tartózkodás a hatásos jelenetek olcsó kihasználásától, szoros takarékoság a jellemző történetfordulatok megválogatásában. Kár, hogy nyelve, szélességre törekvésében, nem ment a kerekségtől.

Horváth János.

A háború bölcsesetele.

(H. Gomperz: *Philosophie des Krieger in Umrissen*. Gotha, Perthes 1915. 252 l.)

Gomperz könyve azokat az előadásokat tartalmazza, melyeket a szerző a bécsi Népszerű Egyetemen tartott. Célul tűzi ki, megvizsgálni azt a feladatot, melyet a háború a népek s az egész emberiség életében betölt, valamint azokat a hatásokat, melyeket az egyesekre gyakorol s azokat a követelményeket, melyeket tőlük megkíván. A háború abszolút philosophusai közé tartozik, a háborút nem csupán történetileg fogja fel, hanem általános, az egész emberi életen alapelveileg uralkodó, sőt az egész világra érvényes tüneményt lát benne. Módszerét illetőleg kiváló dialektikusnak kell mondanunk, a ki elvi fejtegetésekkel s ezek támogatására felhívott történeti példákkal alig hagyhatott kételyt hallgatóiban a felől, hogy a háború az emberiségnek kikerülhetetlenül s örökre adott jelensége. Gomperz nem tartja lehetségesnek az emberiség valamely állapotát harcz nélkül. «... hogy valaha megalakulnak az «Európai Egyesült-Államok», nem lehe-

tetlen — nevezetesen az Amerika vagy, a mi valószínűbb, a Kelet-Ázsia elleni harczra. Ellenben «A föld egyesült államai» meggyőződéseim szerint csupán azon a napon, de akkor aztán tüstént és mesés gyorsasággal fognak létrejönni, a melyen az első Mars-lakók kikötnek a földön s megpróbálják bolygónkat birtokukba venni. Akkor, de előbb nem, meglesz az a közös és sajátos érdek, a mely előtt az emberi népek és államok külön érdekei szívesen meghajolnak, egyzersmind az az érdek, a melynek kedvéért minden további nélkül összes vizsgálataik békés elintézésébe egyzersmindentkorra beleegyeznek. De persze ez a valóban világpolgári tett, ez a végleges világállam-alapítás sem jelentené a háború végét, hanem sokkal inkább új háborúk kezdetét — a föld háborúját a Mars ellen.» (232. l.)

Herakleitosnak van igaza: «Háború minden dolognak atyja, minden dolognak királya.» Gomperz vizsgálódásainak alapján a harcznak valamely metaphysikai felfogása áll; mindent a harcz alkot, az emberek között is erők megfeszítését, egyesítést, mozgást, újítást, életet jelent. Ezenkívül elválasztja az életképeseket az életképtelenektől: a létért való küzdelem és a természetes kiválasztás biológiai elvei a népekre is állanak; életre képes pedig az olyan nép, melyben az önálló népként való létezésre komoly és hajlíthatatlan akarat van. Háború az emberiség egyik életformája, melynek ethikai szerepe is van: «... a háború és béke váltakozása legjobban megfelel az emberi természetnek: a háború a köztudatban a pótolhatóság eszméjét fogja ébren tartani, tehát a közösség érzületét s érzékét az egyes azon feladata iránt, hogy magát a közösségnek alárendelje, a közösség mindent átfogó árjában csupán egy tovasiető hullámot jelentsen, ellenben a békének az a feladat jut, hogy az egyének pótolhatatlanságának eszméjét tartsa ébren, tehát a személyiség tisztelését s annak érzését, hogy egy nép nem áll tetszés szerint felcserélhető számokból vagy tömegrészekből, hanem élő, tehát csak egyszer így előforduló s ezért mindenesetre lehetőleg pótolhatatlan emberekből. Ebben az értelemben is háború és béke az emberiség két szükséges, bizonyos tekintetben talán egyképen jogosult életformáinak tűnnek fel.» (85—86. l.) A háború nem is erkölcstelen tünemény, sőt a dialektikának bizonyos elmés fordulataival még azt is ki lehet róla mutatni, hogy a «Ne ölj» és «Szeressétek ellenségeiteket» keresztyén elvekkkel sem áll ellentétben. A háborúhoz nem kell gyűlölet és kegyetlenség, a természet és emberi társadalomtól ránk szabott kötelesség gyanánt kell azt folytatnunk. Gomperz hosszabb fejtegetést szentel még annak a kérdésnek, milyen háborút lehet jogosnak tekinteni, továbbá keresi a háború viszonyát az állam-

érdekhez. Az utóbbi kérdés rávezet annak megvilágítására, hogy az örök béke eszméje nem alapul valóságokon. A béke- és a döntőbírósi mozgalom természetlen, Kant megecáfolható s e részt eléggé érdekes kísérlet tehető, ha egy perczre föltételezzük, hogy Bernardin de St. Pierre *Javaslatát az örökös európai béke megalkotására* 1713-ban elfogadásra talált volna. Mi lett volna ennek következménye? Ha létrejön az államok tervezett szövetsége, az azóta történt s általán áldásosaknak tartott változások nem történtek volna meg, ezeket a szövetségnek meg kellett volna akadályoznia. De erre nem is lett volna képes s ha igen, a világtörténelem leggyűlöltebb intézménye lett volna.

Ezek után körülbelül kitalálhatjuk, minő felfogást vall a szerző a világpolgárságról s annak az állampolgársághoz való viszonyáról. A világpolgárság nem lehet ellentétben az állampolgársággal. A népek és államok nem szolgálhatják az emberiség közérdekét, hanem csupán az egyes népek javát. Az állam lényege szerint emberek egyesítése a kifelé való harcz céljából. A világpolgári gondolkodás sem zárja ki a háborút; az emberiség élő, folytonosan előre mozgó valóság, a növény szervezetéhez hasonlatos: életének folyamatai közé tartoznak a háborúk. «A ki nem akarja gyűlölni az életet és a történetet, vagy magát kell megcsálnia annak lényegét illetőleg, vagy meg kell tanulnia szembe nézni azzal, a milyen: nagy, komoly, kemény, könyörtelen — nincs gyarapodás halál nélkül, építés bomlás nélkül, minden haladás győzelmekből van összetéve, vagyis véres és vértelen, de mindig forró és kegyetlen, életpusztító harczokból.» (245. l.)

Az ember tagja egy államnak s tagja az egész emberiségnek: állampolgári kötelessége saját országát győzelemre segíteni, világpolgári kötelessége a jó ügyet vinni előre. «S az is a történelem tragikumához tartozik, hogy végeredményben minden, még oly forró és nemes törekvés jogosultsága fölött is az eredmény dönt: jó az utókor és az emberiség értelmében az az ügy, a mely tartósan és végképen győz.» (247. l.)

Ezek a főszeponctok, a melyek körül a szerző előadásai felépültek. Háború közepett, mikor magunk is érezzük, hogy a háború «újat» alkot az emberi történelemben s hogy tényleg a népek óriási testi s lelki erőfeszítése dönti el a jövőndőt: ilyenkor az efféle bölcselkedés elfogadására könnyen hajlik a gondolkodás. Mégis óvakodnunk kell a szerző veszedelmes dialektikájától; néhol a fogalmak és szavak olyan játékával állunk szemben, melyek szétbonczolásán egy Sokrates örömet lelné. Így például az a tétel, hogy jó ügy az,

mely tartósan és véglegesen győz, alapjában az «a ki birja, marja» s a «jó az erősebb» elveket tartalmazza. A szerző azonban előbb úgy tesz, mintha a jogosultság és jóság nem az erőn alapuló valóságok volnának, hanem ezek alapján az erőszakot, a háborút valamiképen meg lehetne ítélni. Ámde vagy hirdetem az erkölcsi és jogi anarchiát s állítom, hogy a jog és erkölcsiség a háború, az erő származékai: akkor az a kérdés, hogy jó-e a háborúskodók valamely ügye, elesik, akkor érveléseinkre semmi szükség. Vagy vallok valamely abszolút, nem az «eredménytől» függő morált s csakis akkor lehetne arról szó, hogy a nemzetközi állapotokban is «jó ügyről» s más efféléiről beszéljek. Gomperz különben is igen határozott, dogmatikus állításokra hajlik: lehet, hogy ez részben a népszerűség követelményéből ered. A háború tényét illetőleg is bölcséletét túlzottan dogmatikusnak tartjuk. Bizonyára nem lehet tagadni, hogy az eddigi háborúk végeredményben előre vitték az emberiséget, selectiót végeztek és a haladást szolgálták. Mégis, mindebből a háborúnak ilyen abszolút s minden időkre szóló értelmezése nem következik. Gomperz világnézetében a háború a változásnak, az újnak mintegy gépezete. Nélküle stagnálás állana be, mint azt a Bernardin de St. Pierre javaslatával tett mesterséges kísérlet bizonyítja. Ez ügyes fogás e szerzőtől, de azt mondhatjuk rá, hogy abból, ha valaki jobbra megy és szerencsével jár, nem következik, hogy balra menve nem lett volna szerencséje. A javaslat elfogadásával a béke akarásának tényezője játszott volna közre a további eseményekben s ezek alakulását egyáltalán nem tudhatjuk. De ha az abbé terve lehetetlen volt is, abból a tényből, hogy a háború történetileg, a multban a haladás tényezője volt, hasznos volt, nem föltétlenül folyik, hogy a jövőben is meglesz ez a szerepe s hogy e szerepet éppen csak a háború játszhatja. Az örökös béke nem jelenthetné a változatlanságot, nem azt sem, hogy ezentúl az emberi együttélés formái örökké a régiek maradnának. Egészben véve a békének az a célja, hogy a változásokat racionálisan végezzük, nem a tudatlan erő, hanem a tudatos értelem segítségével. Az élet folytonos mozgás, folytonos teremtese az újnak. De az embernek a létért való küzdelemben sajátos eszköze van, értelmesen képes cselekedni. Az emberi értelem a valóságnak mind nagyobb, mind több területe felett lett úrrá s fajunk haladását elsősorban az értelem kiterjedésével határozhatjuk meg. Gyönyörűen mondja Wallace az emberi értelem hatalmáról: «Itt láthatjuk az ember igazi nagyságát és méltóságát... tényleg, különálló lény ő, mert nem befolyásolják a nagy törvények, melyek az összes többi élő lényeket ellenállhatatlanul módosítják. Mi több: a győzelem — melyet a maga számára aratott, irányzó hatalmat ad neki

más lények felett. Az ember nemcsak maga bújt ki a «természetes kiválasztás» alól, hanem jelenleg képes elvenni valamit a természet azon hatalmából, melyet az az ember megjelenése előtt egyetemesen gyakorolt. Elképzelhetjük azt az időt, a midőn a föld csupán megművelt növényeket és háziállatokat fog létrehozni, midőn az emberi kiválasztás lépett a «természetes kiválasztás» helyébe, és midőn az ocean lesz az egyetlen birodalom, a hol az a hatalom lesz gyakorolható, mely mérhetetlen időközön át legfőbb úrként uralkodott a földön.»¹

Minden dialektikával szemben adjunk igazat inkább az emberek lelkében élő intuitív igazságnak, mely nem kutat érvek után, mely érzi, hogy a háború intézménye az emberi tökéletlenség jegyei közé tartozik, épen ezért küzdenünk kell ellene s hinnünk kell, hogy legyőzhető. Az ember nem látja a jövőt, hanem munkálja azt. Semmi sem elkerülhetetlen, semmi sem lehetetlen s igen sok abszolút elméletet megczáfolt már a világ alakulása. Aristoteles a rabszolgaságot örök s az emberi természettel adott, változhatatlan tüneménynek állította. A középkorban ezer kitünő dialektikával megépített elmélettel bizonyították a boszorkányok létezését. Az emberáldozatokat ismerő népek előtt bizonyára elképzelhetetlen, hogy e szokás megszűnjék. Hinnünk kell az emberi értelem további csodáiban. Annyi bizonyos, hogy a háború nem értelmes eszköz a feladatul szolgáló functiók végrehajtására. Lehet, hogy kosmikus jelenség, lehet, hogy biológiailag adott tünemény, lehet, hogy ethikai szerepe van: mindez nem ok, hogy a cselekvő és értelemmel bíró ember megnyugodjék benne s ne próbáljon a valóság ezen része fölött is úrrá lenni. Az emberiség békéjének megteremtése inventiót, új eszközök, módok felfedezését kívánja: új, nagyszerű tett lesz az óriási tettek sorozatában, melyekből az emberiség multja áll, újabb, hatalmas hódítása az emberi értelemnek. Lehet, hogy Kant nem találta meg az örök béke eszközeit, de helyesen mutatott rá, hogy itt az emberi értelem és akarat működésére, tette van szükség: «A béke állapota... nem természeti állapot... Azt tehát meg kell alkotnunk».²

Nagy Dénes.

¹ Cil. Lord Avebury: *Prehistoric Times*. 566. p.

² *Zum ewigen Frieden*. Reclam 11. p.

GÖRGEI ARTHUR.

1818—1916.

Kidőlt a szabadságharcz utolsó nagy alakja is; az, ki-
ben testet öltött a nemzet hadi dicsősége és kinek nevé-
hez, saját elszánt akaratából, eltörölhetetlenül hozzáfűződik
a nemzeti gyásznak, Világosnak emléke. Életének egy rövid
éve elegendő volt ahhoz, hogy nevét mindenkorra bevésse
kardjával hőseink közé és az a két emberöltő, mely azóta
letelt, alig volt elegendő ahhoz, hogy köztudatunkban a
gyász által elhomályosított nagyságát ismét feléleszsze. Ki
maga volt a tett, türesre, tehetetlen tiltakozásra volt kár-
hozotva, tiltakozásra a nép szava ellen, mely ebben az eset-
ben nem volt az isten szava.

Feltették-e már valaha azt a kérdést: mi lesz, ha
Görgei 1849 aug. 11-én nem vállalja a dictaturát, hanem a
végső elintézészt arra a polgári kormányra hagyja, melylyel
szemben, mikor az még hatalmas volt, annyi önállóságot,
daczot tanusított? Mi lesz, ha nem vállal felelősséget azért,
minek csak kis részben volt okozója? Dictatorrá lenni, két
napra, a capitulatio eltökélt szándékával, egy elveszett ügy
végére a saját hiréből, becsületéből ütni a pecsétet: való-
ban nem mutat nagyravágyásra. Ha nem teszi, kikerüli az
árulás szörnyű vádját és a bűnbakot kereső nép másban
leli szenvedésének, megaláztatásának okát. Hire csorbítat-
lan; sok a hive: még használhat is szerencsésebb viszonyok
közt hazájának. Különös, hogy épen akkor engedelmeskedik,
midőn már nincs, ki parancsolhatna neki. Csak őrült, vagy
szent vállalhat ilyen megbízatást és a martyrologiában is
alig akad vértanú, ki tudatosan vezekelt és bűnhődött volna,
elvállalva a «peccata mundi»-t.

E lélektani talány kulcsát Görgei egyéniségében kell

keresnünk. Spártai nevelés, maga az egyszerűség és erő. Anyja megmutatta, hogy nő is képes fájdalom türéseire: még leány korában kést döfött karjába, Mucius Scævola példájára. Ez a nevelés avatta őt katonává, adta meg neki azt a testi és lelki energiát, azt az önfegyelmézést, mely képessé tette őt daczolni, nemcsak az ellenséggel, hanem saját nemzetével is. Ehhez járult a mély vallásos érzés, melyet még finomított az akkori német classikus irodalom lélekemelő, érzelmes hatása. Nála magától érthető nemcsak a kötelesség szoros teljesítése, Kant tanítása szerint, hanem az önfeláldozás is. Aczél ott, hol ellenállást talál, lágy és sentimentális, hol meghajolnak előtte. Az aczél tette a quietált főhadnagyot hadai bálványozott fővezérévé, az önmehtagadás fogadtatta el vele a dictaturát.

E két ellentét, de egyaránt erősen kifejtett jellemvonásához járult egy harmadik kiegészítő és harmóniát létesítő: a tudományos gondolkodás. Mint gyermek arról álmodozott, hogy tudós, pap, tanár lehessen, minőket otthon látott Szepesben, az evangélikus egyházban. Ez az ábránd soha sem hagyta el. Ez vezette olvasmányait a garnison-élet unalmában, ez vezette a prágai egyetemre a vegyészet tanulására. Az exact és egyúttal gyakorlati tanulmánynak köszönhette, hogy, mint hadvezér, nem elégedett meg nagy tervek elfogadásával és foganatosításával, hanem azok végrehajtását is kidolgozta és ellenőrizte a legkisebb részletekig. Gondolkodása logikus hatalmának köszönte, hogy a legsúlyosabb helyzetben, az 1849 jun. 26-i ministertanácsban, «genialitása és szilárd készségének hatása alatt», mint Vukovics Sebő írja, elfogadtatta az ő haditervét. Igaz, hogy nem hajtották végre.

Mi ifjabbak, kik csak a szenvedő Gorgeit láttuk szemtől-szembe, a cselekvőt már nem, csak tudományos észjárását, egyszerűségét és lelki jóságát csodálhattuk. A mi küzdő energia volt benne, felemésztette önvédelmi harcza, nem egyesek, hanem a közvélemény ellen. Barátaival szemben merő szerénység, szelídség, szinte nőies előzékenység. De tudományos gondolkodása objectivvé, igazságossá tette még vetélytársaival, még ellenségeivel szemben is. Senki

nálánál jobban el nem ismerte Kossuth nagyságát. Kimondta, hogy Kossuth nélkül nincs szabadságharcz. Még a viddini levélben való megbélyegeztetését is mentegette: hisz a letört nemzetnek szüksége volt vígaszra. Csak az ellen lázadt fel igazságszerető lelke, hogy Kossuth később nem vonta vissza nyíltan vádját, — mert hisz bizonyos fenntartással visszavonta.

Épen a *Budapesti Szemle*, a Gyulai Pálé, folytatta legerősebben és a legnagyobb sikerrel a küzdelmet Görgei történeti igazáért. Kár volna erről most többet szólni. De el kell mondanom egy adatot, mert bepillantást enged az annyira megvádolt hadvezér lelkének legmélyébe. Egy híres angol tudós Leiningen emlékiratainak ismertetésében, jellemrajzát adja Görgeinek. Azt mondja róla: több volt condottiere-nél, hazafi is volt a maga módja szerint, de mindenek fölött a dicsőség vágya uralkodott rajta. 1912 januárban megmutattam e sorokat Görgeinek, megkérdezve, mi a véleménye róluk? «Nekem csak egy dicsőségem van: elmondom. Mint tisztnek, rangszerűen kellett élnem, jó lovat tartanom. Pénzem nem volt. Tudtam, hogy a normale szerint a tisztnek joga van a legénység menázsijában részt venni, ha megfizeti. Két porciót fizettem; abból éltem. Más dicsőségem nincs. A szabadságharczban egy volt az ambitióm; az, hogy mi nyerjünk.»

Szerénysége, — hisz csak buboréknak tartotta magát, melyet felszínre vetettek az események, — abban is nyilvánkozott, hogy sikereit nem saját lángeszének vagy vitézségének tulajdonította, hanem főkép ellenség hibáinak. Az ő diadalaiban, szerinte, Windisch-Grätznek volt legnagyobb része. Szívesen beszélt az egyes hadi tettekről, de főkép barátait és közvéitézeit dicsérte.

Könyezve mondta el a világozi capitulatiót; meghatotta őt mindig az a fegyelem és az a ragaszkodás, melyet a végzetes momentumban is megtalált seregében. De — ismét küzd benne a két természet — restelli, szégyenli meghatottságát. Tányért kér a háziasszonytól, hogy — vén cigány módjára — a nagy ária után tányérozzon!

Cselekvésre, alkotásra teremtett férfiú kényszerű nyuga-

lomban, diestelen harczban igazságaért, nem mindég méltó ellenfelekkel szemben — ez az ő tragikuma. De tragikuma ez hazánknak is. Képzeljük el, mit érhet el ekkora tehetség, ily tiszta jellem, megfelelő polczon. Nemcsak Jeruzsálem az, mely keresztre feszíti prófétáit, s nemcsak Jeruzsálem az, mely megbűnhődik érte.

Halálával helyreáll a harmónia. Az igazság győz, ha ő el bukik is. Holtig negyvennyolczas maradt, a szó igaz értelmében, szabadságért, hazáért, haladásért lelkesedő. Nem symbolikus-e, hogy épen Buda elfoglalásának évfordulóján váltotta meg a halál szenvedésétől? Még symbolikusabb, hogy elköltözése abba az időbe esik, melyben a magyar ismét küzd az orosz és szerb ellen. Küzd, azzal a lélekkel, mely 1849-ben győzött, küzd diadalmasan, — igaz, hogy nem magyar fővezér alatt. A honvéd nevet ismét babérkoszorú övezi. Nem mutatja-e ez, hogy letelt az áldatlan személyes, belső küzdelmek kora? Szükség van erőre, minden erőre, de mindre csak az egy haza szolgálatában.

MARCZALI HENRIK.

BAKSAY SÁNDOR.¹

A méltató szeretet meghitt szavával kívánom idézni Baksay Sándornak, az igaz magyar elbeszélő költőnek nemes emlékezetét. A fajtánk őstelevényéből napsugaras ég alatt kisarjadt erős, de szelid pásztorét, kinek élethívátása vala, hogy az Úrnak egy-egy szerény nyáját lelki mezőkön legeltesse; s a ki ebben szép, hosszú életén át dicsőségesen megfáradván, elszólított Urához, hogy annak számot adna.

Nem kétséges, hogy az ő számadása tiszta volt, hasonlatosan a hajnali harmathoz a mezők liliomának kelyhében; és biztos, hasonlatosan ama láthatatlan oszlophoz, melyen az erkölcsi világrend örökkévaló épülete nyugszik. Holott az Úrhoz szólított pászturnak hozzá kelle fűznie őszinte számadásához, hogy «Óh, Uram, én nemcsak munkálkodtam a nyáj körül, hanem merengtem is; nem csupán lélektápláló füveket kerestem, hanem szép virágokat is; nem csupán szigorkodtam, hanem mosolyogtam is. A mit mondtam, az nem volt mindig prédikáció, hanem olykor mese; s a mit énekeltem, az nem volt mindig zsoltár, — mert bizony, pogány hősök végzetes haragja, eget-földet rázó tusakodása is vala az.»

A ki értőképen olvasta Baksay írásait, nem akadhat fenn azon, hogy e reá, mint költőre irányuló emlékezés őt legelőbb is lelkipásztori minőségében jeleníti meg. A ki csak egyetlen művét ismeri és a ki valamennyit, egyaránt tudja, hogy az ő írásainak lelke amaz Írásból lelkedzett, melyet neki hivatása adott kezébe, hogy hirdetné abból az ígét, törvényéül az élőknek, vigasztaló reményéül a halódóknak. Elbeszéléseinek tárgyai

¹ Emlékezés a M. T. Akadémiának május 7-én tartott ünnepélyes közülésén.

is, melyek művészi valóságossága mindig nyilvánvaló, vagy egyenesen az ő vallásabeli lelkipásztorok, vagy olyan törzsökös, eredeti alakok életéből vétettek, a kikre a kedvesen figyelő szem távcső nélkül is rálát, a fehérre meszelt kálvinista parókhia zöld zsalugáteres ablakából. De mégha, a *majora canamus* vágyán buzdulva, képzelete Homer fénydús ege alá ragadja is, — még akkor is, pogány hős dalában is, szembeszökik egy nem profán tünemény: a népies magyar nyelvnek heroikus költői nyelvvé hajlítása azzal a művészettel, melyhez az első, nagyszerű mintákat a Szentírás adta Károli Gáspár fordításában.

Az írónak illetén különlegessége korlátozza általános népszerűségét. Az irodalom magas szempontú avatottjai, a kiknek az igazi tehetség annál érdekesebb, minél különlegesebben fejezi ki magát, nincsenek sokan, de valamennyien nagyra tartják Baksayt. Azok a lelkes és szintén fogékony literátus emberek pedig, a kiknek sorsa az íróéval rokon, a kik a maguk szívének minden búját és derülését, a maguk gondolatának minden lendületét, a maguk elmélyedő szemének minden megfigyelését s a maguk romlatlan nyelvének minden zamatját különös tökéletességben találják meg az ő írásaiban, rajongnak érte. Ilyen színarany értékű megbecsülés, ilyen megértő szeretet-adta népszerűség, ha kisebb körre terjed is ki, igazabb írói dicsőség, mint sok szélesebb körű és zajosabb, melyben több a hűhó és a divatszerűség, mint az olvasók benső meggyőződése.

Nekem derüs fiatalkori emlékem egy nyári lovaglásom a somogyi Balaton-parton. Valamely csöndes faluban, az utcát szegélyző szilfák árnyékvetését keresve, az egyik gyalogsoron léptettem. A kis parasztházak lakói künn voltak aratni; az udvarok üresek, kapuk, ablakok zárva. De a csillagos tornyú templom mellett, egy cserepes ház nyitott ablakából jóízű, férfias kaczagás hangzott felém. Bepillantok az ablakon a hűvös szobába. Egy derék úr ül ott, szemében tündöklő mosoly, előtte könyv.

— Mit olvas, nagytiszteletű uram? — kiáltok be vidáman.

— A *mi* Baksaynkat, fiatal jövevény, — hangzik ki a szíves válasz; — nincs ennél külön bíró kerek e világon! Büszke vagyok rá, hogy paptársam.

Ekkor hallottam életemben először Baksay nevét s láttam először írását nyomtatásban.

Tán ez a róla kapott első kedves benyomás szintén részes abban, hogy a mikor most tiszteletet akarok tenni az ő írói emlékezetének, nem tudom hatalmas írói egyéniségét szelid papi mivoltától elválasztani. Holott nem vagyok híve annak a közismert módszernek, mely a költők élete körülményeiben keresgél kules után, hogy megnyissa azzal a költő alkotásainak és egyéniségének titkait. Megengedem, hogy az ilyen általános kulccsal rá lehet nyitni többé-kevésbé érdekes látszatokra, de a költői képzelet és érzés közös munkájának igaz benső folyamatára bajosan.

A költők irodalmi egyéniségét kizárólag műveikben kell keresnünk. Minél erősebb valamely költői tehetség, annál kevésbé van alárendelve a költő emberi sorsa esetlegességeinek, sőt annál inkább megvan az az ereje, hogy maga a tehetség gyakoroljon hatást a költőre, mint emberre.

Baksayt nem az tette költővé, hogy pap volt. Ellenkezőleg: az tette nagyon fenkölt papi emberré, hogy költői géniusának fénye beragyogta egész életét. Így, én itt az ő lelkipásztorkodását csak azért tartom érdekesnek, mert abban is az ő emelkedett költőisége valósult meg. Az ilyen harmonia az irodalmi egyéniségek költészete és való élete közt vajmi sokszor nincs meg; de valahányszor megvan, mindig megkapó, s annál szebb, minél inkább a költőé benne a vezérlő szólam.

Hanem a valóságban elérhető legszebb emberélet sem olyan költőien szép s kivált nem oly mesészerűen érdekes, mint azt nagy szívvel megvert és meseszövíő képzelettel megáldott költők szeretnék. Ezért találkozunk a szépirodalomban annyszor nemes költőkkel, a kiknek két életrajzuk van. Az egyik, melyet valóban, a másik, melyet ábrándvilágukban éltek meg. Amaz évszámados tankönyvekben olvasható; emez, a szebb, érdekesebb életrajzuk, valamelyik saját írásművükben, mely költött cselekvényben költött alakokat játszat, de bizonyos feltűnő, állandó buzgással, különösen a főalak benső jellemzése és megérttetése körül, elárulja, hogy itt az íróművész a maga lelki tükre előtt ül és abból rajzol. Az ilyen művekből oly közvetlenül árad felénk a meleg subjectivitás varázsa, hogy a fogékony

olvasó örvendezve ismer rá, például Copperfield Dávidban magára a derűsen érzelmes Dickensre; az egyik, a borúsan humoros Bolond Istókban magára a mélységes lelkű Arany Jánosra; sőt talán a másik, a ragyogóan kedves Bolond Istókban, magára a fiatalság elragadó virágzásában pompázó Petőfire.

Ezek a képzelt költői önéletrajzok a valóból csak annyit adnak, a mennyit a költő magához méltónak érez, ellenben mindent kitárnak, a mit a költő, szerencsében vagy szerencsétlenségében, a maga életfelfogása nemességeül, a maga szíve tisztaságául, a maga jelleme becsületéül eszményít.

Ilyen nem való, de igaz költött önéletrajzot Baksay is írt. Én legalább *Gyalogösvény* című gyűjteménye I. kötetében a *Pusztai találkozást*, mely kerek kisebb regény, ilyenül olvasom. S még ha azt az ellenvetést hallom is, hogy maga a költő a regény hőséül más modéle-t vallott, nem önmagát, akkor is bizonyos maradok abban, hogy ama regényhőshöz hasonló értékű ember csak egy volt a világon — s az nem Baksayn kívül, hanem ő benne, az ő határtalanul nemes tökéletesedési vágyában élt.

A regény hőse Dombay Máté, a fiatal kálvinista pap. Külséjéről az író csak annyit mond: kiki olyannak képzelje. a minőnek egy szeretetreméltó fiatalembert képzelni szeret. Ez a fiatalember mindig tanult és tanított. Már kis fiúként a népiskolában is többet tanult a maga erejéből, mint a rektortól s már ott is tanította iskolatársait, különösen kötelességtudásra. Az asztalosmesternél, kihez német szóra adták, s kit cserében legényeivel együtt megtanított magyarul, mellékesen az asztalos mesterséget is kitanulta. A minek utóbb, mint theológus-diák Baselben meg Edingburgban nagy hasznát vette: naponként hat órát dolgozott mint asztaloslegény s így szerezte meg a költséget, hogy, ugyancsak napi hat órán át, egyetemi előadásokat hallgathasson.

Végzett emberül s kezdő lelkészül visszatérván hazájába, mind magasabbra szárnyalt tanító hatalma. Igéző beszéde foglyul ejtett minden embert s hozzá is úgy szóltak, mint a két tanítvány Emausban a Mesterhez: «maradj velünk, mert beesteledik.» Tanított a katedrában, mindenek csodálatára és épülésére. Tanított jó szívével is, a legmagasztosabb tisztult

hittel, mely minden más vallású ember hitét is szentnek és sérthetetlennek vallja. Így Dombay az ő katolikus tanítványait a katolikus Miatyánkra tanította, a zsidókat pedig az ó-testámentom szépségeire.

Tanító működése közben, valamely nőképző-intézetbeli leánytanítványa, megbűvölve szavaitól, hálás elragadtatással, hirtelen kezét csókolt neki.

És ez a fiatal pap, mert büszkesége nem állta a papválasztás kelletlenségeit, végre is csak lévitának szerződött el, nevetésesen nyomorúságos feltételek mellett, egy minden kultúra híján szűkölködő, de őserejű szittyá közbirtokosság, vagy, a mint ez magát nevezte, «nemesi familia» pusztájára. Ott még nemhogy templomnak és egyházi szervezetnek, de még annak az iskolának sem volt se híre se hamva, a melyben majdan a lévitának tanítania s annyira-mennyire lelkészkednie is kellend.

Ímhol, Robinson a puszta szigeten! — mondja a regényben maga az odavetődött lévita. Ímhol az alkotótehetségével és jóakaratóval hatalmas férfi, azon a még cháotikus területen, melyből emberséges, szép, rendes kultúrvilágot teremtenie küldetése van! — mondom én, a regény elolvasása után.

Mert, a mit a vadmagyar pusztán Dombay Máté végez néhány esztendő alatt, az csodás, az gyönyörű!

Valamint az Úr lelket lehelt az agyagba és abból ember lett, a pusztai lévita lelket lehel a maradi, a konok, a veszekedő, a közáldozattól irtózó, a kultúrától húzódó emberekbe. És íme azokból haladásra kész, okos szóra hajló, békülékeny, közáldozatban bőkezű, igazi derék jó emberek lesznek, a kik úgy kíváncsoznak a kultúra áldásaira, mint a zsoltárbéli szarvas a szép híves patakra.

Dombay Máté szelid szava és vasakarata, kezdetben csak a furfangosan politikai familia-kurátortól, meg a puszta keresztes-zsidájától s egy-két jövevény pásztorembertől segítve, megteremti előbb az iskolát. Végre pedig, miután már nagy hite dombot mozdított el a helyéből s lombos virulást varázsolt az avar homokra, megteremti a kevély, nyulánk kis épületet, ragyogó bádogtornyával, két kis hangos harangjával: a templomot.

Igen, így teremthet egy nagytehetségű jó pap keresztelt

pogányokból igaz keresztyéneket, ezek kezdetleges gyülekezetéből pedig egyházat, az emberek hasznára és Isten dicsőségére!

Dombay Máté tiszteletes úr, a ki ezt megcselekedte, megérdemli érte már a legszebb földi jutalmat is: a maga családi boldogságát. Meg is kapja; mert ama bizonyos leányka, a ki egykoron a nőképzőben kezét csókolt neki, véletlenül éppen a pusztai familiának egyik módos nemes kisasszonya, a ki repeső szerelmes szívvvel, édes-örömetest lesz tiszteletes asszony s szép édes anyja szép Dombay-fiaknak és leányoknak.

Ez nagyjában ez a regény, melynek hőseit én azért szeretem, mert benne magát a regény íróját látom. Nem a maga valóságos másában, hanem a maga gyönyörű naiv ábrándjában, melynél fogva úgy tetszett neki, hogy annál a lelki magasságnál, melyre ő életében feljutott, még magasabbra is juthatott volna, ha őt az élet olyan regényes erőfeszítésekre kényszeríti vala, a minőket csak elképzelt és leírt.

A *Pusztai találkozás* e mellett oly gazdag különböző fajta irodalmi értékekben, a minő csak az a mű lehet, melynek a költő a maga legbensőbb lelki kincstára drágaságait pazar kedvvel, túláradó szeretettel adja oda. E regény nagy sokaságban felvonuló nemes úri és nemes paraszti alakjainál igazabb vérbeli magyarokat, s ezek pártos tusakodásainál s utóbb mégis alkotó munkára egyesülésüknél igazabb magyar erkölcsű életet még senki sem festett. Így festeni csak az tud, a ki egyetlen vonást sem tesz saját lelkébe fölvelt eleven modéle-ek nélkül.

Van még e gazdag regényben egy szépséges epizód is, mely nem fontos ugyan a cselekvény, de nagyon az a költő képzelete tisztaságának megismerése szempontjából.

Dombay Máté, mint fiatal káplán, eltemet egy falusi kálvinista papot, majd rövid idő múlva eltemeti annak hitvesét is. A papi pár után őt árva marad. A legnagyobbik köztük, a szép hajadon Junda, mindjárt az édes anyjuk frissen hantolt sírja mellől bátran előlép s átveszi a kis elárvult család vezérletét, mint annak új, gondos, hűséges édes anyja. Látván a leányt ebben a megkapó szerepben, Dombay elgondolta: «nem azt, hogy ez a leányka egy férfit boldoggá tehet, mert kincs, hanem azt, hogy ez a leány méltó arra, hogy egy derék ember boldoggá tegye. Hitte, hogy e boldogító tette ő van hivatva...

De ez a vonzalom nem az a vak, heves, égető és kínzó indulat volt, mely a közönséges szerelmet jellemzi s melynek első-utolsó, egyetlen szava ez: nálad nélkül nem élhetek!... Az ő vonzalmuk nem csapott ilyen magasan az üres levegőbe; a néma tekintet csak ennyit mondott: «veled szeretném átélni az életet. Nem akarnám, hogy más tegyen boldoggá; én szeretnék azzá tenni. Ennyit és nem többet; de ez elég volt, mert igaz volt.»

Ez az egész epizód. Mert Junda aztán mihamar végkép eltűnik szemeink elől. A nem földi, a tisztán eszményi szerelemből nem lesz házasság.

Mily nagy fényűzése a költő termékeny lelkének Junda komoly, nemes alakját s Dombay csodásan finom szíve fogékonyságát egy ilyen tünde epizódban varázsolni elénk! Egy hulló csillag villan fel, fényes ívet kezd rajzolni, gyönyörűséggel fordítjuk oda szemünket — s már ellobbant, nincs sehol!... De nem feledjük el, hogy szép volt.

Különben, szépségek megvillantása, nem a mese továbbmondása kedvéért, hanem csak azért, mert a költőnek jól esik a benne zsongó temérdek érzésen, gondolaton, ötleten, tréfán, kivált pedig népi megfigyelésen túladni, Baksay minden elbeszélő művének sajátossága. «Ödöngjünk!» — mondja *Jáhel* című elbeszélésében, «hiszen nem hajt a tatár.» És az olvasó elbájolva Baksay egyéniségének érdekességétől, nem akar tatár lenni. Nem hajtja a kedves ödöngőt, szívesen ödöng vele, a ki ödöngés közben annyi szép virágot szed neki.

A költő *Patak banya* című elbeszélését, mely megint nem külső, de belső méreteire nézve, kerek és igen erőteljes szomorú regény, ugyancsak egy pompás ödöngéssel kezd. A magyar parasztesalád szervezetében két typusát rajzolja meg az öregasszonynak: a szülét és a banyát. Az előbbi az áldott jótélelek, az utóbbi az átkozott gonosz boszorkány. Mert Kálmán király helyesen tette ugyan törvénybe, hogy boszorkányok nincsenek, hanem azért a banya mégis az.

Miután az ödöngő költő, ilyformán, egy hervadásában is bájoló őszi virágot talált, egy rút, zörgős őszi kórót pedig botjával lecsapott, megáll Baranya és Somogy vármegye határ-árkánál, melyben, a népmonda szerint, valamikor egy banyát hantolt el a hóhér. Patak banyát, a ki mint Judás a Mestert,

elárulta volt a maga szent vallását s azután, ugyancsak mint Judás, felakasztotta magát.

A költő elborong a sötét mondán. Hát igaz lehet ez? Hát Judás iszonyú bűnének megisméttlését el szabad hinnünk valakiről?

Valamely embertársunk áruló híre a hír hallói lelkületének legbiztosabb próbaköve. A ki az árulás vádján kapva-kap, a ki szereti annak igazságát fennen hirdetni és tajtékozó örömmel bizonygatni, az mindig Káin véreből való. A kinek ellenben az undok bűn sehogysem fér a képzeletébe, a ki mindig hajlandó az árulásban kétkedni, az minden bizonynyal Ábel véreből eredt.

Baksay ama határároknál hamar fölkapja lecsüggedt fejét:

— Vallásáruló? Egy ember, mi több, egy asszony és vallásáruló? ... Nem tudom elhinni, nem hiszem!

És ebből a nemes, lovagias daczból, tovább ödöngés közben, tisztán és meghatóan emelkedik ki a költő képzeletének önfeláldozó, hitéhez hű és gonosz végzettől kínhalálba üldözött Patak Istvánnéja, a kit méltatlanul káromol Patak banyának a hagyomány.

Ezt az elbeszélését Baksay, zárjelben, szegény emberek tragédiájának mondja. Valóban, a conflictus, melybe a hősnő a maga hibáján kívül, sőt erényei folytán jut, a legzordonabbul tragikus.

Patak Istvánnénál van elrejtve a bezárt templom kulcsa, mely nélkül az ellenséges hatalom nem foglalhatja el a templomot. Patakné soká állhatatosan daczol a hatalom fenyegetéseivel, bár férje és sok hitsorsosa börtönben szenved s a maga és egész falujának sorsa gyötrelem. Ám utóbb gyermekeit is elrabolják tőle s azokat csak a kulcs árán mentheti meg. Iszonyún vergődik, tusakodik, megszámol lelkiismeretével. Hű kálvinista létére is, még a feszülethez, még a boldogságos Szűzanya kőképéhez is odaroskad igaz sugallatért. «Isten megbocsátja» — hangzik onnan szívébe az igaz sugallat. Ellentállása megtörik s végre beadja a kulcsot.

Isten bizonyára meg is bocsátotta ezt, de az emberek nem. És így lett a szegény, a szép, a jó, a hű Patak Istvánné öngyilkos és így kente rá a gyűlöletes hagyomány a Patak banya nevet.

Nem tehetek róla, — az én szívem a kedves, szép és mindenképen jóra való parasztmenyeeskének tragikai rangra emelésén elcsitíthatatlanul kesereg. Nekem félistenek, királyok, hősök s bármelyik osztályhoz vagy nemhez tartozó nagy stílú lények legyenek azok, a kik, akár a végzettel, akár az emberi társadalommal, akár a maguk vagy mások bűnével való nagyszerű összeütközésben, nagyszerű halálba omlanak. Akkor túlembéri nagyságukkal arányban állónak érzem kínjaik, tragédiájuk nagyságát s lelkem megrendülésében is élvezem a bánat fenségét.

De ha szegény emberek s különösen egy szegény ártatlan parasztasszony tragédiája nehéz fájdalmat hagy is lelkemben, örökre megmarad számomra gyönyörűségül Baksay íróművészetének ereje, mely elbeszélő művei között éppen *Patak banyá-*ban a leghatalmasabb.

Hanem a mesemondó, ki hol derűs, hol mély szomorúságba borult arczczal beszélt előttünk, míg látományos szemei előtt a maga legsajátabb népének alakjai rajzottak, — egyszerre felemelkedik ültéből, kezébe sokhúrú nagy lantot ragad és előttünk áll s megszólal, mint hősöket zengő énekes.

Így felmagasulva oly nagy, a minőnek előbb, minden szeretetünk és csodálatunk mellett sem képzeltük.

Baksay mint énekes is elbeszélő marad, de a mikor a vers megköti csapongását, mikor a szavaknak rythmusok és rímek zenéjévé kell összehangozniok, akkor tűnik csak ki igazán művészetének biztossága s művészete anyagának, nyelvének mindent győző gazdagsága, mindenhez simulni képes hajlékonysága, teljes szépsége.

Verses elbeszélő művészetét nem a maga képzeletéből vett történetek elmondására fordítja. Antik mesterek eposait mondja el újra, eleven magyar nyelvre élesztve fel halhatatlan szépségeket, holt nyelvek díszes koporsóiból.

Korábban Lucanus *Pharsaliáját* fordítja le, híven az eredeti formához, hexameterekben. E munkájával, még mint ismeretlen fiatalember, megnyeri Akadémiánkon a boldogemlékeztű Kelemen József pécsi nagyprépost által az 1860-ik esztendőben kitűzött 100 aranyas pályadíjat. Ez a munkája, mely szorosan véve az ő egyetlen műfordítása, 1869-ben könyvben is megjelent, szélesebb olvasóköre azonban nem igen hatott.

Annál nagyobb figyelmet keltett, néhány évtizeddel utóbb, Baksay *Iliása*, mely a Homerosénak tartalmát tősgyökeres magyar nyelven, zengő, rímes és hangsúlyos magyar alexandrinusokban mondja el.

Műfordítás-e ez?

Ha kisebbiteni akarnám, azt mondanám, hogy igen.

Nem mintha kicsinyleném a műfordítói költőművészetet. Én azt, mint a legnehezebb, legritkább sikerű, de ha igazán és teljesen sikerül, a legnagyobb méltánylást érdemlő költőművészi munkának ismerem. Hanem műfordítás alatt csakis olyan munkát érthetek, melynek az a törekvése, hogy az idegen költői művet s az abban megnyilatkozó idegen költő egyéniségét és világát s ilyformán magának az eredeti műnek egyéniségét is, más nyelven a lehető legtökéletesebb hűséggel tükrözze. Költői műnek egyéniségét a forma és a tartalom együtt adja meg. Ez még a prózában írt költői művekre is áll; hát még a versekre! A ki prózában írt regényt versben fordítana le, sőt, a ki csak a próza stílusát változtatná meg lényegesen, az, még ha jobb művet adna is az eredetinel, nem azt adná, hanem mást.

Baksay azonban az *Iliás* első hat énekének Kisfaludy-társasági kiadásához írt előszava szerint, azért határozta el magát a homerosi eposnak magyar versekben elmondására, mert az az antik formában unalmas s a modern olvasók csak mondvacsinált lelkesedéssel szimulálják, hogy attól el vannak ragadtatva.

Ez az őszinte szókimondás egyáltalán nem szentségtörés, de nem is műfordítói álláspont. Ellenben álláspontja az eredeti költőnek, a ki teljes joggal veheti a tárgyát onnan, a honnan neki tetszik. A maga képzeletéből, a történetből, a mondából, a néptől vagy más, immár elavult s akár újabb költőből is. Ha eredeti tehetségének erejével remeket alkot, nyert ügye van. Mit árt Arany János Toldijának néhai való jó Ilosvai Selymes Péter? Baksaynak ugyan Homeros többet használ, hanem azért az ő homerosi eposai (mert az egész *Iliáson* kívül, az *Odyssea* egy részével is elkészült) elmondásukban, formájukban, stílusukban mégis teljesen eredeti, tősgyökeres magyar remekek.

Annak, a ki az eredeti görög Homerossal csupán mint a középiskolai nyelvtanoktatás segédeszközével ismerkedett meg, természetesen Baksay homerosi eposai sokkal érthetőbbek és összehasonlíthatlanul kedvesebbek, mint az eredetiek. Egyúttal feltűnően naivabbak is. A szaktudósok ugyan bizonyosak benne, hogy az eredeti görög Homeros szintén egészen naiv, hogy az ő istenei és herosai ős pásztorkodó népek dús, de földönjáró képzeletének incarnált alakjai, s hogy a homerosi korszak görög kultúrája is kezdetleges még, — de mi, a kik az egész antik hellén világról csak egybefoglalt általános fogalmat kaptunk, azt mindig csak hatalmas és finom letűnt kultúrvilágnak tudjuk elképzelni: classikus oszlopsorokkal, emelkedett philosophiával, pogány, de humánus életvidámsággal, raffinált szellemi étellel, lenge leplekben lejtő emberek és természeti erőket symbolisáló istenségek sokaságaival. Így nekünk nincs közvetlen módunk a görög Homeros igazi ízét, a tavaszi fergeteg erejével és a tavaszi zsendülés bájával ható ős naivitást felismernünk. Ezért, ha mi Baksay magyar Homerosát olvassuk, annak gyönyörű naivitása nem a görögről alkotott balvéleményünket corrigálja, hanem az ősi, eredeti magyar jóízűség örömét és élvezetét adja nekünk.

Ezt magában véve a magyar nyelv még nem tenné. Ehhez a hatáshoz, a teljesség kedvéért, még épen Baksaynak különösen zamatos népiessége is kellett. És kellett rímeinek s assonánczainak csengő-bongó játéka, melyben vajmi sokszor elmagyarosított kiejtésű hellén nevek magyar szavakkal hangzanak össze. De talán mindeneknél inkább részes a magyar hatásban a hangsúlyos alexandrinusok bőségesen ömlő, hömpölygő folyama, mely versfajba a legkönnyebben belefér mindaz, a mit magyar ember magyarán gondol ki. Hisz épen ezért vannak ilyen alexandrinusokban írva a legjobb és — a legrosszabb magyar költői alkotások is.

Baksay alexandrinusai egyenrangúak a legnagyobbakéival, Arany és Petőfi alexandrinusaival. Sőt Baksay e már-már elköptatott versformát új változatokkal, az előbb pedánsul egyenlő soroknak itt-ott rövidebb sorokkal, az előbb mindig csak páros rímelésnek itt-ott szeszélyes ugrásokkal tarkításával, megint felüdítette. Ebben a verselési szabadságban, melyet

nemcsak a vers zenéjének elevenebbé tételéért vesz magának, hanem azért is, hogy egy-egy kifejezésének plasticitását rhythmus- és rímzökkenésekkel szembetűnővé tegye, rendkívüli izlés és kellem van. A kifejezésnek általában oly nagy mestere, a minő csak az a költő lehet, a kinek elképzelő tehetségén kívül a nyelve is kimeríthetetlenül gazdag. A legszövevényesebb cselekvéseket is biztos versekben a legvilágosabban teszi szemléltetővé. A legbonyodalmasabb harci kavardást is egyetlen gyors elolvasás után, minden részletében tökéletesen megértjük s úgy emlékszünk rá, mint magunk szemével látott eleven képre. Egy-egy íj pendülése, egy-egy nyíl suhanása bennünk mint valósággal hallott hang zeng vissza.

Ezek a nagy költő-művészi kvalitások még akkor is eredeti tehetségre vallanak, ha valóban műfordítóban taláztatnak. Ezeket nem lehet egyik nyelvről a másikra átvinni; ezeket az eredeti költő és a fordítója egyaránt csak a maga lelkéből mérítheti.

S vajon a sajátos magyar humornak az a friss harmatozása, mely számunkra barátságos csillogásúvá teszi Baksay homerosi világát, műfordítás-e görögből?

Zeüsznek lakomára vonulását a többi istennel együtt az Okeánosz mellé, a szíves Aithiopokhoz, a magyar énekes a magyar népmesék kedves hangján adja:

Zeüsz és véle a többi istenek
Szerecsenországba torozni mentenek.

Még kedvesebben dudolja el, a magyar népdal ígész muzsikájára, «a sokat tűrő és isteni Odysszeusz» lepihenését:

Cserfalevél derekalja párnója,
Cserfalevél takaródzó dunnája.

Hephaistos isten, sántasága okán, a «biczebócza» jelzót kapja, a mi igen találó és jóízű, de mégis arra vall, hogy a magyar-vallású énekes ezt a görög istent nem veszi komolyan. A többit sem nagyon.

Már a görög hősöket inkább, mert azok az ő képzetében a szittyá előidőkből való magyar hősökké alakulnak át. Hatalmas perlekedők, de aztán szilaj nagy verekedők is. «Ékesen fegyverzették», «nagy tekintetese», «tiszteletesek», kivált mikor

«ujdonatúj dolmányt, remeket és gyengét» öltenek magukra.

Nekem, s azt hiszem minden magyarnak, a ki szereti a maga édes fajtáját, mindez derűs, meleg, meghitt gyönyörűség, — de jut-e eszünkbe, hogy nem eredeti, hanem ó-görög?

Bizony mondom: Baksay a görög agyagba a maga magyar lelkét lehellte s abból élő új eredetit teremtett a magyarság képére és hasonlatosságára.

A Magyar Tudományos Akadémiának, épen ezért, örökké dicsősége marad, hogy féltetéve minden tudakos előítéletet, Baksay *Iliását*, melynek hat első éneke először a Kisfaludy-Társaság kiadásában jelent meg, teljes egészében kiadta. Homeros költői egyénisége és stílusa mindenesetre fontos az egész világnak, fontos Akadémiánknak is; hanem, ép a magyar Akadémiának, egy nagy magyar költői egyéniség és egy őseredeti magyar stílus magasra emelése nem kevésbbé fontos.

Büszkén gondolhatunk arra is, hogy valamint a magyar remekmű, úgy annak szerzője, írói pályája kezdetétől fogva Akadémiánk legkészségesebb elismeréseiben részesült s e tudóstársaságban a legmagasabb rangra, a tiszteleti tagságra is fel-emelkedett. Holott egész nemes életét a világközi ügyeskedéstől távol, vidéken töltötte, nem keresve senki kegyeit, de nem is híva ki senki irigységét.

Megbecsüljük őt haló porában is és bízunk szeretetreméltó írói egyéniségének, sajátos magyar gondolkozásának, érzésének és őserejű nyelvének halhatatlan értékében.

Vajha ez a sok halhatatlan érték ne csak az avatottaktól felismert és megbecsült drága kincs maradna! Vajha olvasnák Baksayt minél nagyobb körben, vagy legalább a jelennek és a jövőnek egyetlen olyan magyar írója ne lenne, a ki nem ismeri meg az ő írásait! Mert én azt hiszem, hogy Baksay, a ki a maga bámulatos eredetiségével az ó-görög eposokat is tősgyökeres magyar remekékké tudta átvarázsolni, még az idegenszerűségek után kapkodó magyartalan magyar írókkal is csodát tehetne.

Bár ily nagy áldás fakadna Baksay Sándor nagy és áldott emlékezetéből!

KÖZMA ANDOR.

TÁRGYALÁSOK AZ OLASZ NEUTRALITÁS BIZTOSÍTÁSA ÉRDEKÉBEN.

A hármasszövetség történetének földerítésére czélzó tanulmányaimban eljutottam azon kormányférfi hivatalbalépéséhez, ki a monarchia külügyeit ez idő szerint vezeti. Talán úgy kellene gondolkodnom, hogy a gibraltari-szoros határoszlopai előtt állok, a melyekre a római mithos a «Non plus ultra» felhívást véste.

Mégis azt hiszem, tovább előre kell haladnom. Szívesen ragadom meg az alkalmat annak bebizonyítására, hogy a történetíró a tárgyilagosságot, melyet rég letünt századok alakjaival és eseményeivel szemközt elsajátított, a hatalom tényleges birtokosai irányában is képes érvényesíteni.

Megkönnyíti elhatározásomat ez idő szerinti külügyminis-terünk; mert a legutolsó *Vöröskönyv* kiadásának tényével mintegy ünnepélyesen felszólít, hogy tevékenységét tanulmány tárgyává tegyék. Míg elődei a diplomatiái oklevélgyűjteményeket a parlamentnek szokták volt bemutatni, a végből, hogy a delegatiók külügyi tárgyalásainál alapul szolgáljanak: báró Burián Istváné a dicsőség, hogy parlamenti ülészekon kívül, mikor a delegatiók összeülésének lehetősége sem forgott fönn, adta ki *Vöröskönyvét*, a mivel a monarchia közvéleményének a külső politika megismerésére és megbírálására való illetékes-ségét hirdeti.

Súlyos sértést követnék el tehát személye ellen, ha föl-tenném, hogy csak az őszinte elismerés és a szolgálai hizelgés szavát kívánja hallani, ellenben a pártatlan és elfogulatlan, az ügy fontosságának megfelelő komolysággal formulázott kritikát el fogja némitáni.

I.

1915 január 13-ikán báró Burián István vette át a monarchia külügyministerének állását és az Olaszországgal folyamatban levő tárgyalások vezetését.

Ez időben Ausztria-Magyarország helyzete a világháború színhelyein válságosan alakult. Galiczia és Bukovina legnagyobb része az oroszokat uralta, kik Magyarország felső vidékeire is benyomultak, míg az osztrák-magyar sereg Szerbországból nagy veszteséggel kivonulni kényszerült. Ugyanakkor a semleges Balkán-államok magatartása súlyos aggodalmakat támasztott. Románia részéről Erdély ellen intézendő hadjárat rémképe lebegett a lelkek előtt.

Ilyen körülmények között, a monarchiában a közvélemény osztatlanul át volt hatva azon meggyőződéstől, hogy Olaszországgal az állandó barátság fönntartását a monarchia tartós nagy életérdekei követelik.¹ Ezen baráti viszony fölbomlásának meggátlása az új külügyminister actiójában a legfontosabb föladat. Kétséges volt, vajon sikeres megoldása egyáltalán lehetséges-e; bizonyos, hogy a kínálkozó megoldások mindegyike nagy nehézségekkel jár.

Burián átkölcsonozte elődje politikájának leglényegesebb irányító elveit, vagyis azon fölfogást, hogy

Olaszországot a világháborúban szövetségeseivel katonai cooperatióra bírni lehetetlen és ezen irányban a kísérletezés fölösleges ;

hogy Olaszország a hármasszövetségi szerződés VII. cikke által fel van jogosítva monarchiánknak Szerbország ellen tervezett hadi actiója alkalmából «compensatiót» követelni ;

hogy Ausztria-Magyarország nem köteles saját területe átengedésével nyújtani a compensatiót, hanem ezt más előnyök biztosításával nyújthatja.²

E mellett azon meggyőződést táplálta, hogy annak szük-

¹ Ezt a magyar minisiterelnök május 17-ikén tartott képviselőházi beszédében hangoztatta.

² Ezen kérdéseket megelőző tanulmányaimban fejtegettem ; e helyen tárgyalásukba nem bocsátkozom.

ségessége, miszerint az olasz compensatio-igény a monarchia saját területének átengedésével elégíttessék ki, nem forog fönn, mert Olaszország semmi esetre sem fog szövetségesei ellen fegyvert ragadni.¹ Sonnino leplezett fenyegetődzésében megfélemlítési eszközt (bluff), Bülow herceg római jelentéseinek komor rajzaiban «phantastikus álmképeket» látott.² Azt hitte, hogy zsarolás kísérletével áll szemben, a mely ellen legbiztosabban úgy védekezhettek, ha az alkudozásokat lassú menetben vezetve, időt igyekeznek nyerni addig, míg a hadi helyzetben teljes bizalommal várt kedvező fordulat Olaszországot igényei leszállítására készíti, vagy a monarchiát azok visszautasítására képessé teszi.

Ennek következtében el volt tökéelve, hogy elődje taktikájától eltér és egyelőre olyan állást foglal el, mintha Sonnino ajánlatát a két állam szövetségének szorosabbá alakítására magáévá tenné és az ez irányban megindítandó tárgyalások folyamán az olaszoktól lakott osztrák területek átengedését sem zárná ki.

Azon nézetet, hogy Olaszország semmi esetre sem fog az Entente-hatalmakhoz csatlakozni, nemcsak a bekövetkezett események tüntették föl alaptalannak, hanem már Burián hivatalbalépése idején sem lehetett indokolni. Teljesen bizonyos volt, hogy az olasz kormány, miután a király és a parlament hozzájárulásával a nemzeti aspirációk kielégítésének programját karolta föl, megvalósítására, ha diplomatai úton czélt nem ér, fegyverhez fog nyúlni; maga és a nemzet előtt a megszegynitő visszavonulás útját elzárta.

Így tehát Burián politikájában az elérhető előnyök lehetőségével veszélyes következmények valószínűsége és komoly hátrányok bizonyossága állott szemközt.

A hadi helyzetben várt kedvező fordulat bekövetkezésének késése a monarchiát arra kényszeríthette, hogy később még

¹ Erre nézve kétséget kizáró bizonyítékot szolgáltat a magyar miniszterelnök május 17-ikén a magyar képviselőházban tartott beszéde, melyet alább tárgyalok.

² Ezt állítja Sonnino február közepén Bülow herczeggel folytatott eszmecsereben, kétségkívül Avarna jelentése alapján, melyeknek hitelességéhez erre nézve kétség nem fér. *Zöldkönyv*, 25. szám.

kedvezőtlenebb viszonyok között az olasz nemzeti követeléseket mégis kielégítse, vagy pedig Olaszországot arra bírhatta, hogy a tárgyalásokat megszakítva, az entente-hatalmak csábításának engedjen, a mely esetben félő volt, hogy hozzá csatlakoznak a semleges Balkán-államok.

Továbbá nem merülhetett föl kétség az iránt, hogy a külügyminister, ha az olasz nemzeti követelések teljesítését megtagadja vagy halogatja, ezzel Olaszországban az entente-hatalmak munkáját megkönnyíti, a harcziás pártot erősíti, ellenben a mérsékelt elemeket, a melyek a neutralitás fönn-tartása fejében is területi engedményeket vártak, gyengíti. Végre a helyzet kétséges természetének fönn-tartása az Entente-hatalmaknak azon előnyt szerezte meg, hogy a monarchia egész katonai erejének Oroszország ellen való felhasználását gátolta.

A legélesebb szemű politikus sem láthatta azt előre, hogy Olaszország, a míg a monarchia hadi helyzete kedvezőtlen, a tárgyalásokat folytatni fogja és épen akkor szakítja meg, a mikor a kedvező fordulat beáll. A legilletékesebb katonai tekintély sem merte volna jósolni, hogy Olaszország még akkor is, ha három nagyhatalommal szövetségben áll, a monarchia ellen, mely ugyanakkor Oroszországgal háborút visel, eredményeket kiküzdeni képtelen lesz.

Az 1915. január közepén fönnálló politikai helyzetnek az olasz követelések által fölidézett nehézségeihez azon aggodalom is járult, hogy miután a német kormány által Rómában megkísérlett közvetítést a monarchia desavouálta, a két szövetséges benső viszonyában a lazulás tünetei fognak jelentkezni.

A német kormány correct magatartása ezen aggodalmat csakhamar eloszlatta. Berlinben, miután meggyőződtek afelől, hogy ez idő szerint a Trentino-terület átengedéséhez a monarchia hozzájárulása ki nem eszközölhető, készek voltak Burián kísérleteit erőteljesen támogatni. A birodalmi cancellár fölkérte az olasz kormányt, hogy tárgyalásait Bécsben, a monarchia hatalmi állásának teljes tekintetbe vétele mellett folytassa és megkereséséhez azon világos fenyegetést csatolta, hogy Olaszország «ha a békét fönn-tartania nem sikerül, a német birodal-

mat Ausztria-Magyarország oldala mellett fogja találni». ¹ Burián pedig, mikor január végén a német főhadiszálláson és Berlinben bemutatkozott volt — mint maga mondja — azon jó tanács mellett, hogy Olaszország irányában «okosságot és mérsékletet» (Klugheit und Mässigung) tanúsítson, teljesen megnyugtató biztosításokat kapott. Bécsbe visszaérkezve jogosult büszkeséggel mondhatta az olasz nagykövet előtt, hogy a két szövetséges állam olyan szorosan összetart, mintha csak egy test és egy lélek volna. ²

Ez a siker, a melyet ministeri pályája kezdetén elért, az osztrák-magyar álláspontnak rendkívüli körülmények között elért honorálása, egyúttal oly ténynek tekinthető, mely megdönti a később, az osztrák-magyar területi ajánlatok megbízhatósága tekintetében emelt kifogást, a mely szerint azokat Németország kierőszakolta volna. A pressio ismertető jele: a nyílt vagy lappangó fenyegetés. Ez pedig Ausztria-Magyarország irányában nem merülhetett föl a német birodalom részéről, a mely 1908-ban egy, hozzájárulása és tudta nélkül foganatosított politikai actiónak (Bosznia és Hercegovina annexiójának) összes következményeiért utólag szavatosságot vállalt; 1914 nyarán pedig a sarajevói merénylet alkalmából eleve kijelentette, hogy a megtorlására alkalmas módozat megválasztása tekintetében szövetségesének szabad kezét engedett.

II.

Ezalatt az olasz külügyminister, a bécsi ministerválsággal és a német diplomaták nyilatkozataival nem törődve, nyugodtan haladt tovább útján.

Avarna herceg január 18-ikán Burián báró előtt szóról-szóra ismételte azt, a mit elődjének egy hét előtt előterjesztett, hogy t. i. az olasz kormány a fönnálló szövetségi viszonynak bensőbbé alakítása érdekében az olasz nemzet aspiratióinak kielégítését kéri, mivel e nélkül nemcsak a maga állását nem tarthatná fönn, hanem a savoyai dynastiáét is kockára tenné.

¹ B. Burián január 19-iki távirata a római nagykövethoz. *Főiskönyv*, 97. szám.

² Avarna herceg január 28-iki jelentése. *Zöldkönyv*, 16. szám.

Burián báró, ki Berchtold gróf följegyzéseit az Avarna herczeggel folytatott utolsó társalgásról tanulmányozhatta, a nagykövetet jól elkészülve fogadta. Azt hangoztatta, hogy olasz kartársa óhajításában osztozik és szintén azon nézetet vallja, hogy csakis baráti érzelmekből táplálkozó szövetség válhatik hasznossá. Azonban kétségét fejezte ki a fölött, hogy az olasz kormány olyan utat választott-e, mely a kitűzött célhoz vezet. Ő — úgymond — élénk sajnálattal vesz tudomást a felől, hogy Olaszországban túlzó elemek veszélyes vágyak kielégítését követelik és azon esetre, ha csalódás érné őket, forradalommal fenyegetődznek; de megütközik a fölött, hogy ezen mozgalmak elfojtása érdekében szövetségesétől saját területe átengedésének áldozatát várja az olasz kormány. Elfogadja ugyan a hármasszövetségi szerződés VII. cikkének olasz értelmezését, a mely szerint Ausztria-Magyarország, ha a Szerbia ellen indított háborúban területeket száll meg, Olaszországnak compensatiót nyújtani tartozik; azonban a követelés, hogy az saját területének átengedésében álljon, a szövetség egyik alapelvével, mely a szövetséges államok területi épségét biztosítja, ellentétben áll. Megjegyezte, hogy a sokféle nemzetiségből megalakult monarchiában az olasz követelés teljesítése veszélyes praecedensz alkotna és a monarchia minden részében élénk ellenzéssel találkozónék. Azután mástermészetű compensatiók lehetőségére utalt; fölemlítette az olaszoktól ideiglenesen megszállott aegai szigeteket, melyeknek állandó birtokbavételét biztosíthatná magának Olaszország és a szintén ideiglenesen megszállott Valonát, a mely Albániában a további terjeszkedés kiinduló pontjául szolgálhatna.

Már Berchtold gróf kilátást nyitott volt az olasz kormány-nak, hogy a háború befejezése után az entente-hatalmak rovására kaphatja meg a compensatiót. Sonnino erre azt válaszolta, hogy ilyen ajánlatot nem fogadhat el, mert különben a neutralitással járó kötelességek ellen vétene. Most Burián kimutatta ezen álláspont tarthatatlanságát. Kifejtette, hogy képtelenséget foglal magában azon okoskodás, a mely szerint a neutralitás területi engedményeket Ausztria-Magyarországtól követelni megengedi, ellenben a háborúban résztvevő más államok rovására elfogadni tiltja; mert ily módon Ausztria-Magyarország csak

azért, mert Olaszország szövetségese, hátrányosabb helyzetben volna, mint azon államok, a melyek vele szövetségi viszonyban nem állanak.

Burián eszerint ügyes és elmés debatter gyanánt mutatkozott be. Azonban tudatosan és célzatosan construált sophismák ellen alapos érvekkel küzdeni céltalan; azt, a ki nem az igazságot keresi, arról, hogy tévedésben van, meggyőzni lehetetlen. Emellett a compensatio-ajánlatok, a melyeket tett, elfogadásra egyáltalán nem számíhattak. A külügyminister a conversatiót talán szándékosan olyan nyilatkozattal zárta be, a mely Sonnino-t meg erősíthette azon reményben, hogy a bécsi cabinet nemzeti aspiratiók kielégítésére el fogja magát szánni. Megállapította ugyanis, hogy az olasz és az osztrák-magyar álláspont között csak egy eltérés jelentkezik, az, hogy a compensatio tárgyára nézve Olaszország a monarchia területéből egy rész megszerzését előnyösebbnek tekinti (den Vorzug gebe), ellenben ő azt javasolja, hogy a compensatio más területeken nyújtandó. (Auf anderen Gebieten zu wählen vorschlage.) A «javaslat» kifejezés arra a föltevésre jogosított, hogy nem megingathatatlan elhatározással áll az olasz kormány szemközt. Mivel végre Burián azon reményét fejezi ki, hogy az eltérő álláspontok a további conversatiók folyamán áthidalhatók lesznek, egyaránt kilátást nyújtott arra a két lehetőségre, hogy vagy ő a saját javaslatát, vagy Sonnino a maga követelését fogja elejteni. Már pedig bizonyos volt, hogy a mikor a nemzeti aspiratiók kielégítését lehetségesnek tekinti, ezzel más compensatiók elfogadását kizárja.¹

Hogy nem Sonnino lesz az, a ki a saját álláspontját feladja, csakhamar bebizonyult.

¹ Ezen conversatióról birjuk b. Burián feljegyzéseit, melyeket január 20-án a római nagykövettel közöl (*Vöröskönyv*, 98. szám) és Avarna herczeg január 18-iki jelentését. (*Zöldkönyv*.) Ezek természetesen nem fedik egymást. Lehetetlen volt, hogy akár az egyik, akár a másik az órákon át tartó conversatiót teljességében foglalja össze táviratában. Burián azt vette föl, a mit a római nagykövet informálására szükségesnek tartott, Avarna azt, a mivel minis-terét Burián intentióiról tájékoztathatta. Mindazáltal feltűnő, hogy míg Burián az Albániára vonatkozó ajánlatról nem tesz említést, Avarna írja: «Ha alluso alla sfuggita ad una ulteriore espansione nostra dell' occupazione di Valona.» Avarnának nem lehetett oka, hogy e tekintetben minis-terét hamisan informálja; így tehát föl kell tennünk, hogy közlése a valóságnak megfelel.

III.

Január 28-ikán közli Avarna herczeg Burián báróval, hogy mivel Rómába érkezett tudósítások szerint az osztrák-magyar hadvezetőség Szerbország ellen újabb offensívát tervez, Olaszország ennek fejében a nemzeti aspirációk kielégítését kívánja; ezért kérdést tesz: vajon hajlandó-e a miniszter ezen az alapon tárgyalásokat indítani? Megjegyezte, hogy ez alap elfogadása nélkül tárgyalásokba bocsátkozni czéltalan volna. Az ügy elintézése — mondá — nagyon sürgős; mert az olasz kormány a parlament legközelebbi ülészakájában Ausztria-Magyarország elvi hozzájárulását ezen alap elfogadásához be akarja jelenteni.

Burián azt válaszolta, hogy érthetetlennek találja, miképen követelhet Olaszország a szerbországi actióból származó területgyarapodásnak pusztá lehetőségeért biztos compensációkat és pedig «a monarchia testéből»; mindazáltal, az egyezség létrejöttére czélzó törekvései őszinteségének bebizonyítása végett, kész a megpendített téma fölött conversatióba bocsátkozni, noha arra nézve, hogy osztrák terület átengedésének alapján induljon meg a tárgyalás, kötelező formában állást nem foglalhat; mert a kérdést tanulmányozva megfelelő megoldási módozatot még nem talált, különben is az osztrák és magyar kormányok hozzájárulását kieszközölni köteles.

Ebből világosan kitűnt, hogy időt kíván nyerni, anélkül, hogy az olasz kormányt óhajtása megvalósulásának reményétől megfosztaná.¹

Ezen taktikával való elégtelenségét Sonnino izgatott szavakban fejezte ki Bülow herczeg előtt. Ő — úgymond — az egyezség létrejöttét őszintén óhajtja, de csüggesztő hatást gyakorol rá Burián eljárása és minél tovább halogatják Bécsben a döntést, annál magasabbra fogják Rómában a követeléseket fölszigázni.²

Az osztrák-magyar külügyminister nem engedte magát a tárgyalás menetének gyorsítására indíttatni. Február 9-ikén tudomására hozta az olasz nagykövetnek, hogy ő már érint-

¹ Burián följegyzései ezen társalgásról *Vöröskönyv*, 99. szám. Avarna január 28-iki jelentése. *Zöldkönyv*, 16. szám.

² Sonnino február 2—7-iki táviratai Avarnához. *Zöldkönyv*, 17—19. számok.

kezésbe lépett az osztrák minisiterelnökkel, a ki az olasz követelés teljesítését ellenzi, de az ügyet a ministertanács elé fogja terjeszteni ; a magyar minisiterelnökkel behatóan értekezni még nem ért rá, de hogy ezt tehesse, a legközelebbi napokban Budapestre utazik.

Ezen közléssel kapcsolatban előadta Avarna herczegnek, hogy az osztrák-magyar kormány viszont compensatio-követeléseket szándékozik érvényesíteni. Ezen meglepő nyilatkozat számára olyan formát választott, a melyről úgy vélekedett, hogy kínos hatását enyhíteni fogja.

Az olasz compensatio-igények kiinduló pontja — úgymond — azon óhaj, hogy a surlódási alkalmak eltávolításával a fönnálló szövetség igazi barátsággá fejlesztessék ; ugyanezen oknál fogva czélszerű lesz egyidőben tárgyalni azon compensatio-igényeket is, melyek az ægei szigetek és Valona megszállásáért a monarchiát, a VII. czikk értelmében, megilletik. Ezeket tehát «ugyanazon meleg baráti érzés sugallatára, a melyeket az olasz kormány hangoztat,» most hivatalosan bejelenti.

Avarna herczeg, a kinek nem volt szabad ezen szavakban az elmés gúny hangját meghallani, a kártérítési igények jogsultságát tagadásba vette és nem hallgatta el, hogy Rómában az ellenkövetelések bejelentését rosszakaratú szándék nyilatkozata gyanánt fogják fogadni. Ezen föltevés ellen a külügy-minister tiltakozott. Ismételte, hogy a monarchia igényeinek érvényesítésére azért választotta a jelen időpontot, mert a függőben levő összes kérdések megoldásával a szövetségi viszony megszilárdítása elől az akadályokat el akarja hárítani.¹

Bizonyára maga sem várta, hogy ezen szólamok Rómában hatni fognak. Ridegen hangzott a felelet, a mely onnan csakhamar megérkezett : «Több mint két hónap telt el azóta, hogy a balkáni egyensúly megzavarásáért nyújtandó compensatio iránt barátságos eszmecsere megindítására az osztrák-magyar kormány fölkérte, a mely azóta még a legelső elvi kérdésre

¹ Burián feljegyzései *I'öröskönyv*, 104. szám. Avarna február 9-iki jelentése. *Zöldkönyv*, 20. szám. Burián az ő compensatio-igényeit külön emlékiratban indokolta, ez ellen az olasz kormány szintén emlékiratot dolgoztatott ki. Ezen ügygyel, mely a tárgyalás menetére lényeges befolyást nem gyakorolt, részletesen foglalkozni feleslegesnek vélem.

sem adta meg a több ízben sürgetett választ ; ellenkezőleg új kérdések felvetésével azon szándékát árulja el, hogy az értelmes tárgyalás elől kitérjen. Ezen halogató eljárással szemközt az olasz kormány saját méltóságának megóvása érdekében, kényszerítve van javaslatait és indítványait visszavonni. Ennek következtében kijelenti, hogy azon esetre, ha Ausztria-Magyarország a Balkánon akár Szerbország és Montenegro, akár egy más állam ellen katonai actiót indít, a nélkül hogy Olaszországgal előleges egyezsége jutna, ezt a tényt a VII. czikkkel ellentétben álló vállalkozásnak tekintené, a mi komoly következményeket vonna maga után.»¹

Eszerint Sonnino nem átalotta a monarchiát eltiltani attól, hogy az olasz kormány engedélye nélkül Szerbország ellen a hadi műveleteket folytassa. Emellett a legsúlyosabb sértést foglalja magában azon phrasis, mely szerint az olasz kormány a szövetség bensőbbé alakítására czélzó javaslatait a saját méltóságának megóvása érdekében visszavonja. Avval ugyanis Sonnino azt akarta mondani, hogy a hűséges és lelkiismeretes olasz kormányra nézve megaláztatás volna, ha a megbizhatatlan és incorrect ürügyekkel kötelezettségei elől kisikló Ausztria-Magyarországgal viszonyát bensőbbé alakítani szándékoznék.

Azt kellett most várni, hogy a sérelem megtorlására, állama és hivatala méltóságának megóvására Burián a diplomatai szótárból a legsúlyosabb szavakat fogja kikeresni. Ő azonban arra szorítkozott, hogy Avarna előtt «sajnálátát fejezte ki a fölött, hogy az olasz külügyminister türelmének készlete kifogyott ; pedig tekintetbe kellett volna vennie a nehézségeket, a melyek a compensatio-tárgyalásoknak általa választott terén támadnak, míg más téren a tárgyalás simán és gyorsan folyt volna le. Egyébiránt Sonnino nyilatkozatát tudomásul veszi és ő is a VII. cikk álláspontjára helyezkedik, a melyet azonban lehetetlen úgy értelmezni, hogy Ausztria-Magyarország, mielőtt seregével Szerbiába nyomul, tartozik Olaszországgal a compensatio iránt az egyezséget megkötni. Ha ugyanis ilyen kötelezettség fönállana, Olaszországnak jogában és hatalmában volna az egyezés meghiusításával a hadjárat megindítását megakadályozni. Ennek

¹ Sonnino február 12-iki jegyzéke. *Zöldkönyv*, 22. szám.

következtében nyilatkozatát úgy formulázta, hogy a Szerbország ellen indítandó újabb hadi actió előestéjén a jogoknak és kötele-ségeknak a VII. czikk által teremtett helyzetét szem előtt fogja tartani.¹

Előre volt látható, hogy ezen homályos és kevésbé szabatos ígérlet Rómában kedvező fogadtatásra nem talál.

IV.

A tárgyalások ezen stádiumában Burián még egy kísérletet tett avégből, hogy Olaszország Albánia birtokbavételében keresse a követelt compensatiót. Közvetlenül nem fordulhatott az olasz kormányhoz, mely ez ajánlatot három ízben vissza-utasította. A német kormány, noha sikerre nem számíthatott, hogy szolgálatkészségének újabb bizonyítékát nyujtsa, vállalkozott rá.

Február 15-ikén Bülow herczeg Sonnino előtt, bizalmas formában, hivatalos jelleget nélkülöző társalgásban fölvetette azon kérdést, vajon azon esetre, ha Bécsben «Trentino átengedésétől makacsul idegenkednének, nem léteznék-e valamely más tér, például Albánia, a melyre a discussiót vezetni lehetne? Sonnino ekkor kifejtette, hogy mélyen gyökeredző szilárd meggyőződése szerint a nemzeti aspiratiók kielégítése nélkül lehetetlen tárgyalni; nem hódítási vágyról, vagy nagyzási szándékról, hanem a nemzet lelkületének parancsszaváról és a nemzeti ideálok talaján álló savoyai uralkodóház életföltételeiről van szó; minélfogva a közvélemény áramlásai minden akadályt, a mely útjukba áll, magukkal sodornának. Ő — úgymond — mindent megtett, hogy egyrésről Berlinben és Bécsben a helyzetet nyers valóságában föltárja, másfelől Olaszországban a türelmetlenséget zabolázza, a vágyakat mérsékelje. Az engedmények mértékére nézve foroghat fenn nézeteltérés; de mellőzhetetlen, hogy a nemzeti érzés legalább «némi tekintetben» (in qualche misura) kielégíttessék.»²

¹ Burián följegyzései a február 15-iki conversatióról. *Vöröskönyv*, 106. szám.

² Sonnino február 15-iki jegyzéke a berlini nagykövethez. *Zöldkönyv*, 25. szám.

Erről sikerült Bülowot meggyőznie. Együttal igazolta azt is, hogy az olasz közvéleményre csakugyan mérséklő hatást igyekezik gyakorolni. A február 18-ikára egybehívott parlamenti ülészek megnyitása előtt mind a többségnek, mind a köztársasági pártnak vezérét, Giolittit és Barzilai, rábírta, hogy közzétett nyilatkozataikkal híveik körében a Bécs és Róma között folyó tárgyalások kedvező eredménye iránt a bizalmat ébrentartsák. Így történt, hogy a parlament a külpolitikai helyzet megvitatásától tartózkodott.

Azonban míg így a tárgyalások zavartalan folytatása biztosítva volt, a helyzet nem változott. Sonnino ugyanis ragaszkodott azon fölfogásához, hogy Ausztria-Magyarország, mielőtt újabb hadműveleteket indít Szerbország ellen, Olaszországgal egyezséget tartozik kötni, és kijelentette, hogy február 15-iki értesítése *veto* természetű, minélfogva az osztrák-magyar kormány eltérő eljárását a szövetségi szerződés flagrns megsértésének tekintené, a melylyel szemközt az olasz kormány érdekei megővására a teljes cselekvési szabadság birtokába lépne.

A szövetség fölbontásával és az entente-hatalmakhoz való csatlakozással való fenyegetődzést Sonnino sértő gúnynyal tetézte. Megbízásából Avarna herczeg közlé Buriánnal, hogy miként 1912-ben Berchtold gróf a tripolisi háború idején az aegai szigetek megszállásáért a monarchiát megillető compensatiókról lemondott, úgy most az olasz kormány a Szerbországban ekkorig véghezvitt katonai operatiók fejében compensatióra nem emel igényt; pedig ezek Ausztria-Magyarországra nézve szerencsétlenül végződtek, a szigetek ellenben Olaszország birtokában maradtak!

Burián nem volt képes nyugodtan végighallgatni ezen előadást. Félbeszakította a nagykövetet; nem ugyan a párhuzam illetlenségének jelzésére, hanem annak megállapítása végett, hogy Berchtold a compensatio-igénnyről nem mondott le, csak érvényesítését napolta el alkalmas időpontra, a melyet ő most elérkezettnek lát.

Szintén teljes határozottsággal kijelentette, hogy rá nézve az a mód, a hogyan Sonnino az egyezség létrehozásának időpontja tekintetében a VII. cikket értelmezi, nem lehet döntő; ő a saját értelmezését szintoly jogosultnak tekintheti; minélfogva

ilyen nézeteltérés esetében mindjárt a szerződés fölbontásáról beszélni helytelen eljárás. Éles logikával bizonyította be Sonnino magyarázatának tarthatatlanságát és annak a lehetetlenségét, hogy épelméjű diplomaták olyan kötelezettséget vállaltak volna, a milyent az olasz kormány a VII. cikk szerencsétlen szövegéből kiolvas.

Avarna azzal fejezte be az eszmecserét, hogy a monarchiához tartozó területek átengedése nélkül tárgyalásokat folytatni felesleges volna. Azonban ugyanakkor saját miniszteréhez intézett jelentésében azon meggyőződését fejezte ki, hogy ilyen áldozat meghozására Burián sohasem fogja magát elszánni.¹

Sonnino nem osztotta a nagykövet felfogásában, és ragaszkodott azon reménységhez, hogy a nemzeti aspirációk kielégítését békés úton elérheti. Evégből új javaslattal állott elő, a mely hivatva volt az ellentétes két álláspontot egymáshoz közelebb hozni. Előterjesztette, hogy «a két fél, a mennyiben különös körülmények kívánatossá teszik, a VII. cikk szigorú értelmezésétől eltérhet és megegyezhetnek abban, hogy a compensációra vonatkozó megállapodás *föltételes alakban és mozgó scála szerint* létesíttessék, így tehát a Szerbországban megindítandó katonai actio lehető eredményeivel arányba hozható legyen».

Noha ilyen bonyolult módozat gyakorlati kivihetőségéhez kétség fér, Burián szívesen fogadta azt és alkalmasnak tartotta arra, hogy az eszmecsere további menetét könnyítse és gyorsítsa. Abból a feltevésből indult ki, hogy a fokozatosan megállapítandó összes concessiók csak akkor lépnek életbe, a mikor a monarchia a hadi actio folyamán a megfelelő előnyöket már megszerezte. Egyébiránt az új tárgyalási módozat elfogadása után sem volt hajlandó a tárgyalási alapra vonatkozólag a rég várt nyilatkozatot megadni s azt akkora halasztotta, a mikor Szerbország ellen a hadi actio újból való megindításának küszöbén fog állani.²

¹ Burián följegyzései. *Főrkönyv*, 109. szám. Sonnino jegyzetei február 21-ikéről a bécsi és berlini nagykövetekhez, Avarna február 22-iki jelentése. *Zöldkönyv*, 24., 26., 27. számok.

² Burián följegyzései. *Főrkönyv*, 111. szám. Sonnino február 25-iki jegyzéke és Avarna február 26-iki jelentése. *Zöldkönyv*, 28., 32. számok.

Ellenben Sonnino ismételte, hogy az általa megjelölt alapon kívül a tárgyalás eredményre nem vezethet és felvilágosította Buriánt aziránt, hogy az új tárgyalási módszer mellett is a monarchia, mielőtt Szerbországba vezeti seregét, bizonyos compensatiókat köteles nyújtani, a melyek Olaszországot feltétlenül megilletik, míg a compensatiók egy másik sorozata a háborúban elért eredményekhez képest módosulna.¹

Így tehát az ellentétek éppen olyan élesek voltak márczius 2-ikán, mint Burián hivatalba lépése idején.

Most már Sonninón is erőt vett a csüggedés érzése, mely a Bülow herczeggel folytatott bizalmas társalgásban nyilatkozván,² arról tesz tanúságot, hogy az olasz kormány ezen időben őszintén kívánta Ausztria-Magyarországgal az egyezség mielőbbi létrejöttét; szerény mértékű, biztos és áldozatot nem követelő előnyöket elfogadva, lemondott volna értékesebb vívmányokról, a melyeknek kiküzdése kockázattal járt, súlyos áldozatokat követelt. Ha már ekkor tárgyalásokat folytat az entente-hatalmakkal, szívesen kellett volna látnia Burián halogató taktikáját, mely lehetővé tette, hogy Sonnino a döntést a legalkalmasabbnak látszó időpontig halaszsa és módot nyújtott arra is, hogy a bécsi cabinetet az őszinteség és megbízhatóság hiányával vádolva, a háborúra vezető politikát igazoltnak tüntesse föl.

Valóban Sonnino türelme rugalmasnak látszott és nehézből próbát állott ki márczius 7-ikén, a mikor azt a táviratot kapta, hogy osztrák-magyar torpedó-naszádok Antivári kikötőjében a montenegroi király yachtját elsüllyesztették és jelentékeny károkat okoztak. Ezen esemény az olasz kormánynak a Balkánon mindennemű támadó föllépése ellen irányuló vétőjába ütközött. Sonnino tehát fenyegetését megvalósíthatta és cselekvési szabadságát igénybe vehette volna. Mindazáltal megelégedett azzal, hogy Avarnához intézett utasításában «cél-szerűnek» jelezte az osztrák-magyar külügyministert figyelmeztetve.

¹ Sonnino február 27-iki jegyzéke. *Zöldkönyv*, 33. szám. Burián följegyzései az Avarnával márczius 2-ikán folytatott társalgásról. *Vöröskönyv*, 113. szám.

² *Zöldkönyv*, 35. szám.

tetni, hogy ezen katonai actio a vétóval ellentétben áll, anélkül, hogy ebből a következményeket levonná.¹

Azon indokok sorában, a melyek Sonnino politikáját irányították, előkelő helyet foglalt el azon tudat, hogy Ausztria-Magyarországgal háborúba bonyolódva, Olaszország szemben fogja magát találni a német birodalommal, melynek hatalma rettegéssel töltötte el, barátsága pedig ekkorig nagyértékűnek bizonyult. Most is, mikor márczius 2-ikán a tárgyalások Burián és Avarna között holt pontra jutottak, a német kormány márczius 6-ikán melegen ajánlotta Buriánnak, hogy miután igyekezetei az egyezségnek területi áldozatok mellőzésével létrehozására meghiusultak, most már ezeknek alapján tegyen kísérletet. Az érveket, melyekkel a tanácsot támogatta, nem ismerjük; de alig merülhet föl kétség az iránt, hogy szeme előtt a Galicziában tervezett nagy áttörési actio lebegett, a melynek sikere a szövetségesek teljes erejének összeműködését követelte.

Burián meghajolt az érvek súlya, a helyzet igényei előtt.

Április 7-ikén, mikor Avarna herczeg a külügyministernél megjelent, az közlé vele, hogy «az olasz kormány által előtérbe állított elvi kérdésre a válaszszal immár nem soká fog késni». A nagykövet, ki a beállott fordulat titkába német kartársa által be volt avatva, a helyett, hogy megkönnyítené Burián súlyos helyzetét, kiméletlen és rideg megjegyzésre ragadtatta magát. «Mivel — úgymond — a külügyminister a fönnforgó kérdés felől hosszú időn át vonakodott nyilatkozni, ma nem volt elkészülve arra, hogy ilyen közlést fog tőle kapni». Ezen szavakban bizonyos keserűség szólal meg, melyet nála az eddigi tárgyalások folyamán a közérdekek összeütközései soha sem hoztak fölszínre; most azonban az olasz diplomata a saját hiúságában volt megsértve; mert compromittáltatott ministere előtt, kit erőfeszítéseik sikertelenségére készített elő; mintegy személyes bántalomnak tartotta, hogy őt Burián engedékenysége meghazudtolja.

A minister megkímélte őt a választól, melyet érdemelt volna. Elismerte, hogy közlése a nagykövetet joggal meglephette; de emlékeztette korábban tett kijelentéseire, a melyek szerint,

¹ Zöldkönyv, 36. szám.

mihelyt az alkalmas időpont elérkezik, a választ megadja; ez az időpont elérkezett.¹ Mindazáltal azzal fenyegette meg őt, hogy nem az ő közvetítésével, hanem kerülő úton, Berlingen át juttatta el Rómába a választ, a mely röviden és szabatosan így volt formulázva: «Sonnino báró javaslatának megfelelően Ausztria-Magyarország kész a saját területe átengedése alapján Olaszországgal tárgyalásba bocsátkozni.»²

Bülow herceg, mikor ezen fontos engedmény felől az olasz külügyministert értesítette, hogy kormánya iránt a bizalmat éleszsze, súlyt fektetett annak megállapítására, hogy a német kormány hathatósan közreműködött (si era adoperata forte-mente) a fordulat létrejöttében és azon reményét fejezte ki, hogy a tárgyalások most már sikerre fognak vezetni.³

V.

Természetszerűen fölmerül a kérdés, hogy miért csak márczius 6-ikán szánta el magát Burián, osztrák területek átengedésével, Olaszország nemzeti aspirációinak kielégítésére? miért nem már hivatalba lépésekor, mikor az olasz követelés előtte formuláztatott?

A feleletet illetékes helyről kapjuk meg: a magyar miniszterelnök ajkairól. Május 17-ikén a magyar képviselőházban tett nyilatkozatában a következők állapíttatnak meg.

A monarchia nagy életérdekei követelik, hogy Olaszországgal állandó barátságot tartson fenn; ezt veszélyeztetik a világháború megrázkódtatásai által fölszínre dobott ütközési pontok; ezeknek eltávolítása a jóbaráti viszony útjából s a lelkek olyan állapotának előidézése, mely a hátsó gondolatok nélküli barátság előfeltétele, csak is területi concessiók útján érhető el; az illetékes tényezők, mihelyt erről meggyőződtek, ráléptek erre az útra és Olaszország tartós semlegességének biztosítására területi ajánlatokat tettek.

¹ Avarna márczius 7-iki jelentése. *Zöldkönyv*, 37. szám. Ezen társalgásról Burián följegyzései nincsenek közzétéve.

² Ezt a szöveget Sonnino márczius 9-ikén közli Avarnával. *Zöldkönyv*, 39. szám.

³ Sonnino márczius 8-iki jegyzéke. Ugyanott 38. szám.

Mivel e szerint az illetékes tényezők, mikor március elején a területi engedményekre elszánták magukat, azon meggyőződéstől vezéreltettek, hogy más módon Olaszország neutralitása és barátsága fönn nem tartható : ebből szükségképen azt kell következtetni, hogy január közepén, mikor az áldozatot meghozni vonakodtak, erre a meggyőződésre még nem jutottak el.

Kétségtelen pedig, hogy «az ütközési pontokat», t. i. az olasz nemzeti aspiratiókat, a világháború, mindjárt kitörése után dobta felszínre ; a december 3-iki olasz parlamenti ülés idejében pedig már olyan volt Olaszországban a lelkek állapota, mely területi engedmények nyújtása nélkül a barátság fönntartásának lehetőségét kizárta.

A habozás és késedelmezés a viszonyok és események külső alakulására befolyást nem gyakorolt ugyan, de a hűtlen szövetséges lelkében természetesen erősen meggyökerezett bizalmatlanságot táplálta és azt — mint látni fogjuk — olyan biztosítékok keresésére ösztönözte, a melyek új nehézségeket okoztak.

Az osztrák-magyar kormány, mielőtt a területi engedmények terére lépett, szükségképen beható megfontolás tárgyává tette azt, vajon erre nézve fönnforog-e kötelezettsége? vajon erre fel van-e jogosítva? vajon az áldozattal, melyet a monarchia hozni fog, arányban állanak-e az előnyök, melyeket nyerni fog?

Olaszország, mikor a hármasszövetségbe belépett, az osztrák-magyar monarchia területi epségének biztosítására és megoltalmazására kötelezettséget vállalt és Tittoni külügyminister 1908 december 18-ikán az olasz képviselőházban Barzilai kérdésére nyíltan kijelentette, hogy nem merülhet föl olyan eset, a mely az olaszoktól lakott osztrák területek átengedésének követelésére Olaszországnak jogcímét szolgáltatna.

A monarchia azonban kétségkívül rendelkezett azzal a joggal, hogy ezen területet önként átengedje. A művelt népek körében uralkodó közjog megállapítja, hogy a területi felsőbbség, mint a felségjogok egyike, politikai természetű állapotot teremt, mely azt követeli, hogy az egyetemes érdeknek legyen alárendelve az egyes részek érdeke. A nemzetközi jog szintén érvényesnek ismeri el a területi engedményeket, a melyeknél békés tárgyalások folyamán az állam egyetemes érdeke volt mérv-

adó. Ilyen esetek fordultak elő, a mikor a sardiniai király Savóját és Nizzát Franciaországnak, Anglia Helgolandot Németországnak engedte át. A nemzetközi jog még azt is hirdeti, hogy souverainitási jognak és területeknek, nem népeknek átengedéséről van szó. Éppen ezért a francia forradalom által meghonosított és III. Napoleon által felújított elmélet, mely a területi változtatások érvényességét népszavazás eredményétől teszi függővé, a nemzetközi jogtudomány tekintélyeinek körében nem talál többé támogatásra, gyakorlati értékének megítélésénél is kétségek merülnek fel; minélfogva az angol parlament a Helgoland átengedésére vonatkozó szerződés megerősítésénél túltette magát azon.¹

E szerint az Olaszországgal folyamatban levő tárgyalásokban azon kérdés eldöntésénél, vajon a területi engedmények útjára rá kell-e lépni? az osztrák-magyar monarchia érdeke volt mérvadó; rá kellett lépni az útra, ha ez a kitűzött célhoz, a surlódási pontok végleges eltávolításához, a tartós és őszinte barátság létrehozásához biztosan elvezetett; nem volt szabad rálépni, ha ezen célhoz el nem vezet.

Avarna herczeg 1911 őszén Bécsben leplezetlen, úgyszólván cynikus őszinteséggel úgy nyilatkozott ugyan, hogy «Olaszország az ő szerződési kötelességeinek teljesítésében annál megbízhatóbb, minél jobban kielégítik étvágját;»² azonban bizonyos volt, hogy Ausztria-Magyarország, ha csak öngyilkosságot nem követ el, az ez idő szerint Rómában nagy hatalomhoz jutott radicalis elemek étvágjának kielégítésével «az ütköző» pontokat elhárítani nem képes.

Még kevésbbé lehetett ezen az úton tartós és őszinte barátság létrehozását remélni; mert kötelékei népeknél csakúgy, mint egyéneknek, a rokonszenv és az érdekközösség szálaiból fonódnak.

A zsaroló, főkép ha lelkét a hűtlenség bűne terheli, rokonszenvet áldozata iránt sem maga érezni, sem áldozatának sugalmazni nem képes. Azon eset, hogy a kielégített zsaroló és áldozata között a magyar miniszterelnök szemei előtt lebegő «hátsó gondolatok nélküli barátság» létrejött volna, bizonyára

¹ V. ö. Felix Freudenthal: *Die Volksabstimmung bei Gebietsabtretungen und Eroberungen*. Erlangen 1891.

² *Vöröskönyv*. Függelék, 3. szám.

soha sem fordult elő. Ellenben gyakori azon eset, hogy a zsaroló áldozatát vagy holtig üldözi új igényekkel, vagy kényszeríti, hogy végre mégis, miután a hozott sok áldozat kárba veszett, vele nyiltan szembeszálljon és leszámoljon.

A meghozott áldozat az érdekközösség kötelékeivel sem csatolta volna szorosabban egymáshoz a két szövetségest. Mert a területi engedmények után sem állott volna Olaszországnak érdekében az, hogy a monarchia a világháborúból diadalmasan és megerősödve kerüljön ki; lehetetlen volt azt a reményt táplálnia, hogy a győzők a zsákmányban részesíteni fogják a hűtelen szövetségest, a kire többé szükségök nem lesz; ellenben Ausztria-Magyarország veresége és enyészete esetében a diadalmas entente-hatalmaktól nemcsak biztosan várhatta, hogy meghagyják annak birtokában, a mit ellenséguktől már is kicsikart, hanem remélhette, hogy a saját érdekükben a még ki nem elégített étvágy számára további táplálékról gondoskodni készek lesznek.

Az Olaszország neutralitásának megvásárlása céljából tervezett egyezségnek megvolt az a hátránya, hogy Olaszország és az entente-hatalmak között a fennálló jó viszonyban nem idézett volna elő semmi változást. Már pedig, ha a hozott áldozat ellenértéke gyanánt, a két állam egymáshoz való közeledése nem volt is elérhető, azt a minimalis előnyt a monarchiának meg kellett várnia, hogy ellenségeitől Olaszországot eltávolítja.

Ezt a minimalis előnyt szintén csak a katonai cooperatio nyújthatta. Olasz fegyverek által Franciaországban és a Balkánon kiontott vér patakja lett volna az a határ, mely áthidalhatatlanul választja el az entente-hatalmaktól Olaszországot.

VI.

Az osztrák-magyar és a német diplomatia reménysége, hogy az olasz kormány által követelt tárgyalási alap elfogadása után a tárgyalások gyors menetben eredményre vezetnek, alaptalan volt. Kínos csalódást tartott fönn számára, új föltételek egész sorozatának előleges elfogadását követelve, Sonnino furfangos ügyessége.

Ezek a következők voltak :

- a) a tárgyalások tényének és menetének feltétlen titokban tartása az egyezség megkötéséig, mert bármilyen indiscretió az olasz kormányt a tárgyalások megszakítására kényszerítené ;
- b) az egyezségnek, mielőtt létrejön, azonnali végrehajtása ;
- c) az egyezségnek a háború egész tartamára és a VII. cikk szövegéből keletkező minden eshetőségre kiterjesztése, hogy így a két fél között minden új bonyodalom keletkezésének eleje vétessék és az osztrák-magyar kormány részére a háború folytatásához szükséges cselekvési szabadság biztosítottassék.

Csakis ezen pontok elfogadása után volt hajlandó Sonnino a compensatiók tekintetében kívánságait formulázni, vagyis érdemleges tárgyalásokba bocsátkozni.

E mellett még azt is kívánta, hogy ezen tárgyalások közvetlenül az osztrák-magyar és az olasz kormányok között «harmadik fél közbejötté nélkül», vagyis Németország mellőzésével folyjanak és tartamuk előlegesen «néhány hétben» állapítottassék meg, a melynek elteltével a felek, ha még nem jutottak megállapodásra, cselekvési szabadságukat visszanyerik.¹

Leglényegesebb pontja ezen sorozatnak természetesen az volt, a mely az egyezségnek a titokban folytatandó és néhány hét alatt befejezendő tárgyalások bevégeztével azonnali végrehajtását, tehát az átengedendő területeknek néhány hét múlva Olaszország részéről tényleges birtokba vételét követelte.

Ezen föltétel annyira meglepő és merész volt, hogy Sonnino szükségesnek látta igazolását megkísérelni, azt állítva, hogy «máskülönben a királyi kormánynak nem lenne meg a kellő politikai ereje ahhoz, hogy a nemzettől az egyezség érvényesítéséhez (vagyis a neutralitás fönntartásához) nélkülözhetetlen erkölcsi jóváhagyást megkapja.» Azt, hogy a parlament a formális jóváhagyást ezen föltétel nélkül megtagadná, állítani nem bátorzkodott. «A nemzet erkölcsi jóváhagyásáról» (ratifica

¹ Ezen föltételeket és kívánságokat Sonnino márczius 10-iki jegyzékében közli Avarnával (*Zöldkönyv*, 42. szám) és Burián márczius 12-ikén a római nagykövettel. (*Vöröskönyv*, 117. szám.) Föltűnő, hogy Sonnino a tárgyalás határidejét «un paio di settimane» (néhány hétben) kívánja megállapíttatni, Burián pedig «tizenöt napról» szól.

morale) beszélt tehát, a mely kifejezés üres phrasisnál egyebet nem tartalmazott. Noha természetesen az átengedett területek azonnali birtokbavétele az olasz nemzet előtt nagyobb értékű volt, mint ennek a világháborúig elhalasztása, — a föltétel formulázásának valódi oka azon bizalmatlanság volt, a mely az egyezés végrehajtása tekintetében a hűtelen szövetséges lelkében könnyen érthető módon és kellően indokolva gyökeret vert.

Azonban ezen föltétel fontos jogi következményekkel járt. Lehetetlenné tette Olaszországra nézve azon jogalap respectálását, a melyre egységes állammá megalakulását helyezte volt: az újon szerzendő területek népességének megszavaztatását; e mellett Ausztria-Magyarországot arra csábította, hogy az alkotmányosság elveivel ellentétbe helyezkedjék, mert lehetetlenné tette, hogy a monarchia területi épsége feláldozásának tényéhez a parlamentek előleges hozzájárulását vagy felhatalmazását megszerezze.

Míg így türelmetlen sietséggel kívánt Sonnino azon időponthoz eljutni, a mikor Olaszország az olaszoktól lakott osztrák területek birtokába lép, — másrésről indiscretió esetében a tárgyalások megszakításának jogát magának fönntartva, lehetővé tette, hogy a szakadásnak bármely pillanatban előidézése ürügygyel rendelkezék.

Burián, a mikor Avarna jelentését meghallgatta, a tárgyalások titokban tartására nézve kifogást nem emelt és sem Olaszország részéről a népszavazás elrendelésének, sem Ausztria-Magyarország részéről a parlamentek meghallgatásának kötelességére nem utalt; csak azt jelezte szükségesnek, hogy a német birodalmat a tárgyalás minden phasisáról közös egyetértéssel tájékoztassák.

Azonban határozottan kijelenté, hogy bármely területnek a világháború befejezése előtt átadása teljesen lehetetlen és pedig «különféle parancsoló okokból, a melyeken az osztrák-magyar kormány semmi szín alatt túl nem teheti magát.» Utalt azon általános érvényű elvre, a mely szerint annak a félnek, mely a másik fél részére compensatiót nyújt, már birtokában kell lennie annak az előnynek, a miért a másikat compensálja. Továbbá kifejtette, hogy a kormány a monarchia népeinek érzelmeit kímélni köteles, minélfogva be kell várnia azt az időpon-

tot, a mikor a világháborúban elért kedvező eredmények mellett a területátengedés áldozatában megnyugodhatnak. Végül lehetetlen szerinte egy tartomány sorsán változtatni az alatt, míg fiai a monarchia integritásáért hőiesen harcolnak.

Azon reményét fejezte ki, hogy az olasz kormány ezen okok elől nem fog elzárkózni.¹

Reményében megerősítette a német kormány, mely szintén föl volt háborodva Sonnino újabb követelései miatt és az átengedendő területek azonnali átadásáról úgy nyilatkozott, hogy az a kérdés egyáltalán megvitatás tárgyául nem szolgálhat.²

Azonban Sonnino a felhozott okokra súlyt nem fektetett és (márczius 13-ikán) határozottan kijelenté, hogy az átengedendő területek azonnali átadása sine qua non föltétel, a melynek elfogadása nélkül érdemleges tárgyalások meg sem indíthatók.³

Két nappal utóbb jelent meg nála Bülow herczeg és teljesen Burián álláspontjára helyezkedve, a föltétel teljesítését lehetetlennek mondá; mert az a monarchiában nagy fölháborodást szülne és Bécsben «forradalom kitörésétől» kellene félni; ennél fogva mind az osztrák, mind a magyar parlament a jóváhagyást, mely a területek átengedésének érvényességéhez szükséges, ez idő szerint mindenesetre megtagadná.

Ezen utóbbi érvnek nem nagy súlya volt Sonnino előtt, a ki azon fölfogást vallotta, hogy az osztrák-magyar monarchia uralkodója a háború tartama alatt teljhatalommal rendelkezik (oggi avere l'Imperatore pieni poteri), minél fogva intézkedései parlamenti megerősítésre nem szorulnak.

Bülow herczeg a maga részéről szintén megnyugtatta őt arra nézve, hogy az egyezés végrehajtásának elhalasztása nem csökkentené érvényességét, mert azt az osztrák-magyar uralkodó aláírása kellően biztosítaná. Egyuttal a német császár részéről a végrehajtás biztosításának gondolatát is megpendíté.

Bülow azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy az

¹ Burián följegyzései a márczius 12. és 15-ikén folytatott társalgásokról. *Vöröskönyv*, 117., 118. számok. Avarna márczius 13-iki jelentése. *Zöldkönyv*, 43. szám.

² Ezt Burián említi márczius 16-ikán Avarnának, a miről ez ezen napon jelentést tesz. *Zöldkönyv*, 45. szám.

³ Sonnino márczius 13-iki jegyzéke Avarnához. Ugyanott, 44. szám.

azonnali végrehajtás föltétele az egyezség létrejöttét meg-
híusítja, elejtése ellenben biztosítaná; ezért a végzetes követ-
kezményekről szólt, a melyeket Német- és Olaszország között
a szövetségi viszonynak megszakítása maga után vonna, nem
hagyván a ministert kétségben az iránt, hogy a német biroda-
lom hűségesen kitart szövetségese mellett. Egyuttal közvetítő
gondolatot pendített meg, hogy t. i. ezt a kérdést egyelőre függő-
ben hagyva, csak miután a területi engedmények természete
és mértéke iránt a megegyezés már létrejött, kellene ismét
szőnyegre hozni. «Ily módon — úgymond — eredményre jut-
hatunk, ha csak az olasz kormány nem döntött már abban az
irányban, hogy még e hó folyamán háborút indít.»

Sonnino úgy nyilatkozott, hogy a javasolt közvetítő módo-
zat tekintetében saját felelősségére nem határozhat és a minis-
terelnök nézetét fogja kikérni.¹

Salandrától felhatalmazva késznek nyilatkozott azután a
Bülow által javasolt tárgyalási sorrendet elfogadni, föltéve, hogy
azt Burián is helyesli. Attól — úgymond — gyakorlati eredményt
nem vár ugyan, de kerülni akarja a látszatot, mintha ő szánt-
szándékkal nehézségeket akarna támasztani.²

VII.

Burián ezen esetben Sonnino nézetéhez csatlakozott é
nem találta czélszerűnek, hogy egy elvi természetű fontos előze-
tes kérdés függőben hagyásával induljanak meg a tárgyalások.³
Így tehát Bülow javaslata mellőztetett.

Ellenben mind Bülow, mind Burián részéről tovább foly-
tak a kísérletek a végből, hogy az olasz kormányt az azonnali
átadás követelésének elejtésére rábírják, biztosítékok fejében,
melyek megnyugtathatnák az iránt, hogy a most létrehozandó
egyezség a világháború befejezése után végre fog hajtatni.

Burián ez irányban márczius 17-ikén a következő utasí-

¹ Sonnino márczius 17-iki jegyzéke a bécsi és berlini nagykövetekhez.
Zöldkönyv, 46. szám.

² Macchio márczius 19-iki jelentése. *Vöröskönyv*, 121. szám.

³ Burián márczius 21-iki jegyzéke a római nagykövethez. Ugyanott,
125. szám.

tással látta el a római nagykövetet : «Ha megbeszélései rendjén azt a benyomást nyerné, hogy a szóban forgó kívánság abban az aggodalomban is találja indokát, hogy a jelenlegi hadjáratnak ránk nézve kedvező kimenetele esetén meggondolhatnók magunkat és megtagadnók az Olaszországnak átengedett terület kiszolgáltatását, — noha ezt a feltevést már kötelező ígéretünk kizárja, — az általunk vállalt kötelezettség tekintetében esetleg bizonyos garantiák megbeszélés tárgyát tehetnék.»¹

Macchio báró márczius 19-ikén járt el megbízatásában. Sonnino úgy nyilatkozott, hogy nem lát garantiát, a mely őt megnyugtathatná ; mire Macchio — ki miniserétől a részletekre nézve felvilágosítást nem kapott, — azon megjegyzésre szorítkozott, hogy «ministere bizonynyal hajlandó beszélni erről a garancia-kérdésről is.»

Sonnino jónak látta ez alkalommal a parlamenti jóváhagyás esélyeit szóba hozni. Számol annak szükségével, hogy az egyezséget mindjárt megkötése után már most bemutassa az olasz parlamentnek, a melynek jóváhagyása Olaszországot végleg megkötné, ellenben, ha az osztrák-magyar kormány az egyezséget csak a világháború vége után terjeszti a saját parlamentjei elé, fennmaradna annak lehetősége, hogy ezek megtagadják hozzájárulásukat, a minek az volna a következménye, hogy Olaszország a háború alatt fönntartotta neutralitását, az ennek fejében biztosított előnyöktől pedig elesnék.²

Sonnino azon gondolata, hogy az egyezséget az olasz parlament elé terjeszti, ellentétben állott öt nap előtt tett kijelentésével ; csak taktikai eszköz gyanánt szolgált.

A nagykövet nem figyelmeztette őt az ellenmondásra, nem is emelt kifogást fölfogásának helyessége ellen ; sőt inkább nyíltan helyesnek vallotta azt és vállalkozott, hogy erre nézve miniserét föl fogja világosítani.³

¹ *Vöröskönyv*, 119. szám.

² Ugyanott, 121. szám.

³ Ezen társalgásról Macchio jelentése mellett megvannak Sonnino följegyzései is. Míg amabban csak a miniser ellenvetéseit találjuk és arról, hogy a nagykövet mit válaszolt, említés nem történik, az utóbbiakban ez áll : «Macchio riconobbe la ragionevolezza della prima questione relativa alla dipendenza dell' impegno dalla sanzione parlamentare ; l'avrebbe riferita al Barone

Másnap (márczius 20-ikán) ezen ügy Bécsben Burián és Avarna között fontos megbeszélés tárgya volt, a melyről mindkettőnek feljegyzései rendelkezésünkre állanak.

A minister írja, hogy Avarna herczeg felemlítette Sonnino aggodalmait, «a melyeket a nyomban végre nem hajtott szerződésnek netalán törvényhozási úton megtámadható volta s az ebből Olaszországra nézve esetleg származó kockázat miatt táplál; mire ő arra utalt, hogy Ausztia-Magyarország szava és pecsége soha még beváltatlanul nem maradt.»¹

Avarna jelenti: «Az osztrák és magyar parlamentek által nyújtandó szentesítés tekintetében Burián báró megjegyzi, hogy nem merülhet föl kétség az iránt, hogy az egyezés a jóváhagyást el fogja nyerni; mivel a parlamentek olyan actust, a mely az ő felsége által bírt teljhatalom alapján jött létre, el nem utasíthatnak.» (Non potevano respingere un atto avvenuto in segvito ai pieni poteri che aveva Sua Maesta l'Imperatore.)²

Azon két kijelentés között, a melyeknek egyikét a minister maga vallja magáénak és másikat a vele értekező nagykövet adja ajkaira, ellenmondás nem létezik, csakhogy az utóbbi kimerítőbb; annak a részletnek tehát, a mely az előbbiben hiányzik, hitelességét kétségbe vonni nem szabad; noha föltűnő, hogy a minister olyan teljhatalomra utal, a melylyel az uralkodó a háború folyamán el van látva és a mely az ő nevében a kormány által megkötött egyezséget a parlamenti megerősítés megtagadásának lehetőségétől megóvja.

A hadizenet és a békekötés felségjogai, úgyszintén a rendkívüli meghatalmazások, a melyeket a parlamentektől a háború idején a kormányok nyernek, nem terjeszkedhetnek ki olyan területi engedményekre, a melyeket a monarchia egyik szövetségésének a végből, hogy az a hűtlenség újabb büntényétől tartózkodjék, nyújtani hajlandó.

A társalgás folyamán Burián nem szólott azon biztosíté-

Burian, perche questi escogitasse altra garanzia.» (*Zöldkönyv*, 50. szám.)
Lehetetlen kétkedni, hogy Sonnino ferdített; ebből rá semmifele előny nem származott volna.

¹ Burián márczius 21-iki följegyzései. *Vöröskönyv*, 124. szám.

² Avarna január 21-iki jelentése. *Zöldkönyv*, 51. szám.

kokról, a melyeket az egyezség végrehajtása tekintetében nyujtani kívánt.

Erre nézve a német birodalmi cancellár a német császártól nyert fölhatalmazás alapján tette meg ugyanazon napon Rómában a hivatalos közlést, a mely szerint «a német kormány az olasz kormányval szemközt teljes és tökéletes garantiát vállal, hogy az Olaszország és Ausztria-Magyarország közt létesítendő egyezség közvetlenül az egyetemes békekötés után végrehajtatik.»

Ehhez a német külügyi államtitkár a maga nevében a következő nyilatkozatot csatolta: «Hírek keringenek, a melyek szerint Ausztria-Magyarország még ma sem hajlandó Olaszországgal egyezsége lépni és a tárgyalásokat csak időnyerés végett folytatja. Ő meg van győződve ezen hírek alaptalanságáról és a felől, hogy Ferencz József ő felsége a nehéz elhatározást, a melyre magát elszánta, loyálisan végre fogja hajtani.»

Ezen felfogásának támogatására közlé az olasz kormányval a bécsi német nagykövet jelentéseit, a melyek Burián jóhiszeműségét hirdetik; egyebek között azt is jelezte, hogy a külügyminister az olasz nagykövettel további garantiák nyujtása iránt is kész tárgyalni.

Egyébiránt teljesen felesleges volt a bécsi német nagykövet jelentéseivel igazolni az osztrák-magyar kormány jóhiszeműségét és megbízhatóságát. Ha Sonnininak erre nézve bizonyítékra volt szüksége, ezt megtalálhatta a garantiának elvállalásában Németország részéről. Még a legskeptikusabb kormányférfiúnak is föltételeznie kellett azt, hogy a német birodalom nem teszi ki magát Ausztria-Magyarország részéről a szerződésszegés eshetőségének, a mely arra kényszerítette volna, hogy fegyver hatalmával maga hódítsa meg Trentinot és nyujtsa át Olaszországnak!

Bülow herczeg közlései Sonninot nem ingatták meg elhátározásában. A minister ridegen kijelenté, hogy az egyezséget, mihelyt létrejő, azonnal végre kell hajtani.¹

Súlyos sértés volt ez, mely a Német-birodalmat érte és a

¹ Sonnino márczius 20-iki jegyzéke a bécsi és berlini nagykövetekhez. *Zöldkönyv*, 49. szám.

melyért a felelősség, óvatosság és előrelátás hiánya miatt, jórészen a német diplomatiát terheli.

VIII.

Sonnino, álláspontjának támogatása végett, alkotmányjogi aggályokat is helyezett előtérbe. Noha néhány nappal előbb azt hirdette volt, hogy a háború tartama alatt kötött egyezség parlamenti jóváhagyásra nem szorul: most az olasz nagykövet útján azt hangoztatta Burián előtt, hogy az egyezség, a mely a parlamenti jóváhagyást nélkülözi, pusztá ígéretnek tekintendő, a melyet a monarchia bármikor visszavonhat.

Az osztrák-magyar külügyminister a saját följegyzései szerint erre így válaszolt: «Nem nevezhető pusztá ígéretnek olyan egyezség, melyet a két kormány annak rendje és módja szerint köt és ír alá, s a mely minden szükséges alaki kellékekkel elláttatván, nemzetközi egyezmény jellegével bír.»¹

Avarna jelentése szerint Burián így szólt: «Azon állítás, hogy az olyan területi engedmény, a mely csak a háború befejezése után hajtatik végre, Ausztria-Magyarország parlamentjeinek jóváhagyásától föltételeztetik és függ, helytelennek tekintendő. Mivel minden nemzetközi szerződés a monarchia parlamentjeinek jóváhagyására szorul, mindenesetre szükséges, hogy a területi engedmények tárgyában létesítendő egyezség a parlamentek elé terjesztessék. Azonban sem a területi engedmény érvényességének Olaszországgal szemközt, sem végrehajtásának föltételét a parlamenti jóváhagyás nem alkotja.» (L'approvazione non era una condizione per la sua validità di fronte all' Italia, né costituiva una condizione della sua esecuzione.)

Mivel itt is azon eset forog fön, hogy az utóbbi formulázás csak bővebben tartalmazza a minister nyilatkozatát, hitelességét nem lehet kétségbe vonnunk. Föltűnő tehát a külügyminister azon megjegyzése, a mely szerint minden nemzetközi szerződés a parlamentek jóváhagyására szorul; noha köztudomás szerint sem az Andrássy és Bismarck által kötött szer-

¹ Burián márczius 23-iki jegyzéke a római nagykövethez. *Öröskönyv*, 127. szám.

ződés, sem a hármasszövetségi szerződés a parlamenteknek nem volt bemutatva.

Ezen nyilatkozattal, mely a parlamenti jóváhagyást üres formasággá szállította le, Sonnino nem érte be. Érdeke követelte, hogy azt fontos jogi kelléknek tekintse és annak lehetőségével is számoljon, hogy a parlamentek a jóváhagyást megtagadják. Az osztrák-magyar nagykövettel folytatott tárgyalásban a következő okoskodással élt. Valószínű — úgy mond — hogy a monarchia közvéleménye most megnyugvással fogadná a területi engedményt, azon előny fejében, a mellyel a nagyobb cselekvési szabadság és egy kisebb határvonal védelmezése jár; de ez a megnyugvás csak addig tarthat, míg a győzelem kiküzdésének reménye fönnáll. Hiszi, hogy a diadalmas monarchia az egyezséget, a mely a győzelem kiküzdését elősegítette, végre fogja hajtani. Ha azonban a monarchia a világháborút verességgel fejezi be és diadalmas ellenségei részére kényszerítve lesz néhány tartományát átengedni: az emberi természet törvényeinek követelése szerint, az osztrák közvélemény fellázadna az ellen, hogy más tartományokról is lemondjon és pedig annak javára, a ki a háborúban nem segítette és a kinek neutralitása a győzelem biztosításához nem volt elégséges.

Ezen látszólag elmés érvelés alaposnak nem volt tekinthető; mert az entente-hatalmak végleges győzelme esetén a monarchia nélkülözte volna az erőt ahhoz, hogy olasz területeit fegyver hatalmával megvédje Olaszország ellen, a mely érintetlen sereggel az átengedett területek olasz lakosságától támogatva, szerződésben biztosított jogigényeit érvényesítené.

A Németország részéről vállalt biztosítás tekintetében Sonnino úgy nyilatkozott, hogy azt értékesnek csak azon esetre ismeri el, ha a központi hatalmak győzelme fejezi be a háborút.¹ Ezen felfogása előbbi okoskodásával ellenmondásban állott. Mivel, mint láttuk, attól tartott, hogy Ausztria-Magyarország, ha vereséget szenved a világháborúban, meg fogja tagadni az

¹ Sonnino töljegyzései a márczius 23-ikán Macchio báróval folytatott tárgyalásról. (*Zöldkönyv*, 53. szám.) Ezen nagyérdekű részleteket Macchio márczius 23-iki jelentésében (*Vöröskönyv*, 128. szám.) nem találjuk föl.

olasz területek kiszolgáltatását, éppen ezen esetben vált volna Olaszországra nézve értékké a német garancia, melynek következtében Ausztria-Magyarország a hű szövetséges támogatására sem számíthatott volna.

Mindazáltal nemcsak a háború kimenetelének bizonytalan esélyei késztették Sonninot arra, hogy az azonnali átadás tekintetében a német garancia által követelésétől magát eltéríttetni ne engedje. Valami igaza volt abban, a mire mind a német, mind az osztrák kormányt figyelmeztette, hogy tarthatatlan helyzet alakulna olyan egyezség létrejöttével és közhírré tételével, a mely 1915 április havában az Olaszország részére átengedendő területeket pontosan meghatározza, de kiszolgáltatásukat a világ-háború végeig, tehát esetleg több esztendőre elhalasztja.

Azon nehézségek sorából, a melyek ily módon keletkeznének, egyet főlemlített. Ugyanis az átadandó területek olasz lakóiban, kik kötelesek volnának a háború alatt tovább szolgálni, az olasz közvélemény már eleve honfitársakat látna, fülháborodnék nehéz sorsukon, a mely őket arra kényszeríti, hogy azon ügyért, a mely megszűnt az ő ügyük lenni, véroket ontsák, és nemzeti hősök gyanánt ünnepelné a szökevényeket, kik magukat kötelességük alól kivonják.¹

A szerződés megkötése és végrehajtása közötti időben a katonai, közigazgatási és közgazdasági surlódások, összeütközések szakadatlan sora következett volna be.

Sonnino tehát nem akart egyezséget kötni, ha az abban átengedett területek a háború végéig a monarchia birtokában maradnak.

Ilyen egyezség megkötésétől az osztrák-magyar kormánynak tartózkodnia szintén érdekében állott; mert az a nyomai-ban járó bonyodalmak következtében a helyett, hogy «utógondolat nélküli barátságot» hozna létre, a szövetségi viszony sirját ásta volna meg.

Másrészről lehetetlen volt Buriánnak Sonnino követelésére ráállania. Ugyanis teljes joga volt az olasz kormány szándékai és céljai iránt bizalmatlanságot táplálnia és föltennie, hogy Olaszország a diplomatiiai actióval megszerzett területi és katonai elő-

¹ *Zöldkönyv*, 50., 53. számok.

nyök birtokába jutva, a kínálkozó legelső alkalommal mégis az entente-hatalmakhoz csatlakozik.

E szerint tehát a neutralitás fönntartása céljából, területi engedmények alapján, Olaszország és Ausztria-Magyarország között «utógondolatok nélküli barátsághoz» vezető egyezséget hozni létre, megvalósíthatatlan föladat volt.

FRANKÓI VILMOS.

SHAKESPEARE A VILÁGIRODALOMBAN.¹

Világirodalom! A szónak aranycsengése van, melynek derűs hangja a fegyverek zaján keresztül is; ezen a mai napon fokozott erővel, elhallatszik hozzánk. E szó jelenti egyikét azoknak a szent menedékhelyeknek, a hová a háború furiái nem üldözhetnek bennünket. Egy pantheon képe kél bennünk, hol a szellem nagyjai fényes csoportokban gyülekeznek; ritkán bocsátanak új jövevényt maguk közé, de távozni sem igen távozik valaki körükből. De nem, nem pantheonhoz hasonlít a világirodalom, nem holtak síremlékeinek temploma ez. A mi a világirodalomhoz tartozik, az mind élő, az mind a mai napig is eleven erő, mely a népek lelkének legmélyén tanyázik, annak legjavát sűríti magába, hogy azután széjjel osztsza az egész világban. A kik ebben részesülnek, mind rokonságba kerülnek egymással.

Valamennyien Ádámtól származunk, mondja a biblia; de ez csak testi rokonságát, egységét biztosítja az emberi nemnek. A lelki ezzel nincsen megadva, azt a bábeli zűrzavar óta magunknak kell megteremtünk a fejlődő szellem erejével. Ennek egyik legfelső eszközlője a világirodalom. Mennél inkább van világirodalom, annál inkább létesül az emberi nem szellemi egysége. Nagy tévedés azt hinni, hogy ez a szellemi egység tény, mely megvan, akár akarjuk, akár nem. Az nem tény, hanem pensum, a mely fel van adva nekünk, mint erkölcsi kötelezettség. Ezen dolgozik az emberiség, évezredek óta, nem tudva róla, sőt gyakran akarata ellenére. A szellemnek is van ösztöne, ez viszi előre, ez kényszeríti, hogy mintegy maga-magát keresse, elaprózva, elszórva térben és időben, mégis rejtelmes kapcsolatban; ujjongva, ha egy nagy elme alkotásaiban magára talált, magára ismert, de hamar megfélekezve a boldogító látományról, újra bolyongásnak indulva, újra el-eltévedve, mégis mintegy

¹ Elmondotta a szerző a Shakespeare-Bizottság ünnepélyén, a Nemzeti Színházban, április 30-án.

mágneses erő által a helyes irányba terelve. Mily vakok látó szemükkel azok, kik azt hiszik, minden a világon pusztá véletlen, a dolgok máskép is történhetek volna, nincsenek célok, nincsenek nagy feladataink, nincs belső kapocs, mely összetart bennünket. Az anyagi világ egységében, melyet egy mythikus kosmikus erő, a vonzás, eszközöl, mindnyájan föltétlenül hiszünk és megbízunk; hogy a szellemi világnak is megvan a maga kosmikus összetartó ereje, belső kapcsolatos egysége, ettől a gondolatától visszariadunk. De nem világosabb, egyszerűbb, nyájásabb, közvetlenebb gondolat az utóbbi, mint az előbbi? Mi az, hogy az anyag részei vonzódnak egymáshoz, mozognak egymásfelé, mintegy tartják és meghatározzák egymást? Tulajdonképpen oly érthetetlen, hogy majdnem képtelenségnek tetszik. Mennyivel nyájásabb és természetesebb a szellemi vonzódás törvénye, hogy egymást meg akarjuk érteni, egymásban gyönyörűséget találunk, egymást elismerjük! E szellemi gravitatio törvénye szüli a világirodalmat. A világirodalom az a munkafolyamat, melylyel az emberi nem szellemi egységének az előbbrevitelén fáradozunk. Ez a munka soha sem érhet véget, mint semmi szellemi; ezért a világirodalom nem kész valami, hanem folyton csak leendő, fejlődő, növekedő. A világirodalom nagy történeti folyamat. E folyamatnak egyik leghatalmasabb mozzanata annak a Shakespeare-nek a költészete, ki háromszáz évvel ezelőtt halt meg, de életében legtöbbet tett az emberi nem szellemi egységének érdekében.

I.

De mielőtt Shakespeare világirodalmi szerepéről elmélkednénk, meg kell fontolnunk, mik a világirodalmi szereplés általános föltételei. Hogyan juthatni be a világirodalomba?

Nem a pusztá tehetség révén, ha az még oly kiváló is. A művészi formálásban való rendkívüli készség, ügyesség, legfinomabb érzék magában nem elegendő, ámbár egyike a legértékesebb emberi tulajdonságoknak. A kortársakra tett nagy hatás épséggel nem biztosítja valamely költő világirodalmi halhatatlanságát. Valamely művész hazája határain túl való legszélesebb elterjedése esetleg csak annyit jelent, hogy min-

denütt akadnak, a kik silány olvasmányban kedvüket lelik, sőt bizonyos silányságok legbiztosabban számíthatnak nagy közönségre. A phantasiát vagy az érzékiséget csiklandozó művek így tesznek szert bizonyos világirodalmi látszatra, mely azonban inkább az irodalmi műfajt, mint magát az irodalmi alkotást illeti. De azoknak a műveknek sincs világirodalmi jellegük, melyeket mindenki magasztal és senki sem olvas, melyek inkább irodalmi mumiák, mint eleven erők. Azonban azt se higyük, hogy mert valamely mű egy időre kiszorul az olvasó közönség kegyéből, ezzel már elvesztette világirodalmi jellegét. Sőt az is megeshetik, hogy valamely alkotás nem is maga tesz világirodalmi hatást, hanem azokban a művekben éli igazi életét, melyeket szült, melyeket inspirált, melyek tőle kapták igazi értéküket. Tehát mi teszi valamely mű világirodalmi karakterét? Általánosságban könnyű volna feleletet adni erre a kérdésre. Új és nevezetes értékeket kell adnia a világirodalmi műnek, csak ezek maradnak fönn és lehetnek hatással a világra. De mik azok a nevezetes értékek?

Azt hiszem, három mozzanat jó tekintetbe.

Az első a nemzeti, a második a korszakbeli, a harmadik a művészformai szempont. Más nincs.

Nincs világirodalmi mű, melynek nemzeti karaktere nem volna. Minden ily műnek írója nemzetének lelkét szóltatja meg. A ki ezt a legigazabban, a legmélyebben tolmácsolja, az a legegységesebb érvényt adja művének. Itt van egy példája annak, a mit az ellentétek csodálatos egymásba való átcsapásának nevezhetünk. Az emberiség egymástól elkülönülő, egymás ellen forduló népegyéniségekké differenciálódott. Az idegen az ellenség, így érzik a népek. Az idegen mindenre képes, az idegen nem is ember: hányszor hallottuk a világháború szörnyű dulakodásai közt. De mennél mélyebben nemzeti valaki, annál kevésbé marad idegennek. A legmélyebb ponton a legközelebb állnak egymáshoz a nemzetek. Valamikor talán egy volt az emberiség; azután differenciálódott nemzetekké, melyek egymás ellen fordultak; de mennél nemzetibbé váltak a nemzetek, annál inkább közeledtek ismét egymáshoz; a rugékony aczélfonal így tér vissza kezdő pontjához, miután legmesszebbre eltávozott tőle és ott van legnagyobb feszítő ereje. Homert

és Sophoklest és Platót, a leggörögőbb görögöket, legjobban értjük, fordítjuk és szeretjük; a bibliát az egész emberiség szívébe zárta; Shakespeare, a legangolabb angol, Németországban még ma sem találkozik olyannal, ki le ne borulna előtte. Hogyan lehetséges ez? Nyilván úgy, mint a hogy a szín fogalmát sem a piros, sem a kék, sem az ibolya nem meríti ki; a színek természetüknél fogva sokfélék; de ámbár a pirosban semmi sincsen a kékből, azért mindkettő szín, egyik sem pótolhatja a másikat, nagy baj volna, ha bármelyik hiányoznék. A mi az emberiségben értékes, nem fér el egy nemzet lelkében; az egyes értékek el vannak osztva; mennél jobban kifejlődik valamely nemzet, annál tisztábban ragyog a reá bízott érték; és mennél tisztábban ragyog, annál egyetemesebb a hatása. Nem más szépség-e a görög és a gót templom, a német belsőség, a francia formasság, a magyar hév, az angol egyéniség? És meg kell gondolnunk, hogy a nemzetek jelleme nem oly egyszerű és egyszerű szóval jelezhető, mint a szín, de azért nem kevésbé határozott. Próbáljuk elgondolni, hogy valaki egy költői műben azt dicsérné meg, hogy se nem német, se nem francia, se semmi nemzeti jelleme nincs, csak tisztán emberi; az olyan volna, mint a szín, mely se nem piros, se nem sárga, csak szín, vagy oly íz, mely sehogyan sem ízlik. A nagy költők a nemzet lelkét szólaltatják meg; a világirodalmiak a nemzeti számára hódítják meg az emberiséget. Ők értik meg egymást legjobban, mint Goethe Shakespearet és őket érti meg mindenki, mint Shakespearet és Goethét.

De a nemzetinek a kifejlése az időhöz van kötve, mint az egyéniség kifejlése is. A művészi egyéniség fejlődésének igaz, jelentős törvényeit nem ismerjük, a nemzetekét sem. Goethében fejlődése kezdetén fogamzott meg Faust gondolata, Shakespeare közel volt a negyvenhez, midőn Hamlet alakja kibontakozott lelkében, Petőfi ifjú volt, mikor legjobb verseit írta. Még különösebb a nemzetek sorsa. Homer költeménye a görög szellemi fejlődésnek majdnem őskorába esik; Shakespeare az angol szellem ifjú korában mint csoda születik meg; Goethe Luther és Leibniz után jelenik meg, mint oly ragyogó csillag a német nemzet egén, hogy minden egyéb elhomályosul mellette. Nekünk csak a XIX. század közepén születik meg Petőfink

és Aranyunk, kikkel számot tartunk a világirodalmi Nobel-díjra. Mi áldja meg a korszakokat, hogy ily csodákat szülnek? Melyek a termékeny korszakok? Senki sem tudja. Bizonyos, hogy némi készülődés előzi meg a nagyok fölléptét, a termő föld rögeit előzők munkája lazítja. Homer is valószínűleg korábbi fejlődés csúcspontja, Shakespeare előtt figyelemre méltó drámaírók egyengetik az ő útját, Goethe felforgat egy már érett irodalmat, a mi nagy költőink is eleven irodalmi élet méhéből születnek. De ne becsüljük túl ezeket az előzményeket. Szükséges, de nem döntő tényezők. Senki sem tudja Shakespeare-t Marlowe-ból vagy Green-ből leszármaztatni, se Goethét vagy Petőfit korábbiakból. Ők olyanok mint Tátránk csúcsai. A felföldből emelkednek ég felé, de mi a felföld magassága ő hozzájuk képest! A csodás felszökkenés hatását teszik ránk és joggal. Ők alkotók és az alkotás örök csoda. Az alkotásnak nincsenek előzményei; a melyeknek van, az nem is alkotás. Fontosabbnak látszik az, hogy a kor legyen arra való, hogy alkotásuk számára anyagot szolgáltatasson. Mert a mily bizonyos, hogy az alkotásnak nincsenek előzményei, oly bizonyos az is, hogy az agyagot, melybe az éltető lelket bele szikráztatja, a föld, azaz a kor szolgáltatja. Az világirodalmi költő, író, ki kora lelkét tudja megszólaltatni. A nagy költő nemzetének és korának legbelsejét tárja föl előttünk, biztosabban mint a bő'ceselő, a történettudós, a politikus, a gondos megfigyelő. Azok ki vannak téve annak a nagy veszélynek, hogy a fűlszínen maradnak, hogy a saját mindennapi lelküket beleképzelik a korba; a kor lelke mélyen rejtőzik, nem a megfigyelésnek tárul föl, hanem a tudattalan intuiciónak. Nem is igaz, hogy a világirodalmiak megelőzik korukat, ezért nem értik meg őket azonnal, ezért kell a kornak soká nőnie, míg föleri őket. Senki sem előzheti meg korát, a mint nem ugorhatja túl az árnyékát. A látszat ebben az esetben is, mint rendesen, csal. Csak a kifejezésben újak, csak a valót látják meg először, csak az alkotás actusában előznek meg mindenkit, de a kort nem szülik, ez szüli őket. Eredetiek, de többnyire nyílt titkot tárnak föl, nem távozhatnak sem nemzetük, sem koruk köréből. A próféták sem jönnek, csak következtetnek. A veszély, melyet megjósolnak, nem lesz, hanem van; de ők látják, míg a többiek vakok. Ez

tulajdonképen annyira egyszerű igazság, hogy magától értetődik, csak valami oktan cultus, idololatia akarja velünk elhitetni, hogy az egyén elszakadhat mindazoktól a kötelekektől, melyek a közönséges embereket fogva tartják, kortól, nemzettől és valami isteni szabadsággal föléjük helyezkedhetik. Az egyén, bármily nagy, fenséges, körül van fogva azoktól az egyetemes hatalmaktól, melyeket nemzetnek, korszaknak nevezünk. Nem ő parancsol azoknak, hanem azok parancsolnak neki, illetőleg ő nekik munkatársuk, eszközük, végrehajtójuk, és ebben, nem pedig valami képzelt szabadságban, van az ő nagysága. Minden néma ezen a világon, néma és sötét; a költő egyike azoknak, kik a sötétséget megvilágítják, a némát megszólaltatják, és ebben van az ő eredetisége és nagysága. Az a nagy különbség az eredeti és a különködő közt, hogy amaz új, emez szeretne új lenni; amaz új természeténél fogva, emez ujságot hajszol, azzal, hogy másképp csinál mindent, mint mások csinálják. Amaz jár gyors, ruganyos léptekkel, előre, fölfelé és messze megelőz mindenkit; emez bukfenczeket hány és így akarja elhitetni a világgal, hogy röpül. Az eredetieskedő eltávozik a tömegtől, gyakran utána kullog, vagy legfőlebb félre vonul, hogy figyelmet keltsen. Az eredeti elől megy. De ez nem annyit tesz, hogy megelőzi korát, legfőlebb annyiban, hogy korának quintessentiája. Főérénye, nagy dicsősége a hűség, hogy hű nemzetéhez, híven lát, híven érez és híven beszél. Homer a görög fejlődésnek egyik korát hihetetlen plasticitással tette szobor-szerűen érzékelhetővé. Dantéből jobban ismerjük meg a középkor életét sorsfordulója pillanatában, mint ezer tudós könyvből. Shakespearet nem lehet igazán megérteni, ha nem tudjuk kora lelkét, Goethe a német fejlődés egy meghatározott korszakának nagy tolmácsa és Petőfi a magyar renaissance gyönyörű tükre és tükörképe. Csak a kik így bent éltek korukban, nemzetükben és híven tükrözték, válhatnak a világirodalom alakjaivá és hajtó erőivé.

De mondtunk, hogy még egy harmadik mozzanat jó tekintetbe, a *művészi forma*. Világirodalmivá az a művész válik, az a költő, ki megragadja azt a formát, ki meg tudja ragadni, ki úrrá válik rajta, a mely forma alkalmas annak a kifejezésére, megörökítésére, a mit meglátott, megtalált. Az a forma teszi

láthatóvá, érezhetővé, hatékonyvá azt a lelki tartalmat, mely a művész előtt föltárult. Megalkothatja azt a formát, de jobb, ha készen találja. Ez az, a forma, a mit másoktól meg lehet tanulni, a mi néha lassú fejlődés eredménye, a miben a művésznek vannak előzői, a minnek a használatában láthatóan fejlődik, habozva, keresgélve, ingadozva, néha el is bukva. Ne higyük, hogy a forma mellékes valami, nem vesszük abban az értelemben, melyben mellékesnek tekinthető. Nincsen úgy, hogy először van a művésznek mondani, kifejezni valója és azután keresi hozzá a formát; mindkettő egy, csak kutató gondolkodásunk tesz a megérthetőség végett különbséget a kettő közt és választja el egymástól. Maga a művész is, csak ha már megformálta a megformálandót, kimondotta a kimondandót, érti meg maga-magát, eszmél maga-magára. Az ő számára együtt születik meg a kettő. De mennél fejlettebb formát talál a művész készen maga előtt, mennél inkább rendelkezik vele, annál magasabbra emelkedhetik, ha — szárnyai vannak. Az emberiség hősi korszakát csak az epikus műforma tudta igazán kifejezésre juttatni. Ezen lelkesedett a költő, ezen és hallgatói lelkesedésén. A multak csodálatos hőseit és azok tetteit kellett énekelni és elmondani, ennek költői műformája minden bizonyynal Homeros előtt fejlődött ki, de Homeros lángelméjében tökéletesítve és szinte véglegesítve. Azt állítani, hogy ez a Homeros nem létezett, műve csak úgy összealakult kész kis énekekből, a melyek talán szintén úgy lettek, mint a szél összehordta lomb halmjai, majdnem olyan állítás, mint ha azt mondanók, hogy *Faustot* Goethe betűszekrényvel játszva véletlenül összerázta az egyes betűk tömegeiből. Igaz, hogy az epos műformáját a lángész így megalkotta, de utána mégsem támadt Homerosnál nagyobb epikus, tehát a műforma készenléte nem használt sokat az utódoknak; de részint azért nem használt, mert nem volt még ily hőskora az emberiségnek és ez megerősíti azt a gondolatunkat, hogy nemzet, kor és műforma szorosan egymáshoz tartoznak, tulajdonképen belsőleg egyek; részint pedig használt is, mert ennek a műformának köszönjük, hogy létrejött Dante *Isteni színjátéka* és más nagy elbeszélő költeményei az irodalomnak, a mi Arany Jánosunkéi is; és használt olyképp is, hogy Homeros hallatlanul gazdag bányájából merí-

tettek a görög tragikusok és utánok ezek utánzóí. A nemzetnek megvan a maga hirdetője, ki valamelyik erre alkalmas korszakát a neki megfelelő műformában örökéletűvé, egyetemessé, világirodalmivá teszi. Más nemzetek autochthon eposai is mutatják, hogy hasonló okok hasonló jelenségeket szűlnék. Hajlandó vagyok hinni, hogy a műformák kialakulásán évszázadok, esetleg évezredek dolgoznak, itt érintkezik művészet és mesterség, az intuitió és a tanulás, az állandó és a mulékony. Igen érdekes megfigyelni, hogy a modern magyar költészet szintén eposszal kezdődik, mintha a költő érezte volna, hogy hőskorunk felidézése természetes kezdete az új magyar dicsőségnek, de ez a hőskor félig-meddig a képzelet alkotása volt, a kor igaz érzésének és gondolkodásának pedig épenséggel nem felelt meg. Eredetit és nagyszerűt csak Arany tudott alkotni, *Toldijában*, mely a középkor és renaissance határkorszakának idejét idézi föl abban az időben, a midőn a magyar nemzet újra ily mesgyét készült átlépni és Toldiban, jelességeiben és gyöngeségeiben, egészen magára ismerhetett. Hogy mégis a nemzet inkább Petőfiben látta magát fölmagasztosítva, abban része van Petőfi meteorszerű ragyogó föllobbanásának és tragikus elműlásának, de nemcsak ennek. Ennek a kornak a lelke igazán már nem a történeti visszapillantás és symbolismus volt, hanem az élet győzedelmes fölkiáltása és ujjongása, a multtal való fenséges nem törődése, a kezdeményezés és újjáteremtés nagyszerű illúsiója, egyszóval nem az epika, hanem a lyra. Ezért van, hogy eddig nem Aranynyal, hanem Petőfivel vonultunk be a világirodalomba, bár Aranyt jobban fordították németre, mint eleinte Petőfit. De korának legmélyebb vonását nem Arany, hanem Petőfi foglalta formába, nem epikusan, hanem lyrikusan. Aranynak később jött meg az ideje nálunk is, bizonyára meg fog jönni a világirodalomban is, mert nem kevésbbé magyar Petőfinél, korát csak más formában fejezte ki, de ezt a formát oly művésziesen érezte és alkotta meg, hogy már ezzel is világirodalmi jogezímre tett szert.

De nem folytatom ezeket az elméleti fejtegetéseket. Ha itt-ott meredek útra vezettek bennünket, talán oly kilátó pontra is juttattak, honnét Shakespeare-nek világirodalmi szerepét és jellegét egész kiterjedésében áttekinthetjük.

II.

Hogy az a korszak, melyet a renaissance névvel jelzünk, az egyéniség érzésének hatalmas és merőben új föllendülését jelenti, bőven tudjuk és nem szorul szorosabb bizonyításra. Állítsuk egymással szembe a trójai háború idejét, eseményeit és bármely renaissance-korbeli költeményt vagy prózai elbeszélést: a különbség kézzelfogható. Trójánál az egész görög nép, fejedelmeinek vezetése mellett, részt vesz a háborúban; a fejedelmek kiválnak, de csak mint népük fejedelmei; a keresztes háborúk eposaiban van egy nagy eszme és egyéniségek, kik ez eszméért élnek, halnak. A novellák már műalkotásuknál fogva az egyéniség ábrázolására helyezik a súlyt, a fődolog itt, hogy micsoda különös dolgok történhetnek meg az emberrel, pl. egy mór nőül vesz egy fehér velencei nőt, ki a mórt szereti és a mór féltékenységeben megfojtja a fehér nőt. Az ember ki van szakítva majdnem összes kötelékeiből, csak azok maradnak meg, a melyek a vele történt nevezetes eseményhez vagy annak megértéséhez szükségesek, különben ő jóformán mint elvont ember, mint egyéniség lép elénk, ámbár igaz, hogy az egyéniség rajza többé-kevésbbé a fölszínen marad, inkább az vonzza az embereket, hogy a szabad élet új áramlásában mily véletlenek találkoznak egy ember életében. A középkori élet megkötöttségében kevesebb ily dolog történik, illetőleg föl nem tűnik. A keresztes háborúk kavarták így föl az emberiséget, az emberek elszakadnak talajuktól, a szél véletlensége viszi és forgatja őket, elvesznek vagy meggazdagodnak és hírnévre tesznek szert, mindenestre fölszabadultak a középkori szilárd rendi megkötöttség alól és magukat érzik. Én — én vagyok, renaissance-kori szózat, az Én gyakran fordul elő akkori címér-igékben. A kóbor lovag, a kóbor diák, a kóbor kalandor, a bandita, a bandavezér, mindegyik a maga módja szerint individualista. Ezt az individualismust néha mint valami pogány dolgot állítják szembe a keresztyéniséggel, melynek zsarnoki kötött rendje ellen lázadást jelent. Nem igaz. Az individuum magaérzése elsősorban sémi és keresztyén vallási érzésből fakad; de a sémi érzésben túlerős a faji és népi vonás, a keresztyén ennek széjjeltörését és ezzel

az egyéniség érzésének elmélyítését jelenti. Mind elsősorban isten gyermekei vagyunk, a hozzá való fiúi viszony a legfontosabb, nem hogy mily néphez tartozunk; ő törődik velünk, mint apa fiával, velünk, egyénekkkel, érdemünk szerint, az érdem pedig a lélekben van, hogy milyen a lelkünk; saját lelkünkbe kell elmélyednünk, lelkünket megismernünk, annak gondját viselnünk. Az egyén mint olyan értékes; Isten törődik vele és létének perspektívái a végtelenbe vesznek. A görög pedig olyannak tekinti magát, mint a fa mulékony levelét, annyi van, nem igen különböznek egymástól, ma zöldek, holnap elhervadnak, esetleg a forma becses, nem az egyes példány. Ez a különbség legrövidebb formulája: a pogány görög és római példánynak érzi magát és ez fojtogatja egyéniségének különben oly természetesen keletkező érzését. A keresztyén pedig egyénnek érzi magát és ez teszi számára elviselhetővé, hogy a külső életbe, annak szigorú rendjébe, a hitközségbe, a czéhbe, a társadalmi rétegébe, az országba kell beilleszkednie. Midőn azután a keresztes háborúk, a lovagi élet, az új gazdasági fejlődés, a népekben meginduló gazdagabb differentiatio széjjel törik a helyi, rendi, foglalkozásbeli stb. megkötöttségét, nem valami pogány új dolog tör elő az emberből; ellenkezőleg, a meglevő, de teljesen meg nem nyilvánult keresztyén individualismus érvényesül, fokozott erővel. Most teljesebb lesz a harmónia külső élet és belső magatartás között. Az individualismus túlzásai pedig onnét vannak, mert a megkötöttség elleni nagy reactióhoz csatlakozik a készen álló vágy, hajlandóság szabadon rendelkezni maga-magával. Az ember még az Istennel is szembe szállhat, ha úgy tetszik neki; szerződhetik az ördöggel, — kinek mi köze hozzá? — ha kész elviselni ennek következményeit. Az áradás valóban óriási, a föld mélyéből is rejtőző vizek törnek elő, az égből pedig szakad a felhő. A külső életre, a háborúkra vonatkozók, az emberek féktelen becsvágya, hihetetlen pompaszeretete, szörnyűséges kegyetlenkedése, borzasztó bűnökben, kicsapongásokban való fetregése csak kis példa mindezekre. Fontosabb, hogy a nagy hitújítási mozgalom, mely Lutherben culminál, csakis ebből az érzésből magyarázható. Ezt jól látta Auguste Comte, ki a maga nagy rendszeretével a protestantismust mint fegyelem-

bontó elemet, mely a társadalom anarchiájához vezet, elítéli. De művészet, irodalom és philosophia igazi kifejezői az új emberi érzésnek és magatartásnak. Az nem véletlen, hogy a francia Descartes, tehát annak az országnak a fia, mely sok okból kevésbbé hajlik az individualismushoz, azzal lép föl, hogy új belső világot akar magának teremteni, melynek minden alkatrészét saját egyéni ítéletével akarja igazolni, — je pense, donc je suis. De az sem véletlen, hogy Szt. Ágoston tizenkét századdal előbb ugyanezt ugyanígy mondotta, majdnem szóról-szóra. Igaz, hogy Bacon ezzel szemben főleg hatalmat, hasznót keres a tudás útján, knowledge is power, de ez csak azt bizonyítja, hogy az angolok már akkor is — angolok voltak, Bacon pedig rossz keresztyén volt. A művészet individualismusa pedig nem csak abban nyilvánul, hogy nem a műhely a fő többé, hanem a mester, a ki a saját maga modorát hangsúlyozza, de az talán nem is oly fontos, mint hogy az egyéniség ábrázolása, abba az irányba való elmélyítése a művészet fő feladatává válik. Mily hemzsege az érdekes karakterfőknek már a XV. század olasz beszédes, naivan elbeszélő, epikus képein, mily érzék az egyénileg jellemző iránt még az idealista Rafael Athéni iskolájában is, mily merész elvetése a görög tipikának Michel Angelo nagy szoborműveiben, a ki csak idealis folytatója és betetőzője Donatello és társai egyéniesítő művészetének.

De az egyéniség igazi művészete a dráma, mert leginkább előrehatolhat az ember belsejéig. A szobrászat csak plastikus formáját adja az embernek, és a mi plastikájában kifejezésre juthat; a festészet csak fől színét mutatja a testnek és a mi a belsőből meglátszhatik rajta; az építészet csak lakását készíti és belsejéből azt, a mi így nyilvánulhat; a költészet lelkét zengeti előttünk, de a lyra csak hevét, érzését, az epos csak cselekvését főleg mint tömeg vezérét vagy tagját, a dráma adja őt magát, testi-lelki mivoltában, az élet legillúziósabb színében, cselekvését és cselekvésének forrását, legbelsejét. Igaz, hogy a görögöknek is volt drámájuk, de ez epikusan és lyrikusan indult, az istenek és hősök tiszteletének vallási szertartásaként és kezdetben a kar uralkodik benne, mint merőben antiindividualistikus elem, a kar együttes énekében, mely a karbeliek egyéniségét egészen elnyomja, de a hősökét is érinti.

Mert a kar jelezi ezeket példányoknak, eszmeképviselőknék; Antigone kötelességek conflictusának esete; rajta minden csak az eset érdekessé tétele végett van és említettet; Oedipus sorsa annyira nem egyéniségéből folyik, hogy már régen születése előtt el van döntve, meg van határozva és a mit tesz, csak látszólag teszi szabad akaratból, valójában pedig sorsának teljessé tétele végett cselekszi cselekedeteit. Örök bűneit bűnhödi. Lehetséges ilyen dráma is, nyilván, hiszen van! De az igazi drámát, az individuum feltüntetésének műformáját Shakespeare alkotta meg. Újra kitűnik ebben az esetben is, hogy a dolgok folyásának nagy vonásai semmiképen sem függenek a véletlentől. Nem Shakespeare az első drámaíró a renaissance-ban. Olasz-, Spanyol-, Francia- és Angolországban majdnem egy időben, egy évszázadon belül indul virágzásnak a dráma. Az irodalom keresi az új eszme kifejezésének művészi eszközét. Próbálkozik az egyházi drámával, mely talán valamely hiány homályos érzéséből származik és inkább a közönségnek vágyakozását, mint a művészetnek törekvését fejezi ki. Az egyházi dráma teljesen elszorvad és egyszerre megjelenik a színpadon, alig tudni homét, hogyan, a farce, a karakterrajz, az egyéniség, a művelt föld legkülönbözőbb pontjain; először Olaszországban, majd Spanyol- és Franciaországban, közben Angliában. Még pedig a karakterrajz; Itáliában Macchiavelli *Varázsitala* (La mandragola) talán az első komoly kísérlet ezen a téren, de jóformán elszigetelve marad; Spanyolországból említsük Calderon *Zalameai bíróját* és *Az élet álom* drámáját, melyben a lélek mélységeibe tud a költő leszállani; Franciaországban Molière drámaiban dobog az újkor szíve, de valamennyi fölé emelkedik és korban is megelőzi az utóbbiakat Shakespeare. Ő hódítja meg az egyéni éget a színpad számára, vagy megfordítva a színpadot az egyéniség feltüntetésére. Ez az ő világirodalmi jogcíme. Ő alakítja át a dráma műformáját az új lélek kifejezésére. Most eszmél az egyéniség itt magára és pillantja meg magát Shakespeare drámáinak tükrében. Neki nem kell kétségbeesve várnia a nagy sikert, mint azoknak, kik állítólag megelőzik korukat; ha nem tudják is, miben van az ő igazi nagysága, hiszen még ma sem látják azt igazán és tévelyegnek, midőn keresik, de ő sohasem a

félrei-mert, a korát megelőző lángelme. Mindenki otthon van az ő színpadán, ő az újkor lelkének igazi kifejezője. Csak a puritanismus és a polgárháborúk felhője takarja el egy időre kortársai előtt, de e felhő elvonulása után újra kél az ő napja és mennél előbbre megyünk, annál inkább megértjük és megismerjük magunkat benne. És most hadd vessünk legalább egy futólagos pillantást ebből a szempontból az ő drámáira. Nézzük, mit jelent az egyéniség rajza az ő művészetében.

III.

Shakespeare első sorban jellemrajzoló, emberalkotó; minden művészi eszközzel rendelkezik, mely erre a célra szolgál. A legkopottabb kifejezés a világon, ha azt mondjuk, hogy alakjai élnek, de nincs jobb; valóban benn vannak az élet csodás légkörében, megvan bennük az a kimondhatatlan valami, a mit az élet lehelletének kell mondanunk. Legfőleg még azt kell hozzátennünk, hogy belülről élnek és ez győz meg bennünket arról, hogy nem mondva csinált alakok. Hogy ez a színpadon a fő, a dolog természetéből folyik, mert hiszen mint élő, jelen alakok lépnek elénk és ha rossz a színész, vagy rossz az alak, belső ellenmondás támad, az élő alak helyett bábót látunk. De még jobb, ha a színész rossz, mintha az alak az, mert különben, ha kitűnő színész gyatra alakot ábrázol, színművészetében gyönyörködünk ugyan, de annál fájóbban érezzük a költői alakítás hiányát. Mit mondjak még erről, a miről nem lehet eleget mondani, de a mit minden szó nélkül is megértünk? Az élő alak a drámában mindent kipótolhat, annak hiányát semmi. A dráma meséjét sokszor évszázadok formálják, módosítják, simítják; a költő átveszi, néha majdnem készen kapja; és mindez nem használ neki semmit, ha az alakok nem élnek. Mióta az emberalakítás művészete a drámában oly mélyen alászállt, — a minek okait nem ismerjük, — mindent megpróbáltak, hogy a hiányt eltakarják, érdekes, fordultatos meséket kerestek és találtak ki, szívszorogató vagy vidám bonyodalmat, a valóság nyers vagy stilizált átültetését, optimismust és pessimismust, korszerű problémákat, a nap égető kérdéseit, szatirát és tréfát, erotikumot és mystikumot, melyek oly roko-

nok egymással, politikát és vallást — mind nem használt semmit. Nem mondom, hogy színházi siker nem fűződött egyik-másik kísérlethez, sőt, ha a szerzők elég bátrak a művészetet mint ballastot egészen kidobni hajójukból, akkor bizonyos fajta siker biztosítva van; de azt se mondom, hogy azokban a kísérletekben nem érvényesülhetnek nagy művészi kvalitások, melyeket csodálunk és szeretünk; de a fő mégis hiányzik, az élő alak, és ez fagyossá teszi a levegőt. Mit csinálhatnak bábok, a mi engem nagyon érdekelhetne; mit mondhat egy báb, mit érez egy báb? Van-e szükség egy meggyőző, vitatkozáson fölül álló bizonyítékra? Ha végig nézünk a világirodalmon, hány élő drámai alak marad meg képzeletünkben? Első sorban állnak a Shakespeare-iek. Hamletet ismerem, Othellót is, Leart, Brutust, Shylockot, III. Richárdot, Macbethet és a ladyt, Falstaffot, Percyt, csodálatos! még a Lear bolondját is, ezek mind élnek és valóságok. A görög hősökre is szívesen emlékezem, mint a görög szobrokra, de éppen csak ily módon, mint nagy művészi alkotásokra, de nem mint élő színpadi drámai alakokra. A legtöbben csak mint symbolumok élnek, melyeket évezredek tradíciók rohanó árja addig görgetett és hömpölygetett, míg az egyéniségnek minimuma maradt meg bennük és így szolgálhatnak legjobban symbolumokul, eszmei képviselőül. A római irodalomból semmi sem maradt meg bennem, legfeljebb a fősvényre, a hetvenkedőre emlékszem, de nem épen mint egyénekre, hanem mint emberi ferdeségek, gyarlóságok képviselőire. Ezek példányok, jó példányok, de nem egyének. Azután a Zalameai bíróra emlékszem, a Misanthropera, Wallensteinra, Faustra, Götzre, egészben igen kevés alakra. Úgy, mint Shakespeare-éire, egyáltalán nem. Shakespeare egészen egyedül áll.

A laikusok azt hiszik, a photographiák képek, a másolatok élnek; mentől hívebbek, annál élőbbek. Ez a döntő tévedés. Realismusnak nevezték azt a művészi irányt, mely a valóság gondos másolására törekszik, míg az idealismuson valamikép ennek az ellentétjét értik, eszmék föltüntetését, mint a melyek a valóságon, legalább a költészetben, a művészetben, uralkodjanak. A realismusnak lehet művészi értéke, az idealismus ürességekbe sülyedhet, de mindez nem jó tekintetbe, ha Shake-

speare-ről van szó, ki fölöttük áll ezeken a megkülönböztetéseken és sok tekintetben mondva csinált ellentéteken. Shakespeare nem másoló, nem realista, nem idealista, egyszerűen alkotó. Szóról-szóra igaz, hogy készen veszi az anyagot és a maga lelke leheletét fúja a formált agyagba, mire ez él. Ilyen egyszerű ez, csak érteni kell hozzá! Soha sem láttam Learhez hasonlót, Shakespeare sem látott, senki sem látott és most mind nagyon ismerjük. Nem azért, mert nagyon szenvedélyes, nem is megindító, szívszakító sorsa miatt, ez mind hozzátartozik, fontos, de csak azért, mert a kit illet, az élő; költői alakítás élő alakja. Silhouettekét mások is tudtak Shakespeare előtt ollóval kivágni, emberi sajátosságokat is megfigyelni, megrögzíteni, kicsúfolni, ostromozni, fölháborításunkra vagy megkaczagtatásunkra fölhasználni, de nem erről van szó, hanem kész, egész, háromdimenziós emberek, egyéniségek megalakításáról és ez oly ritka, hogy majdnem kiváltsága Shakespeare-nek. A kornak és az embernek kellett e célra találkozniok, mint mindig, ha valami nagy dologról van szó a világtörténetben. Ez volt az a kor, melyben az emberek az egyéniségérzés kezdetén már túl voltak, de ép ezért gyönyörködtek benne, büszkélkedtek vele, sokszor beléje mámorosodtak. Megérezték, meglátták, megszerették egymásban és magukban az egyénit. Az egyikben, angol földön, a hol a hajlandóság az egyéni iránt mind a mai napig a legerősebb, talán a legeggyoldalúbb, ez a szeretete az egyéninek titkos erőket indított meg, melyek ezt az embert Shakespeare-ré avatták. Sem azelőtt, sem azóta nem találkozott össze ez a kettő: ily kor és ily ember. Azóta az egyéniségérzés életelemünké vált, melyre nem gondolunk többé, mely nem izgat, legfőlebb most, midőn talán újra átalakulás előtt áll, mert oly túlságba nőtt, hogy rombolva rombol és mégis nagy dologból nevetségessé vált; de erről ne szóljunk. Az bizonyos, hogy Shakespeare ezért a mienk és a drámában jóformán csak ő, mint világirodalmi alak: Mert körülbelül ugyanazon a fokán állunk a fejlődésnek, a mi a lényegét illeti, mint ő és kora. Az igazi drámát ő teremtette meg; angolnak kellett lennie, renaissance-embernek és — Shakespeare-nek. A műformák sem élnek elvont életet; csak ha a nekik való tartalom megkíván egy bizonyos formát, csak azt, mert csak az neki való, akkor létesül,

él, virágzik, hogy azután e föltételek elmúltával elhervadjon, esetleg átalakuljon.

Most értjük, miért bánik Shakespeare oly souverain nagyúrissággal drámáinak anyagával, meséjével, a cselekvés menetével és sokszor különös részleteivel. Nem rossz helyen kereste az anyagot; régi, naiv krónikákban, novellakönyvekben, melyek akkor rendkívül kapósak voltak, közönségüknek természetesen kedvében jártak és annak kíváncsiságát, romantikus érdeklődését, phantastikus fordulatokban való kedvét tükrözték. Ezek a történetek éltek az olvasó közönség lelkében, neki valók voltak, mintha lelkéből származtak volna. Ez pompás anyag volt Shakespeare számára, a mennyire lehetett, nem változtatott rajta. Mást tett, megteremtette az embereket, kik a krónikákban és novellákban szerepeltek. Elképzelte és megtestesítette őket. Ha még oly furcsa volt is az elbeszélés, ő nem kételkedett benne; vannak emberek, kiken megeshetett, a mit a novellakönyvben olvasott, csak el kell képzelni, illetőleg megalkotni őket. Nem minden király olyan, mint Lear; de Learrel megtörténhetett, a mi megtörtént, mert Lear olyan naiv volt, annyira nem emberismerő, mint rendesen a királyok, kiknek nincsen alkalmuk az embermegismerés keserű munkáját vállalni. Egyébiránt minden apa csak a másikon látja az apai szeretet szertelenségeit és ferdeségeit; ha saját magunkról van szó, gyöngeségünket vak szemmel takarjuk. És így mehetnénk végig az egész soron, mindig azt látva, hogy Shakespeare egész gondatlanul, néha talán gondatlanul is merített forrásaiból, némelykor kész drámákat dolgozott át, Plutarchosból, Holinshedből egész lapokat egyszerűen leír, de most értjük, hogyan és miért történhetett ez. Őt azok az egyéniségek érdekelték, kiken megeshett, a mit forrásai mesélnek, nem maguk a mesék. Azok jók voltak, mihelyt és mert mesélték őket. Azok neki olyanok voltak, mint a viaszok, szabadon formálta. Ott és akkor változtatott rajtuk, a hol a többi közt az egyéniségrajz ezt követelte. Hamlet e tekintetben művének koronája. Ennek csodáit külön könyvben iparkodtam föltárni.

Az egyéniségrajznak is vannak fejlődési fokozatai; álljunk meg egy pillanatra még ennél az egy pontnál. A különösségek, elferdülések észrevérese és ábrázolása az egyéni rajznak több-

nyire első stádiuma. Shakespearet is ezek vonzották drámáinak első csoportjában. Csak néhányat említek, Shylockot a *Velencei kalmárban*, III. Richardot és Falstaffot. Shylockban a zsidónak karaktere vonzza, talán ép mert különösség, tudni való, hogy Angliában akkor nem laktak zsidók, legfőlebb mint valósággal vagy látszatra kitértek. Ebben a regényes vígjátékban más igazi jellemrajz még nincs; nevezetes pl. hogy Antonio, a királyi kereskedő, búskomorságra hajlik; ez fontos vonás, mert ez teszi némileg indokolttá, hogy bizonyos nembánomsággal írja alá a vészes kötvényt. Ámde Shakespeare épen csak említi ezt a vonását, még pedig a dráma első sorában: Valóban nem t'om, oly bús mért vagyok. Itt nem gondol egyénalakításra. Érzi, de még nem rajzolja alakjait, csak ha külön ok ösztönzi. Mulatságos figurák vannak a darabban, chablonosak is, régi mód szerint vázoltak is, de Shylock nem bocsátotta el a költőt. Más költő talán a font húst elhagyta volna, Shakespeare megtartotta a font húst és azt kérdezte, hogy' lehet valaki oly embertelen, hogy ilyet kikössön és azután ördögi makacssággal ragaszkodjék is hozzá? Ekkor elmélyedt, beleélte magát ebbe az alakba, szinte azzá vált és egyikét adta a legmélyebb, legigazabb alkotásainak. III. Richárd is bizonyos ódisággal kezdődik; Richárd föllép és mintegy programját adja jellemének, hogy mért olyan a milyen és hogy mit szándékozik tenni. Itt is a szörnyeteg-ember izzítja a költő képzeletét, a mely azután hallucinatorikus erővel ragadja meg az alak képét és belsőleg oly igazzá teremti, hogy ha nem volt is soha ily ember, Shakespeare óta van és el nem múlik. De a rendkívüli az alakban adja a képzeletnek az ösztönzést, hogy belsőleg átélje. A gonoszság, mely szinte művészi kedvteléssel tökéletesíti magát, válik az alak éltető centrumává. Falstaff alakjának kristályosodási centruma még mélyebben rejlik, mert az alak souverainitása mellett még az is érdekes, hogyan telhetik benne kedve a királyfinak, kiből azután nagy király lesz. Oly részletes rajzot nyerünk, hogy mi is majdnem megszeretjük a haszontalant, a mi lelkünkben is kelnek vágyak, kirúgni a hámból és egy pillanatra elmerülni a majdnem állati vigasság mocsarában. Nem árthat oly nagyon, Riki királyi herceg is kizökken belőle. Ilyenek a jellem tanulmányok az ő első korszakában, melyben főleg a történeti

képek vonzzák; ezek korlátokat vetnek a költői alkotásnak, mely nem távozhatik messze a történeti hűségtől, de ép ebben a korlátozásban próbálja meg és fejt ki erejét. A föld szilárd talajáról lehet csak felszállni a magasságba.

Egész emberalkotó ereje a nagy tragédiákban bontakozik ki, Hamletben, Othellóban, Learben és Macbethben; a többieket is említhetném, de példakül ezek a legalkalmasabbak. Ezt a korszakot nem az emberi elferdülésből való indulás jellemzi, nem a különös vonás izgatja a phantasiát, hanem a rendkívüli eseményeknek, sorscsapásoknak, szenvedéseknek, szenvedélyeknek a lélekbe való becsapása. Hogy mi a tenger, a vihar teszi láthatóvá; hogy mi lakik az emberi lélekben, csak ily rendkívüli események hatásából tűnik ki. Most válik az egyéniségrajz a legtartalmasabbá. Most látjuk, hogy az emberi lélek a maga indulataival, sejtéseivel, homályos ösztöneivel, gondolkodásával bonyodalmas rendszere az egymásra ható erőknél, melyek egymás kifejlését és munkáját meghatározzák és alakítják. Shakespeare lélektanához képest az eddigiek csak nyers vázlatok és durva abstractiók. Nem kell mondanom, hogy ez a lélektan merő intuitió, élet, valóság, nem bonczoló tudomány. Nincs meghatóbb a belső föltárásának e művében, mint midőn Hamlet a színészek távozása után fölkiált: mi vagyok én? Nem érti maga magát, de a költő tudja és mi is tudjuk. Ki mert ily mélyre szállni a lélek rajzában? Az alak a költő lelkében él és sehol másutt, ez természetes; de a költő lelkében szinte önállóan, a maga törvényeit követve él, maga a költő sem igen változtathat rajta, csak mind jobban megláthatja, ez Shakespeare rendkívüli művészete. Az is nevezetes és igazi shakespearei vonás: mindegyik egyéniség *fejlődik* előttünk. Othello elejétől végig, boldog biztosságából a szenvedély viharán keresztül a sápadt halálcstillag föltünéséig. Lear is, mint Odysseus, bejárja a kiábrándulás és szenvedés nagy világát, míg végre révbe, a halál csendes partjához ér. Macbeth is a pokol kapujából, mely megnyílik előtte, minden poklokon át a kiengesztelő csatatéri halálhoz jut el. Hamlet a legnagyobb utat teszi meg; a legbelsőbb életet éli, a leghomályosabb utakon jár, a legvégzetesebb módon eltéved és a végén mégis diadalmasan rátalál magára. A görögök inkább a lelki élet statikáját adják,

Shakespeare a dinamikáját. A dráma ő általa válik lélek-történetivé. S míg a tragédiákban az élet mélységeit tárja föl, vígjátékaiban játszik az eseményekkel, az emberekkel, a világgal és a sorssal. De játék közben eltakarja az egyéniség belsejében megnyíló szakadékokat, hogy szédülés nélkül tehessük meg a vidámság isteni kószálását a tündériesen szépnek látszó világban.

De talán legragyogóbb vonása művészetének, mikép eszközi a jellemek coordinatióját az egyes drámákban. Mondottam, hogy a meseanyagra nem helyez nagy súlyt, csak ott komponálja, a hol az egyéniség rajza azt szükségessé teszi. Azonban a legfinomabb érzéssel komponálja a jellemek együttesét. Komponálja, de nem tesz erőszakot rajtuk. Azaz, azok a jellemek vannak együtt, és olyanok, melyek, mint ilyenek, a fő-egyéniesség kifejléséhez szükségesek, de mindegyik belsőleg igaz, egyiket sem hamisítja meg, hogy célját elérje. Ez az intuitió legnagyobb diadala. Együtt és egyszerre látja az egészet és olykép alakítja, hogy a belső harmonia teljes legyen. Othello nem kerül bajba, ha nincs ott Jagó; de Jagó ép oly igaz, mint Othello. Jagó nem ér célzt, Othello nem bódul el, ha Desdemona nem oly tiszta, hogy nem is sejtheti, mi történik körülötte. S valamennyi egyéniség így vág össze, még a háttéri Emilia és Cassio is, meg a többiek. Ellentétek és kiegészítések így oszolnak meg és vezetik egymást. Ez nagyobb színharmonia, mint a legnagyobb festőké. Hamletet, csak azért, mert olyan a milyen, érheti az a sors, mely éri. De persze kell hozzá egy gonosz Claudius és egy frivol gyöngye Gertrud De Hamlet hajladozó lelke főlegyeneseedik Horatio barátjának férfiaságán, míg Laertesben azt az ellentétet utálja meg, melyről szenvedései közepett néha talán azt hitte, hogy jó volna, ha ilyen volna. Polonius nélkül ez az udvar nem volna olyan a milyen, de Poloniusszal az udvar képe még nem teljes, kell még hozzá Rosenkrantz és Gildenstern és Osrick; de Fortinbrasnak is van szerepe, egy kis szögeletkő ő, de a maga egyenességével és példájával hozzájárul az egésznek az összetartásához. A tragikus hangulat teljessé tételéhez pedig Ophelia bús csillagzata ontja sápadt, szomorú fényét. Ilyet nem gondol ki elemző gondolat; ez az, a mit a költészet világában legmagasabb rendű synthesisnek kell mondanunk. —

De sietek befejezni mondanivalómat, különben tárgyam elragadna és visszaélnék türelmökkel. Még azt se teszem, bár előadásom címe följogosítana is rá, hogy miután így megmondtam, mily jogcímen jutott Shakespeare a világirodalomba, most kutatnám, mily hatással volt annak továbbfejlődésére. Talán mondhatnék egyet-mást. De a szellem világában az igazi hatások nehezen mérhetőek. Utánzás, kölcsönvétel, átformálás gyorsan terem, de az utánzások nem az igazi hatások. Van idő, midőn elburjánoznak, azután egyszerre jó a nagy hervadás. A legtöbbet a németek utánozták Shakespearet, de kevés áldás volt ezeken az utánzásokon. Ma nem írnak shakespeare-i drámákat és ha írnak, azok szegényes könyvtári életet élnek. Visszahozhatjuk-e újra a renaissance-nak azt az ujjongását, melylyel az egyéniség érzését átélte és művészileg alkotta? Annak a kornak az örömei és fájdalmai nem a mieink. De a mit szültek, az ő művészetük: örök érték. Csakhogy nem lehet és nem kell ezt az értéket utánozni, másolni. A művészetben is áll, a mit a tudományban magától értetődőnek tekintünk: Nem lehet Amerikát kétszer fölfedezni. A mi az egyéniség érzésében művészi formálást engedett meg, azt megformálta Shakespeare, úgy látszik, minden időre. Azért nem hatás nélkül való ő az utána következő idők művészi alkotásában sem. A Shakespeare-ek igazi hatása nem az utánzásra csábítás, hanem a művészi erők magára eszméltetése. A ki oly nagy szellem hatását képes volt megélni, az inkább az, a mi, mint annak előtte volt. Ez az, a mit magára eszméltetésnek kell nevezni. *Faust* nem utánzása semmiféle shakespeare-i műnek, *Hamlet*nek sem, de az ember szívesen teszi a két nevet egymás mellé. *Hamlet* nélkül talán *Faust* meg sem születik, vagy nem így. A világirodalmi élet igaz mivolta az, hogy a régi értékekhez újak kelnek ki a teremtető elmék lelkéből; az újak a régiekhez csatlakoznak és együtt készítik elő a végtelenben elérendő célt: az emberi szellem testvériesülését. Ez a mi hitünk. E hitvallás oltárán áldozunk ma Shakespeare emlékének, ki az összes eddig élt költők közt legtöbbet tett, hogy e hitünkben megerősödjünk és belőle reményt és vigaszt merítsünk.

ALEXANDER BERNÁT.

KÖZIGAZGATÁSI TISZTVISELŐINK TOVÁBBKÉPZÉSE A HÁBORÚ FOLYTÁN ELŐÁLLÓ FELADATOKRA.

A továbbképzés tanulmányi anyagát az életben legsürgősebben megoldandó feladatok határozzák meg. Ma pedig a háború által okozott szenvedések és nyomor enyhítése és a nagy pyhsikai és anyagi vérvesztés pótlása a legsürgősebb feladat, sőt mindenek fölött álló feladat. A továbbképzésnél a tisztviselőket erre a feladatra kell előkészítenünk minden rendelkezésünkre álló eszközzel.

A háború mélyreható változásokat idézett elő életviszonyainkban, s új eszméket és új életfelfogást fog felszínre vetni.

Erre a változásra az életviszonyokban és felfogásban mindnyájunknak már most el kell készülnünk, különösen is el kell készítenünk reá azokat, a kik különféle közalkalmazásbanszélesebb néprétegek ügyeinek intézésére vannak hivatva. De leginkább el kell reá készítenünk *a közigazgatási tisztviselőket*. A háború alatt is, de főleg a háború után senkire sem fog hárulni annyi fontos feladat, mint a közigazgatás közegeire. Épen azért ezek czielirányos továbbképzésére különösen felhívjuk a figyelmet, s javaslatainkban csak annak a tanulmányi anyagnak kijelölésére fogunk szorítkozni, a melyben továbbképzésük a háború folytán szükséges.

Talán fölösleges is hangsúlyoznunk, hogy a közigazgatási tisztviselők intensivebb kiképzése a továbbképző tanfolyamok útján nem kívánja pótolni a közigazgatási jog behatóbb tanításának hiányát az egyetemeken. Kétségtől a jogi oktatás reformja alkalmával gondoskodni fognak arról, hogy a közigazgatási jogot az egyetemeken is behatóbban tanítsák. Ez a reform azonban a közigazgatási tisztviselők továbbképzését egyáltalában nem fogja nélkülözhetővé tenni, mert a tovább-

képzés még a legsikeresebb egyetemi tanulmányok után is nagyon szükséges.

Vizsgálva közelebbről a háború folytán előálló közigazgatási feladatokat, ezek szélesebb körű tanulmányokat kívánnak meg.

Mindenekelőtt a tanulmányok élére általános jellegű bevezetés volna szükséges, a mely egyrészt a közigazgatás *socialis* vonatkozásainak, másrészt pedig az ország *nemzetközi* szerepének bemutatására irányulna.

Ha közelebbről vizsgáljuk közigazgatásunk bajait, azok egyik főokát a *socialis* érzék hiányában találjuk. Közigazgatásunkat a háború előtt még nem hatotta át az a *socialis* szellem, a melyet a mai kor közigazgatása megkíván. A közigazgatási tisztviselőnek nemcsak az ügyek pontos irodaszerű elintézésére kell törekednie, hanem ismernie kell a nép bajait, orvoslásuknak eszközeit, élnie kell lelkében annak a meggyőződésnek, hogy hivatása a gondjaira bízott nép javát és jólétét minden erejével előmozdítani. Jól tudjuk, hogy mostanig sem volt hiány jóakaratban, legkevesbbé pedig szép szölamokban, az eredmény azonban legtöbbször elmaradt. El is kellett maradnia, mert a közigazgatási tisztviselő legtöbbször nem is tudta, hol kezdje. Sokszor a bajokat sem ismerte fel, máskor az orvoslás eszközeit nem találta meg, gyakran pedig *socialis* kötelességeiről való meggyőződése nem hatotta át annyira, hogy egész emberként, lelke egész erejével szentelje magát feladatainak. Mindezt csak alapos kioktatással, a lelki erő folytonos edzésével lehet elérni. Ezért okvetlenül szükséges a tisztviselőket a *socialis* bajokkal, a *socialis* mozgalmakkal megismertetni, megmutatni nekik azokat az intézményeket, a melyek az orvoslásra igénybevehetők és felébreszteni bennük azt a meggyőződést, hogy közigazgatási tevékenységükben a *socialis* elem a legfontosabb tényező, s nevelni őket arra, hogy feladataik megoldásában kitartók is tudjanak lenni. Ez volna célja az egyik általános jellegű, bevezető tanulmánynak.

Midőn ezt kiemeljük, örömmel állapítjuk meg azt is, hogy e tekintetben sokat ígérő kezdeményezést látunk a jog- és államtudományi továbbképző tanfolyam 1914. évi programjában. Concha Győzőnek *A XX. század közigazgatása* című előadása mindenesetre rávilágított volna a mai közigazgatás *socialis*

feladataira. De a programm néhány más pontja is ennek az eszmének szolgálatában áll.

A közigazgatási tisztviselőnek tisztában kell lennie az ország nemzetközi helyzetével is. Működésének egész szellemére nagy kihatással van, ha ismeri azt a szerepet, a melyet az ország a népek versenyében betölt. Sokszor pedig ennek ismerete közvetlen befolyással van az ügyek elintézésére is. Nem arról van itt szó, hogy teljesen ismerje a nemzetközi jogot, arról sem, hogy jártas legyen a nemzetközi politika részleteiben, hanem csak arról, hogy nagy vonásokban ismerje a nemzetközi jog és a nemzetközi politika legfontosabb elveit, a melyek irányt szabnak az ő közigazgatási működésének. Ezen ismeretek hiányát nagy mértékben érezték a közigazgatási tisztviselők már a háború előtt is; a háború után pedig még nagyobb szükségük lesz rájuk. A háború egészen új nemzetközi helyzetet fog teremteni s egészen új nemzetközi politikának lesz a szülője. Ezekbe a közigazgatási tisztviselőket összefoglaló előadások által bevezetni, hogy így biztos iránytűjük legyen hivatali működésükhöz, a továbbképzés egyik igen fontos feladata. Félreértések elhárítása végett hangsúlyozzuk, hogy itt nem gondolunk a nemzetközi jog és nemzetközi politika részletes előadására, hanem csak a legfontosabb irányelvek összefoglalására.

Ezen két általános jellegű tanulmány után következnenek azok a különös socialis vonatkozású közigazgatási tanulmányok, a melyek egy része a háború folytán előállott közigazgatási teendőkre vonatkozik, más részük pedig oly socialis feladatok megoldására irányul, a melyek a háborún kívül is nagy fontosságúak, a háború következtében azonban még nagyobb gyakorlati jelentőséggel bírnak.

Ezek egyenként:

1. A rokkantügyi igazgatás. A háborúban sok ezer ember válik munkaképtelenné, sok ezer ember munkaképessége pedig megfogyatkozott. Ezek ellátásáról gondoskodni, őket ápolni, gyógyítani, a sebesülés folytán támadt betegségükben gyógykezelni, őket keresetükben támogatni, ha pedig sebesülésük miatt régi keresetüket nem folytathatják, őket új, megélhetésüket megkönnyítő keresetre tanítani: a közigazgatás közegeire számos új, előttük eddig ismeretlen feladatot hárít. Az ország

egyik legelső kötelessége gondoskodni azokról és sorsukat elviselhetőbbé tenni, a kik érte a harctéren küzdöttek és megsebesültek. Tudjuk, hogy a kormány e célra nagyarányú előkészítő munkálatokat tett folyamatba. Mindazok az intézkedések azonban, a melyeket tettek és tenni fognak, csak akkor ígérnek sikert, ha lesz feladata magaslatán álló közigazgatásunk, a mely tudni fogja azokat végrehajtani. Épen ezért a továbbképző tanfolyam egyik legfőbb feladata erre a nagy munkára a közigazgatási közegeknek kioktatást adni.

2. A hadi árvaügy- és a hadi ellátás ügye. A háborúban elesettek árváinak nevelése és ellátása, az özvegyek és felmenők ellátása, a kiknek kenyérkeresője a háborúban esett, egy másik nagy tartozása az országnak azokkal szemben, a kik a haza védelmében elvéreztek. Ebből sok új feladat fog hárulni a közigazgatás közegeire, a melyeket velük megismertetni szintén egyike azoknak a tanulmányoknak, a melyeket első sorban bele kell vonni a továbbképzés körébe.

3. Népesedési igazgatás. A háborúban óriási vérvesztéséget szenved a nemzet. Az emberi életnek az eddiginél gondosabb ápolása által mindent el kell követnünk a veszteség pótlására. Erre a célra a legfontosabb eszköz a népegészségügy gondos irányítása. Ennek körébe sok különféle feladat tartozik. Első sorban a szülészet és a babaügy gondozása. Igen fontos feladat, hogy az emberi élet megszületésekor, vagy épen megszületése előtt el ne pusztuljon. Ide tartozik továbbá a csecsemőgondozás. A háború után szorosabb kötelességünk a gyermekhalandóságot csökkenteni, mint bármikor előbb. De a népegészségügy egyéb ágainak felkarolása is a sürgős feladatok közé fog tartozni. Ezek közül különösen az alkoholizmus és a vérbajok elleni küzdelmet kívánjuk itt kiemelni. Ezekről a kérdésekről okvetlenül szükséges továbbképzés útján a közigazgatási tisztviselőket kellően tájékoztatni.

A népesedési igazgatás neve alatt itt a kérdéseknek két csoportját foglaltuk össze: a népszaporodás és a közegészségügyének igazgatását. Az ezen cím alatt felveendő tanulmányoknak ezt a két csoportot kellene felölelniök. A népesedési igazgatás gazdasági kérdésekkel is kapcsolatban áll, ezeket azonban célszerűbb az alábbi tanulmánycsoportokban tárgyalni.

4. Gazdasági igazgatás. A háború után a közigazgatási tisztviselőnek a nép célszerű gazdálkodását és vagyonosodásának előmozdítását is különös gondozásába kell fogadnia. Ha azt akarjuk elérni, hogy a népszaporodás a háború után nagyobb arányú legyen, meg kell teremtenünk annak gazdasági feltételeit. A nép csak ott gyarapodik, a hol megélhetése biztosítva van. A gazdasági igazgatás körébe az ügyek egész sora tartozik. Így különösen a szövetkezeti ügy hatályos fejlesztése. A termelési, fogyasztási és hitelszövetkezetek a kis existenciák gazdálkodásának előmozdítására a legalkalmasabb eszközök, melyekből a közigazgatás közegeinek fejlesztésükre a legnagyobb gondot kell fordítaniok. Ide tartozik továbbá a biztosítási ügy, még pedig mind a két ága: a kár- és az életbiztosítás. Főleg azonban az életbiztosítás fejlesztése és megkedveltetése igen nagy gazdasági közigazgatási feladat. Ebben a körben igen nagy figyelem fordítandó az anyasági biztosításra, a melynek országos szervezésére a munkálatok már meg is indultak. Nagy gond fordítandó az aggkori biztosítás előmozdítására is. Addig is, míg az ország abban a helyzetben lesz, hogy ezt a nagy kérdést törvényhozásilag rendezze, a betegsegélyzésnek és a balesetbiztosításnak kiegészítésére, a melyek nagy részben már szabályozást nyertek, magánúton kell gondoskodni az aggkori biztosításról, a melyet a közigazgatási közegek hatáskörükben igen hatályosan mozdíthatnak elő. Ide tartozik a munkanélküliség leküzdése is. Ezzel kapcsolatos a munkaközvetítés helyes irányítása. Hogy a munkás neki megfelelő munkát kapjon, s azt mielőbb megkapja, a kis existenciák boldogulásának egyik legelső feltétele. A közigazgatási tisztviselőket ebbe bevezetni annál szükségesebb, mert munkaközvetítésünknek nagyon sok a fogyatkozása. A gazdasági igazgatásnak igen fontos ága a kis birtok védelme is. A közigazgatásnak a rendelkezésére álló eszközökkel arra kell törekednie, hogy a kis emberek földjüket minél inkább legyenek képesek megtartani. A sikeres gazdálkodás előmozdítására igen fontos eszköz a technikai és közgazdasági ismeretek népszerű terjesztése is; a közigazgatási tisztviselőnek fel kell ismernie azt, hogy a népnek minő technikai és gazdasági ismeretekre van szüksége, hogy mezőgazdaságát és iparát sikerrel folytathassa;

gondoskodnia kell azokról a módokról, a melyek ezen ismeretek megszerzéséhez szükségesek. Erre nézve kioktatni a közigazgatás közegeit: a továbbképzés egyik fontos ága.

Minthogy a gazdasági igazgatás sok egymástól különböző kérdést ölel fel, ez egyébiránt az előző pont alattiakra is vonatkozik, ezeket több 3—4 csoportba osztva, több szakember által kellene előadatni.

Az előadási anyagnak az a sorozata, a melyet nyújtottunk, még világosabbá teszi azt a célt, a melyet szem előtt tartunk. A háború a nemzet számbeli gyarapodásában és gazdasági fejlődésében óriási visszaesést idézett elő. Ez a két jelenség a legfényesebb és legsikeresebb hadjáratnak is, mint a minő a mienk, elmaradhatatlan kísérője. A népszaporodás nemcsak annak következtében mutat visszafejlődést, hogy sokan elestek, mások pedig egész életükre nyomorékokká lettek, hanem a háború önmagában is, mint ezt a szomorú statisztikai kimutatásokból már eddig is tudjuk, csökkenti a születések számát. A gazdasági veszteség szintén nyilvánvaló. A háború folytán óriási értékek elpusztulnak, óriási értékvesztéseket képvisel az a munkaerő is, a melyet rendes gazdasági köréből elvonnak; az országra óriási összegeket kitevő adósságok nehezednek, a melyek hosszú időre meg fogják a megélhetést és gazdálkodást nehezíteni. Ezen két nagy baj ellen, mint új és igen makacs ellenségek ellen, kell a háború után a küzdelmet felvenni. A háború után új háború fog kezdődni, a melyet a háború okozta csapások leküzdésére kell folytatnunk. És ezt az új háborút leginkább a közigazgatás békés eszközeivel, célszerű, okos és önfeláldozó közigazgatással kell megvívnunk. Ezért fektetünk a továbbképző tanfolyamokban oly nagy súlyt a közigazgatás közegeinek alapos kioktatására.

Minthogy pedig a megoldandó feladatok nem tűnnek halasztást, nagyon kíváncsnak, vélnők, hogy azokban a közigazgatási tisztviselők mielőbb nyerjenek kiképzést. Felvetjük azt a gondolatot, vajon nem volna-e keresztülvihető, hogy a háborúval kapcsolatos közigazgatási teendőkbe való bevezetés céljából külön tanfolyamok tartassanak. Minthogy azonban a közigazgatási tisztviselők túlnyomó része ma talán alig nélkülözhető, s így a külön tanfolyamokon nem vehetnének részt a kívánt számban, kisegítésül azzal a megoldással is lehetne kísérletet

tenni, hogy a továbbképző tanfolyam világosan megírt füzetekben ismertetné meg a közigazgatás közegeivel legsürgősebb teendőiket. Itt első sorban a rokkantügyi igazgatás és a hadi ellátás teendőit tartjuk szem előtt.

A továbbképzés más ágai ezzel szemben némileg háttérbe szorulnak. Megfelelő alkalommal azonban azokra is nagy gondot kell fordítani. Közülök csak azt az egyet kívánjuk felemlíteni, a melynek valamennyi közt legmostohább a sorsa, s ez a műemlékek gondozása. A közigazgatás közegeinek alig van érzékük ezen nagyfontosságú kulturális közigazgatási feladat iránt, s eddig a továbbképző tanfolyam sem vette fel azokat előadási programjába. Itt vannak továbbá az igazságszolgáltatás és a magánjog nagy alkotásai és készülő reformjai, a melyek szintén nagy figyelmet igényelnek, s később ezekkel is behatóan kell foglalkozni. Ma azonban minden erőnket mégis arra kell központosítanunk, hogy a közigazgatás a háború után feladatai magaslatán álljon, s épen azért csupán a háborúval kapcsolatos közigazgatási továbbképzés szempontjából állítunk fel előadási programot. És ennek keresztülvitelénél nemcsak arra fektetünk súlyt, hogy az előadók a különféle feladatokat a hallgatósággal jól megismertessék, hanem arra is, hogy mélyen a lelkükbe véssék azt az emelkedettebb szellemet, a melylyel feladataikhoz hozzá kell látniok. Nekik tudniok kell, hogy az ő szakavatottságuktól, megbízhatóságuktól és kitartó, odaadó munkálkodásuktól függ, hogy a háború csapásai ellen megindított háborunk is, a melyet túlnyomó részben nekik kell megvívniok, győzelemmel végződjek.

Javaslataink másik csoportja a továbbképzés módszerére vonatkozik.

Talán nem kell külön is kiemelnünk, hogy a továbbképzés sikere első sorban az előadóktól függ. Megválasztásukra ennél fogva a legnagyobb gondot kell fordítani. Oda kell hatni, hogy elsőrangú tudományos és a legkiválóbb gyakorlati férfiak vállalják magukra a továbbképzés nagyon nehéz munkáját. Ez sok elméleti és gyakorlati ismeretet követel az előadóktól; egyedül azok hivatottak reá, a kik legtöbbet képesek nyújtani.

Az előadók a rájuk bízott anyagot előre minden részletében dolgozzák ki. Az előadó ne csak nagy körvonalakban állapítsa

meg, hogy mit fog előadni, hanem előadásának minden részlete is előre készen álljon. Az előadó készítsen továbbá előadásáról áttekintő tartalomjegyzéket, mely a hallgatóság közt eleve szétosztandó. Az előadás szabad szóbeli legyen. A felolvasás, a melynek szintén van jogosultsága, tanítási czélokra kevésbé alkalmas, mint a szabad előadás. Gondoskodni kell arról is, hogy az előadást megbeszélés egészítse ki, a melynek alkalmából a hallgatók az előadóhoz kérdéseket intézhetnek. Sőt némely fontosabb kérdés megvitatására külön előadási órát is czélszerű volna kitűzni.

De nem tartanók kizárandónak azt sem, hogy a hallgatók valamelyike önálló kérdés megvitatását kérje. Szükséges volna azonban mégis, hogy a felvetett kérdés az előadott anyaggal kapcsolatban álljon.

Az előadásokat bemutatásokkal kell összekötni, mint az már eddig is történt, s igen előnyösnek bizonyult.

Az előadások pedig röviddel a tanfolyam befejezése után nyomtatásban is jelenjenek meg, hogy a hallgatóság végzett tanulmányi anyagát állandóan emlékezetébe idézhesse. Ez is már teljesen bevált gyakorlat.

Igen fontos kérdés az előadások és a tanfolyam időtartama is. Egy-egy előadás legalább egy teljes órát, legfeljebb azonban másfelet vegyen igénybe. Kevesebb, a végzendő anyag nagysága miatt nem elegendő, több pedig már fárasztana. Egy-egy kérdés tanulmányozására pedig 1—3 előadást lehetne fordítani. Tekintve azt a czélt, a melyet szolgálni az előadások hivatva vannak, három előadás még a bonyolultabb kérdések kifejtésére is elegendő. Mert nem szabad szem elől tévesztetni, hogy itt nem tudományos vizsgálódásokról, hanem bizonyos megállapított tudományos eredmények gyakorlati bemutatásáról van szó, mely célra a világos, jól összefoglaló, a lényeges szempontokat erősen kiemelő előadás teljesen elegendő. Figyelembe veendő az is, hogy itt nem a közigazgatási jognak rendszeres előadása forog szóban, hanem fontosabb közigazgatási teendők bemutatása, még pedig nemcsak jogi, hanem socialis és közgazdasági vonatkozásaikban is. Erre a célra egy-egy tanulmányi csoport elvégzésére három előadásból álló sorozat megfelelő, de lehetne több is, ha épen szükséges.

A tanulmányi időtartam pedig három hétnél többet ne vegyen igénybe, eddig sem volt hosszabb. A hallgatók közalkalmazásban levőkből kerülnek ki, ezek pedig három hétnél hosszabb ideig alig nélkülözhetők. De a cél sem kíván meg többet, mert ahhoz, hogy szakképzett egyének új eszmékkel és új ismeretekkel gazdagodjanak, három heti tanfolyam nagyon elegendő.

Igen fontos kérdés, hogy mennyiben választhasson a hallgató a hirdetett előadások közt. Itt bizonyos középutra van szükség. Egy felől nem volna célszerű, a tanfolyam sorozatába felvett minden előadásnak hallgatását mindenkire nézve kötelezővé tenni, másfelől azonban bizonyos általánosabb jellegű előadások látogatása minden jelentkezőre kötelezővé volna teendő. Ez iránt a tanulmányi program megállapításakor kellene intézkedni.

Minden hallgató igazolványt kapna arról, hogy a továbbképző tanfolyamban résztvett. A tanfolyam elvégzése ugyan nem lehet semmiféle képesítő vizsgával összekötve, de annak igazolása, hogy a tanfolyamban részt vett, mindenesetre oly körülmény, mely az előléptetésnél nagyobb súlylyal eshetik latba.

Nem tehetjük le a tollat a nélkül, hogy egy magasabb megfigyelő pontra ne emelkedjünk. A magyar nemzet jövőjének biztosítására a leghatalmasabb eszköz, hogy legyen minél magasabb színvonalú culturája. A jövő küzdelme első sorban culturküzdelem lesz; ebben a küzdelemben csak az a nemzet fog helytállani, a melynek erős lesz a culturája. Közigazgatási tisztviselőink képzettségének emelése a legelső és legfontosabb lépés arra, hogy ebből a küzdelemből is győztesen kerüljünk ki.¹

MAGYARY GÉZA.

¹ Ez a tanulmány önálló része egy nagyobb tanulmánynak, a melyet a szerző a jog- és államtudományi továbbképzés reformja tárgyában a Felsőoktatási Egyesület 1916 május 13-án tartott ülésén olvasott fel, s a melyet az egyesület a cultuskormányhoz felterjeszt.

SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET.¹

Első közlemény.

Azon háromszáz esztendő alatt, mely az 1616-ik év májusának harmadik napját, ezt a Shakespeare haláláról örökre emlékeztető napot, mai ünnepi közülésünktől elválasztja, az emberi szellem legnagyobb hősei, költők és tudósok, hadvezérek és államférfiak, vetekedve magasztalták Avon édes énekesét, a költők fejedelmét, Shakespeare-t. És sajátságos, még a XX. század skeptikus gyermeke is, kinek szívében a hideg, bíráló szellem szinte elfojtja a lelkesedést, mintegy varázsütésre megváltozik, ha Shakespeare nevét ejtik ki: gyönyörködve hallgatja és ismétli a csodálatnak dithyrambszerűen áradó szólamait. Nincs az a dicsőség, melyet méltatlannak tartana a nagy költőhöz, nincs az a hang, melyet túlzottnak érezne. A köznapi ember naiv lelkesülésénél egy szemernyivel sem áll hátrább igazságban az öregebb Dumasnak merész ítélete: Isten után Shakespeare az, a ki legtöbbet teremtett.² Valóban egy egész világ az, a mi Shakespeare műveiben előttünk áll, maga az élet, oly gazdag, oly változatos. Költészetének sokszínű képei szemünk elé varázsolnak minden emberi helyzetet, s benne az emberi lélek minden mozgalma legigazabb hangján szólal meg. Nincs az az ember, a ki egyik vagy másik hősében magára ne ismerne, s van egy pár alakja, melyek minden emberi szívet együttrezgésre bírva, az örök emberit keltik életre. Van-e ifjú, ki élte virágjában, mikor először dobogtatta meg szívét egy fölvillogó leányarcz bája, ne érezte volna magát Romeónak s ábrándos szerelmében ne suttogta volna a veronai ifjával:

¹ Felolvasta a szerző a M. T. Akadémia ünnepélyes közülésén, máj. 7-én.

² A Benjamin Laroche-féle Shakespeare-fordítás előszavában, 1839-ben.

Oh mily dicső a szerelem maga,
Ha árnya is már ennyi üdvöt ad!

Van-e férfi, a ki az élet nagy forgatagában, mikor rázúdulnak és eltemetéssel fenyegetik a gondok, ha csak egy pillanatra is meg nem tántorodik, s a tépelődő, kétségeskedő dán királyfival nem kiált föl:

Akkor nemesb-e a lélek, ha tűri
Balsorsa minden nyűgét s nyilait;
Vagy ha kiszáll tenger fájdalma ellen,
S fegyvert ragadva véget vet neki?

S van-e agg, a ki földi pályája alkonyán, midőn visszaéli emlékében az elröppent időt, ne idézné lelki szeme elé az ősz Leart és a maga sok csalódására, az embereknek, még szeretteinek is ridegségére gondolva, ne sóhajtana föl Bri-tannia viharverte királyával:

Hálátlanság! te márványszívű ördög!

Épen ebben rejlik Shakespeare művészetének egyetemes-sége. Ő nemcsak az újkor legnagyobb költői lángelméje, hanem ezen túl a legegyetemesebb szelleme. Művészetével benne gyökerezik nemzetében — mert minden, a mi szép, nagy, fönséges, nemzeti érzéstől izzó lélekben fogan meg — de kiemelkedett belőle: hőseiben, fődözzé bár testüket angol vagy dán, olasz vagy római köntös, visszatükröztetvén az általános emberit, azt, a mi mindannyiunkban ember voltunknál fogva közös, ledönti a kor és a faj korlátait. Shakespearet egy nemzet adta, de az egész világnak: ezt a fényes szellemet az Oczeán kódos szigete szülte, de megosztozott rajta a művelt emberiséggel. Shakespeare, az ember, az angoloké, — költészete mindazoké, a kik megértik és gyönyörködnek benne.

Azt a gondolatot, hogy Shakespeare drámaköltészetét nemcsak a nyomában fakadó æsthetikai gyönyörűség teszi minden más nemzet tulajdonává, hanem hogy drámái lefordítva a nemzeti nyelvekre integrans részévé válnak a nemzeti irodalmaknak, leghatározottabban — bár némi túlzással — egy magyar költő mondotta ki, Vörösmarty. «Nem tartózkodunk kimondani — így ír *Hamlet* 1841 jan. 16-iki pesti előadásának bírálatában¹ — hogy

¹ *Athenaeum*, 1841. I. 191. hasáb; újra a *Játékszíni krónikában* (CLVII. darab).

Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább felével.» Vörösmarty merész szavának inkább költői intuitio volt a forrása, mintsem tudományos meggondolás, de igaz volta, legalább egy szempontból, ma már tudományosan is megokolható. Shakespeare drámáinak teljes, művészi fordítása nemcsak közvetlen gazdagodása az irodalmaknak, hanem átmenvén az írók véérébe, egyike az irodalom legértékesebb hatóerőinek. Valamint Egyiptom lapályait a Nilus gazdagon áradó hullámai, ép úgy megtermékenyíti a költők képzeletét a nemzetük nyelvén megszólaló Shakespeare, s nagyobb mértékben, tartósabban, mint bármely más költő, nem vévén ki magának a nemzetnek remekíróit sem. Sőt úgy érzem, az sem túlzás, ha azt állítjuk, hogy minden nemzet irodalmának értéke arányosan emelkedik azzal a termékenyítő hatással, melyet Shakespeare-től vesz.

Valónak fogadva ezt az állítást, alkalmazzuk a mi irodalmunkra. Abból a körülményből, hogy a magyar irodalom a XIX. században hosszú emberöltők mulasztását pótolta s hatalmas lendülettel, az erőknél addig páratlan megfeszítésével, egyszerre a magasba szökkent, úgy, hogy a nyugati nemzetek irodalmának méltó versenytársa lett: joggal következtethetünk arra, hogy íróink lelkét gazdagon átjárta Shakespeare szelleme. Hogyan és mily mértékben, ezekre a kérdésekre kell megfelelnem. A kincsekben leggazdagabb költői világ s egy nemzet irodalmának legragyogóbb, értékben legdúsabb korszaka vizsgálódásaim tárgya — teljes joggal idézhetem föladatomban nehézségének jellemzésére az Úr szavát *Az ember tragédiájából*: Végetlen a tér, mely munkára hív.

A föladat nehézségét még fokozza, hogy nemcsak egy szélesen elterülő, rendkívül változatos mezőt kell átkutatni, hanem a vizsgálódásnak gyakorta el kell hagynia a fölszint s anyagért mélyre kell hatolnia, hol vesződéses a munka és kétes a siker. A magyar költészetet Shakespearehez igen sok szál fűzi, de közülük épen a szembeötlők kevésbé jelentősek: durva, nyers egyezések; fölismerni őket könnyű, bizonyosságai is Shakespeare egyetemes hatásának, de nem tanulságosak. Igazán értékes eredménnyel csak az kecsegtet, ha szemünk elé tárulnak azok a finom, rejtett szálak, melyek szinte észrevétlenül

fűzik költészetünk egyes alkotásait Shakespeare drámáihoz. S ez egészen természetes. A nemes költői hatásnak mértéke nem az extensitas, hanem az intensitas. Nem annak a költőnek hatása szánt mélyen, a ki sok idegen egyéniséget kényszerít jármába, hanem a ki a legnagyobbakat; nem azok az alkotások legbecsesebb tanúi a hatásnak, melyek mintaképükkel nagy mértékben megegyeznek, hanem a melyek szellemük rokonságát éreztetik. Ha a hatás terjedelme szerint ítélnök meg a világ-irodalmi jelentőségű költők értékét, sajátságos eredményekre jutnánk. Azt tapasztalnók, hogy a költészet igazi herosainak, a legeredetibb szellemű, legművészibb költőknek hatása eltörpül a kisebb egyéniségeké, sőt még az ügyes mesterembereké mellett. A római Vergilius igen gondos, lelkiismeretes költő volt, Homerosnak nem tehetségtelen utánzója, de épen nem lángelme: mégis másfél évezrednél tovább uralkodott a lelkeken, bélyegét rányomta majd minden keresztyén eposra, míg a fönséges Homeros ezalatt követők nélkül futotta pályáját — mintha a hold szelid fénye elfojtotta volna a nap ragyogó tüzét. S Kotzebue, a XVIII. század német Sardouja, nemcsak hazájában, hanem a mi irodalmunkban is olyan tömegét keltette életre az utánzatoknak, a milyennel Shakespeare nem az utolsó félszázadban, dicsősége zenithjén, de három százados pályája alatt összevéve sem rendelkezett. A magyarázat egyszerű. Az igazi költői nagyságot csak megérezni lehet, de nem utánozni; eltanulni pusztán a modort, a külsőségeket lehet, azt, a minek a középszerű tehetségek csillogásukat köszönik; a képzetet teremtő ereje, az alkotó művészet annál kevésbbé másolható, minél eredetibb. S ha a tehetségtelen utánzók serege mégis ráveti magát időnként egy-egy nagy költői szellemre, mit tanul tőle? Az ötvenes évek Petőfi-utánzóinak példája megfelel reá: modort és külsőségeket, s ezzel meghamisítja mestere szellemét, fontossá és lényegessé tévén azt, a mi ott mellékes és esetleges volt.

Shakespearet megkímélte a sors ettől a veszedelemtől, legalább nálunk Magyarországon, s így természetes, hogy íróinkra tett hatása inkább mély, mint terjedelmes. Ép ily természetes, hogy műveinek hatását költészetünkre első sorban a dráma terén kell nyomoznunk. Erre a megállapításra előzet-

sen, még a tények ismerete nélkül, pusztá elméleti megfontolással is eljuthatunk. Közismert æsthetikai törvény, hogy a műágak, sőt műfajok körében időjárással bizonyos hagyomány fejlődik ki, s ez a műalkotásokat határozott, zárt sorozatba foglalja. Ezek a párhuzamosan futó sorok egymással alig érintkeznek, de viszont erős szálak fűzik egymáshoz egy-egy sor alkotó elemeit. Vergilius a lírára, Horatius az epikára ép úgy nem hatott, mint Molière a regényre, vagy Dickens a vígjátékra; annál maradandóbb nyomot hagyott mindegyik a maga sajátos műfaján. A jelenség alapja szembeötlő. Magyarázata abban a kettős törvényszerűségben van, hogy minden költői lélek ahhoz a költői egyéniséghez fordul ösztönért, útbaigazításért, tanácsért, a mely hozzá érületben, fölfogásban, szellemben legközelebb áll, és hogy készsége az idegen hatás átvételére, ereje annak áthasonítására annál nagyobb, mennél bensőbb a rokonság közte s az átadó költő lelki világa, költői iránya között. Lyrikust, epikust, drámaíró, mindegyiket a maga műágának művelőjéhez utalja költészetének sajátos iránya, s bármennyire eltér is egymástól lelki alkatuk, a költői érdek közössége, mely őket egy bizonyos faj művelésére bírja, teremti közöttük láthatatlan, de erős kapcsolatokat. Shakespeare azonban, a nagyok nagyja, még itt is áttöri a szabály korlátait. Az ő gazdag egyénisége, művészetének csodálatos színpompája elbűvölte az egész költői világot, úgy hogy hatása nem szorítkozott drámaíróinkra, hanem — ha kisebb mértékben is — áterjedt a másik két ág művelőire is, s a magyar epika és lyra szintén fölfogta költészetének egy-egy sugarát.

I. Shakespeare szerepe az európai irodalmakban.

A magyar drámai irodalom életébe sajátos módon kapcsolódik bele Shakespeare. Ebben a tekintetben nincs semmi hasonlóság a magunk irodalma meg azon két nép drámai irodalma között, melyek a mienkkel együtt a legnagyobb mértékben érezték meg az angol költő hatását. A németek és a francziák dráma-költészete abban az időben, mikor az európai köztudat fölismerete Shakespeare nagyszerűségét, a XVIII. század végén, már a fejlettség magas fokán állott, s így a shakespearei dráma

a maga termékenyítő hatásával egy gazdagon kivirágzott műfajt ért. A francia dráma ezidétt már egy századdal túl volt a virágzás teljén, Corneille, Racine, Molière «grand siècle»-jén, s egy teljesen kialakult, művészien kifaragott műformát fejlesztett ki, az új-classikus drámát. A francia irodalom, sőt a francia nemzet büszkesége volt ez az új-classikus dráma, sajátos vegyülete az antik költői és elméleti hagyományoknak meg a gall szellemnek: méltóságos és ünnepi, szabályos és előkelő, fönséges és hideg. Egyik leghatározottabb, legföltűnőbb jellemvonása, hogy a tragikus művekben nem tűrte a nemzeti tárgyat, de ennek ellenére még a tragédiája is a maga egészében nemzeti. Egy tekintetben magasan fölötte állott a Shakespeareinek: külső szerkezete művészi volt, tökéletes, akár egy görög tragédiáé. A nemzeti elfogultságában elvakult francia lélek megrettent, mikor megismerkedett Shakespeare költészetével. Megérezte azt a nagy erőt, mely benne rejlik, de nem találta benne sem azt a finomságot, választékosságot, harmóniát, melyet minden költői alkotástól megkívánt, sem azt a rendet, mely szerrinte, a műszabályok pontos megtartásának eredményeként, minden művészi hatás alapja. A francia remekművek két ismertetőjele, a «génie» és a «goût» közül hiányzott Shakespeareben az, a melyet a román szellem Horatiustól Voltaireig többre becsült, az ízlés — ezen persze a «bon goût»-t kell érteni, a finomkodó, précieux ízlést — helyét a képzelet féktelensége és a vad, emésztő szenvedélyek pótolták, úgy hogy a francziák szemében Shakespeare, Voltaire jellemző kifejezése szerint, «le barbare de génie» volt, «le créateur ignorant, inculte et ingénuement chaotique d'oeuvres où étincelaient des merveilles aussi stupéfiantes que disséminées»,¹ s a *Hamlet*, a világirodalomnak legmélyebben járó tragédiája, egy «monstre de tragédie».² Nem csoda, hogy a francziák Shakespearet nem is eredeti alakjában ültették át nyelvükre, hanem teljesen szabad átdolgozásokban, hozzáidomítva a maguk nemzeti ízléséhez. A XVIII. század közepétől az írók egész sora vállalkozik fordítás ürügye alatt Shakespeare

¹ Így jellemzi F. Baldensperger a kor fölfogását *Études d'histoire littéraire*, deuxième série (Paris, 1910.) 156. l.

² La Harpe kifejezése. L. J. J. Jusserand: *Shakespeare en France* (Paris, 1898) 301. l.

drámáinak elrontására, s még Ducis is, a ki ideálként állította maga elé Shakespeare-t, legnagyobb drámáinak fordítás helyett adaptatíójukat nyújtja.¹

De lassanként mégis fölebredt a Shakespeare iránti érzék és csodálat, nem nagy öröme azoknak a francia íróknak, a kik eredetiségüket és híruket féltették tőle. A féltékenységgel lappangó parázsa csakhamar föllángolt, kitört a harc Shakespeare ellen, s maga Voltaire, a ki honfitársai közül először ismerte föl Shakespeare lángelméjét, indította meg a támadást s vitte győzelemre a francia drámának «ízléssel és szabályszerűen» hímzett zászlaját. Az idők árját azonban nem volt módjában megállítani, s a «génie» keresztülgázolt a «goût»-n. 1776 aug. 25-én a francia akadémia még tombolt elragadtatásban, mikor D'Alembert fölolvasta Ferney agg remetéjének levelét, melyben porba sujtotta az angol «csepürágót», a «rongyokba burkolt komédiást»,² de Letourneur teljes francia Shakespeareje már készülőben volt, majd pár évtized múlva a francia classicismust fölváltó új irodalmi áramlat, a francia romanticismus, éppen azt tagadta meg, a mire Voltaire-ék legbüszkébbek voltak, a hideg nyugalmat, a szabályok megkötöttségét, a szent összhangot, a «raison»-t és «goût»-t, s Shakespeare szellemében, az ő hatása alatt fölszabadította békőiből a képzetet, megnyitotta az emberi léleknek addig elzárt rejtelseit, életet, frissességet, szabadságot vitt a holt formákba. Victor Hugo megbosszulta Shakespeare megbántott szellemét. S ha a francia közönség még hosszú ideig nem tudta igazán megérteni Shakespeare-t; ha a francia színpad továbbra is az átdolgozott, megváltoztatott, átídomított és elnyomított Shakespeare-drámákban gyönyörködött; ha a francia író-mesteremberek Shakespeare tragédiáiban továbbra is olyan bányát láttak, a melyből anyagot meríthetnek látványos színművekre, operákra, balettekre, némajátékokra, sőt czirkuszi előadásokra: Shakespeare költészete azért élt és hatott, s a francia drá-

¹ 1769—1792 között következő drámáit fordította: *Hamlet, Romeo és Julia, Lear, Macbeth, János király, Othello*. L. Jusserand id. művét. 326—333. l.

² A *Lettre à l'Académie française* befejezésében. Idézi Jusserand említett művében 308—309. l. A nagy harc összefoglaló magyar tárgyalása Gulyás Páltól: *Voltaire és Shakespeare*. M. Shakespeare-Tár, 1910: 25—44., 98—113. l.

mát nemzeti hagyományaitól elfordítva, a maga képére formálta.

A német irodalomban szintén nagy harezot indított meg Shakespeare, de más természetű: méltóbbat és nemesebbet. A német dráma a XVIII. század közepén, mikor Shakespeare művei lassanként ismertekké váltak, nem mérkőzhetett sem gazdagságban, sem értékben a francziával. Fejlődése sem volt olyan egyenletes és fokozatos. Voltak előzményei, s már a XVI. század óta, majd egyik-másik német dráma a XVII. század első felében az angol vándor-komédiások révén némi kapcsolatba került az angol, sőt a shakespearei drámákkal is — de ez a kapcsolat öntudatlan volt¹ s folytatásra nem találván, csakhamar feledésbe merült. Volt egy nagyrahívott drámai tehetségük is, Gryphius András, s oly nagyra tartották, hogy Shakespeareet hozzámérni megbántásnak vették, de költészete nem csatlakozott Shakespeareéhez, s a XVIII. század drámairodalma nem az ő műveihez. Volt némi drámai hagyomány is, de ez kisebb részben a holland drámához vezetett, nagyobb részt a francia classikus drámában gyökerezett. A kötelékek, melyek a német drámát ezidétt a francziához fűzték, mind erősebbek lettek; a német drámaírók a régi hagyományokhoz híven továbbra is szívesen dolgoztak föl borzalmas tárgyakat, mind ezeket, mind a francia motívumokat a francia classikus dráma műszabályai szerint formálták. Szellemben és műformában egészen idegen volt ez a drámairodalom, alig volt benne más nemzeti, mint a nyelv, melyen megszólalt. Még javában virágzott ez a francziás ízlésű német dráma, mikor először jelent meg német köntösben Shakespeare egy műve: a *Julius Caesar* 1741-ben. Nem csoda, ha a német irodalom akkori dictatora, Gottsched,

¹ Érthetetlen, hogy Georges Duval *L'oeuvre Shakespearienne* cz. egyébként igen értékes művében (Paris, év nélkül) hosszú mythosokat regél arról, milyen Shakespeare-cultus volt Németországban a XVII. században. Szerinte Weckerlin (ő Weckerlin-nek írja) halálos ágyán, 1651-ben maga köré gyűjtötte a német philosophusokat és költőket, s kijelentette nekik, hogy csak Shakespeare utánzása vezetheti jó útra a német irodalmat; Opitz Márton cursusokat rendezett Shakespeare tanulmányozására, s maga, valamint köre, többek közt Gryphius és Lohenstein, vagy buzgó tanítványai, vagy legalább hódolói voltak Shakespearenek. (120—121. l.) Állításai teljesen légből kapottak.

a német Voltaire, ép oly megvetéssel tekintett Shakespeare-re, mint francia társa: ugyanazokat az æsthetikai elveket vallotta s ugyanazokat a vétségeket látta az angol költőben. Gottsched is megírja egy értekezésében a maga «akadémiai levelét» s abban ép úgy megtámadja Shakespeare-t. «Wer von Shakespears Sachen nichts gelesen hat, der sollte fast denken, es müsste doch wohl recht was schönes seyn, welches den Abgang aller Regeln so leichtlich ersetzen kann. Allein man irret sich sehr. Die Unordnung und Unwahrscheinlichkeit, welche aus dieser Hintansetzung der Regeln entspringen, die sind auch bei dem Shakespear so handgreiflich und ekelhaft, dass wohl niemand, der nun je etwas vernünftiges gelesen, daran ein Belieben tragen wird.»¹

Gottsched és a «szabályszerű» dráma még uralkodott egy ideig, de csakhamar fölvonult az ellenfél, Shakespeare védelmezői. Az elméletben egy fiatal, de éleslátású ember, Friedrich Nicolai, szállott síkra, határozottan és bátran, Shakespeare mellett és Gottsched ellen, még 1755-ben,² majd hét év múlva Wieland megindítja Shakespeare drámáinak művészi és hű fordítását. Így mikor Lessing 1759-ben megírja híres levelét,³ kétségszövegbevonva Gottsched érdemeit, s 1767-ben a *Hamburgische Dramaturgie* 15. kritikáját⁴ a francia dráma ellen, már kész talajra talált, s támadása nem a küzdelem kezdetét, hanem új fordulatát jelenti. Nem a gyöngé tanítvány, hanem a hatalmas mester, Voltaire, ellen fordul, s ráirányítván a németiség figyelmét Shakespeare-re, kimutatja, hogy a francziák balul fogták föl a görög tragédiát s félreértették Aristotelest: a dráma igazi mesterei nem ők, hanem Shakespeare. E ponton mélyült el a küzdelem. Lessing nem pusztán æsthetikai értékek megállapítására törekedett, hanem annak igazolására, hogy a német dráma addig rossz úton járt. Ha ki akar emelkedni a süllyedés-

¹ A *Beyträge zur Critischen Historie* VIII. kötetében (1742). Idézi Rudolph Genée *Geschichte der Shakespeare'schen Dramen in Deutschland* cz. művében (Leipzig, 1870) a 70. lapon.

² *Briefe über den jetzigen Zustand der schönen Wissenschaften*, 11-ter Brief. 1755.

³ 17-ter *Literaturbrief*, 1759. febr. 16.

⁴ 1767 jun. 19-ről.

ből, az idegen járomból, ha nemzetivé és művészivé akar válni, Shakespeare útjain kell járnia. Szava hatott, s az egész íróvilágot forrongásba hozta. Kisebb zajjal, de annál mélyebbrehatóan ment végbe ez a forradalom, mint a Rajnán túl, s egyetemesebb lett az eredménye. A német szellem megértette, szinte rövid pár év alatt, Shakespeare nagyságát. Shakespeare nemcsak a közönség ítélőszéke előtt foglalta el az őt jogosan megillető helyet, hanem az írók is, élükön a legnagyobbakkal, Goethével és Schillerrel, megértett, csodált, követésre kitűzött mintaképül fogadták. A német dráma letért a téves ösvényről és a nagy angol drámaíró követőjévé szegődött, előbb a *Sturm und Drang* hívei, azután a romantikus iskola. Míg Franciaországban a nemzeti hagyomány érdekében Shakespeare ellen izgattak, Németországban épen a nemzeti irányt juttatták diadalra az ő nevében.

Nálunk egészen mások voltak a viszonyok. Irodalmunk régibb korszakaiban, a mohácsi vésztől Bessenyei fölléptéig lefolyt harmadfél században, nemcsak drámairodalmunk nem volt, hanem még igazi drámáink sem voltak. Egyetlen olyan magyar költői művet sem tudunk említeni, melyet szerzője azzal a rendeltetéssel írt volna, hogy hivatásos színészek nyilvánosan eljátsszák, egy pár dialogizált satira s több, az iskolatanító munkájával szorosabb-lazább kapcsolatban álló iskolai dráma egész birtokunk e nemben. 1772-ben Bessenyei Györgynek csekély æsthetikai becsű és kétes eredetiségű drámáival bevonul ugyan irodalmunkba a drámának legnagyobbyszerű faja, a tragédia, az, a melyben Shakespeare legnagyobb remekeit alkotta, de e művek színpad hiányában könyvdrámákká súlyedtek s folytatásra nem találtak. A magyar színészet megalakulása a XVIII. század kilenczvenes éveiben egész seregét kelti életre a magyar nyelvű drámáknak, de a mi valódi drámákká emelte volna őket, a költői érzék, s a mi igazán magyarokká, az eredetiség, egyformán hiányzott belőlük. Egyikben-másikban a sok száz között fölcsillan a költészet parázsa, mint a kölcsönvett tűznek némi maradványa, egyről-kettőről eddig nem derítette ki a tudomány fordított vagy utánzott voltukat, de ezek is, azok is annyira kezdetlegesek, hogy legföllebb jóakarató törekvés számba mennek. Így mikor a XIX. század elején

a Shakespeare-áramlat német közvetítéssel elérkezett hozzánk, drámairodalmunk, a szó igazi értelmében, nem volt, és Shakespeare költészetére nem az a föladat hárult, hogy mint külföldön, megneemesítse, helyes irányba terelje a nemzeti drámát, hanem ennél nagyobb, nehezebb: közre kellett hatnia a magyar dráma megteremtésében.

Drámairodalmunk állapota s az a föladat, mely viszonyaink között Shakespeare-re várt, leginkább az oroszok helyzetére emlékeztet. Szegényes, gyökértelen volt az ő drámairodalmuk is a XVIII. század végén, mint a mienk: egykét vértelen alkotásból telt ki, s ezek mind pusztá utánzatok voltak. Mintáikat előkelőbb körből vették, mint mi, a kik múltó divatu német drámagyártók csekély értékű, de színszerű drámáit fordítottuk: ők a francia drámákat fordították és utánozták, az elfinomult ízlésnek ezeket az alkotásait, melyek elszakítva a francia talajtól, még kevésbbé illettek az orosz szellemhez, mint a tőlünk utánzott német művek a mienkhez. A Shakespeare-rajongás eljutott hozzánk is — de francia közvetítéssel, s itt válnak el utaink. Mi a németek révén csakhamar megismerkedünk az igazi Shakespeare-rel, ők a francia Ducis erőszakos átdolgozásaiból ismerik meg; nálunk a közönség, a kritika, a költők, a színészek egyhangú lelkesedéssel fogadják a nagy költőt, ott a közönség nem érti, a kritikusok félreértik, a színészek között akárhány nem szívesen játszik Shakespeare-szerepet, s a költők tartózkodnak tőle, mert azt hangoztatják velük szemben, hogy ne Shakespeare-től tanuljanak, hanem a régibb orosz íróktól: Shakespearet követni kész veszedelem, romlásba dönti az irodalmat, mert megfosztja eredetiségétől.¹ Ettől a fölfogástól átitatott talajba hiába vetették el a Shakespeare-cultus magját, nem kelt ki vagy csenevész hajtást hozott. Az orosz színpadokon még a múlt század harminczas éveiben is nem az igazi Shakespearet adták, hanem francia mintára készült átdolgozásait, s az orosz dráma csak későn ismerte föl azt a nagy kincset,

¹ Lásd André Lirondelle könyvének, *Shakespeare en Russie* (Paris, 1912) 116—118. lapjait. E könyvből vettem az orosz irodalomra vonatkozó adataim javarészét.

mely minden nemzet drámairodalma számára Shakespeare műveiben tárva áll. Puskin fődözte föl s aknáztta ki először *Boris Godunov*jával (1824, nyomtatásban 1831).

II. Shakespeare hazánkban.

Nem ok nélkül vázoltam az orosz irodalmi viszonyokat: nagyon tanulságos összevetni a mieinkkel. A két nép majdnem egy időben, az irodalmi műveltségnek majdnem ugyanazon a fokán, megegyező körülmények között ismeri meg Shakespeare-t. Milyen eltérő azonban a fejlődés iránya, menete és eredménye!

Magyar író e nevet: Shakespeare, az 1777-dik évben írja le először. Ez az írónk Bessenyei György. Ekkor vonul be az angol költő a magyar irodalomba, s csakhamar megindul a magyar Shakespeare-cultus. Későn, 160 évvel a nagy költő halála, s 180-nal első nagy drámája után. De vigasztaljon az a tudat, hogy csak pár évtizeddel előzőtt meg bennünket e téren a német és francia nemzet, s magának az angolnak is több mint egy évszázaddal megkésve, szinte újból föl kellett fődöznie legnagyobb drámaíróját. Alig egy évtized múlva, 1790-ben, megjelen az első Shakespearei dráma magyarul.¹

Shakespeare Magyarország szerepének első korszaka erre a tizenhárom esztendőre terjed, s ez időszakban Shakespeare mindvégig pusztá szó marad, oly név, mely még az írók zöme előtt is üres, tartalom nélküli betűcsoport, s csak a társadalom legműveltebb elemei fűznek hozzá halovány képzeteket. 1790-ben Kazinczy Ferencz lefordítja *Hamletet*: megkezdődik a második korszak. E korszak uralkodó jellemvonása, hogy Shakespeare-t fordítják; művei iránt, de még mindig csak a legműveltebb

¹ Franciaországban először 1685–86-ban jelen meg Shakespeare neve, s az első kísérlet műveit lefordítására 1745-ből való. V. ö. Jusserand művet, *Shakespeare en France* (Páris, 1898) 140. és 178. l. A német irodalom mindkét tekintetben egy pár évvel megelőzte a francziát: első német említése 1682-ből, az első németre fordított Shakespeare-dráma 1741-ből való. V. ö. A. Cohn, *Shakespeare in Germany* (London, 1865) CXXXVI. l. és R. Genée, *Geschichte der Shakespeare'schen Dramen in Deutschland* (Leipzig, 1870) 60–61. l.

írói körökben, föltámad az érzék, s a kiket a tömegből kiemel fejlett ízlésük, gyönyörűséggel merülnek el a nagy tragédiákba. A nagy közönség csak hírből ismeri a költőt s hallomásból műveit, a színház nem mer még az eredeti Shakespeare-drámák színrehozatalára gondolni, hanem német átdolgozásaikban, utánzataikban mutatja be. De Shakespeare már nem név többé, mint Bessenyei korában, hanem fogalom, s minden könyvolvasó ember tudja, hogy jelentése: egy nagy angol drámaíró. E korszak naiv Shakespeare-fölfogását leghívebben festi egy rövidke újsághír; a *Hadi- és más nevezetes történetek* írja még az új korszak első esztendejében (1790. II. k. 120. l.), hogy a magyar nemzetből is kiemelkedhetnek még Shakespeare-ek — «tsak serkentés és jutalom kívántatik.» Mily félreismerése a költői lángelmének, s mégis mily kedvessé teszi a szavakból kisugárzó erős meggyőződés és lelkesedés! A korszak második felében, a huszas évektől kezdve, mind sűrűbben tűnnek föl olyan jelek, melyek a Shakespeare iránti érdeklődés mélységére és tisztaságára vallanak, míg végre 1834-ben, *Macbeth*nek budai előadásával, megkezdődik az új, harmadik korszak, mely Shakespeare-t a hozzá méltó polczra juttatta. Kialakul a közvélemény, tudományban, színpadon, közéletben egyaránt, hogy Shakespeare a legnagyobb modern drámaíró. Ez a meggyőződés eleinte lelkesedő ítéletekben nyilvánul, olyan vegletes, szinte szertelen magasztalásokban, hogy ha nem Shakespeare-ről lett volna szó, s nem legkomolyabb íróink ajkáról hangzottak volna el, alig tartanók többnek, mint pusztá szólamoknak. De nem azok, még Petőfié sem, a ki Dumas hangját is túlharsogva bátran kimondja, hogy Shakespeare egymaga fele a teremtésnek.¹

A szavak csakhamar tette válnak, Shakespeare drámái szervesen beleilleszkednek az új Nemzeti Színház műsorába, s most már egyetemes, az egész irodalomra kiterjedő Shakespeare-cultus támad, melynek fészkei leghatalmasabb kultur-intézményeink, a M. T. Akadémia, a Nemzeti Színház és a tudományos folyóiratok. Ennek az egy emberöltőre terjedő korszaknak érzésvilágára legjellemzőbb fényt egy színművésznek nyilatkozata vet. Egressy Gábor, legképzettebb és legambitiósusabb

¹ *Életképek*, 1847. I. 250 s 251. l.

színészünk, egyszersmind Shakespearenek ép oly lángoló híve és buzgó apostola, mint az angoloknál színésztársa, Garrick, 1848-ban, az *Életképek* című ujságban azzal az indítvánnyal lép a nyilvánosság elé, hogy a nemzet fordíttassa le három legnagyobb költőjével, Arannyal, Petőfivel Vörösmartyval, közköltségen az egész Shakespearet. Ez a mondat a maga rövidségében örök dicsősége nemcsak Egressynek, hanem a magyar szellemnek is. Az egész világirodalomban alig van még egy ily nyilatkozat: ékesen szóló minden rhetorikai dísz nélkül s egy pár szóban a legmélyebb gondolatokat tárja föl. Sorjában: a nemzeti nyelven megszólaló Shakespeare nemzeti közügy, lefordítása elsőrangú nemzeti föladat; megvalósítása országos érdek, a költséget tehát a magyar közönségnek kötelessége előteremteni; végül a shakespearei drámák átültetése olyan művészi föladat, hogy csak legkiválóbb költőink méltók reá, de méltó is arra, hogy dicsvágyukat fölkeltsé és kielégitse.

Az Egressytől elvetett mag csak egy évtized múlva, 1858-ban hajtott ki. A merész gondolat komoly formát öltött, s újabb két évtized multán, 1878-ban a nemzet bírta a teljes magyar Shakespearet. Egressy terve kissé eltolódott: a nemzet helyett annak irodalmi képviselője, az íróvilág színét-javát magában foglaló Kisfaludy-Társaság vállalta magára a fordítás elkészítését és irányítását, a magyar közönség helyett egy magyar tanár, Tomori Anasztáz, viselte költségeit, s a legnagyobb magyar költő, az Egressy említette triasnak egyetlen élő tagja, Arany János, vezette a munkálatokat, legjelesebb műfordítóink tevékenységét. Az 1878-dik évvel, az utolsó shakespearei dráma magyar fordításának megjelenésével, lezárul Shakespeare magyarországi pályájának harmadik, eredményekben leggazdagabb, jelentőségben legnagyobb szerű szakasza. Shakespeare magyar classikussá vált, a magyar költészetnek és színpadnak értékes, élő és ható elemévé.

Azóta benne élünk az új, negyedik korszakban. A Shakespeare-cultus magasabbra többé nem emelkedhetett, s a dicsőség fénye, mely a brit költő alakját besugározza, nem lehetett erősebb, de azért visszaesésről vagy halványulásról nem panaszkodhatunk, sőt megállapodásról sem. Az utolsó évtizedekben is megállapítható a fejlődés, de mivel Shakespeare elérkezett

delelőjéhez, más irányban. A fogékonyság Shakespeare művésze iránt évről-évre szélesebb körökre terjed s ezzel párhuzamosan mindjobban kimélyül. Az 1878 óta már negyedik kiadásban közkén forgó Shakespeare-drámák, az iskola és színpad munkájától is támogatva, a közönség új meg új rétegeit nyerik meg a nagy költő tiszteletének, s míg azelőtt a Shakespeare-ben való gyönyörködés nem volt ment bizonyos arisztokratikus színezettől, újabban mind demokratikusabb jelleget ölt. Akkor Shakespeare csodálói inkább csak a szellem kiválóságainak sorából kerültek ki, költőkön, æsthetikusokon és színészekén kívül társadalmunk legműveltebb elemeiből, ma számuk megnövekedett, elsősorban az ifjúsággal, a nőkkel s a tanult, iskolavégzett férfakkal. Shakespeare határozottan népszerűbb lett, mint volt 1878 előtt.

Az új korszaknak másik nagy érdeme Shakespeare-ismerteink kimélyítése, a drámaiban talált gyönyörűség tudatosabbá tétele. Kitűnő Shakespeare-magyarázókban azelőtt sem volt hiány, sőt épen legjelesebb magyarázói, Salamon Ferencz és Gyulai Pál, az előbbi korszakban működtek, de inkább csak alkalmyszerűen, színházi kritikák alakjában ismertették meg közönségünkkel Shakespeare jelességeit. Életének és költészetének rendszeres ismertetése azonban, művészetének s egyes drámáinak beható elemzése 1880-ban indult meg Greguss Ágost könyvével (*Shakespeare pályája*). Ennek a törekvésnek legjelentősebb mozzanatai: Alexander Bernát könyve *Hamletről* (1902), az első s irodalmunkban mindmáig egyetlen munka, mely egy shakespearei dráma méltatását adja; továbbá Bayer József hatalmas, kétkötetes műve, *Shakespeare drámái hazánkban* (1909), mely összegyűjtve a Shakespeare-re vonatkozó összes fontos adatokat, nagyszabású képet adott Shakespeare magyarországi szereplésének külső történetéről s egyes drámáinak életéről irodalmunkban és színpadunkon;¹ végül a Kisfaludy-Társaság *Magyar*

¹ Ez az 54 ívre terjedő mű bizonyos tekintetben még a világ-irodalomban is páratlanul áll: nemcsak beláthatatlan tömegét kutatja föl és rendszerezi a Shakespeare-re vonatkozó magyarországi adatoknak és adalékoknak, hanem Shakespeare műveinek magyarországi történetét szinte teljesen, kimerítően, minden részletre kiterjeszkedve megrajzolja. A mit F. Baldesperger *Esquisse d'une histoire de Shakespeare* cz. tanulmányában

Shakespeare-Tára, melynek évről-évre megjelenő kötetei, immár a nyolczadik, a régi és új Shakespeare-kérdések megoldásával a nagy drámaíró a tudományosan képzett magyar közönség érdeklődésének középpontjába állítja.

Jelentős mozzanat, mely Shakespeare magyarországi pályáját új térre irányítaná, alig várható ezután, de attól sem kell félnünk, hogy az angol szellem-óriás, mint a szerepét eljátszott színész, letűnik majd irodalmunk színpadáról. Hatása állandósult s hogy az maradjon, a magyarság megtette, a mi erejétől telt. Bár van még tennivaló, főként Shakespeare népszerűsítése terén, a fődolgot elvégeztük: Shakespeare bekapcsolódott a magyar műveltség legtartalmasabb elemei közé, s cultusa olyan mértékben lesz mélyebb és egyetemesebb, a mily mértékben a magyar cultura kimélyül és általánosul.

Íme, mily gyönyörű ívben lendült föl Shakespeare pályája irodalmunkban a síkról a tetőre! Magyarországi szerepe egy törvényszerűen fejlődő folyamat, pontosan elkülöníthető phasisokkal, határozott fokozatokkal, szembeötlően emelkedő tendenciával. S ehhez a szabályos vonalhoz képest milyen szakadozott, bizonytalan Shakespeare oroszországi pályafutásának útja! Főlemelő érzés tudni azt, hogy míg a brit szellem-óriásnak ott meg kell küzdenie még a legműveltebbeknek közönyével, féltékenységgel, meg nem értésével is, nálunk pályája igazi diadalút, könnyű győzelem az elméken és szíveken. Méltán szolgálhat ez büszkeségünkre, de ne felejtünk el hálát adni a sorsnak, hogy a német irodalmat tette meg a Shakespeare-cultus terén vezetőnké s nem a francziát. Az behatolván az angol költő szellemébe, megnyitotta a mi szemünket is, látni tanított, kiművelte ízlésünket, fejlesztette érzékünket, ez, a franczia, kicsinyes irígységében Shakespeare igazi nagyságát akkor még nem értette meg s tanítványával, az oroszszal sem

(*Études d'histoire littéraires*, Paris, 1910, 156. l.) mint a franczia irodalomtörténetnek egyik fontos, de még el nem végzett feladatát jelöl meg: a shakespearei drámák életének és hatásának pontos történetét, hazánkra vonatkozólag Bayer felerészben megoldotta. Tudomásom szerint hasonló célú nagyszabású művel a német irodalom sem dicsekedhetik. Shakespeare példaadó hatásával azonban Bayer e művében szándékosan nem foglalkozik.

tudta megértetni. Az orosz irodalomra nem is volt Shakespeare-nek jelentős hatása, drámaíróik alig fordultak Shakespearehez, anyagot is ritkán merítettek műveiből s nem is ihlette meg képzeletüket alkotó művészete.

S a mi irodalmunk? Oly természetes volna a gondolat, hogy Shakespearenek költészetünkre tett hatása párhuzamosan halad cultusának főtebb vázolt fejlődésével: a mint egyre nő és mindinkább szétterjed a művészete iránti fogékonyság, akként mind fokozottabb mértékben keríti hatalmába írónk lelkét s mind nagyobb erővel nyomja reá alkotásaikra bélyegét. Szóval azt várnók, hogy irodalmunkon egy lépésről-lépésre erősödő és kimélyülő Shakespeare-áramlat vonul végig, igazolva az irodalom életének egy megszokott törvényszerűségét. Az irodalom — így tanultuk és így tanítjuk — szerves egység, élő organismus, s azok a szellemi áramlatok is, melyek táplálják, éltetik, az organismusok törvényének, a fejlődés elvének hódolnak. Minden áramlat, minden hatás, rendszerint félénk kísérletek, bizonytalan tapogatódzások után, megindul, majd erőre kapva kifejlődik, aztán vagy állandósulva némi hullámváz és ingadozás kíséretében hosszú ideig egy színvonalon marad, vagy elérve tetőpontját, rövidebb-hosszabb virágzás után elhanyaglik s lassanként elhal. Gondoljunk a magyar romanticismusra, mely a fejlődésnek első, és a magyar classicismusra, mely annak második formáját mutatja. Sőt, a mint láttuk, Shakespeare magyarországi szerepe, művészetének sorsa, külső története is hódol ennek a törvényszerűségnek.

Az irodalomtörténetírót, ha Shakespeare hatását nyomozva, végigpillant a magyar költészet jelenségein, az a sajátos megfigyelés döbbsenti vissza, hogy ezt a törvényszerűséget hírül sem találja. A tény oly közismert, hogy bizonyítani sem kell. Mindannyian tudjuk, hogy a ma irodalma nem tükrözi vissza jobban Shakespeare szellemét, mint a közelmúlté, a közelmúlté nem jobban, mint a régiebbé. Az a megtermékenyítő hatás, melyet költészetünk az egymást váltó korszakokban Shakespeare-től vett, független a megtermékenyülés időpontjától, Shakespeare műveinek írónkra tett hatása nem kapcsolatos a Shakespeare-cultus akkori állapotával. A magyarázat egyszerű. A Shakespeare iránti fogékonyság, íróvilágunknak és

közönségünknek gyönyörködése a nagy drámaíró műveiben, a magyar cultura függvénye: fejlődése, emelkedése nyomon követi emezét; a készség azonban idegen költői művek hatásának befogadására s a tehetség értékesítésükre egészen subjectiv, alapját egyedül az átvevő költői lélek sajátos természetében bírja. Amaz inkább tömegpsychologiai jelenség, s így vannak bizonyos tárgyi föltételei, melyek több-kevesebb határozottsággal kinyomozhatók, emez teljesen az egyéni psychologia körébe tartozik, s a törvények merev korlátai közé nem szorítható.

Ha az egyes költői egyéniségek kapcsolata Shakespeare művészetével ilyen esetleges, pusztán az illető költői lélek szerkezetéből megfejtendő, nyilvánvaló, hogy az egész magyar költészetnek Shakespearetől ihletett termékei minden rendszer nélkül, tarka össze-visszaságban sorakoznak egymás mögé. A mai naptól visszafelé számítva, majdnem pontosan száz évre tehetjük azt az időközt, a melyben Shakespeare ragyogó művészte, mint áldáshozó napfény, megtermékenyítette a magyar költészetet, de már az a költő, a ki megnyitja Shakespeare követőinek sorát, Katona József, mesterének oly igaz megértéséről és oly mély tanulmányozásáról tesz bizonyosságot, hogy nemcsak időrendben, hanem értékben is első helyen áll. Rajta kezdve állandó a mozgás, hullám tolul hullámra, hol magasra csapva, hol elpihenve, minden szabályszerűség nélkül, sőt nem mutatva semminemű tendenciát az erősödésre vagy csökkenésre. Ha tehát a történelmen többet értünk, mint a tudománytól megállapított tényeknek pusztá időrendbe való sorakoztatását, ha megköveteljük tőle, hogy a jelenségeket ok és okozat rendjében fűzze egymáshoz s mint meghatározott erőknél nyílnulását magyarázza, akkor le kell mondanunk arról, hogy Shakespeare magyarországi hatását történeti keretbe foglalva mutassuk be. Már vezérfonálról kell gondoskodnunk: magát azt a hatást elemezzük, melyet Shakespeare költőinkre tett, s ezen hatás eltérő jelentkezései szerint csoportosítjuk íróinkat. Ez a fonál nem olyan merev, mint a történeti, nem szorítja olyan határozott, egyenes sorba a jelenségeket, alkalmazása tanulságosabb, több eredménnyel kecsegtet, mert külső szempontok helyett belsőt juttat érvényre. Ily szempont alkalmazása annál

jogosultabb, mert maguk a kapcsolatok is, a melyeket keresünk, a költői lélek mélyében bírják megfejtésüket.

Hogy eligazodhassunk, hogy megmérhessük azt a gazdagodást, melylyel költészetünk Shakespearenek tartozik, meg kell állapítanunk azokat az elemeket, melyekkel valamilyen műalkotás, vagy Shakespeare-ről lévén szó, a műalkotások egész sora, egy idegen költői lelket megtermékenyíthet. Minden költői mű, ha nem kialakulásában tekintjük, de mint kész valóságot, két elem összefonódásaként áll előttünk. Egyik az anyag, drámánál a cselekvény, azok az indítékok, melyeknek összeshővése adja a mesét, továbbá a hősök lelki világa, érzelmi és gondolati folyamataik, akarati elhatározásaik, melyeknek összesége teszi a jellemüket. A másik elem az alakítás, a tárgy megformálása, a költői anyag elrendezése, a motivumok földolgozása, a cselekvény fejlesztése, a jellemek megalkotása, a technikai kivitel. E szerint a költői mű hathat tárgyával és formájával, ez utóbbin nem a külső formát értve, hanem azt a módot, a melyen a költő a nyers anyagot művészi hatású egészszé, költői alkotássá finomítja. Ha szempontot változtatva, az irodalmi hatást nem a hatást keltő mű, hanem a hatást vevő költői lélek szempontjából nézzük, az átvétel módja, a hatás jelentkezése szintén kétféle: kölcsönzés és követés. A költő vehet a maga munkájához költőtársa épületéből köveket és eltanulhatja tőle a fölépítés művészetét. A két-két félre különülő körök megfelelő részei nagyjából fődik egymást; az a költő, a ki egy más költő munkájából anyagot merít, jobbára tárgyi hatást vesz tőle, a ki csak követi költő társát, azon a másik irodalmi hatás, a formai érvényesül. Az elkülönödés, ha nem is ilyen határozottan, de megvan, az elválasztó különbség mégsem itt, hanem mélyebben, a hatás értékesítésének módjában rejlik. Az előbbi másol, utánoz; a kész elemeket úgy iktatja művébe, a mint az idegen költőnél találja. Az utóbbi alkot; nem a műve, csak a képzelete termékenyül meg a mestere alkotásaitól. Annál az eredeti mű az új munkának *forrása*, ennél pusztán *mintaképe*; itt az irodalmi hatás, az irodalmi kapcsolat nem rontja le a mű eredetiségét, nem von le értékéből, ott igen. Természetesen következik ebből, hogy minél nagyobb költői egyéniség, minél erősebb tehetség fordul Shakespeare költészetéhez, annál keve-

sebb tárgyi hatást vesz tőle, s ha vesz is, az nem lesz pusztán kölcsönzés, hanem a maga költői lelkében földolgozva, a maga képzeletvilágához áthasonítva, új, eredeti szintet kap. S az előbbieken kívül van az irodalmi hatásnak még egy faja, mélyebb, nemesebb, értékesebb, melyet csak a leghatalmasabb költői egyéniségek tesznek hozzájuk méltó utódokra. Nem tárgyi vagy formai, hanem egy kiváló költői lélek gazdagodása egy másik, rokon lelkű költő művei nyomán; nem is nyilvánul kölcsönzésben vagy követésben, hanem öntudatlan hozzásimulásban a mintakép költői szemléletéhez, fölfogásához, világnézetéhez. A görög költészet hatott így Goethére, Byron a modern eposra, Homeros Aranyra.¹

¹ A következő fejtegetésekben természetesen fölhasználtam irodalomtörténetírásunk eddigi megállapításait. Főforrásom Bayer József kétkötetes nagy műve volt, *A magyar drámai irodalom története* (Budapest, 1897), a mely a tárgyalt kérdésre vonatkozólag is rendkívül gazdag megbízható adatokban és eredményekben. Többi forrásomat a jegyzetekben idézem, itt csak azokat a dolgozatokat emelem ki, a melyek vagy összefoglaló szempontból ismertetik Shakespearenek a magyar költészetre tett hatását vagy egy-egy író művein mutatják ki azt a gazdagodást, melyet Shakespearenek köszönnek.

Az összefoglaló tanulmányok közül nevezetesek:

Greguss Ágost: *Shakespeare pályája*. (Budapest, 1880) 402—405. l.

Beöthy Zsolt: *Néhány szó Shakespeare hatásáról a magyar drámaköltészetre*. M. Shakespeare-Tár, 1912. 15—18. l.

Vértessy Jenő: *A magyar romantikus dráma*. (Budapest, 1913).

Az utóbbiak sorából:

ARANYRÓL: Jancsó Benedek: *Arany János lelki betegsége*. Figyelő, XVI. k. (1884) 321—340. l. és Riedl Frigyes: *Arany János*.² (Budapest, 1904)

KATONA JÓZSEFRŐL: Alexander Bernát: *Shakespeare és Katona József*. Budapesti Szemle, 110. k. (1902) 112—136. l.

KISFALUDY SÁNDORRÓL: Weber Arthur: *Shakespeare és Kisfaludy Sándor*. M. Shakespeare-Tár, 1913. 183—197. l.

MADÁCHRÓL: Voinovich Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. (Budapest, 1914) 76—77. l.

PETŐFIRŐL: Ferenczi Zoltán: *Shakespeare és Petőfi*. M. Shakespeare-Tár, 1910. 1—24. l.

VÖRÖSMARTYRÓL: Kiss Ernő: *Shakespeare és Vörösmarty*. U. o. 1911. 16—50. l. és Weber Arthur: *Shakespeare hatása a vigjátéktíró Vörösmartyra*. U. o. 157—193. l.

Polemikába nem bocsátkozom, s ha valamilyen megállapítottnak vélt Shakespeare-kapcsolatot nem tartok elfogadhatónak, egyszerűen nem említem.

III. Magyar Shakespeare-utánpótlások.

Idegen költő követésének legkezdetlegesebb, legdurvább módja: műveinek, vagy azok egyes részleteinek eltulajdonítása. Fejlettebb irodalmi viszonyok között ezt az eljárást lopásnak tekintik, s az a mester-műszó, melylyel illetik, a plagium neve, ép oly megbélyegző, mint amaz. Fejletlen vagy elmaradt irodalomban, mikor a nemzet költői tehetsége még szunnyad vagy csak éppen ébred, a szellemi tulajdon kisajátítása enyhébb elbírálás alá esik: nélkülözhetetlen segítőeszköz az irodalom fejlődésének megindítására, szinte szükséges rossz. Nagy dicséretére szolgál nyiladozó irodalmunk művelőinek, hogy még ebben a folyamatban sem igen nyúltak avatatlan kézzel Shakespeare hez, s később, irodalmunk megerősödése idején, még kisebb költőink is inkább tanulni iparkodtak tőle, mintsem kifosztani virágos kertjét. Szerencsére nem ismerték Du Bellay szózatát a ki kora költőit arra buzdította, hogy költői anyagot a régi kor nagy szellemeinek műveiben keressenek, hanem Lessing szavára hallgattak: «Shakespeare will studirt, nicht geplündert seyn».¹

Shakespeare-utánpótlások egyáltalán igen csekély számmal vannak irodalmunkban, s azok is az igazi drámai irodalmunkat megelőző korból. Mikor a meginduló színészet boldog-boldog talannak kezébe adta a drámaírói tollat, a XVIII. század kilenczvenes éveiben, keletkezett két magyar dráma, mely Shakespearet forrásnak használva, az angol remekeket magyar drámákká gyúrta. Az egyik DUGONICS ANDRÁSNAK *Etelka Kármánban* című színműve 1794-ből. Shakespeare műveivel úgy járt el, mint a renaissance nagy urai Róma antik épületeivel: három regényes színművének, a *Viharnak*, a *Cymbelinének* és *Téli regénynek* köveit szétfeszítette s azokból nem is egészen ügyetlenülemelt új épületet.² De csak a háromféle tárgy összeolvasztása sikerült, maga a dráma, a magyar honfoglalás korába átültetve s a finn-magyar rokonság hirdetőjévé téve, esetlen, durva, mű-

¹ *Hamburgische Dramaturgie*, 73-tes Stück.

² V. ö. Bayer József: *Shakespearei nyomok irodalmunkban*. (Kisfaludy Társaság Évkönyve, Új folyam XXIII: 115–118. 1.)

vészietlen, nincs benne egy fénysugár sem, mely Shakespeare ragyogó képzeletére vallana. A másik becsvágyó író-mesterember meg, MÉREY SÁNDOR, 1795-ben egyenesen Shakespeare egyik legnagyobb remekére, a *Lear királyra*, vetette szemét. Bár a magyar dráma elkallódott, értékét kellőképpen megvilágítja címe: *Szabolcs vezér*. Nem valószínű, hogy több volt, mint szabad fordítás, s szerzőjének eredetisége alig állott egyébben, mint-hogy a tragédia világát és személyeit megmagyarosította, mégis mint Shakespeare-utánczát magasabb színvonalon állt társánál. Mérey, ha németből is, de azzal a tudattal dolgozta drámáját, hogy Shakespeare szellemének termését hozza át irodalmunkba, Dugonicsnak azonban, midőn szintén német forrás alapján *Etelkáját* fordította, sejtelve sem volt arról, hogy Shakespeare világában él: nem három Shakespeare-dráma állott előtte, hanem egy német színmű, mely már elvégezte a neki tulajdonított föladatot, a *Vihar*, a *Cymbeline* és a *Téli rege* contaminatióját. Így némesak őt kell megfosztani attól a dicsőségtől, hogy Shakespeare tudatos utánczói közé soroztasék, hanem munkáját is a föntebb kiemelt érdemétől: a három shakespearei dráma cselekményét nem ő olvasztotta össze, hanem egy eddig még ismeretlen német drámaíró, s maga Dugonics csak közvetve, tudtán kívül kapcsolódik Shakespearehez.

Ez a kezdetleges, művésztelen eljárás, mely Shakespeare drámáit nem is bányának, hanem egyenesen a kész anyag rak-tárának tekintette, szerencsére nem vert irodalmunkban gyö-keret, Shakespearenek magyar plagisatora nincs. A későbbi korok fejlettebb érzékű drámaírói már a maguk érdekében is óvakodtak Shakespeareből azon nyersen meríteni anyagot: Shakespeare drámáinak egyre növekvő ismerete menten nyomra vezetne volna a kritikusokat és a közönséget. Ezóta csak kétszer szerepel magyar drámában Shakespeare-től átvett részlet, s két-szer novellában. Drámáink között először TÓTH LŐRINCZ *Vatá-jában* (1836); Tóth azonban mindössze egy részletet ír át, s ezt is Shakespeare egyik király-drámájából, a *VI. Henrik* II. részéből, tehát egy kevésbbé ismert színműből, azonkívül, ha nem nevezi is meg a forrást, legalább drámája jeligéjével utal rá. Mint érdekes, irodalmunkban szokatlan jelenséget,

bemutatom az eredetét s párhuzamosan vele Tóth Lőrincznek némileg megváltoztatott, hol bővített, hol rövidített szövegét.

VI. Henrik, II. rész.

Vata.

IV. felvonás, II. szín (3. jelenet).

II. fölvonás, 2. jelenés.

CADE. . . . Mi az? Kit hoztok itten?

Emberek jönnek, a chatami kosztát hozva.

SMITH. A chatami kosztát: tud írni, olvasni, számadásokat csinálni.

CADE. Szörnyűség!

SMITH. Rajta kaptuk, a mint a gyerekek írásait javítgatta.

CADE. Ez aztán gonosztevő!

SMITH. Egy vörös betűs könyv van a zsebiben.

CADE. Akkor kuruzsló lesz.

DICK. Adósság-leveleket tud készíteni és írni akár egy prókátor.

CADE. Sajnálom! Becsületemre, csinós egy ember. Ha nem találom bűnösnek, nem hal meg. — Jer ide, ficzkó, hadd vallassalak. Mi a neved?

KOSTA. Emmanuel.

DICK. Ezt szokták írni a kurrensek élire. Rosszul áll a dolgod.

CADE. Ne kottyanjatok bele. — Ki szoktad írni nevedet, vagy van egy különös névvonásod, mint más becsületes együgyű embernek?

KOSTA. Hál' Isten' uram, volt annyi nevelésem, hogy le tudom írni nevemet.

MIND. Vallott! — El vele! — Gazember, áruló!

Pártosok egy diákot hurcolnak be.

PÁRTOS. Diákot fogtunk vezér, ki írni 's olvasni tud; hihetőleg a' gonoszokkal levelez. Éppen akkor ragadtuk meg, hogy tintát kevert. Mennyi veszedelem származhat még azon fekete nedv által, gondolánk, 's jónak találtuk vele megitatni. Azóta gyomorfájásról panaszkodik, de azért csak ide vezettük.

KÓROGI. Szörnyű gonosztevő! ki írni 's olvasni tud.

PÁRTOS (*a' diák' zsebjét kutatva*). Ime egy könyv, benne veres betűk; huh! milly' rút görbe vonások!

KÓROGI. Nincs kétség benne, hogy valami rosszat kohol.

VATA. Sajnállak ficzkó! Erős csontjaid mutatják, hogy izmos katona romlott el benned. Heh! jer közelebb; mi neved?

DIÁK. Theodatus Pamphilus.

CADÉ. El vele! mondom: kössétek
tel, tollával es tintatartójával nyaka
körü! (*Néhányan el a kostával.*)

VATA. Hah korcs teremtés! halálo-
dat mondád. Kössétek fel őt, 's nya-
kába címerét a' tintatartót. (*diák
elvezetetik.*)

Másodszor, de már tervszerűen, komikus hatás kedvéért GAÁL JÓZSEF élt ilyen eljárással: *A peleskei nótárius* című bohózatának (1838) III. fölvonásába szószerint beleiktatta az *Othello* nagy jelenetét, midőn a Jagótól félrevezetett mór féltékenységekben megfojtja az ártatlan Desdemonát. Gaál tagadhatatlanul művészettel kapcsolta bele komikus cselekvényébe a tragédia megrendítő részletét.¹ A fönséges elem a nevetséges szolgálattában nem kelt ellenérzést, mert bármilyen burleszk is a kapcsolat, megértjük, valónak fogadjuk: a korlátolt, a világot nem ismerő falusi nórátiusról fölteszszük, hogy a színpadi előadás realismusa megtéveszti, s elhiszszük azt is, hogy mint az igazság rendületlen bajnoka fölrohan a színpadra megvédeni a fenyegetett ártatlanságot.

Ugyanezt a jelenetet olvasztja bele *A vén színész* című novellájába GYULAI PÁL is (1851), nem lehetetlen, hogy épen Gaál drámájának hatása alatt, Korántsem Shakespeare-utánszat, de mivel legszembeűőbb vonása, hogy egy shakespearei részletet szóról-szóra átvesz, itt említjük. Tulajdonképeni tárgya az, mint fojtja meg valóban az *Othello* szerepét játszó színész a nyílt színpadon Desdemonát, hűtelen menyasszonyát, így a novella conceptióját is, közvetve legalább, Shakespeare indította meg. Gyulai szívvel-lélekkel osztozott nagy költőtársainak véleményében Shakespeare értékét illetőleg, így nem csoda, hogy az elbeszélés, egy színész élete pályájának rajza, tele van Shakespeare nevével és shakespearei czélzásokkal, egyébként azonban, az utolsó mozzanatát kivéve, egészen más nyomon jár, mint Shakespeare hasonló tárgyú drámája, az *Othello*. Nincs köztük más egyező, mint a féltékenységek általános emberi indítéka; a szerelmesek viszonya, az események kiindulópontja, folyamata, a féltékeny szerelmes lelkét marcangoló kín rajza

¹ Az ötlet azonban nem Gaál leleménye, hanem ismert színpadi fogás; Gaál Kotzebuetól vette. V. ö. Gragger Róbert dolgozatát, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1914 : 30—33. 1.

annyira eltér attól, a mely a velencei mór tragédiájában élénk tárul, hogy a két költői mű között nem szabad a leggyöngébb kapcsolatot sem keresnünk. A katastropha azonban nemcsak Shakespeare segítségével történik, hanem az ő szavaival is. Dávid, a színész, miután meggyőződött, hogy menyasszonya, a társulat tragikája, megcsalja grófi udvarlójával, este, *Othello* előadása közben, a nagy jelenetet teljes realismussal játssza végig, azaz Kornéliát az *Othello* színpadi utasítása értelmében, de valósággal megfojtja. Gyulai, ép úgy mint Gaál, *Othello* és Desdemona egész jelenetét átveszi, Shakespeare dialogusát szóról-szóra elmondhatja hőseivel, s nagy művészete abban áll, hogy az előzményeket, novellájának terjedelmesebb első felét, úgy hozzá tudta alkalmazni a Shakespeare-től átvett jelenethez, hogy Shakespeare szövegébe mindössze egy-két sort kellett beletoldania: Dávid a zsebkendő indítéka helyett Kornélia áruló levelére hivatkozik. Gaálnál az *Othello*-jelenet pusztá betét, Gyulainál a cselekvény szerves része, s a két elem, a maga költötte bonyodalm s az *Othello*-ból átvett megoldás, a legkisebb hasadás nélkül olvad egygyé. *A vén színészt* a lelki rajz biztossága és finomsága, «az élet rikító ellentéteinek átérzése»,¹ novellairodalmunk díszévé avatja, s érdekességét még fokozza az a sajátos föladat, melyet benne a költő páratlan műérzékkel megoldott.

Hasonló módon, s nyilvánvalóan Gyulai novellájának hatása alatt, fonja P. SZATHMÁRY KÁROLY *Julia* című novellájának (1867) bonyodalmát a *Romeo és Julia* cselekvénye köré.² Egy főrangú szerelmes pár összezőrdülése majd kibékülése a beszély tárgya, s a keret, a melyben lepörög, Shakespeare drámájának két előadása, melyekben a hős, ép úgy mint Gyulainál, valóban eljátssza a színpadon *Romeo* szerepét, első ízben elidegenítve magától szerelmesét, másodízben, mikor *Julia* szerepére jegyese vállalkozik, visszahódítva. A novellát nem is fűzi más Shakespeare-hez, mint az a mozzanat, hogy írója a *Romeo és Julia* fordulatait használja föl a csomó megkötésére és kibonyolítására; egyébként olyan alacsony színvonalon áll, lé-

¹ Angyal Dávid ítélete; l. *Gyulai Pálját* (1912). 42. l.

² V. ö. Bayer József tanulmányát: *Egy magyar beszély «Romeo és Julia» motivuma*. M. Shakespeare-Tár, 1915: 110—118. l.

lektani novella létére oly esetben psychológiával van megalkotva, hogy pusztán ezen kapcsolat révén tarthat számot a megemlítésre.

E körben, a Shakespeareből anyagot merítő művek sorában, emlékezhethünk meg azokról a magyar drámai alkotásokról, melyek Shakespearenek nem meséit vagy azok egyes részleteit veszik át, hanem egyes gondolatait. Épen nem volna csodálatos, ha Shakespearenek mély gondolatokban, megkapó képekben oly gazdag drámái arra bírták volna költőinket, hogy kitorve belőlük egy pár drágakövet, fölékesítsék velük a maguk műveit, de erre alig van példánk. Valószínűleg az imént említett ok, a Shakespeare népszerűségétől való félelem, tette óvatossakká őket, s így egyes, törmelékes gondolatok átvételére nem igen tudunk más bizonyítékot idézni,¹ mint két-két helyet Tóth Lőrincz és Madách Imre egy-egy drámájából. Tóth Lőrincz *Vatájában* Emelka, megtudván, hogy atyja és férje állanak egymással szemben, Volumnia dilemmáját alkalmazza magára: «ő szegény boldogtalan lesz így, 's amúgy...» (IV : 3.²) A másik egyezés még határozottabb, itt a szavak pontosan megfelelnek:

VI. Henrik.

Vata.

(II. rész, V : 1.)

(I : 8.)

YORK: De egykorig még jó arcot mutatassunk,

ENDRE KIRÁLY: Engedni a' vak 's felbőszült erőnek,

Míg Henrik gyöngébb s én erősb leszek.

Míg én hatalmasabb 's ő gyenge lesz.

MADÁCH pedig, a mint Voinovich Géza kimutatta, a *Csák* első kidolgozásába (1843) beleszötte a *Julius Caesar* két gondolatát, az egyiket, Cinna kiáltását Cæsar holtteste fölött («Váltság! Szabadság!») változatlanul, a másikat, Antonius lázító beszédének azt a megrázó képét, mely Cæsar sebeit némaságukban is vádoló szájaknak nevezi, némi változtatással.

Hosszabb, összefüggő shakespearei gondolatsor átvételére

¹ Részletesebb vizsgálat, a magyar drámák beható összevetése a Shakespeare-ével természetesen szaporíthatná a példák számát, de a magyar drámák monographusai nem terjesztették ki figyelmüket erre a kérdésre.

² A zárójelbe tett s kettős ponttal elválasztott számok innen kezdve a fölvonások (római szám) és színek vagy jelenetek (arab szám) számát jelentik.

több példánk van ugyan, de ezek mind egy forrásból erednek: Shakespeare legismertebb verseit, Hamlet híres monológját, a *To be or not to be*-t használják föl. KATONA JÓZSEF kétes eredetiségű *Aubigny*jén kívül, mely szintén értékesíti (III: 6.) a monolognak néhány gondolatát, négy magyar dráma kerül e ponton szóba, három régiebb: Kisfaludy Sándor *Kún Lászlója*, Bolyai Farkas *Párisi pere* és Szathmáry Király Antal *Oltóánya* és egy valamivel újabb, Obernyik Károly *Messiása*.¹ A kölcsönvett anyag e drámákban más természetű, mint az előbbieken — a cselekvény helyett a hős gondolatfolyamatát, az értelmén és szívéen átviharzó kétség hullámozását veszik át — s Shakespeare hatása is más módon jelentkezik. Nem másolják az eredetit, hanem átírják, a maguk drámája sajátos céljához átalakítják.

Legsajátosabb KISFALUDY SÁNDOR eljárása a *Kún László*-ban (1816—1820). Úgy látszik, nem értette meg Hamlet monológjának philosophiáját, azt a mély gondolatot, melyet a királyfi elméjében forgat, s okoskodásának pusztán a formája kapta meg, a két lehetőség dilemmatikus szembeállítását. Így aztán nála az ősz Zongor, mikor meglátja meggyalázottnak vélt leányát, az örökltség határán egészen Hamlet módján, de nem az ő szellemében teszi föl magának a kérdést:

Kérdés csak az lehet: ha én-e? — vagy
 Leányom? — — Addig vonnyam-e —
 Lealázva oktalan barom' sorsára itt
 Ínségem' — e' szekéren — így csikorgva, míg
 Örökre meg nem süllyedek? —
 Vagy egy merész döféssel én
 Magamat kimentsem? — Vagy örök keservitől
 Boldogtalan Leányomat? — (III: 7.)

A jelenet veszedelmesen közel kerül a komikumhoz, már az által is, hogy az első sorban föltett kettős kérdést (én-e vagy leányom) akaratlanul hármassá bővíti, de még inkább az által, hogy a szenvedélyes, élete legnagyobb csapását elszenvedett Zongor

¹ A hatodik s hetedik dráma (Fogarasi Nagy Pál, *A véres örökség*; Katona, *Lucza széke*) Hamlet-monológjáról majd később, más kapcsolatban szölok.

közvetetlenül a friss, még égető fájdalom hatása alatt ismétli az elmélkedő Hamlet hideg, mérlegelő fordulatát.

Kezdetlegesebb, de nem kevésbé jellemző SZATHMÁRY KIRÁLY ANTAL eljárása. Drámája, *Az oltvány vagy A' viszont találkozás*, érzékeny játék 1825-ből, egy emberöltővel megkésett vándor: az első pesti színtársulat idején talán megrikatta volna könnyfakasztó tartalmával a naiv közönséget, megjelenése idején azonban teljesen elavult. Cselekvénye nem Shakespearehez, hanem a XVIII. század német «Rührstück»-jeihez kapcsolódik s egyetlen jelentősége, hogy beiktatja szövegébe Hamlet monologját, még pedig, elég különösen, nő ajkára adva. (IV : 1.) Az «elveszett és visszatért» grófné öreg zarándoknő alakjában az élet és halál értékéről elmélkedik, Hamlet nyomán, de nem ragaszkodva a dán királyfi gondolataihoz, hanem csak kikap egyet-egyet közülük s azt tovább fejleszti — persze ez által tönkreteszi teljesen, s Shakespeare fonséges elmélkedése, az emberi szellem egyik legnagyobb problémája, útszéli bölcseséggé laposul. Értékét még jobban csökkenti, hogy a dráma e helyén egészen fölösleges, nem simul a cselekvényhez, nem következik a hősnő helyzetéből, pusztá betét. De épen ez teszi a mi szempontunkból nevezetessé: látszik, hogy nem véletlen reminiscencia, hanem szándékos átvétel. A szerző drámájának hatását tudatosan akarta fokozni Shakespeare gondolataival, s ez becsületére válik az egyébként igen fogyatékos ízlésű drámaírónak.

Hasonló módon, de nagyobb művészettel szövi be e monologot OBERNYIK KÁROLY *Messiásába*. A tehetséges költőnek ez a ki nem forrott tragédiája (1843) nemcsak azt bizonyítja, hogy szerzője kezdő volt s nem ismerte erejét, mikor a világtörténetnek legmerevebb, drámává alig formálható mozzanatát vette tárgyul, hanem azt is, hogy mintaképei közt ott volt a legnagyobb drámaíró, Shakespeare. Judás, a tragédia igazi hőse, árulása után, a Sától lángostorral űzve, lelkiismeretének furdalásai elől a halálra gondol, mint kínjainak enyhítőjére. Ebben a lelkiállapotban, visszariadva mégis a nagy ismeretlentől, egészen természetesen tör ki belőle a *lenni vagy nem lenni* kérdése: menekülés-e valóban a halál, mi jobb: «élni vagy halni.» (V : 8.) De épen ez a szoros kapcsolat pillanatnyi helyzetével szállítja le a monologot a shakespearei magaslatról. Ott általános reflexió, az emberi elme

legmélyebb bölcsesége, az egész emberiség problémája, itt egy embernek vívódása adott helyzetben, a maga sorsát illetőleg. Szathmáry drámájában értéktelen a monolog, mert nincs kapcsolatban a cselekvénnyel, itt veszít értékéből, mert túlságosan hozzákapcsolódik. Így is, úgy is vakmerő kísérlet: a gyöngye Phaëthonok nem bírnak a ragyogó nap szekerekével.

E kísérletek csak vakmerőek voltak, de azért tiszteletreméltóak. A negyedik azonban, BOLYAI FARKASÉ, szinte bűnös vállalkozás. A *párisi per* című drámájában (1818), melyről alább, más kapcsolatban bővebben megemlékszünk, igen sajátzerűen, komikus hatás kifejtésére használja föl a fönséges monologot. Gondolatról-gondolatra haladva, el nem ejtve, de annál inkább eltorzítva Shakespeare gyöngysorának minden szemét, átírja az egész monologot — a házasságra. (III: 1.) A tragikus hős szerepét stílszerűen komikus figura, a fölsült udvarló foglalja el, a kit nem a túlvilági lét problémája aggaszt, hanem az a kérdés, mi jobb: «megházasodni, vagy meg nem házasodni.» A *To be or not to be*-t parodistikusan egy komoly dráma hangulatának elrontására használni s így üres, lélektelen cifrasággá súlyosítani, valóban megbocsáthatatlan bűn; e mellett eltölpül az, hogy az átírt monologból hiányzik minden szellem és ízlés.

Bolyait illeti így az a kétes dicsőség, hogy az ő nevéhez fűződik az első magyar Shakespeare-parodia.¹ Utána jó ideig nincs nyomuk, csak a múlt század második felében burjánoztak föl. JÓKAI MÓRS az ő nyomán az éleczlapok kedvelték e műfajt, természetesen főként a legemelkedettebb szellemű Shakespeare-tragédiák, a *Hamlet* és *Lear* torzításával törekedvén mulattató hatásra.² E későbbi parodiák korántsem oly bántók, mint amaz első volt. Bolyai drámájában a tréfa minden alkalom híján jelent meg s komoly külsőbe rejtőzködvén, megtévesztett bennünket; ezek a mókák nyíltan, igaz színükben mutatkoznak, a ma-

¹ Az Erdélyi Múzeum VI. füzetében (174—176. l.) olvasható Hamlet-parodia egy évvel korábbi ugyan, de pusztá fordítása egy angol parodianak.

² L. Rexa Dezső cikkét *Magyar Shakespeare-paródiák* a M. Shakespeare-Tár. 1914:87—100. l. Rexa négy parodiát ismertet; címük: *Földönjáró csillagok* és *Thespis kordéja* 1890-ből, *Lear és leányai* és *A kijávitott Shakespeare* 1865-ből. A harmadik kivételével a többi megjelent Jókai összes műveinek Nemzeti díszkiadásában is.

guk idejében és helyén, a hol mi magunk keressük a megtévesztést, a rászedést. Irodalmi értékük azért nincs, noha a parodia nem épen jogosulatlan műfaj. Kétségkívül a komikumnak hatalmasan buzgó erét nyitja meg a költő, ha közismert tragikus hősöket, közszájon forgó fönséges szólamokat leránt a komikum birodalmának legalsóbb rétegeibe — de ritkán kerüli el a művésziatlenséget s majd mindig sérti nemcsak a kegyeletet, hanem a jóízlést is. Inkább vaskos, mint mély, s olcsó eszközökkel külső hatásra tör. A mi Shakespeare-parodiáink sem tartoznak e műfaj jelesebb termékei közé s a szellem hiányát legfőllebb ötletességgel tudják ideig-óráig felejtetni. Számuknak aránylag csekély volta nem válik irodalmunk szűgyenére.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOMBAN.

Második közlemény.¹

III.

A renaissance, a reformatio, az olasz irodalom európai hegemoniája és a magyar irodalom.

A renaissance új korszakot jelent az európai civilisatióban: a nemzetek érzésben és gondolkozásban mélyreható átalakulásokon mennek át és ehhez képest az irodalom és a művészet is új formákkal s új eszmékkel gazdagodik. Az új irányzat Európaszerte a középkori cultura elleni reakcióként jelentkezik; az életről való felfogása merőben ellenkezik azzal, a mely a középkorban meghonosodott volt. A renaissance beköszöntekor egy világ dőlt romba. A középkor nagy százada a XII. volt; a XIII. század végével megkezdődött a hanyatlás és a XV. század elején a bomlás folyamata úgyszólván már befejeződött. A pápaság és császárság harcza véget ért. Az egyház, a mely féktelen uralomvágyában minden szabadságtól megfosztotta az embert, lassanként elvesztette hatalmát, fegyelme meglazult és utóbb végkép megtört; a hűbériség korhadtt épülete recsegve-ropogva hullt szét a királyság, a fejedelemség vagy a köztársaság mind súlyosabb csapásai alatt. A középkor philosophiája, a scholastika, a mely a betű mindenhatóságának rendelte alá az értelmet és üres szócsépléssé fajult, letaszított trónjáról, a hol a csalhatatlanság attribútumaival századokon át uralkodott. A művészetre is ugyanilyen sors várt. A gót stílus, ez a «csodálatos építészeti értelmetlenség», a középkor óriás kő-költeményeinek ihletője, a mely úgyszólván erkölcsi és oktató célok szolgálatába szegődött és így ellentétbe helyezkedett magával a művészet lényegé-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 473. számában.

vel, áldozatul esett a «halál ama principiumá»-nak — hogy Renan kifejezésével éljünk — a melyet már keletkezésekor magával hozott. Az avult kor intézményeinek, tudományának, művészetének ez egyetemes bukásába az irodalom is belesodródik, noha költészetének sok értékes csirája, így például a lovagi és keresztyén elem; a későbbi századokban, főleg a romantici-mus révén, új életre fog kelni.

A renaissance egyik fő jellemző tulajdonsága a görög-latin műveltség feltámasztása volt. Nem mintha a classikusokat a középkorban egyáltalán nem forgatták volna: hisz a kolostorok tudománya bőven merített a latin szerzők műveiből, de az ókor nemes szelleme hétpecsétes lakattal elzárt titok maradt a középkori ember előtt. Aristotelesből, Plutarchosból, Ovidiusból, Senecából, Pliniusból csak azt olvasta ki, a mi neki megfelelt, mert nemcsak az áll, hogy minden irodalmi alkotás visszatükrözi a lelkét annak, a ki teremtette, hanem az is, hogy az olvasó bizonyos mértékig beleviszi lelkét a műbe, a melyet forgat. A középkori ember lelke képtelen volt a classikusok szépségét és igazságát megérteni és átérezni; ehhez renaissance-korbeli ember fogékonysága volt szükséges, azé az emberé, a ki megelégedést nem a keresztyéni lemondásban, hanem az élet örömeinek kiélvezésében keresett. Az ókori cultura hatásainak titka épp abban rejlett, hogy a belőle kiáradó «pogány» szellem összhangban állt a renaissance világnézetével. A középkori ember czéhhez, osztályhoz és mindenekelőtt felekezethez tartozott, egy szóval collectiv lény volt; a renaissance embere már egyéniségének tudatára ébredt, nem volt vakbuzgó követője az egyház tanításainak, hanem az ész szavára hallgatva vizsgálta az élet jelenségeit. Jelszava nem a megalázkodás, hanem az érvényesülés, nem a lemondás, hanem az élvezet, nem a túlvilág, hanem a «ma» volt. «Di domani non c'è certezza». Nem szegyenkezett embervolta miatt, sőt büszke volt rá; erős és boldog akart lenni. A korabeli nagy felfedezések és találmányok csak fokozták öntudatát és szélesítették látókörét.

A renaissance a tudományos gondolkozást új módszerekkel gazdagította és ugyancsak korszakos volt a változás, a melyet

a művészetek világában előidézett. A festészet például szembe-
tűnően mutatja azt a felfogásbeli különbséget, a mely a lelkek-
ben végbement. «A középkor sovány Krisztusa; a fakó
és rút Szűz, a gyermekének bitófája alatt ájultan fekvő
szegény öreg parasztasszony; a sok bőjtöléstől összeaszott,
exaltált nézésű, nyurga vértanúk; a lapos mellű, csontos
kezű szent asszonyok: a középkor megannyi megható vagy
szánalmas visiója eltűnt; a felvonuló szentek isteni csoportja
csupa virágzó testet, szabályos nemes arcot és könnyed
szép gestusokat tüntet fel; a nevük keresztyén, de a mi
keresztyén, az csak a név. Jézus «keresztre feszített
Jupiter». A szüzek, kiket Raphael meztelenül fest, mielőtt
felruházza őket, csupa szép leányok, teljesen földiek, az ő
Fornarinájának rokonai. A szentek, a kik Michelangelo *Utolsó
ítéleté*-ben törnek az ég felé, megannyian athléták, a kik jól
tudnak harcolni és sokat képesek merni.»¹ Hogy a «földi»-nek
általában jelentékeny szerep jut a művészetben, azt legjobban
bizonyítják Giulio Romano pornographikus rajzai, a melyek
ugyancsak Raphael iskolájából kerültek ki.

Brunetière igen helyesen jellemezte a renaissance világ-
nézetét, a mikor «a természet philosophiájá»-nak nevezte. A keresz-
tyénség valójában természetellenes volt, mert az ösztönök
leküzdésére törekedett; az antiquitás visszavezetett hozzá.
A görög-latin irodalom műveinek megismerése elősegítette
a naturalismus ébredését és ezzel együtt a «természet» szabad
megnyilvánulásának útját egyengette. És mivel traditióinál
fogva legközelebb állott az ókorhoz, Olaszország volt az első,
a mely a classikusok szépségét és igazságát átérezte; a renaiss-
sance az olasz irodalom révén indult hódító körútra egész
Európában. Az erő és az életöröm dicsőségét zengő pogány
szellem, a mely az ókor műveiből kiáradt, magától értetődőleg
termékeny talajra talált az olasz földön, mert Itália népe a
legtovább maradt meg latinnak, kétkedőnek, élvezetvágyónak.
A természet szeretete és ezzel kapcsolatosan az érzéki örömök
cultusa tehát az olasz temperamentumnak már ősi sajátja
volt. A renaissance ezeknek érvényesülését a legmagasabbig

¹ Taine: *Histoire de la littérature anglaise*, I. köt., 246. l.

fokozta. «A renaissance minden téren nem volt egyéb, mint a test reactiója, vagy még helyesebben az érzékek heves és szenvedelmes lázadása a szellem ellen; a természeté a fegyelem ellen; a pogánysághoz való e visszatérés révén általában arra törekedett, hogy az érzékeket és a természetet felszabadítsa régi szolgaságuk alól, hogy utóbb aztán istenítse őket.»¹ Ebben áll, szerintünk is, a renaissance jelentősége; mindazok a mélyreható változások, a melyek Európa irodalmában az új irányzat hatása alatt végbementek, e szempontból igaz jelentőségükben tárulnak eléink. A renaissance mélyén rejlő keresztyénellenes felfogást, a mely egyértelmű volt minden morális fegyelem megtagadásával, mint később Luther, már Temesvári Pelbárt is észrevette.

Az olasz irodalom, a melynek kidomborodó jellemvonása a kiváló formaérzék, a tiszta szépnek és az igazi művészinak cultusa volt, már e korban hatott valamennyi európai irodalomra, még pedig nemcsak a stílust, hanem a tartalmat illetőleg is. Dante a középkorhoz tartozott, de Petrarca, Boccaccio, bármily buzgó humanisták voltak is, olasz nyelven írott műveikkel már a renaissance előhírnökei és a modern európai irodalmak ihletői lesznek. Mert hisz a renaissance jelentősége Olaszországon kívül sem abban merül ki, hogy a görög és római írók műveit tanulmányozzák, fordítják, értelmezik, kiadják, hanem abban, hogy az ó-kori cultura szellemének megismerése az egyes nemzeti irodalmakban is a modern ember érzés- és gondolatvilágát kifejezni tudó írókat ösztönöz művészi alkotásra.

Franciaország irodalma főleg a művészet eszméjét veszi át Olaszországtól. A «classikus» műformákhoz való ragaszkodás egyébként hagyományos sajátága volt a francia szellemnek, a mit bizonyít az is, hogy színháza, annak ellenére, hogy a spanyol dráma nagyon mélyen hatott reá, nem ennek szabad formáit fogadta el, hanem hű maradt az aristotelesi poetikához egész a XVIII. századig. A francia költészet több neme, így a lyra is, átalakul a renaissance hatása alatt. Legszenbetűnőbben azonban olyan írókban fog nyilvánulni a «pogány szellem», a kik, bár időrendileg nem tartoznak a XV. századba, mégis

¹ Brunetière: *Études critiques*, IV., 189. l.

a renaissance-kori szellem híu kifejezői és folytatói: Montaigne, Rabelais. E korhoz fűzi őket mindenekelőtt természet-imádásuk, a mely írataik jellemző sajátsága. Molièren át Voltaireig élni és hatni fog az irodalomra az a bölcséleti irány, a mely azt hirdeti: a természetet kell követni; leküzdeni nem ezt kell, hanem a vallást és a többi «conventio»-t, a mely a természet jogainak érvényesülését gátolja. A XVIII. századbéli francia rationalismus, a mely Európaszerte tért hódított, e tekintetben tehát renaissance-kori tradícióhoz kapcsolódik.

Angliában is forradalmilag hat a renaissance pogány szelleme. «Circé bűbájai, írja Ascham, Itáliából idekerültek, hogy megrontsák az emberek erkölceit; nagyban hozzájárultak ehhez a kicsapongó életre adott példák, főleg azonban az utóbbi időben olaszból angolra fordított rossz könyvek, a melyeket London minden könyvesboltjában árulnak. Több ilyen erkölcstelen könyvet nyomtattak Angliában az utóbbi néhány hónapban, mint az utolsó évtizedekben együttvéve. Jobban is tisztelik most Petrarca *Diadalai*-t Mózes *Genesis*-énél és Boccaccio egy elbeszélését többre becsülik, mint egy bibliai történetet.» A legjelesebb angol költők az olasz irodalomban keresnek ihletet; a dráma Shakespeare-rel fogja elérni tetőpontját és az angol renaissance legdicsebb diadalává lesz.

Spanyolországban a renaissance nincs az irodalomra különös hatással. Ott is szép számmal akadtak tudósok, a kik a görög-latin írókat tanulmányozzák és magyarázzák, de a mély vallásosság, a spanyol jellem kidomborodó sajátsága, úgyszólván lehetetlenné teszi, hogy a renaissance lényegéhez tartozó pogány szellem mélyebb gyökeret verjen. Talán csak a szenvedélyeknek az a vihara, a mely a spanyol comediában tombol, tekinthető a renaissancetól felkorbácsolt élet-erő nyilatkozásának. Calderon, Lope, ha fajuk energiáját nem fejezték is ki európai módon, a renaissancehoz annyiban mégis hozzákapcsolódnak, hogy az újkor derekán jelentek meg és a spanyol litteraturát úgyszólván egy csapásra majdnem shakespearei magaslatra emelték középkori elmaradottságából.

Németországnak is volt renaissancea, de ez nem az irodalom vagy a művészet átalakulása volt, hanem az emberi lelkiismeret válságából származott és a reformatiót hozta a világnak. Noha

ez a mozgalom már a XVI. század elejére esik, a kapcsolat közte és a renaissance között nyilvánvaló, mert hisz emennek erkölcstelen szelleme nagyban hozzájárult a reformatio felidézéséhez. Luther voltaképen a renaissance materialis irányzata ellen szállt síkra, a mikor a keresztyénség restaurálása érdekében hadat üzent a pápaságnak. A reformatio épp oly ellensége volt a világi dolgoknak, mint akár a középkor. A művészetek között csak a zenét kedvelte, a tudományok közül csak a theológiát. A költészetet csak annyiban becsülte, a mennyiben vallás-erkölcsi célokat szolgált. Luther, a ki mint buzgó pápista, saját bevallása szerint remegve gondolt az utolsó ítélet napjára, megborzadt attól az erkölcstelen élettől, a mely a «keresztyén» Rómában tett látogatásakor eléje tárult: az olasz renaissance pogánysága nemcsak idegenül, hanem kijózanítólag hatott rá. Elősegítette ezt nála az a különbség is, a mely a germán és a román szellem között fennállott. A nagy reformátor a déli civilisatiót az északi ember szemével nézte; a túlfinomult érzéki élet bájai, a művészet szépségei nem voltak rá hatással, csak a bűnt és a romlottságot látta.

Luthernek és társainak a renaissancehoz voltaképen csak annyi a közük, hogy ők is humanisták voltak. Luther maga a legkevésbé volt az. «Az ókori költészet és tudomány egy-némely tanulságos termékét megbecsülte, de az antik szépség hidegen hagyta. A szentírás volt az ő igazsága és szépsége és ez az igazság és szépség kielégítette őt. A szentírás kedvéért volt philologus; engedte, hogy Erasmus és Reuchlin megmutassák neki igazi értelméhez az utat, melyet aztán mint fordító ő mutatott meg népének.»¹

Ha a renaissance a déli, vagy mondjuk, a román szellem renaissancea volt, a reformatio a germánság géniusának újjászületéseül tüntethető fel. Két ellentétes világfelfogás ütközött össze és ez az összeütközés átalakítólag hatott a gondolkozás, a művészet és az irodalom történetére. A lutheri mozgalom feltárta az örvényt, a mely a két világfelfogás között uralkodott, illetve megtörte azt az egységet, a mely Európa népeit a vallás révén egybefűzte. Lázadás volt a román szellem egyeduralma ellen

¹ Scherer: *Geschichte der Deutschen Literatur*, 276. 1.

és úgyszólván első jelzője annak a szakadásnak, a mely Dél és Észak civilisatiói közt be fog következni. Az európai szellem kialakulásának szempontjából főleg azért fontos a hitujítás, mert bizonyos mértékig megfosztotta a katolikus vallást, a mely közös kapcsa volt az európai irodalomnak, ettől az össze forrasztó jellegétől; a reformatio úgyszólván germán ügygyé, a katolicismus román ügygyé lett. A renaissance a pogány szellemet diadalának tetőpontjára juttatta; a reformatio ez ellen reagált, de utóbb, a katolikus visszahatás nyomása alatt, általában a szabadabb szellemi felfogás szolgálatába szegődött.

*

A magyar cultura természetsszerűleg belekapcsolódik a renaissance és a reformatio európai áramlataiba.

Olaszországgal mi már Zsigmond király alatt sűrűn érintkeztünk; az Anjouk alatt a két ország közötti összeköttetés még erősebb lett. Nem meglepő tehát, hogy a renaissance nálunk korán talál követőkre. Főpapjaink a humanisták iskolájából kerülnek ki; az ország műveltjeinek nyelve a latin, ennél fogva bizonyos kapcsolat áll fenn az ókori culturával, ha nem is oly szoros, mint azokban az országokban, a melyek a latin nyelv révén mintegy letéteményesei a classikus irodalomnak is. A renaissance a Hunyadyak századában éri el hatásának legnagyobb fokát, hogy aztán Mátyás alatt európai jelentőségűvé emelkedjék.

E kor a magyar történelemnek talán legdicsőbb kora. Az egész világ elismerte, hogy culturális hivatást töltöttünk be, a mikor a Nyugat védbástyájaként álltunk őrt a hódítani vágyó Kelet ellen, a mely akkor Törökország volt. Egyébként is hazánk mint Középeurópa legelső állama döntő súlylyal avatkozott be a világesemények irányításába. Nagyhatalmi állását az ország főleg Mátyásnak köszönhetette, a kihez fogható alakja, Olaszországot kivéve, az egész renaissancekori Európának nem volt. Mint államférfiú kivívta az egész művelt világ csodálatát; nemcsak kardjával, hanem a diplomacia fegyvereivel is kitűnően hadakozott. «Messze néző világpolitikát követett, melynek szálai szétnyúltak az akkor ismert három földrész mindegyikére, Perzsiától Spanyolországig, Egyiptomtól Moszk-

váig, Konstantinápolytól Rómáig. Minden államot bevont számításaiiba és egyiket a másik ellen igyekezett mozgósítani. Termékeny agyveleje a legellentétesebb terveket gondolta ki. Épen úgy felmerült benne a gondolat, hogy kiűzi a törököt Európából, mint az, hogy elviszi Olaszországba ellenségeinek segítőtársa, a pápa ellen. Egyszer Nagy Károly, máskor a szultán koronájának megszerzésével foglalkozott.»¹

Politikus, hadvezér és humanista volt egy személyben. Ez a sokoldalúsága is par excellence a renaissance tipikus alakjává bélyegzi e nagy uralkodót, épp úgy mint fékezhetetlen szenvedélyessége és akaraterije. Pompától ragyogó udvara a világ tudósainak és művészeinek találkozóhelye, valóságos góczpontja az európaiságnak. Beatrix-szal való házassága az olasz hatásnak tetőpontját jelezte; Lorenzo és Alphonso mellett az ő híre terjedt el leginkább az akkori Európában. Nem hiába tisztelte meg őt Balthazar Gracian a «fénix de Hungria» elnevezéssel; fénixnek hívták a spanyolok az ő dicső és sokoldalú Lope de Vegájukat is. Az *Aulicus* bölcs szerzője megjegyezte, hogy Mátyás szerint a hős nagysága vitéz tettek végrehajtásában és olyan kiváló írók foglalkoztatásában állott, a kik e vitéz tetteket az utókor számára majdan megörökítik. A magyar király is actio-ember és gondolkodó volt egy személyben. Zrínyi Miklós is ehhez a fajtához fog csatlakozni.

Ámde Mátyás és fényes kora a tulajdonképeni irodalom fejlődésére alig hatott, noha a nagy király személye néhány magyar dalra és énekekre ihlette egy-két névtelen lantosunkat és e révén a világi költészet első elemei bevonultak irodalmunkba. Maga a renaissance, nálunk még inkább, mint más országokban, aristokratikus jellegű mozgalom volt; a magyar nemzet szélesebb rétegei még nem igen lehettek fogékonyak a görög-római műveltség igazi szellemének átérzésére, az irodalom talaja meg éppenséggel nem volt kellően előkészítve ahhoz, hogy a classicismustól megtermékenyüljön. Hiába volt Janus Pannoniusz a renaissance latin irodalmának egész Európában elismert költője, classikus latinságú levelei, Marcellóról írt latin eposa egyaránt kívül estek a magyar irodalom körén és ennek fejlődésére.

¹ Acsády: *A magyar birodalom története*, I. köt. 691.

désére semminő hatással sem voltak. Így eshetett aztán, hogy Mátyás uralkodásának európai jelentősége ellenére, a renaissance — nem szólva a képzőművészet terén fennmaradt emlékekről — úgyszólván nyomtalanul suhant el magyar litteraturánk fölött.

De mégsem egészen nyomtalanul... Habár később, de nálunk is akadt a renaissancenek európai értékű képviselője az irodalom terén. Még pedig Balassa Bálint személyében. Igaz, hogy ez a kiváló lyrikus a XVI. században élt és működött, mikor a humanizmus voltaképpen már megbukott, de hozzánk az európai érzés- és eszme-áramlatok hullámai később jutottak el s később éreztették hatásukat, mint a nyugati litteraturákban... E kalandos életű, kései troubadour félig-meddig a lovag-korban gyökerezik; mély vallásossága is a középkor világába utalja, de élete és művészete egyaránt renaissancebeli költővé avatják. Azok, a kik Stendhal módjára a megújulás korának nagy tetteirejét dicsőítették, bizonyára meghajtották volna lobogójukat ez ízig-vérig poéta előtt, a ki, mint nagy utódja, Petőfi, hazájáért halt hősi halált. De nemcsak ez jelképezi az igazi actio-embert; kalandos, hányatott élete is az energia századának érdekes egyéniségévé teszi őt. A mellett kosmopolita műveltségű, erősen érzéki, szenvedélyes ember volt: megannyi sajtáság, a mely renaissancebeli kortársainak életét is feltűnően jellemzi. A mi azonban a megújulás tulajdonképeni költőjére vall, az mindenekelőtt a szenvedély hevétől izzó lyrája és általa «bölc»-nek nevezett természet szépségeinek felismerése és megéneklése. E téren Balassa úgyszólván megelőzi az európai korszellemet, mert ő nemcsak a Marullusok és Angerianusok útján ismeri meg a természetet, hanem közvetlen szemlélet révén is. Nála úgyszólván átmenet nélkül jelentkezik a «természet» aesthetikai értékének költői megsejtése. Dalai-ban megzengi a tavaszt, az eget, a fényességet, a csillagok «palotájá»-t,¹ a «szép zölddel beborult, virágokkal újlát jó illatú föld táját» és mint később a természetimádó romantikusok, ő is ezeknek panaszozza el szíve keserveit. A természet pompáinak ez az eleven és friss átérzése nemcsak a magyar

¹ *Oh nagy kerek kék ég.*

költészetben meglepően új, hanem világirodalmi szempontból is figyelmet érdemel.

A reformatio, bármily különösen hangzik is, tulajdonképeni irodalmunkat majdnem kizökkentette európai kerékvágásából. Mátyás dicső kora után az ország hajója erős viharok között hanyódik. A Jagellók alatt közállapotaink zűllésnek indulnak: a török egyre hatalmasabb lesz, egyre jobban szorongatja a meghasonlott nemzetet, a melynek ellenálló ereje mindjobban gyengül. A mohácsi vész után, darabokra szakadt hazánknak már nemcsak a török ellen kell harcolni, hanem az osztrák házból származott fejedelmek ellen is, a kik az ország alkotmányát és függetlenségét veszélyeztetik. Ilyenek a viszonyok Magyarországon, a mikor a reformatio Európaszerte forrongásba hozza a világot. A sok csapás, a mely népünkre zúdult, a nemzeti öntudatot nagyon megedzette és a mikor az új hit német köntösben jelentkezett, gyűlölettel fogadták. De a magyarság asszimiláló képességére vall, hogy utóbb a reformatiót a nemzeti ügy szolgálatába állította, németből magyarrá tette és az idegenség ellen való visszahatás hatalmas tényezőjévé fejlesztette. A derék Werbőczy, a ki Luthert Wormsban személyesen felkereste, bizony nagyot tévedett, a mikor a nagy reformator személyében lekicsinyelte az új hit jelentőségét, mert a magyarság színe-java eljár tanulni Wittenbergába a protestantismus nagy pædagogusához, Melanctonhoz s a papok és tanítók, a kik a reformatio tanait az egész országban szétviszik, az ő sok száz magyar hallgatójából fognak kikerülni. De ha a hitújítás a magyar cultura fejlődésének szempontjából igen nagy jelentőségű esemény volt is és a biblia gyakori fordításai a szentírás költői elemeinek terjesztéséhez sokban hozzájárultak, hatása a tulajdonképeni szépirodalomra már azért se járhatott európai eredménnyel, mert a nemsokára bekövetkező katolikus visszahatás harczaiban irodalmunk egyáltalában alig juthatott szóhoz.

*

A renaissance révén virágzása teljességére jutott olasz irodalom, a melynek európai fensőbbisége a XVI. század végéig

tart, pályafutásában még egy ponton érintette a magyar irodalom fejlődését, de hatásában sajátságosképen majdnem ellenkezőjét eredményezte annak, a mit az olasz irodalom lényegéből folyólag várni lehetett volna. Ez az érintkezés a magyar épos mezején történt, melynek tüneményes fellendülése Zrinyi Miklós nevéhez fűződik. Említettük már, hogy az európai ízlés-mozgalmak hozzánk később jutottak el, mint a nyugati országokba, a mi már földrajzi helyzetünknel fogva is érthető. Ez csak Olaszországra nézve nem áll, sőt épp hazánkhoz való közelsége egyik oka annak, hogy a renaissance és általában az olasz irodalom és művészet hatása aránylag oly korán érvényesült nálunk. Mindazonáltal tény, hogy a renaissance-typusú Balassa Bálint működése az olasz irodalom suprematiájának körébe esik; Zrinyi Miklós pedig akkor él és működik, a mikor már Európában Spanyolország ragadta magához az irodalmi hegemoniát. Őt az olasz irodalom ihleti, de költészete egy szállal a spanyol szellem hódító korszakához kapcsolódik. Tasso, a kit utánoz, az ellen-reformatiót szolgálja *Felszabadított Jeruzsálem*-ével, a mely Zrinyi Miklós előtt példakép lebeg. Költőnkről különben köztudomású, hogy mélyen vallásos volt és hogy ifjúkori fejlődésére Pázmány Péter vallásos buzgalma erősen hatott. Erre vezethetők vissza a «protestans bálvány» ellen való kifakadásai; azt is tudjuk, hogy a *Szigeti Veszedelem* alap-gondolata szerint a magyar nemzet azért bűnhődik, mert letért az igaz hit ösvényéről. Hazafias érzésének hevét egyéb körülményeken kívül magyarázza az, hogy az ő korában, a török veszedelem katastrophalis hatása alatt, a nemzeti egység hiányának fájó érzete mind hangosabb kifejezésre talált költőinknél. A renaissance lezajlása után a nemzeti öntudat különben is erőre kapott az európai irodalmakban. Zrinyiben azért sok az olyan vonás, a mi őt renaissancekori emberré avatja. Így mindenek előtt széleskörű műveltsége és sokoldalúsága: költő, hadvezér, hittudós, politikus, rêveur és actió-ember egy személyben. De mindenek előtt európai egyéniség, a kit az egész művelt világ ismert és megbecsült.

Szigeti veszedeleme magyar irodalmi szempontból korszakos jelentőségű. Meglátszik rajta, hogy szerzője «nem írt penná-

val), hanem «szablyája élivel»; de hatalmas ere darabos stílusán át is érvényesül. Ha tehetsége fejlődhetett és kibontakozhatott volna, bizonyára minden tekintetben világ-irodalmi jelentőségű művet alkothat vala. E magyar hőskölteménynek az európai irodalommal való kapcsolatát bizonyítja, hogy a hagyomány, a mely addig e műfajban érvényesült, Zrinyi alkotásában is kifejezésre jut. Ő maga mondja, hogy «Homerustól, Virgiliustól» tanult; de Ariosto és főleg Tasso hatása félreismerhetetlen benne. Hiszen Zrinyi ifjú korában járt Itáliában, a hol akkor a renaissance napjának utolsó sugarai az olasz irodalom európai uralkodásának immár erős fényével olvadtak össze; 1637-ben tért onnan haza, bizonyára művészi benyomásokkal erősen meggazdagodva. A mi ösztönzést azonban az idegenektől kapott, nemcsak hogy nem ingatta meg magyarságában, hanem még erősítette hazafiságát. Irodalmilag ez abban mutatkozott, hogy mint minden nagyszabású író, ő is, bár az olaszoktól és a classikusoktól egyaránt ihletődött, az idegen hatásokat alá tudta rendelni a nemzeti szempontnak: «A magyar érzés, magyar hősiség és magyar műveltség szövedéke ez a fenséges lélek: korának nemcsak legnagyobb katonája, hanem egyszersmind legműveltebb magyarja, nemcsak nekünk első classikusunk, hanem kora világköltészetének, az antireformatio százados epikájának a jellemzés erejében és a szárnyalás fenségében elsőrangú költője».¹

V.

A spanyol irodalom európai uralma és a magyar irodalom.

Az olasz után a spanyol irodalom kezd uralkodni Európában és uralma körülbelül 1600-tól 1660-ig tart. Ez az idő nemcsak «arany százada» — mint ők maguk nevezik — a spanyol irodalomnak, hanem legnagyobb elterjedtségének korszaka is. Az olasz, az angol, a francia irodalomban, a kisebbekről nem is szólván, a spanyol szellem és ízlés irányadó; a spanyol regények és drámák tárgyakkal és motívumokkal, típusokkal

¹ Beöthy Zsolt elnöki beszéde a Kisfaludy-Társaságban 1915 február 7-én.

szolgálnak egész Európa íróinak és főleg színpadi szerzőinek. Említettük volt, hogy a középkori hagyományokat a leghívebben Hispánia őrizte meg; ehhez képest a középkor vallásos és lovagias szelleme az ő költészetében jutott a legszembevetőbb kifejezésre. Erősen kidomborodik a lovagi szellem a *comedia*-kban, illetve színművekben: Spanyolország szíve ezekben dobog a leghevesebben. A mi fenséges és rendkívüli a spanyol jellemben volt, e műfajtan érvényesült gazdag változatokban. A dráma a spanyol költészet díszkertje lett, a hol kábító illatú és ragyogó színekben pompázó virágok nyíltak. A hősiség lélekemelő példái mellett e színművekben bizonyos, az angol renaissance-korabeli drámában is otthonos brutalitás tomhol, mert az ideális imádat don Quijotejainak epedezése mellett az érzéki szenvedélytől izzó don Juanok forró kívánságai zúgnak felénk. Megnyilvánul bennök a spanyol jellem vallásossága, illetve vakbuzgósága is, hiszen a hithűség szintén lovagi erény volt. A vallásosság azoknak a százados harcoknak tüzeiben edződött, melyeket a spanyolok a mórak ellen vívtak. Hogy a hit, de a vakbuzgóság is mélyen áthatotta a népszellemet, azt nemcsak a specialis *auto sacramentales*, e spanyol misteriumok tanúsítják, a melyekben a bigottismus valóságos orgiákat ül, hanem a világi comediák is, melyek gyakran merítenek ihletet a vallásos érzésből. Hisz nem egy lopei vagy calderoni dráma alap gondolata a katolicismus dogmáinak dicsőséges erejére van alapítva.

Nagyon gazdag volt vallásos termékekben a spanyol próza is. Tudvalevő, hogy maga a jesuitismus szintén spanyol eredetű és az a gazdag irodalom, a mely a Loyola tanainak értelmezése körül keletkezett, természetszerűen az ultra-katholikus Hispániában virágzott a legdúsabban. A jezsuita morál nagy magyarázó és védői, mint Escobar, Sanchez, Luis de Granada, Juan de la Cruz világhírré tettek szert és irataikat Európaszerte buzgón fordították, már azért is, mert működésük egybeesett a spanyol irodalom európai hegemoniájának korával.

Általában véve három alkotást köszönhet Európa a spanyol irodalomnak: a lovag-regény, a picaresque elbeszélés és a dráma a spanyol szellem segítségével futott be világirodalmi pályát. E műfajok révén azonban a magyar irodalom nem

kapcsolódik a spanyol irodalomhoz, bár a picaresque elbeszélés nyomai a *Ludas Matyi*-féle elbeszélésekben talán erre vezethetők vissza. De azért Hispániának volt határa a mi kulturális életünkre, még pedig a jezsuitizmus, illetve az ellenreformatio által. Spanyolország egész történelme érthetővé teszi, hogy a katolikus visszahatás bajnokai Európaszerte innen merítették erőt a hitújítás leküzdésére. Hazánkba is innen került az áramlat, a mely a diadalmas protestantizmust hódító útjában megállította és XVII. századbeli politikai és műveltségi viszonyainkat döntő módon átalakította.

Magyarország közállapotai akkoriban nagyon szomorúak voltak; a nemzet súlyos harcokat volt kénytelen folytatni önállóságaért és a vallás szabadságaért; e viszonyok között az irodalom természetesen aláhanyatlott. A kor egyedüli terméke a kurucz-költészet, a mely úgy tűnik fel, mint a troubadurek sajtáságos kései válfaja, a melyben a szerelem helyét úgyszólván a honfibu foglalja el... Érdekes, noha merőben véletlen találkozáson alapszik, hogy Rákóczi bujdosó lovagjai keserveiket akkor zokogják el, a mikor éppen a lovagias, romantikus szellem révén a spanyol irodalom egész Európában uralkodó volt... A mi Hispániából hozzánk tényleg elhatott, az csak gátlólag hatott nemzeti létünk fejlődésére, értjük a katolikus reactiót, a mely a Habsburgok alatt Magyarországon épp úgy uralkodott, mint őshazájában. A gazdag és változatos spanyol irodalomból alig jutott hozzánk valami, de az ellenreformatio «erélyes» politikáját spanyol mintára gyakorolták nálunk is. Hazánkban az új hit tudvalevőleg nagy hódításokat tett és így a visszahatásnak tág tere nyílt.

Spanyolországban, igaz, a református vallás a nép széles rétegeibe nem tudott behatolni, de Sevillában és Valladolidban mégis alakultak lutheri egyházközségek, a miről az országától távollevő II. Fülöp borzalommal értesült (1588.) A «szent törvényszék» épp oly kegyetlenül járt el ellenük, mint a mórók, moriskók, zsidók és egyéb hitetlenek ellen. Bár hazánkban nem honosult meg az inquisitio, az a mód, a mint a protestánsokat üldözték, iskoláikat, templomaikat elfoglalták, nem kevésbé volt kegyetlen, mint a spanyol vésztörvényszék eljárása. A zord II. Fülöp magyar mása, I. Lipót épp oly szabadságot engedett katonáinak és jezsuitáinak a protestánsok irtására, mint a

minővel a spanyol inquisitio rendelkezett az eretnekek ellen. Sajátságosképen egy spanyol eredetű tábornok, Caraffa lett a magyar protestánsok üldözésének legtipikusabb képviselője.

Ha a térítés munkájában nem volt is olyan kegyetlen, mint Loyola spanyol hívei, céltudatosságában és vaskövetkezetességében méltán sorakozhatik melléjük a magyar ellen-reformatiónak legnagyobb alakja, Pázmány Péter. Ő is álmodott egy egvesült katolikus Magyarországról, a minővé Spanyolországot II. Fülöp tette. Hogy a sok tért vesztett katolikus vallás helyreállítása körül Pázmány Péternek mily elévülhetetlen érdemei vannak, azt történetíróink megállapították. Irodalmi szempontból, nézetünk szerint, e kiváló egyházfő jelentősége kisebb. «Hosszabb életű iskolát nem alapított; a magyar irodalmi művelődés hagyományait, sőt a Pázmány által szerzett gazdagodást nem tanítványai, hanem főleg legelkeseredettebb ellenfelei, az erdélyi szegény református papok s tanárok tartották meg a nemzet számára.»¹ Prédikációinak és hitvitázó iratainak a tulajdonképeni szép-irodalomhoz nincs közük, noha stílusuk erejét és törőlmetszett magyarságát, a melyek őt első nagy prózáírónkká avatják, méltán dicsérhetjük. Vallásos műveinek érvelései kétséggkívül sokat köszönhetnek az előbb említett spanyol jezsuiták erős dialektikájának, bár Pázmány és követői a magyar viszonyokhoz hozzá tudták idomítani azt, a mit az idegen casuistáktól és moralistáktól elsajátítottak. E ponton tehát culturánk szintén találkozik a spanyol szellem hajtásaival, noha nincs kizárva, hogy a francia közvetítésnek is jutott szerep, mert a spanyol egyházi írók műveinek eredeti és fordított kiadásai 1620—1650 körül elárasztották egész Franciaországot; az is lehet, hogy a hatásban Olaszországnak is volt része, bár oda a jezsuita irodalom nem hatolt be annyira, mint a Bourdalou hazájába. De mivel ez a kérdés a tulajdonképeni irodalom körén kívül esik, elég csak annyit megállapítanunk, hogy a spanyol jesuitismus, mely voltaképen a nemzetköziségnek egy formája volt, egy magyar egyházfőben nyert olyan képviselőt, a kihez fogható a többi európai cultura alig mutathat fel.

HUSZÁR VILMOS.

¹ Pulszky Ágost: *Pázmány Péter*. Olcsó K. 39. 1.

MISERICORDIA.

— Ötödik közlemény.¹ —

XII.

— Az ördögöt az öregnek, — mondá magában Benina asszony, jól neki indulva az Urosas-utczán, — nem lehet másképen, mint a természet parancsolja. Istenemre, ha az Úr furcsa dolgokat alkotott a növények és állatok között, hát az emberek között még több furcsaságot. Az ember minduntalan olyan igazságokat lát, melyek hazugságnak látszanak... Végre is, mások rosszabbak ennél a Don Carlosnál, ki mégis ad valamit, ha számadásra és feljegyzésre is... Rosszabbak vannak, de milyen rosszak, kik nem jegyeznek, se nem adnak... Az a baj, hogy evvel a két tallérral nem tudom a napot beosztani, mert Almudenának vissza akarom adni az övét, jó lesz vele szemben szót tartani. Majd jönnek rossz napok s ő majd segít... Öt pesetám marad, ebből egy részt a kisasszonnynak kell adnom, ki az éhenhalás szélén áll, aztán a mai étel és... Azt kell mondanom asszonyomnak, hogy rokona nem adott mást, mint a könyvet és czeruzát. Finom húslevest lehetne főzni belőle... Leves számokból és hús nyomtatásból... hahaha!... Na, a hazugságokat, melyeket Donna Pacával el kell hitetnem, majd sugallja Isten, mint mindig, s megy minden tovább. Lássuk, találm-e útközben Almudenát, hiszen ilyenkor szokott a templomba menni. S ha nem találom meg az utczán, biztosan ott lesz a Kereszt-kávéházban.

Arrafelé indult s az Encomienda-utczában találkoztak:

— Téged kerestelek, fiam, — mondá Benina karonfogva a vakot. — Itt a tallérod. Láthatod, hogy szót tartok.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470., 471., 472. és 473. számában.

— Amri, nem sürgős.

— Most nem tartozom semmivel... Majd jönnek olyan idők, Almudena, hogy bajban leszek, s te majd segítesz épen úgy, mint én teneked. A kávéházból jössz?

— Igen és visszamenni, ha te velem jönni. Én meghívni tégedet.

Benina elfogadta a meghívást s nemsokára ott ültek kettes-kén az olcsó kávéházban, a garasos italból hörpिंगetve. A helyiség ujonnan festett kocsmá volt, nevetséges fényűzéssel, közép úton a parasztos és úrias között, rikító aranyozással, a falakra tájképek és hajók festve, közös tanyája a szegénységnek és a Rastro szájas, lusta árúsainak; egyesek az újságokon rágódtak, mások a felolvasást hallgatták, de mindnyájan kitűnően érezték magukat ebben a lármás naplopásban, köpések, rossz dohányfüst és pálinkaszag között. Benina és a marokkói a dolgaikról beszélgettek egyedül egy asztalnál: a vak lakótársnője élményeit beszélte el, ő pedig Don Carlossal való tárgyalását s a nevetséges ajándékot, a számlakönyvet és a havi két tallért. Hosszasan beszéltek a nagy gazdagságról, melyet általános vélemény szerint Trujillo összekuporgatott (harmincznégy ház, tenger pénz állami papirokban, sok-sok ezrek a bankban), majd meghányták-vetették, hogy mennyi szegény lehetne boldog abból a kincsből, a mi Don Carlosnak túlsok volt, mert egy részét a gyerekei számára levonva, a mi őket természetesen megilleti, hányat lehetne a maradékból táplálni, a kik most korgó gyomorral kóborolnak az utcákon. De mivel ők nem rendelkezettek tetszésök szerint, jobb volt nem is gondolni rá, mindegyik megkeresi a maga falat kenyerét, a mint tudja, a míg majd jön a halál s Isten érdeme szerint oszt mindenkinek. Végül végtelen komolysággal s mély meggyőződés hangján Almudena kijelentette barátnőjének, hogy Don Carlos egész vagyona az övé lehetne, ha akarná.

— Az enyém, azt mondtad, hogy minden, a mi a Don Carlosé, az enyém lehetne? Bolond vagy, Almudena!

— Mind, mind tied... bizony Isten. Ha nekem nem hinni, te megpróbálni s majd látni.

— Mondd csak még egyszer: hogy Don Carlos minden pénze az enyém lehet? Mikor?

— A mikor te akarni.

— Elhiszem, ha megmagyarázod ezt a csudát.

— Én, tudni hogyan... Megmondani neked titkot.

— És ha te meg tudod csinálni, hogy ennek a vén bolondnak minden vagyona, mondjuk, más emberé legyen, miért nyugszol bele te a nyomorba, miért nem veszed magadnak?

Erre Almudena azt válaszolta, hogy annak a személynek, ki a varázslatot meg akarja csinálni, melynek titkát ismeri, látnia kell. S a varázslat biztos, bizony Isten; s ha Benina kételkedik, nem kell mást tennie, mint megpróbálni s pontosan követni az utasításait.

Benina mindég babonás volt egy kissé s mindég hitelt adott, a hány természetfölötti történetet csak mesélni hallott; aztán a nyomor tiszteletet gerjesztett benne a hihetetlen és csudás dolgok iránt s bár sohasem látott csudát, mindennap várta, hogy elkövetkezik. Némi babona, sok félelem a meglepő és soha sem látott tüneteményektől s még több kíváncsiság arra indította, hogy pontos magyarázatot kérjen a marokkóitól tudományáról, illetőleg varázslatáról, mert minden bizonynnyal annak kell lennie. Elmondta a vak, hogy minden attól a tudománytól függ, hogyan és milyen módon kell kérni, a mit az ember kíván, egy Samdai nevű lénytől.

— És ki az az úr?

— A földalatti király.

— Hogyan? Egy király, a ki a föld alatt van? Akkor az lesz az ördög.

— Nem ördög, szép király.

— A te vallásodból való dolog ez? Milyen vallású is vagy te?

— Éber lenni.

— Ugyan, — mondá Benina, a ki nem értette a kifejezést. S ha hívod ezt a királyt, megjelenik?

— És adni neked mindent, a mit kérni tőle.

— Mindent megad nekem, a mit kérek?

— Bizony.

A mély meggyőződés, melyet Almudena mutatott, nagyon hatott a szerencsétlen asszonyra s kis szünet multán, melyben

barátjának holt szemeit s fekete hajjal koszorúzott, fényes sárga homlokát fürkészte, újból megszólalt:

— És hogy' kell őt hívni?

— Én megmondani neked.

— És nem lesz belőle semmi bajom?

— Semmi.

— Nem pusztulok, nem kárhozok el, nem visznek el a szellemek?

— Nem.

— Hát akkor csak mondd el; de meg ne csalj, azt mondom, meg ne csalj.

— Nem csalni tégedet.

— Most is csinálhatjuk?

— Nem, csinálni tizenkettőkor éjtszaka.

— Akkor kell lennie?

— Persze, persze.

— S hogy mehetek el én hazulról éjfélkor?... Ne beszélj nekem ilyen badarságokat... Igaz, azt mondhatnám, Don Romualdo rosszul lett s virrasztani kell... Jó, hát mit kell tenni?

— Sok dolgok hozzá kelleni. Te venni dolgokat. Először: agyaglampa. De neked kell venni s nem beszélni egy szót se.

— Néma leszek.

— Néma... Venni holmit... ha beszélni, nem ér semmit.

— Isten segíts... Hát jó: megveszem az agyaglámpást egy mukkanás nélkül s aztán...

Almudena aztán elrendelte, hogy kell még venni egy agyagfazekat, a min hét lyuk van, csak hét, sem több, sem kevesebb és ezt is szó nélkül, mert ha megszólal: «nem gilt». De hol az ördögbe lehet kapni ilyen fazekakat hét lyukkal? Azt válaszolta erre a vak, hogy az ő hazájában vannak ilyenek s itt talán helyettesíteni lehetne azokkal a pörkölőkkel, minőket a gesztenyesütők használnak, de olyat kell kiválasztani, a min hét lyuk van, sem több, sem kevesebb.

— És ezt is beszéd nélkül megvenni?

— Nem beszélni semmit.

Aztán egy botot kell keríteni carrash-ból, az egy afrikai fa, itt babérfának hívják. Egy botkereskedőnek az Ame-

rika-uteza első boltjában van ilyen. Meg kell venni, a nélkül, hogy egy szót szólana. Mikor ezek mind megvannak, a botot tűzhöz kell tenni, míg lángot fog... Ennek pénteken pont öt órakor kell történnie. Ha nem, «nem érvényes». Aztán a botnak égni kell szombaton öt óráig. Pont öt órakor vízbe kell mártani hétszer, sem többször, sem kevesebbszer.

— Mindezt beszéd nélkül?

— Beszélni semmit, semmit.

Aztán a botot fel kell öltöztetni női ruhába, mint valami babát s felöltöztetve a falhoz támasztani, mintha állana. Elébe kell tenni az agyaglámpát, meggyújtva benne az olajat s letakarni a fazékkal, úgy, hogy ne lehessen más világosságot látni, mint a mi a hét lyukon kiszivárog. Ettől nem messze kell állani egy lábas paráznak, hogy az ember ráhínthesse a tömjént s el kell mondani egy imádságot többször egymásután, de csak gondolatban, mert ha hangosan: «nem ér semmit». S így kell ott állani figyelmesen, vigyázva, nézni a felszálló gyantafüstöt s a fényt, a hét lyukból, még éjféltkor.

— Éjféltkor? — ismétlé Benina magánkívül. — Mikor tizenkettőt üt az óra, akkor jön, megjelenik?

— A földalatti király. Te kérsz, a mit akarsz s ő megadni neked.

— Almudena, te hiszed azt? Hogy' lehetséges, hogy az az úr csak azokért a ceremóniákért, a melyeket elmondtál, nekem adja azt, a mi most Don Carlos Trujillo-é?

— Te meglátni, ha akarni.

— De annyi hókusz-pókusz!... Ha az ember egy kicsit nem vigyáz, vagy elvét egy szót az imádságban?

— Kell nagyon vigyázni neked.

— S az imádság?

— Én tégedet megtanítani. Mondani: Semá Israel Adonai Elohino Adonai Ishat...

— Hallgass, hallgass, soha életemben nem tudom ezt hiba nélkül elmondani. Ha nincs szinspanyolul, én el nem találom... És biztosítalak, egy kicsit félek is ezektől a varázslatoktól, hagyd el, hagyd el... De, az, ha igaz volna, milyen élvezet volna elvenni attól a fűsvény Don Carlostól minden pénzét... vagy legalább a felét és szétosztani a között a sok

éhenhaló szegény között! Ha próbát lehetne tenni, megvenni a cserepeket és a botot beszéd nélkül s azután... De nem, nem, bármikor megjelenhetne az a varázsló király... Mondhatom, sokszor tüneményes dolgok történnek és szállanak a levegőben, melyeket szellemeknek vagy pedig lelkeknek hisznek s megfigyelik, hogy mit cselekszünk s hallják, a mit beszélünk. Meg aztán, a mit az ember álmodik, az micsoda? Igaz dolgok a másvilágról, a melyek ide szállanak... Minden lehetséges, minden... De én, — mit mondjak neked — én kételkedem benne erősen, hogy ezek valakinek minden ok nélkül annyi pénzt adjanak. Hogy segítsenek a szegényeken, elvesznek a gazdagoktól, teszem fel félmilliót, vagy negyed milliót, az lehet, de hogy nekünk adjanak zsák számra... nem, ez nem megy a fejembe.

— Mind, mind, a mi lenni a bankba, sok, sok milliók, vagy lutri, mind tied lenni, csak megcsinálni, mit mondtam.

— De hát ha ez olyan könnyű, miért nem csinálja más? Vagy csak te ismered a titkát? Az egész titkot csak te! Ugyan, meséld azt másnak, én nem ettem bolondgombát... különben... nem mondom, hogy lehetetlen... s ha meg tudnám tenni a kísérletet, megtenném kész örömet... Mondd el csak még egyszer, hogy mit is kell venni beszéd nélkül.

Almudena megismételte a varázslat formuláját és szabályát és oly élénk, festői leírást adott Samdai királyról, gyönyörű arczáról, nemes alakjáról, tündöklő ruhájáról, kíséretéről, mely fehér tevéken ülő hercegek és grófok regimentjéből áll, hogy a szegény Benina egészen el volt ragadtatva tőle, s ha nem hitte is el szóról-szóra, megnyerte és elcsábította a történet egyszerű poesise s azt gondolta, hogy ha nem igaz is, valónak kellene lennie. Milyen vigasz a szerencsétlenekre, hinni ilyen szép mesékben! S ha igaz, hogy vannak tündérek, kik ajándékokat hoznak a gyermekeknek, miért nem lehetnek képzeletben más tündérek, kik segítségére jönnek az öregeknek, azoknak a becsületes népeknek, kiknek csak egy váltó ingük van s azoknak a tisztas személyeknek, a kik nem mernek kimenni az utcára, mert ennyivel, vagy annyival tartoznak a boltosnak, vagy hitelezőknek? Az Almudena története olyan volt, hogy nem lehessen tudni... És nem lehetséges-e, hogy valaki olyat tud, a mit mi többiek nem tudunk? Mennyi mindent tartottunk

hazugságnak és azután kiderült, hogy igaz! A míg ki nem találta a távirót, ki hitte volna, hogy úgy fogunk érintkezni Amerikával, az új-világgal, mint a szomszédval a balkonon át? S a míg ki nem találta a fényképírást, ki gondolta volna, hogy meg lehet kapni valakinek a képét, egy «lekapásra?» Hát ez is csak olyan. Vannak rejtelmek, titkok, melyeket nem lehet megérteni, a míg csak nem jön valaki s meg nem magyarázza, fel nem fedezi... Isten bizony!... Ott van Amerika, létezik, mióta Isten a világot teremtette és senki sem tudta... a míg csak nem jött az a Colombus és azzal, hogy felállított egy tojáshat, fel nem fedez mindent, s azt nem mondja a népeknek: «Ime Amerika, s az amerikaiak, ime a cukornád s az áldott dohány... ime az Egyesült Államok s a fekete emberek.» Bizony!...

XIII.

A marokkói még be sem fejezte az ő keleti legendáját, mikor Benina egy fekete ruhás nőt látott belépni a kávéházba.

— Itt van a te drágalátos lakótársnőd.

— Pedra? Rossz ő. Elpáholni én őtet ma reggel. Jönni ő, bizonyos, a Diegával.

— Igen, egy nagyon kicsi, nagyon sovány öreggel, a ki részegnek látszik, mint egy disznó. A söntéshez mentek s két pohár vöröset kértek.

— Diega asszonyosság szoktatni őt a bűnre.

— S minek tartod magadnál ezt a libát, ha semmire se jó?

Elmesélte erre a vak, hogy Pedra árva leány, az apja, tisztesség nem esik mondván, a disznóvágóhidon dolgozott, az anyja meg a Ruda-utczában volt pénzváltó. Pár nap különbséggel haltak meg mindketten, mert macskahúst ettek. Finom falat a cicza, de ha megveszett, fekete foltok ütnek ki annak az arcán, a ki evett belőle, s három napra rá biztos a halál rémes lázak között. Egy szóval elpusztultak a szülők s a kis leány egyedül maradt az utcán. Szép volt, legalább annak tartották, a hangja csengett, mint a legszebb muzsika. Először ő is váltani kezdett, majd zöldséget árult, mert kereskedő-esze volt, de jó szándéka mit sem ért, mert Diega a nyakára akaszzkodott s ez pár nap alatt rászoktatta az ivásra s még rosszabb dolgokra.

Három hónap múlva Pedrát nem lehetett megismerni. Lefogyott, csupa csont és bőr lett, a szája bűzlött. Rekedt volt a hangja, mint egy repedt harang. Néha a Carabanchel-úton kéregetett, éjtszaka valamelyik koosmában hált. Néhanapján megmosta az arcát, szagos vizet vett, beszagosította sovány tagjait, kölcsönkért egy inget, szoknyát és zsebkendőt, s kiállt a Comadreja háza elé a kapuba, a Mediodía Chica utczában. De semmiben sem volt kitartása s egy elhatározása sem tartott két napnál tovább. Csak a pálinka iránti szeretete volt tartós, s ha becsípett, a mi minden nap megtörtént, grimaceokat vágott az utca közepén, a gyerekek meg kicsúfolták. Mámorát az utcán aludta ki, vagy a hol eszébe jutott, s több kék folt volt az arcán, mint hajszál a fején. Nem lehetett volna jobban össze-visszatört testet találni, mint az övé, sem pedig olyan fiatal teremtet, hiszen mindössze huszonkét éves volt, ha harmincznek látszott is, a ki többet látogatta volna Inclusa és Latina börtöneit. Almudena ismerte, mióta árván maradt, s mikor annyira elzüllye látta, három féléből adott neki egy-egy keveset: tanácsot, alamizsnát és verést. Egy nap ott találta a napon fekvé szétzilált hajjal s felajánlotta neki, hogy jöjjon vele lakni, megfelezve vele a lakbért, ha Pedra megigéri, hogy leszokik az ivásról. Vitatkoztak, tárgyaltak, ünnepélyesen megegyeztek, mindketten hűséges állhatatosságot fogadva s aznap éjjel Pedra a santa-casildai szobácskában aludt. Az első napokban nagy volt az egyetértés és teljes a józanság, de a kecske nem tudott a káposztának ellenállni és ... a bolondos némbér megint szórakoztatta az utca-gyerekeket és dolgot adott a rendőröknek.

— Én nem bírni vele. Részeg mindég. Fájdalom megvan, fájdalom. Én nálam tartani őt, mert sajnálni őt.

Benina látva, hogy a két asszony, miután néhány pohár vöröset felhörpintett, csufondárossan nézegeti őt, meg a vakot, félni kezdett és el akart menni.

— Te nem elmenni, Amri. Velem maradni, mondá a vak, megfogva a karját.

— Félek, hogy czivakodni kezdenek ezek a bitangok. Már jönnek is ide.

Tényleg közeledtek s Beninának volt alkalma a Pedra arcát kedvére vizsgálgatni. Durva és már muló félben levő

szépség volt, barna, határozott és szabálycs vonásokkal, gyönyörű fekete szemek, összenőtt szemöldökkel, szája nyitott és piszkos, s mintha nem is volna nevetésre teremtvé, alakja egyenes és karcsú, tartása hanyag. Szomorú alak volt az Almudena lakótársnője, s szomorú benyomást tett Beninára, bár ez a hatás csak annyiban jutott kifejezésre gondolataiban, hogy félt volna éjjel, elhagyott helyen, egy ilyen alakkal találkozni.

Diegáról nem lehetett megállapítani, hogy fiatal-e vagy idős. Termete gyermekes volt, arcza és nyaka tele ránczokkal, összeesett vén asszonyt mutatott, szemei egy étellel teli vadállatot. Soványsága oly feltűnő volt, hogy Benina csak egy andalúz mondással tudta magában jellemezni, melyet asszonya szokott használni: «Szúrt a könyöke, mint a tövis.»

Pedra jó napot kívánt s leült, míg a másik állva maradt, Almudena fejét felemelve s vállait jól megveregetve.

— Tati, csendesen, — mondá a vak, botját megemelve.

— Vigyázz, ő rossz és megbízhatatlan . . . — figyelmeztette a másik.

— Hay, igaz, hogy te rossz vagy és megversz engem?

— Én jó vagy, te rossz, te részeg.

— Ne mondd ezt, még megbotráncozik ez az öreg asszony.

— Ő nincs öreg asszony.

— Mit tudsz te, hiszen nem látsz.

— Ő derék.

— Az lehet, nem akarom megbántani. De neked tetszenek az öregek.

— No, én megyek, mulassanak jól, asszonyság, — mondá Benina sértődötten s felemelkedett.

— Maradjon, maradjon, csak tréfa az egész!

Diega szintén kérte, hogy maradjon s hozzátéve, hogy vettek egy tizedsorsjegyet, részesedést ajánlott neki.

— Én nem játszom, — válaszolá Benina, — nincs rá pénzem.

— Én igen, — mondá a marocói, — adni neked egy pezeta.

— S az asszonyság miért nem játszik?

— Holnap van a húzás. Gazdagok leszünk, igen gazdagok, —

mondá Diega. — Ha megnyerem, bár hallgatna meg Szent Antal, újból üzletet rendezek be a Sierpe-utczában, Ott is ismertelek meg téged, Almudena. Emlékszel?

— Nem emlékezni, nem!

— Ti a Mediodía Chicá-ban ismerkedtetek meg, az utolsó házban.

— Ezt Muley Abbas-nak hívták.

— Téged meg Félfontnak, mert olyan kicsi vagy.

— Nem szép csúf-neveket adni. Nem igaz, Almudenita? A tisztességes emberek keresztnévükön nevezik egymást, melyet a szent keresztségben kaptak. S ennek az asszonyságnak mi a becses neve?

— Beninának hívnak.

— Véletlenül nem Toledóból való?

— Nem asszonyság. Én Guadalajarától két mérföldnyire való vagyok.

— Én Cebollából Talquerában... de mondd csak, miért hív téged ez a betyár Pedrácska Hay-nak? Mi a neved, a melyet a vallásban és szülőföldeden kaptál?

— Én őt Haynak nevezni, mert lenni ő mórocska, — mondá Pedra, utánozva a vak beszédét.

— Enyém nevem Mordehay, — szólalt meg a vak — születni egy nagyon gyönyörű faluból, azt Ullah de Bergellnek hívni, Sus tartomány! Oh! isteni föld, nagyon gyönyörű... sok fák, sok olaj, mézvirágok, datolyák, sok, sok jó.

A szülőföldjére való emlékezés őszinte lelkéledést öntött bele s bájos hasonlatokkal, meg költői színezéssel kezdte leírni és szemléltetni, mit nagy figyelemmel és gyönyörrel hallgattak az asszonyok. Általuk felbiztatva, elbeszélte életének egy-egy töredékét, telve meglepő eseményekkel, veszedelmes vállalkozásokkal és phantastikus kalandokkal. Elmondta, hogyan szökött meg az apai házból, tizenöt éves korában s kezdett világot járni, a nélkül, hogy az egész lefolyt idő alatt bármit is hallott volna hazájáról vagy családjáról. Az apja egy kereskedő barátjához küldte, azzal az üzenettel: «mondd meg Ruben Toledanónak, hogy adjon kétszáz tallért, mire még ma szükségem van.» Az illető olyan bankárféle lehetett s a két barát között kétségtelen nagy bizalom uralkodhatott, mert a megbízott minden

nehézség nélkül eleget tett az utasításnak és átadott Mordehaynak kétszáz spanyol tallért, négy tele zacskóban. De ő, a helyett, hogy ezzel haza ment volna, Fezbe indult, hogy világot lásson, saját számlájára dolgozzék és sok pénzt keressen szülőjének, nem kétszáz tallért, hanem kétezret vagy százezret. Két szamarat vett s árúczikákat és utasokat kezdett szállítani Fez és Mequínez között, szép nyereséggel. De egy rettenetesen meleg napon, óh isten csapása! egy folyón kelt át és kedve támadt megfürödni. A vízben két döglött ló úszott, rossz jel! Mikor kijött a fürdőből, fájni kezdett a szeme s három nap alatt megvakult.

Mivel még volt pénze, egy ideig megélhetett a nélkül, hogy kolduljon, élte a vakok szomorú életét, melynek szomorúságát még fokozta a hirtelen átmenet a tevékeny életből a semmittevésre. Az erős és tevékeny ifjú egyik napról a másikra beteges, gyenge férfi lett s kereskedői törekvése és utazási vágya állandó töprengéssé változott a földi javak bizonytalansága s a csalhatatlan igazságosság felől, melylyel Isten Atyánk és Bíránk a bűnöst sújtja. Nem is merészelte azt kérni, a szegény vak, hogy visszanyerje szeme világát, hiszen azt nem érdemelte meg. Ez büntetés volt s az Úr nem áll meg a büntetés útján. Csak azt kérte, hogy legyen elég pénze a nyugodt megélhetéshez és egy asszony, a ki szeresse őt, de ebből semmi sem jutott osztályrészül a szegény Mordehaynak, mert mindennap kevesebb lett a pénze, hiszen költött, a nélkül, hogy valamit szerzett volna s asszonyról — szó sem volt. A kik gyöngédséget színelve közeledtek hozzá, csak meg akarták lopni. Egy napon a szegény ember nagyon rosszul érezte magát, mert nem tudott megfogni egy bolhát, mely rettenetesen csípte s szemtelen kitartással bosszantotta, a mikor... nem tréfa dolog... megjelent neki két angyal.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

SHAKESPEARE.

Halálának három százados évfordulóján.¹

Jó Prospero, add át varázs-szavad',
Ruházd te rám ma bűvhatalmadat,
Hogy Arielt, a tündért felidézzem,
Ki enyhet adna ma e szörnyű vészben,
Mely az egész világot fölzavarta,
Belesodorva emberirtó harcza.
Jőjj Ariel, esengve kérlek én,
Lehelj ma békét, költőd ünnepén.

Hisz téged is lánglelke alkotott,
S ha széttöré is a varázssbotot,
S tengerbe dobta Prospero a könyvét,
Költője él, mert élte egy öröklét.
Az emberélet minden fénye, árnya,
A szent természet végtelen világa,
Letűnt időknék ködlő távola,
Varázsszavára mind föltámada.

Moh-lepte sír lakója nem pihen,
A képzelem tükrébe' megjelen,
S mit földi életébe' tartta zárva
S szívébe rejtett, fölpattan a zára ;
Rugóit h'jába rejti el az óra,
Titkát hogy vizsga szem elől megóvja :
A költő látja s fölfedi nekünk,
Mi némán rejtve sír ölébe tűnt.

¹ Felolvasta szerző a M. T. Akadémiának május 7-én tartott ünnepélyes közülésén.

Való világa széttör, szétomol
 S a multnak néma tengerébe foly;
 Szellem világa fönnáll, él örökre,
 Fölepül újra, azt ha összetörte
 Az idő vészes, szörnyü forgatagja,
 És megjelen való, igaz alakba:
 A földi létnek napja ha leszáll,
 Igazság napja örök fényben áll.

Kit az Igazság jóssá fölavat,
 A Sors könyvének mély titkába hat.
 Hiába fény, hiába földi nagyság,
 Por és hamu előtted, szent Igazság,
 A kit a költő hogyha fölidézett,
 Elhangzik ajkán a világítélet,
 Ki hallja, az szívében megremeg...
 Oh hogy hazája nem értette meg!

Hősök, királyok serge testet ölt,
 Léptők alatt megreszket, ing a Föld
 Hatalmi vágynak átkos indulatja
 Lelkük' sodorja vészes forgatagba;
 Lidércz-fény csalja poklok gyűrűjébe,
 Hol fokrúl fokra szállanak a mélybe:
 Az égbe rontó lélek ott alatt
 Láthatja már az állat Calibant.

Jago leszáll, de Macbeth és Richard
 Hősi tusán lel megváltó halált,
 De hajh, elébb lelküknek szárnya égett,
 Poklok tüzének lángja perzselé meg.
 S Lady Macbeth a vért úgy látja épen,
 A bomlott lélek széttört tükörében,
 Mint amaz éjjel, drága kis kezén
 S hiába mossa, mossa már szegény.

Poklok mélyével mérheted e kint,
 Honnét a lélek mennyre föltekint.

De Lear, oh hol van bánatod határa,
Ki ott bolyongsz viharzó éjszakába'?
Egyszerre tombol a vihar s az átok,
Az örületben egymásra találtok.
Az örület tán enyhet is ada,
Nehéz szíved hogy meg nem szakada.

Bolondos fővel fente könnyedén
Haragja élit lányai kőszívén.
Az örületnek láza eltűn, enged,
Midőn Cordelia tégedet melenget.
Remegő kézzel tükröt tart elébe
S esengve les csak egy lehelletére...
Elég, oh élet, egy lehelleted,
Ha egy egész világ már elveszett.

De lelke elszállt! Nem is ölthete
Szegény Lear gyászt, mert lelke szállt vele.
Ám ontva ontja könnyét Arthur anyja,
Arcza redőin foly a gyász patakja
S a bús Richard órája könnybe' perg le,
Idő óráján könny a perczenetje:
Börtönbe vetve ő király marad,
Bú birodalmán király lesz a rab.

A dán királyfi gyásza vaj' mi más,
A téboly mesgyéjén egy látomás.
Orozva ásott sír el nem temette
Imádott atyját, följár bosszús lelke.
A lét s a nem lét közt haboz a kétség,
Halványul már a bátor lelki készség,
De győz a szellem: Hamlet bosszut áll,
Hőssé avatja őt a hős halál.

Halál, te szent megváltó hatalom!
Lepted nyomán az élet pusztá rom.
Bátornak, hősnek diadalmi emlék,
Késő utódnak örök drága szentség.

De jaj! a földi boldogság az ára,
 Való világ helyett a nagyság álma.
 Falstaff kaczaghatsz, hogy bolond a hős,
 De él örökre s égbe törve győz.

Pedig mily édes ez a földi lét,
 Ha élsz csupán a percnek üdviért!
 Az édes szerelem az élet élte,
 Természet oltá mindnyájunk szívébe.
 Édes mosolya, édesebb a könnye,
 Lant zengzetébe' perg le drága gyöngye,
 Érezted, Shakespeare, Amor tűznyilát,
 S megnyilt előtted bűvös szép világ.

Egy nyári éjnek álma száll alá,
 Eltűn az élet árnya: a Halál.
 Virágnedvének csöppje hull a szemre
 És gyúl az ifjú égő szerelemre.
 Szíve lobot vet egy szem sugarára,
 Bolyongva fut, a merre úzi álma;
 De végre ébred, megszűn a varázs:
 Édes valóság lesz a látomás.

De majd az álom zord valóra vál
 S az édenkertbe tör be a Halál...
 Ijedten rebben föl a kis pacsirta,
 Ki jelt adott a hosszú búcsúcsókra
 A boldog Romeo- és Juliának,
 A kik nem tudták, hogy örökre válnak.
 De túl időn, de túl enyészeten
 Emléked él, halálos szerelem.

De hogyha léha a szív és ledér,
 Ha perzseli az izzó szenvedély:
 Antoniusban egy Cæsari lélek
 A kék ölén elszunnyadt, semmivé lett.
 S dæmonná mint lesz, megborzadva látod,
 Egy chrysolithból alkotott világot

Széttör a mór és hitvány életét
Eldobja, mint gyerek játékszerét.

A sors szeszélye játszik mivelünk
S komoly való a játék minekünk.
A költő játszik, s látjuk azt egészben,
Mit az életbe' láttunk töredékben.
Bűn és erény, hazugság és igazság,
Rút gyávaság, fenséges hősi nagyság
Egésszé válik ott a színpadon,
Mely észrevétlen bűvkörébe von.

De egy pár deszkaszál, a mit jelent,
Mint bírja meg e roppant végtelent?
Ám halld, a költő maga esdve kérlel,
Hogy ne törődj a színpad méretével:
Képzelméd szárnyán szárnyalj véle szállva
S eljutsz magad a képzelt szép világba,
Korláta nincs, a szintér végtelen:
Való és álom képe megjelen.

«Varázsom megtört» — mondja Prospero
Eltűnt örökre az illusio.»
De Shakespeare él, de hat ma is varázsod,
Szellem-világból nézz le: íme látod,
Őrjöngő harcok vad zaján keresztül,
A mely üvöltöz, tombol, zúg veszettül,
Mint égi hang tör át költészeted
És az egész föld meghódol neked.

HEGEDÜS ISTVÁN.

SZEMLE.

Shakespeare emlékezete.¹

Az örökké emlékezetes 1848-iki év tavaszán három legnagyobb költőnk, Petőfi, Vörösmarty és Arany, egyesültek abból a célból, hogy Shakespeare műveit magyarra fordítsák. Petőfi legelsőként készült el az ő *Coriolanus*ával, de egész sorát a Shakespeare-drámáknak akarta munkába venni; ép annyira rajongott Shakespeareért, a mennyire nem rajongott az angolokért; már ő tanított meg bennünket arra, hogy a nagy költő műveit az emberiség közkincsének tekintsük, melynek birtokában, melynek megbecsülésében és élvezetében politikai hangulatok, rokon- vagy ellenszenvek nem befolyásolhatnak. Ezt a fölfogást vallja a magyar irodalom és a magyar játékszín most is, a midőn, számítva közönségünk hasonló érzésére, ép úgy, mint szövetségeseink és barátaink, a németek teszik, megünnepli Stratford nagy fia halálának háromszázados évfordulóját, mint a hogy megünnepelte 52 évvel ezelőtt a születése óta letelt három évszázadot.

Az angol nyelvű népeken s a németeken kívül alig van nemzet, mely a Shakespeare meghonosítását, az ő szellemi örökségének színpadi és irodalmi művelését oly régóta, oly következetesen és lelkesen s oly széles körben karolta volna föl, mint a magyar. Majdnem három évtized óta van teljes, mértékes Shakespeare-fordításunk, melynek létrehozásában legnagyobb költőink működtek közre; Shakespeare-irodalmunk általában ma már mennyiségileg és minőségileg tekintélyesnek mondható; csak hét olyan darabja van a nagy költőnek, melyet magyar színpadon nem adtak elő, de tudjuk, hogy az újabb korban Angliában sem került valamennyi drámája színre. Színészetünk, színi kritikánk, de színműirodalmunk is a Shakespeare iskolájában nőtt nagyra.

Különösen Nemzeti Színházunk úgyszólván kezdettől fogva szinte ösztönszerűleg ragadta magához a vezetést a Shakespeare-tolmácsolás terén, mely eredetileg sokszor vidéki kezdeményezéssel,

¹ Megnyitó beszéd az április 30-iki Shakespeare-ünnepélyen.

gyakran igen gyarló, csakis színpadi használatra készült fordításokkal indult meg. Az ötvenes években, a nemzet elnyomtatása idejében Shakespeare pótolta a hazafias, történelmi dráma lelkesítő hatását; a Shakespeare-előadások akkor elért legnagyobb évi számát a század végéig túl nem haladta Nemzeti Színházunk s oly darabok is színre kerültek benne, melyek azóta letűntek a műsorról. Újabban ismét öröndetes lendület mutatkozik; a Shakespeare-előadások száma soha nem képzelt magasságra emelkedik és régebben előadott darabok új, tökéletesebb betanulással és rendezéssel kerülnek színre; érdekes kísérletek történtek korhű, symbolikus színpaddal, a jelenetezésnek a nagyobb teljesség kedvéért való egyszerűsítésével s a műsor kiterjesztésében is haladunk; hiszen a mai ünnepély alkalmából is a költőnek egy nálunk kevésbé ismert, Budapesten soha elő nem adott, szépségeiben párját ritkító király-drámájából, *II. Richárd*ból fogunk egy jelenetet látni.

Úgy kell lennie, hogy a magyar nemzetlélek és a Shakespeare költészete közt valami rokoni vonatkozás szálai fűződnek, mert sem a vérmérsék dolgában a magyarhoz közelebb álló francia nemzet költészetében, sem a már szomszédsága miatt legkönynyebben hozzáférhető németében nem találunk író, kinek munkái ilyen általános, tartós elterjedésnek öröndenének nálunk s ily egyetemes hatással lettek volna irodalmunkra és színművészetünkre.

De mégis főkép a Shakespeare költészetének általános emberi vonása, jellemének, lélekfestéseinek mindenütt és mindig érvényes igazsága az, a mely megdönthetetlen uralmát a színpad fölött nálunk is megmagyarázza. Nem mondhatjuk, hogy az angoloknak nem volna joguk őt nemzeti költőjüknek tekinteni; hiszen nemzeti nyelvök irodalmi kifejlésztésében és megállapításában korszakot alkot, drámaíának nagy része nem egyéb a legnépszerűbb nemzeti történetnél, melyből a hazaszeretet és nemzeti büszkeség legmegragadóbb hangjai csendülnek ki. De azért mégis Shakespeare talán az újkor valamennyi költői között legjobban tudott költői képzelete alkotásaival a kor és a nemzeti hovátartozás korlátaiból kiszabadulni, megértést, átérzést és elsajátítást találni a legkülönbözőbb fajoknál s a legkülönbözőbb korokban.

Ha költői alkotást és egyéniséget lehet művészivel párhuzamba állítani, talán Beethoven és Michel-Angelo azok, a kiknek egyetemessége és időhöz nem kötött érvénye s hatása leginkább hasonlítható a Shakespeareéhez. Mindháromban olyan szellem öntudatlan, rejtélyes, őseredeti, mintegy felsőbb hatalomtól sugallt megnyilatkozását látjuk, mely előd és utód, előkészület és folytatás, faji és

kor-jelleg nélkül szól hozzánk és tárja föl azt, a mi mintegy örök törvény alapján igaznak, természetesnek, szinte magától értetődőnek tűnik föl, ha egyszer ismerjük. a mi nélkül világunkat ma már szinte elképzelni se tudnók és a mit mégis ők és csak ők fejeztek ki számunkra igazán és teljesen.

A mi mindhárom felé vonz és hozzájuk lebilincsel, az lelkünk fölött gyakorolt összehasonlíthatatlan hatalmuk mellett lényöknek sajátságos talányszerűsége.

Beethoven oly közel esik hozzánk, egész élete annyira ismeretes, oly szerény, egyszerű viszonyok között folyt le, hogy épen ezt a minden rendkívüliséget nélkülöző életet nem tudjuk zenekölteményeinek mindig legmagasabban szárnyaló, szinte természetfölötti fenségével összhangba hozni. Másrészt ismert szervi hibája, a zenesznál és zeneszerzőnél különösen tragikus, idővel teljes süketséggé fajult nehéz hallása az ő egész szellemi világát életfolyásától, valódi környezetétől elszigetelt, magában elzárt jelenségként tünteti elénk, mely mint erraticus sziklatömb állott idegenül ott, a hova a sors véletlene helyezte, mindent magából merítve és mindent csak önmaga által magyarázva meg.

Michel-Angelo, kit már halála idejének a Shakespeare születésével való összeesése bizonyos vonatkozásba hoz az utóbbival, mivel a sonette-irodalom terén is találkozunk, viszont — mint Taine helyesen jegyezte meg — Beethovenhez hasonlítható, a mennyiben mindketten egy bukott isten küzdelmes, lázongó, daczos, fájdalom- és szenvedésteljes lelkét látszottak örökölni. Michel-Angelonál ez az elégedetlenül forrongó lélek annál érthetlenebb, mert rendkívül hosszú életében mint egyaránt nagy szobrász, festő és építész sokat és bámulatosan nagyot alkothattott, rendkívüli elismerésben és tiszteletben volt része, s kora művészetére minden mást elhomályosító hatást gyakorolt.

Mi magyarázza meg ezt a borút Michel-Angelonak a Shakespeareénél sokkal ismertebb lelki életében? Nincs kétség felőle, nem külső sorsának alakulása, nem is szűkebb hazájának, Flórencznek válságai, saját lényének, saját szellemének terhe nehezedett reá a művészre: a minden sikere ellenére ki nem elégitett teremtetési ösztön, a minden elismerés mellett érzett meg nem értetés tette nyugtalaná életét, összeférhetetlenné természetét, elkeseredetté lelkületét. Saját nagy lelkének Golgothája az, melyen bennünket a Medici-sírok alakjaiban végigvezet.

Michel-Angelonak egész művészete, inkább, mint bármely más nagy mesteré, sokkal inkább, mint a Shakespeare-é is: önvallomás,

subjectiv művészet, mely azt a komor, fájdalmas, rejtelmes hangulatot kelti, a mely a kor és az egyén nagy, kiegyenlíthetetlen lelki össze-
 ütközéseinek szülöttje szokott lenni. Egész művészete olyan, mint egy lelki kényszersztől sugallt, félelmesen komoly jövődőlés. Alkotása világából úgyszólván mindaz hiányzik, a mi az életet vonzóvá, kedvessé, boldoggá tenni képes: behizelgő báj, derült életöröm, engesztelő szelidség nem létezik a titánok ama világában, melyet ő a megvetett emberiség helyett alkotott magának. Előfutára ő a XIX. század keserű pessimismusának, de nála ez nem az élet nyomorúságainak szemléltetésében keres kifejezést. Egy diadalra, uralomra, boldogságra teremtett félisteni nemzedék az, melynek alakjait ő fenséges melancholiában gyászoltatja szemünk előtt az emberiség keserveiért.

A Shakespeare rejtelmessége egészen más természetű. Ő, a kit Coleridge myriád-lelkűnek nevezett, egyenlő valóságossággal és közvetlenséggel tudja a legellentétesebb jellemeket, lelkiállapotokat és gondolkodásokat élénkbe állítani, úgy hogy e látszólagos nagyszerű objectivitásával szemben nála a subjectiv megnyilatkozások fölfedezésénél kétszeresen fontos szerep jutna életfolyása, emberi egyénisége megismerésének.

És épen nála ez a tér teljes homályba van burkolva előttünk. A mit róla és életéről tudunk, az oly kevés és oly ellenmondó, hogy inkább megzavarja, mintsem tisztázza műveinek lelki háttéréről alkotott fogalmainkat. Ösztönszerűleg fordulunk sonettejeihez, lyrai megnyilatkozásaihoz, melyek egytől-egyig hangulatok, lelkiállapotok, személyes érzelmek és viszonyok kifejezői. Ámde ezek ellentéteikkel megdöntenek minden egységes életrajzi hypothesis-t és szaporítják a megoldhatatlan rejtelmeket, a merész találgatások, önkényes és egyoldalú beállítások lehetőségeit, melyek a néha már szinte túltengő Shakespeare-irodalomban úgyis csak nagyon is gyakoriak.

Ez az aránytalanság a Shakespeare óriásian gazdag szellemi hagyatéka és földi élete s egyénisége ismert mozzanatai s vonásainak szegényes és fogyatékos volta között, adott okot azokra az irodalmi rablókalandokra, melyek a stratfordi William Shakespeare-től egyáltalán elvitatni akarták művei szerzőségét s azzal a híres államférfiút és tudóst, Francis Bacont, esetleg többedmagával akarták fölruházni. Ez a törekvés, mely kedvező talajra talált némely ténykörülményen kívül korunknak skeptikus, az elődeinktől tisztelt történeti nagyságok lerombolásában vagy lejobb szállításában gyönyörét találó hajlamában, a maga kizárólag negatív bizonyítékaival a komoly tudományos kritikát ki nem állja s ma már a szerzőség

kérdését, szemben Shakespeare kortársai és barátai amaz egész sorának tanuságával, a kik hét évvel a költő halála után összes műveiből díszkiadást rendeztek, problémának el nem ismerhetjük. Azonban viszont kevés a kilátásunk arra, hogy az irodalomtörténeti kutatás még ezentúl számos oly adalékot fog fölszínre hozni, melyből Shakespeare egyéniségének és életének az eddiginél sokkal teljesebb képét nyerhetnők.

Meg kell nyugodnunk abban, hogy a halhatatlan költőt csak abból az alig több mint húsz év alatt keletkezett 37 színműből, két nagyobb elbeszélő költeményből, 154 sonetből és egy pár szerelmi dalból ismerjük, a melyet hátrahagyott és a melyeknek — a mi eléggé csodálatos ily közeleső történeti alaknál — egyetlen egyét se bírjuk eredeti kéziratban. Gazdagabb tárháza egy emberélet megismerésének, mint ennek az életnek ez az eredménye, alig képzelhető. Majdnem azt mondhatnók: Shakespearei humor rejlik abban a módban, a hogy Shakespeare a maga árnyékba veszett emberi alakjával elrejtőzik munkáinak ezerszínű világa mögé s mintegy a szemünkbe nevetve mondja: «Kik annyit tudtok tőlem, mégis oly keveset tudtok rólam?!»

Életfolyásának ismeretlenségével szemben annak vége alig látszik jelentőséggel bírni az irodalomtörténetben. Shakespeare valójában ma sokkal inkább él közöttünk, mint ködbe merült földi élete idejében, s az évforduló, melyet most ünneplünk, nem azt jelenti, hogy ő 300 év előtt meghalt, hanem azt, hogy immár 300 év óta halhatatlan!

Berzeviczy Albert.

Mária Terézia emlékünnepe.

Rektori beszéd a budapesti tud. egyetemnek 1916 május13-diki ünnepi ülésén.

Az ünnep, melylyel egyetemünk évről-évre meg szokta ülni újjáalkotójának, Mária Terézia királynénak mai születésnapját: az öröm és a hála ünnepe. Az öröme, hogy még idején megtehattük az első nagy, határozó, döntő lépést a bennünket már messze hagyott nyugot tudományos haladásához csatlakozásra. Midőn az újjáalkotott egyetem, a királyné utasítása szerint, «Magyarország összes felsőbb tanintézeteinek mintájaul és tükörképeül» volt szánva: a reform messze kimagasló tanügyünk történetéből s egész nemzeti fejlődésünk történetében kér magának szinte korszakos helyet. Nemzetünk nagy történetírója, Szalay László utal rá, hogy művelődési fejlődésünknek ez a

mozzanata «nagyszerűbb, mint talán gondolnók.» Tudományos és közmívelődési, politikai és gazdasági életünknek mindazok a jelenségei, viszonyai, fejleményei, melyek másfél század óta kétségtelen kapcsolatban vannak ezzel a reformmal : megértethetik, hogy ez a mai nap a magyarságon és a magyar műveltségen csüggő minden szívnek örömnempe. De ünnepe a hálának és kegyeletnek is a nagy királyné emléke iránt, kinek fényes elméje és irántunk hálás szíve egyaránt részes volt nagy alkotásában.

Nem tudom, szükséges-e ma szavakkal újítani föl Mária Terézia emlékét, mikor ezt az emléket, — igen : épen az ő emlékét fiaink milliói hősi küzdelmekkel, fenséges áldozatokkal, dicső győzelmekkel, tettekkel újítják meg száz csatatéren s a mi gyász, remény és büszkeség remegtette szíveinkben is. Kétségtelen, hogy abban a tűzben, melylyel innen-onnan már két éve hadba indultunk, nemcsak erkölcsi, hanem bizonyos ösztönös értelmi világosság is ragyog szemünkbe. A nagy mozgalom psychológiájában, nemzeti lelkünk felindulásának, elszántságának motivumaiban, hirtelen kitört és mind máig kitartó lelkesedésünk tudatosságában, mindennemű áldozataink készségében és gyászaink fölemelkedésében : mindebben nemcsak érezhetünk, hanem világosan kimutathatunk vonatkozást, kapcsolatot Mária Terézia korával és viszonyaival. Ő az első uralkodónk századok óta, a ki bizalommal fordul nemzetünkhöz s bizalmat, védelmet, «mentő kart» talál nála. Háborúiban először nyilatkozik meg, először érvényesül, először győz a monarchia, épen a mai monarchia államai egymásra utaltságának tudata : nemzetünk lelkében érzéssé izzik a belátás, hogy a monarchiában hazánkat védelmezzük. Ezt a belátást a külső politikai alakulások s a bennök ránk nézve erő veszedelmek lelkesedéssé hevítik. Mária Terézia alatt a Pragmatica Sanctio állotta ki győztesen, ma a Kiegyezés állja meg diadallal tűzpróbáját. Az összefüggés a történet közlélektani rugóira nézve oly világosnak látszik, hogy bővebb kifejtése szinte szükségtelen. A nemzet új erővel, új irányban, új belátással keresi, egy új világ-helyzethez alkalmazkodva keresi régi és örök igazát. Akkor úgy, mint ma.

Az új viszonyt nemcsak hogy épen megszötte a józan megalkuvás, a súlyos megpróbáltatások utáni kiábrándulás fejedelm és nemzet között. A bájos királyné személyiségének varázsa és helyzetének keserű szorongattatása a nemzetben, nemzetünknek hősi lovagiasága pedig a királynéban érzelmileg is átmelegítették. Ép úgy tanúskodnak róla a királyné egész politikája és meghatott nyilatkozatai, mint a magyar nemzet áldozatkészsége s lelkének közvetetlen meg-

nyilatkozása : irodalma és költészete, mely előtt a fejedelmi asszony nemcsak a hatalomnak, hanem a szellemnek, szépségnek, nemes-ségnek eszményi képviselőjeül ragyog. Még deák panegyristái, a Fába Simonok is mintha ez alkalommal nem reminiscenciáikból, hanem valósággal felindult szívökből merítenék hízeltő bókjaikat és hódoló elmésségöket.

Ez az új viszony s mindaz, a mi általa a nemzet lelkét áthatotta, Kolimnál és két világháború számtalan csataterén a magyar áldozatkészséggel és hősiséggel megvédte a királyné örökét. De korában nemcsak az ő öröksége került kockára, hanem nemzetünké is. Megfogytatkozva és elszegényedve, tájékozatlanul és elmaradva, a haladó világsszellem új tudományában, új igazságában, új eszményeiben új erejével ép úgy fenyegette a nemzetnek ősi örökségét, mint királynéjának trónját ellenségei. Úgy tetszik, mintha Mária Terézia a magyarságnak dicső védelmét legkivált ezen a téren törekedett volna megszolgálni, a cultura terén, melyen nemzetünk létharczának meg kellett vívatnia és el kellett dőlnie. Ezen a téren emelte első és legnagyobb erősségünknek egyetemünket. Nem új egyetemet alapított. Bármily fogékony volt is a történeti életnek új fuvalmai iránt: éreznie kellett épen Magyarországon, a magyar ősi erőnek épen érette való föllángolásában a hagyomány erejét és értékét. Pázmánynak nagyszombati jezsuita egyetemét alkotta újjá. Hogy e tekintetben a közfelfogás mennyire egyetértett vele, érdekes bizonyosságául szolgál az 1780. évi budai megnyitó ünnepre vert érem egyik felirata, mely szerint ezúttal «csak ugyanazok a mûzsák tértek ide vissza, kiket Zsigmond és Mátyás királyok ide-telepítettek, de a háború borzalmai tova űztek.»

A szellem azonban, mely az újjáalkotásban testet öltött, a változások, melyek anyaintézetünkbe s általa egész közoktatásunkba beköszöntöttek, sőt a cél is, melyet az új szellem a változások által eléje tűzni látszott : szinte az új alapítás jellegével és jelentőségével bírtak. Az 1769-ben megindult, a jezsuita-rend eltörlésével 1773-ban nagyobb terjedelmet vett s 1777-ben a Budára való áthelyezéssel megkoronázott nagy reform-munka egyenesen a királynétól indul ki s minden egyes mozzanatában nemcsak az ő elhatározása, hanem egyenesen az ő belátása és irányzata érvényesül. Ezek a mozzanatok, a reform egyes adatai és részletei ismertebbek, hogysen ez alkalommal ismételni merném. Talán elég arra utalnom, hogy mikor főiskolánk érseki intézetből királyi egyetemmé alakul : nemcsak belső értékénél, hanem egyenesen kimondott célja szerint is országos jelentőségre emelkedik : a régi, avúlt kerékvágásból a jövőnek haladó, az egyete-

mes nemzeti jövőt szolgálni hivatott intézménynyé. E szellemben és szellem által egyenlítődik ki a meghasonlás, mely a régi egyetem egyházi és világi karai között már mutatkozni kezdett s a háromkarú csonka intézet az új orvosi karral teljessé bővül. Minden kar tanulmányainak köre új tanszékekkel gyarapszik, melyek közül a jogi karon csak a magyar közjogit, a bölcséletin pedig az æsthetikait legyen szabad kiemelni, a világ minden egyetemein a legelsőek egyikét. A szervezetében, teljességében, munkakörében és céljában is megújított egyetem Budára helyezésének gondolatát Niczky Kristóf 1769-ben pendíti meg először s az ige 1777-ben lesz testté; a királyné megkoronázza alkotását, mikor egyetemét az ország szívébe és saját palotájába költözteti. Itt hirdetteti ki az 1780 június 25-diki országos ünnepen a mi Magna Chartánkat, nagy alapító és adomány-levelét. Az így nemcsak tető, hanem korona alá jutott reform célját a Ratio következő szavakkal jelöli meg: «hogy a magyar ifjúság a tudomány alkalmas eszközeivel szilárd és sokoldalú műveltséget nyerjen és ekként ne csak az egyházi és állami hivatalokra, hanem a tudományoknak a hazában való terjesztésére is alkalmassá váljék; miért is szükséges arról gondoskodni, hogy a királyi egyetem mind tanárainak számára, mind tanulmányainak változatosságára nézve valamennyi többi tanintézet fölött messze kitűnjék.» Mária Terézia alatt akadt a magyar bányász-csákány a körömözi aranybányának leggazdagabb érére. Ez a természeti ajándék világhírűvé lett, akár a magyar vitézség; de nem hozott ránk több áldást a tudás, műveltség, erkölcsi erő bányájának a királynétól megnyitott erénél. A körömözi ér immár elszikkadt; de emez kiapadhatatlanul táplálja és táplálni fogja erőnket.

Külső adatok helyett egy-két rövid vonással inkább arra a jelentőségre szeretnék utalni, melyben Mária Terézia egyetemi reformja egész nemzeti életünknek történeti fejlődésére mutatkozik. Talán a legfontosabb az, hogy épen ezzel a nagy alkotással jut a tudomány, a közművelődés, az iskola ügye újra az országos élet érdekkörébe, a közhatalom gondja alá. Ez a fordulat miránk nézve többet jelent egyszerű politikai ténynél, mely, mint akkoriban az éberebb gyanakodás rebesgette is, az abszolút monarchia gondolkörére és irányzatára utal. Többet a tudomány szabadabb fejlődésénél is, melynek tágabb tért nyitott és gazdagabb eszközöket bocsátott rendelkezésére. Történetünknek egyik legérdekesebb tanulsága, hogy nemzeti életünknek legfényesebb korszakaiban, legkiváló fejedelmeink idejében szinte jellemzőnek mutatkozik a kulturai törekvések kapcsolata a nemzeti gondolattal. Multunk leg-

ragyogóbb politikai emlékeinek, Szent Istvántól Bethlen Gáborig, ép úgy kivétel nélkül megvan culturalis bélyege, mint culturánk minden nagy alkotásának és diadalának, tudományban, irodalomban, költészetben, nemzeti bélyege. Mátyás király udvarából a magyar politika és magyar cultura e szent szövetségének cultusa a gyulafehérvári udvarba huzódott s végkép csak a nemzeti politikának utolsó fejedelmi képviselőjével együtt hűnyt el a Márványtenger partján. Mintha most újra sírjából törekednék elő legalább a cultura s keresné, ha egyelőre tán még hasztalanul is, régi szövetségét. Az ujonnan alapított egyetem, a magyar tudomány műhelyének országos gondba vétele, művelődési kisugárzása a magyarság egész világára, értéke megbecsülésének koronás példája, munkássága eszközeinek a kor igényeihez mérten dús szolgáltatása, a külső dísz, mely körülveszi: mindez csak a nemzeti gondolat szikráját várta, hogy ne csak az ország lakossága művelődésének, értelmi haladásának, hanem az igazi magyarság szellemi erejének forrásává legyen. Mikor a két eszme: a culturáé és a magyarságé, Bessenyei és Kazinczy kezdései után Széchenyi lelkében s az ő lángszavára a nemzet lelkében megint találkoznak, ápoló, fejlesztő, terjesztő fészkekül találják Mária Terezia egyetemét.

Ez egyetem újjáalkotásával nagy fontosságú lépést tesz előre a tudománynak, a műveltségnek egyenlősítő, összefoglaló ereje is, mely aztán természete szerint hatalmasan visszahat a tudománynak, közműveltségnek fejlesztésére. Azonban minálunk ennek a mozzanatnak jelentősége is nem csupán culturalis, hanem a nemzeti élet teljességére vonatkozó. A nagy királyné reformja megindítja a fejlődést a magyar cultura egysége felé. A nagyszombati jezsuita egyetem is kétségtelenül a magyar műveltséget, a nemzet culturáját szolgálta; de ennek az érdekét alapítói és vezetői még az uralkodó egyház érdekével elválhatatlanul egynek érezték, hirdették és munkálták. Az új intézményt is nem csupán theologiai facultása kapcsolja ugyan a katolikus egyházhoz, mert szelleméről és uralmáról egész berendezése s a világi facultások is tanuskodnak; de a régi felfogás rideg kizárólagossága mégis megtörik.

Mintha Pázmány Pétertől nagy növendéke, Zrinyi felé hajlitaná át az idők haladása, Zrinyi felé, a ki a legjobb, leghuzgóbb katolikus volt még költői ihletében is, de felekezeti buzgósága magyarságának, magyar érzésének egyetemes összefoglaló erejét nem is érintette. Nem szorul bizonyítgatásra, hogy a nagy cél, a magyar műveltségnek lehető egységesítése felé már maga az egyetemnek királyivá és országossá emelése s világiasítása milyen úttörő lépés

volt. De a királyné távolabb is tekintett s tovább is akart haladni. Jóformán mindjárt a jezsuita rend eltörlése után, még 1774-ben véleményadásra szőlította fel a helytartó tanácsot, hogy «miként lehetne az egyetemeket a mainzi választófejedelem példájára, ki az erfurti egyetem tanszékeit részben protestáns tanárokkal töltötte be, a hazai protestánsok céljaira berendezni, hogy ne legyenek kénytelenek külföldre járni». A kormánysszékek hevesen ellenezték a királyné szándékát, ki messzebbre is, meg mélyebben is látott a kulturai fejlődés feltételeibe, melyek egyszersmind a nemzeti fejlődés érdekét voltak hivatva szolgálni. A terv ekkor dugába dült, de a szó elhangzott, az irány ki volt mutatva s a további lépéseknek már feltartóztathatatlanul el kellett következniök. A magyar cultura egységesítése tekintetében egyetemi alkotásával Mária Terézia lódította meg az idő kerekét s ama közszellem fejlődésének gyökérszájai, mely a XIX. századnak az új Magyarországot megalkotó reformkorában érte meg teljességét és győzedelmét: hozzá vezetnek vissza. A cultura csak egységességében lesz igazi nemzeti erővé, csak ebben találhatja meg és foglalkoztathatja összes hivatott munkásait, csak ennek erejével szolgálhatja sikeresen a nemzetnek erkölcsi és anyagi közczéljait. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a *Hitel*nek legelső gondolata, melyből Széchenyinek egész teremő gondolatvilága kiemelkedik: a magyar anyagi erőnek szakadozottsága és lekötöttsége s a magyar szellemi erőnek elmaradottsága és megoszlottsága. Felszabadítás és egységesítés: ebben mutatta meg ő s ebben értük meg mi a jövőt.

Ennek a jövőnek, alapvetésének és fölépítésének psychikai ereje, a mint Széchenyi a Herder-féle elmélettel szembe fordulva hitte és hirdette: nemzetünk ifjúsága. Csak öntudatra kell ébreszteniünk, elernyedő képességeit kifejteniünk, szunnyadó érzéseit fölébreszteniünk, heverő energiáját munkára edzeniünk: övé lesz a győztes férfikor, övé a jövő, mely el fogja homályosítani kellőnél többet emlegetett multját. A nemzeti lélek ifjúságának föltámasztó, életre keltő munkájában a nemzet ifjúságának jutott jelentékeny, sokszor döntő rész: a tudás mellett a lelkesedésnek, a bölcsesség mellett az elszántságnak. Pozsonyban az országgyűlési ifjúságnak, Pesten a márcziusi ifjúságnak, a szabadságharcz csataterein az egész haza ifjúságának, igen, az ifjúságnak, a közkatonáktól a hadvezérekig. A nemzeti élet fejlesztésében, a nemzeti jövő munkálásában még ma is, még mindig az első sorban látjuk ezt az ifjúságot, nemcsak mint a jövő reményét, hanem mint a jelennek munkását. A magyar ifjúságot, mely, míg atyái és nagyatyái a nemzet közjogi állásaért,

a monarchiában való helyzeteért harczoltak győztesen: fiaink, a mának magyar ifjúsága, a világháború harcmezéjén, fegyverrel kezökben, a győzelem hitével és a halálra való elszánással szívökben, nemzetünknek erejéhez, jogához és áldozataihoz mért világhelyzetét követelik és fogják kiküzdeni.

A magyar ifjúság e történeti missiója és sikeres betöltése tekintetében majdnem döntő fontosságúnak tekinthetjük, hogy főiskolája az ország központjába került, hol vezetésre hivatott elemei könnyen egyesülhettek közös gondolatokban és érzésekben s ezekkel a haza egész fiatalságát könnyen áthathatták. Budapest az egyetem ideköltözésével lett az ország szívévé; ez a szív Mária Terézia szavára dobbant igazán első. Az áthelyezés eszméje először 1769-ben Niczky Kristófnak egy emlékiratában merül fel; kérdését hosszú tárgyalás után az 1777 febr. 10-iki királyi leirat dönti el; s csakhamar meg is valósul: a nagyszombati deákok még abban az esztendőben eléneklék a «Vale ergo parva Roma»-t s átköltöznek a budai királyi palota fényes termeibe. Ez az áthelyezés, mely után József császár Pestre költöztető rendelkezésének már csak alárendelt, helyi jelentősége volt, ez az áthelyezés Budapestet az ország tudományos és iskolai életének középpontjává tette. Ezzel indult meg jóformán az egész országos élet központosításának, egységesítésének, a közös céloknak új nagy történeti folyama. Csak ezután és ennek következtetésén születhetett meg Kármán Józsefben és valósulhatott meg Kisfaludy Károly által a törekvés, hogy Pestet kell irodalmunk központjává tenni. Nem világítja-e meg a legélénkebben ezt a fejlődést, az egyetemből kiindulását, ha eszünkbe jut, hogy az egész Aurórkör: Vörösmarty, Bajza, Toldy, Czuczor, Zádor, Kovács, mind egyetemi tanulókból és patvaristákból gyülekezett össze Kisfaludy körül? Az egyetem érlelte a fejlődést tovább, míg Széchenyi magyar társadalmi központot tervezhetett és alapíthatott Budapesten. Ugyanebben a históriai folyamatban avatja a 48-iki törvényhozás Budapestet az egész magyar államélet középpontjává, megkoronázván mintegy jelképesen ezt az egész fejlődést már a mi korunk két hatalmas építészeti alkotással: a parlament palotájával s a Hunyadiak államegyházának, a budai Boldogasszony-templomnak ősi művészi fényében való újjáalkotásával és történeti díszébe visszahelyezésével. Az egész lépésről-lépésre haladó fejlődésben, melylyel így Budapest nemzeti életünk élére kerül, a mind jobban önmagára és érdekeire eszmélő s összefoglaltságra és egységre törekvő nemzeti erő hat és érvényesül. Mily fontosnak kell minderre nézve tartanunk, hogy az egész ország ifjúságának színe itt a központban találkozik,

itt szövi eszményeit, itt tűzi ki életcéljait, itt az ország szívében, mely az egész nemzettest vérkeringését szabályozza s minden dobbanását az egészszel érezteti. Nem ez a Budapesten tanuló fiatalság, legelső sorban az egyetemi fiatalság lett-e fő tényezőjévé annak, hogy Széchenyi szeme nem csalódott s nemzete csakugyan ifjúnak bizonyult? Mikor lelkünkben fölmerül a nagy történeti kapcsolatok gondolata, melyeket a márcziusi ifjak tüntetései és nagy alkotmány-reformunk, szabadságharcunk és a Kiegyezés között érezhetünk és megjelölhetünk, ez a gondolat szinte magával hozza a kérdést, hogy : egyetemünknek Budára helyezése nélkül egész nemzeti életünknek egész újabb alakulása azon az úton haladt és eljutott volna-e oda, a honnan mi ma erre a példátlanul hatalmas fejlődésre, annyi szenvedés gyászával, de annyi dicsőség büszkeségével visszatekinthetünk.

Csak a legszembevetőbb szálakat igyekeztem kibogozni, melyek nemzeti közfejlődésünknek legfontosabb mozzanatait és jelenségeit Mária Terézia királyné egyetemi reformjával összefűzik. Rámutattam, hogy ezek közé a szálak közé az, a mely a reform által inaugurált új művelődést igazán megelevenítette s egész országos életünkre jelentőssé tette : a nemzeti gondolat szála utóbb szövődik be. Hogy ez az egybeszövődés megtörténhetett s olyan eredménnyel, a milyennel végbement : hálás kegyeletünk megilleti érte a nagy királynét. Nemzetünket a maga sajátos, külön valójában alig értette ; de tehetségében, egyenességében, hűségében és hősiségében fejedelmi szívébe fogadta. Nemcsak az anya szeretetével szólott mindig róla és hozzá, de néha szinte a gyermek ragaszkodásával is, ki mindenét neki köszönte. Igaz, hogy más módon, a maga felfogása szerint akarta boldogítani, a mely nem volt a miénk és most sem az. De lélektani indítékait mérlegelve s alkotásainak tovább fejlődését véve figyelembe, méltatlannak mutatkozik az a vádlevél, mely a korabeli nemzeti elmaradásunkat egyenesen a királyné ellenséges célzataira és terveire vezeti vissza. Mária Terézia kora szellemének volt a képviselője s ebben a szellemben törekedett gyakorolni fejedelmi hatalmát és éreztetni fejedelmi szeretetét. Ezzel a szellemmel : föltetsző új világosságával, a régi jognál többre becsült új igazságaival, közös emberi eszményeivel akarta áthatni a magyarság világát s részesévé tenni a haladó műveltségnek s a fényes jövőnek, melyet egy szép álom ígért. A magyar jogi felfogást, a nemesi szabadságokkal egyértelmű nemzeti szabadságot nem is csak avultnak, hanem már a régmúltának érezhette : az abszolút monarchia alkonyodó rendszere ép úgy beleütközött, mint a felvilágosodás derengő elmélete. A francia művelődési kosmopolitismus növendékeként a nemzeti

nyelvek jelentősége iránt is alig lehetett érzéke; inkább a haladás, anyagi és kulturai haladás akadályainak nézhette. Mondhatjuk tévesnek ezt a felfogást s annak is kell mondanunk; de Mária Terézia tévedése kétségtelenül a vonzalom, a szeretet tévedése volt: boldogítani akart bennünket, csak hogy nem a mi módunk, hanem a maga módja szerint. Motivumai, melyekből cselekedett, elhallgattathatják s el is kell hallgattatniok vádjainkat.

Szíve tele volt hálával irántunk, mindvégig ez a hála vezette, szóban és tettben minduntalan kitört szívéből s az ő idejében nem is kételkedett benne senki sem. Ő volt családjából az első uralkodónk, ki magyar szívekben lelkesedést akart és tudott ébreszteni. Csak egy nyilatkozatát legyen szabad idéznem a sok közül, éppen abból a körből, melyet emlékezésünk illet. Az első magyarországi Ratio Educationis tervét jóváhagyó, 1776-iki kéziratában Eszterházy kancellárnak írja, hogy «e derék és eszes nemzetnek meg akarja adni mindazokat a segédeszközöket, melyeket sok más már évek óta bír, hogy ezeknek irányában egyensúlyát a magyar is megtarthassa, neki pedig, a királynénak, az a gondolat, hogy az első kezdet tőle indult ki, még sötét sírjában is vigasztalására fog szolgálni». Irántunk való szeretetét, háláját a Gondviselés, mely a félreértett tettek láncolatában, az idők folyamában nyilvánosságra hozza a szent szándékot, másképp gyümölcsöztette, mint a hogy ő maga képzelte.

A mint egyetemi reformja *a cultura fejlesztésével, egységesítésével és központosításával* közéletünk nemzeti fejlődésének lett hatalmas tényezőjévé, mindazt a magot, a mit az ő anyai keze elvetett, fölébredt nemzeti öntudatunk és önérzetünk napja dús aratásra érlelte nemzeti életünk, szellemünk, nyelvünk érdekében és diadalára. Bessenyei György, ha nem is költői ihletében, de tüzes és mély magyar érzésében, nem volt rossz proféta, mikor a magyar szellemi ébredés első megnyilatkozását, az *Agis tragédiáját* Mária Terézia nevével kezdi.

A milyen fogékony szelleme volt a haladó idő sugalmi és követelményei iránt, a milyen tárt szíve nemzetünk iránt, ma bizonyára boldogan nézne le a pozsonyi vár ablakából, hogy ott nemcsak magyar föld, hanem magyar nemzeti élet kezdődik. Isten ótalmazza ezt a földet, ezt az életet és azokat a fiainkat, a kik ma e drága földet és életet távol harczmezőkön vérök hullásával védelmezik.

Beöthy Zsolt.

ÉRTESÍTŐ.

Malonyay Dezső utolsó könyve.

A virtus. Irta Malonyay Dezső. Budapest, Singer és Wolfner, év nélkül.
(1915.) 8-r. 223 l. Márton Ferencz képeivel. Ára nincs jelezve.

Igen hálás, de gyakran ép oly kockázatos vállalkozás az irodalom új jelenségeit hozzáfűzni az eddigi szellemi tőkéhez, megállapítani róluk: milyen költői irány termékei, milyen külföldi vagy hazai ismert író genre-jához állanak legközelebb. Malonyay új könyvére vonatkozólag e föladat teljesítése nem nehéz; nyilvánvaló, hogy *A virtus* Mikszáth regényeinek modorára emlékeztet. Talán van is értéke ennek a megállapításnak: az olvasó ki tudja keresni emlékeinek gazdag tárházából azt a zugot, a melybe az új regényt legkönnyebben elhelyezheti. Kérdés azonban, nem téveszti-e meg ez a kijelentés, s az utalás a Mikszáth-kapcsolatra nem téríti-e helytelen irányba az olvasó gondolatfolyamatait. Nincs jogunk ugyanis közvetlen hatást nyomoznunk *A virtuson*, s az egyezés a két író között valószínűleg esetleges, külső, nem pedig okozati. Alig több, mint hogy mindketten a magyar vidéki nemesség jelenéből merítik a tárgyat s igazi magyar életet, magyar alakokat mutatnak be. És még egy — de ez már egészen a véletlen játéka: Mikszáthnak is, Malonyaynak is ereje nem a nagyobbzsabású compositióban jelentkezik.

*A virtus*nak valóban minden részlete jobb, mint az egész, s a mű is jobb, ha nem tekintjük regénynek. A mi a regénynek legfontosabb eleme: érdekes, bonyodalmas eseménysorozat vagy a lelki élet kidolgozott rajza, az hiányzik belőle. A történet, mely a 220 lapos kötetből kifejlik, ha lehántjuk róla az episodokat, mindössze három mozzanathból alakul, s ezek közül is az első nyolcz évvel a cselekvény megindulta előtt játszódott le. Bene Ábrist elhagyta a felesége, mert a mulatós férj le-levetette magáról a házasság jármát. Az úrfi — deressedő feje ellenére ezzel a jellemző névvel illeti az egész világ a fiatalos kedélyű, jószívű, de léha urat — azóta jó kedvét nem, de ősi birtokát mind jobban elvesztette, s a függöny fölgördül-

tekor azon a ponton van, hogy belebonyolódik abba az aranyhálóba, melyet egy szép özvegy vet ki reá — ugyanaz, a ki miatt hites felesége annak idején elhagyta. Mellékesen megjegyzem, hogy a föntebbi időmeghatározást, «a függöny fölgördültekor», nem kell épen szó szerint venni: történik sok minden közben, de annak a meséhez nincs köze. Az úrfi azonban — s ez a harmadik mozzanat — a kritikus pillanatban fiára gondol, s mikor ez a komoly érzelem megrezdül lelkében, azt is megérti, hogy a múlt rózsás köde szétfoszlott, a vér és szenvedély hulláma lecsendesedett: visszatér tehát feleségéhez, a kit valójában mindig szeretett, s a kinek bocsánatát komoly munkával, férfias viselkedéssel kiérdemelni egyetlen igyekezete.

Nem volna értelme e mesét részletesen bonczolni. Való, hogy akár költött a história, akár megtörtént, jól van elgondolva, s olyan alap, a melyre lehetett volna jó regényt építeni. De az is bizonyos, hogy ezt Malonyay nem tette, sőt talán nem is nagyon törekedett reá. A főcselekvény előtte mellékes, hiszen a kötetnek szinte matematikai pontossággal kiszámított első fele ebből a szempontból akár el is maradhatott volna; ez az első, bevezetőnek túlon-túl terjedelmes rész két epizódból áll, s az első lazán, a második meg egyáltalán nincs hozzákapsolva a meséhez. Az előbbi egy nagy kártyázás története. Sem nem épületes, sem nem újszerű látvány, a mint egy vendéglő külön szobájában az úrfi kifosztja úri barátait és két örmény kereskedőt, de jellemző és érdekesen van megfestve. Bár mindannyian nemcsak láttunk, hanem olvastunk is ilyen jeleneteket, fordultos, izgató elbeszélése megkap — a nélkül azonban, hogy léhaságát el tudná felejtetni. S a regény oeconomiája szempontjából meg egyenesen hiba az a nagy részletesség, melylyel ki van dolgozva, annál inkább, mert hiába iparkodik a szerző a hős lelki megtisztulását kapcsolatba hozni ezzel a diadalával, törekvése semmiképen sem sikerül, a lelki rúgók működését csak szeretné, de nem tudja láttatni, szerkezetileg pedig nem a kapcsolatot megteremteni. A másik epizód Bene Ábris látogatása grófi barátjánál, pontosabban szólva a maîtresse de la maisonnál, a kövér Janka kisasszonynál. Ez a terjedelmes részlet pusztá betét, nemcsak a regénynek, hanem még a hősnek sincs rá szüksége, mégis a regénynek legjobb fejezete. Maga sem egységes, hanem apró jelenetekből szövődik egészszé, de ép oly mulatságos, mint valószerű, a hogyan az egykori szép leányból elhízott asszonynyá, társalkodónőből a kastély úrnőjévé vált lengyel kisasszony fukarságában kínozza, nyúzza a grófi tiszteket és cselédséget s zsarnokskodik a házon meg méltóságos gazdáján.

Ez az epizód már rávilágít a regény egyik érdemére, melylyel feledteti a mese soványságát, a milieu-rajzra. S a környezet képe annál tetszetősebb, mert Malonyay nem pepecsel apró foltok festégetésével, hanem kis történetkékkal jellemez. Nem mindegyik új, s bár nem tudnók kimutogatni, egy részük mindenesetre ajakról-ajakra szálló adoma: velük — s ez a fő — az író egy sereg helyzetet érzékít meg, sajátosan magyar világnak képét rajzolja.

Hasonló természetű a másik érdeme, a sok kisebb-nagyobb élességgel megvilágított alak bemutatása. Majd mind typus, szintén nem épen újak, de mind magyar, a vidéki életnek jól talált figurái. Még ma is találkozunk ilyen kaczer asszonyokkal és földet túró, nyugalmazott őrnagyokkal, friss bárókkal és úri élőködőkkel, hol kuriákban, hol kastélyokban, s még nagyobb volt a számuk az író ifjúságában, a honnan emlékképeinek forrása fölbuzog. Még a legelhasználtabb typusában is van valami jellemző, sajátos: a beszéde. A beszélgetés Malonyaynál a hatásnak egyik legfontosabb eleme; a mint egy-egy alakja megszólal, menten ráismerünk, beelátunk a lelkébe, egy-két szavával megismerteti egész valóját, származását, foglalkozását, jellemét. Kiemelkedik a typusok sorából s egyéni szint kap két mellékalakja, a már említett Jutka kisasszony s Bene Ábris öreg kocsisa, nemes Bágyog Ferencz. Régi, hű szolga, nem abból az egyszerű, naivan korlátolt fajtából, melynek utólétehetetlen rajzát Arany adta *Toldi* öreg Benczében. Bágyog Ferencz tiszta pillantású, józan, nyugodtan ítélő paraszt-ember; műveletlen, de csak az értelme, — szíve, feje tiszta, s természetes eszével urának gondviselője, szinte barátja, bánatában vigasztalja, szerencsájében fékezi. A hogy ez a két ember egymással társalog, az úr a hintóból hetykén, sőt durván, de mégis éreztetve szeretetét, megbecsülését, a kocsis a bakról, tisztességtudóan, ha kérdezik, maga elé dörmögve, ha kéréstlen vagy kelletlen véleményt mond — a regénynek minden fogyatkozásáért pótolja kárunkat.

Maga a főalak, az úrfi, gonddal van dolgozva, de jellemrajza mégis fogyatékos. Az író nyilvánvalóan egy lelki problema hordozójává tette: meg akarta mutatni, mint lesz ebből az alapjában jó, de elrontott anyagból az események hatása alatt ismét derék, egész ember. A művészi feladat emlékeztet arra, melyet Jósika tűzött ki maga elé *Abafijában*, s emlékeztet a megoldás is: a régi regényben is, az újban is, látjuk a két stádiumot — Jósika a másodikat, Malonyay az elsőt részletezi — de a fejlődést itt is, ott is inkább csak elhiszszük, mintsem nyomon kísérjük, az eredményt látjuk, nem a folyamatot. De ez még kisebb baj. A nagyobb, hogy maga ez a lélek,

melynek vágyai, törekvései, gondolatai érdekelnek bennünket első-sorban, nincs a kellő határozottsággal rajzolva. A míg mulatós, könnyelmű, léha embernek látjuk magunk előtt, addig értjük, ismerjük, de mikor az író erősebb, finomabb színekkel dolgozik s mélyebb érzelmekkel, nemesebb föllendülésekkel hímezi hősenek lelki szövedékét, a kép megzavarodik. Mi történt a házasságok között nyolcz évvel azelőtt, miért maradt abba az idyll a szép özvegygyel, miért nem simultak el az ellentétek vagy itt, vagy ott: oly kérdések, melyekre kielégítő feleletet nem kapunk. Nem az események következnek a hős jelleméből, hanem az simul a fejleményekhez. De el kell ismernünk, hogy Malonyay rokonszenvet tud kelteni léha, fölületes hőse iránt, szeretetre méltóvá s igazi magyar úrrá tudja tenni, a kiből megvan fájának minden fogyatkozása és sok erenye. Több szeretettel rajzolja, mint Mikszáth a maga hőseit, de azoknak mélységét és igazságát nem tudja vele megközelíteni.

A ki biztosan megalapozott, művészettel fölépített műalkotást keres e regényben, az várakozásában csalódik; de a ki megelégszik egy-egy darab magyar életnek rajzával, s gyönyörködik a magyar típusokban meg a romlatlan, színes magyar nyelvben, szóval, a ki hajlandó a művészi elem fogyatékosságáért kárpótlást keresni a nemzetiben, az nem bánja meg, ha elolvassa *A virtust*. Bágyog Ferencz öreg kocsiát azonban kiveszem a sorból: az ő alakja műalkotás s mélyen benyomódik az emlékezetbe. Ez a derék magyar a regény legértékesebb eleme, s megalkotása igazi érdem.

r. r.

Petőfi horvát fordítása.

Petőfieve pjesme. Preveo Béla Horváth. Tiskara Sv. Antuna. Subotica, 1914. 8°, XII+132. l.

Horváth Béla, németi (Baranya m.) plébános, Petőfi lyrai alkotásaiból 150-et bocsátott közre horvát fordításban. Az előszóban említi: miután kiváló horvát, szerb és szlovén dalköltőkből már sokat fordított magyarra, megérlelődött benne az az elhatározás, hogy nagyobb anthológiában alkalmat nyújt a horvát nemzetnek arra, hogy anyanyelvén ismerhesse meg a magyar dalköltészetet — ha most közrebocsátott könyve kedvező fogadtatásra talál. Közelebbről is megismerteti a készülő, akár már sajtó alá is bocsátható anthologia tervét: 100 magyar lyrai költőt szándékozik felkarolni 1—25 legjobb dalával. A betűrend szerinti felsorolásban ott találjuk dalosain-

kat Faludi F. korától napjainkig — Adyék kizárásával — pl. Reviczkyt 25, Arany Jánost 11, Tóth Kálmánt 9, Vörösmartyt 8, Tompát és Czuczort 4—4, Eötvös Józsefet 3, Gyulai Pált, Lévy Józsefet 2—2 dallal és Berzsenyi Dánielt, Kisfaludy Károlyt, Kölcseyt 1—1 dallal, Csokonait és Kisfaludy Sándort teljesen mellőzve, ellenben Erdős Renét 3, Dömel Anzelmet 4, és még néhány alig ismert költőt néhány alkotással képviselve. Nem kutatva azt, hogy mily indicium sorolt alig ismerteket ily mellőzéssel és válogatással összeállított társaságba, hogy miért kell a tervnek épen 100 lyrai költőt felkarolnia, tartózkodva minden aprólékoskodástól, a tervet és a nyújtott munkát csak abból a szempontból akarjuk megvilágítani, melyet a fordító kitűzött, t. i. hogy a horvát nemzetet akarja megismertetni a magyar dalköltészettel és első sorban Petőfivel.

A kitűzött cél szép és fontos, hiszen a horvátság a magyar irodalomról majdnem oly keveset tud, mint — mi a horvát irodalomról. Komolyan csak szaktudományi problémákban esik szó róla és akkor is többnyire sajnálatos tévedésekkel; pedig ott néhány középfokú iskola-típusban is nyílik alkalom az érdeklődés felkeltésére, t. i. a felsőbb leányiskolák tanítási terve kívánja a magyar irodalomtörténet vázlatos áttekintését és a realgymnasiumok felsőbb osztályaiban a facultative kötelező magyar nyelv körében megismerkedik az a kevés tanuló, a ki ezt a tárgyat választotta, néhány szemelvényynel. Petőfi alkotásai közül a horvát olvasó nagyközönség — sajnos — csak *A hóhér kötele* cz. regényt ismeri, melynek fordítása (Petrović-Petőfi: *Kronikovo uže*) már második kiadást ért; nagy költőnkről máskülönbén csak azt tudja és hangoztatja, hogy ezt a lángelmét is a szlávtság adta a magyarságnak. Valamivel kedvezőbb a helyzet a magyarországi szerbeknél, a kik tanulmányaikat magyar, vagy pedig az újvidéki szerb gymnasiumban végezték és állandóan érintkezésben vannak a magyarsággal. Ezek sorában támadt már néhány kiváló fordító is, főleg Petőfi-fordító: Zmaj Jovan Jovanović, kiváló költő, nemcsak Madách remekét, a *Toldi*-trológiát, Arany *Murány ostromát* és Petőfi *János vitézét* nyújtotta szerbül, hanem Petőfinek számos lyrai alkotását is, Brančić Blagoje pedig *A magyar virágoskertből* (1907) czímen ügyes kis anthológiát magyar lyrai költőkből. A két fordítónak számos kevésbé jelentős követője is támadt. (L. Polit Vladislava, *Petőfi a szerbeknél*, Újvidék. 1912.) Azt a horvátot, a ki nem tudja nyelvünket és különös érdeklődéssel keresi a magyar lyra legkiemelkedőbb alkotásait, a szerbek cyrill betűi egyáltalában nem akadályozzák abban, hogy Zmaj és Brančić fordításait olvashassa. (A horvátok és szerbek irodalmi nyelve közös.) És ha Horváth Béla

azt hangoztatja, hogy a horvát nemzettel akarja megismertetni a magyar lyrai költészetet, akkor bizonyára a szélesebb rétegekre, az olvasó nagyközönségre gondol. De számolt-e a feladat nehézségeivel; érzi-e, hogy mivel tartozik Petőfi horvát fordítója Petőfinak és mivel a horvát nyelvnek; gondolt-e arra, hogy szerb előzőitől valamit tanulhatna is és kereste-e útját-módját annak, hogyan terjedhetne el munkája az olvasó nagyközönség körében, főleg túl a Dráván?

Tehetsége ily munkára kétségtelenül van; a szeretetnek, mely-lyel munkáját végzi, melege mindvégig érezhető, fordítása sokszor a lehető leghívebb s mégis könnyed, néha meglepően ügyes, de a nehézségekkel még sem számolt eléggé.

Anthológiát a magyar lyrikusokból és Petőfi lyrai alkotásaiból horvát műfordításban nyújtani még a legügyesebb fordító-tehetségnek is súlyos feladat, mert a délszlávság, mint általában nagyon poetikus hajlamú és par excellence lyrikus nép, a dalos költészetben oly kényes, mint pl. az olasz a zenében; ízlése fejlett, egészséges; oly jelenség, a minővel pl. a *Леронц Марине Српске* 296. füzete 1913-ban lepett meg bennünket, két magasztaló cikket közölve Ady Endréről, inkább csak múló tünet. Nemcsak népi epikája, hanem népi és műköltészeti lyrája (epikája is felette gazdag a lyraiságban) is olyan, hogy idegen irodalomnak csak legkiválóbb alkotásai kelthetnek figyelmet. Ha Petőfi-fordító ezt a kényes ízlést ki akarja elégiteni, akkor legyen a Petőfiéhez hasonló szellemű és erejű költő, mint a minő Zmaj Jovan Jovanović volt; legyen oly kiváló érzéke a jellemzetes iránt, minővel Brančić volt megáldva; ismerje a horvát nép- és műköltészetet, éreztesse Petőfi költészetének tartalmi erejét és szólaltassa meg — a mennyire csak lehet — a horvát lyra nyelvén, nyújtva belőle csak azt, a mi valóban örök értékű; ha pedig más lyrai költőket felkaroló anthológiát akar nyújtani, ne ragaszkodjék a 100 költőhöz, hanem elégedjék meg a 20—25 legkiválóbbal és ezeknek örök értékű néhány alkotásával. Brančić anthológiája csak hat költőt ölelt fel: Berzsenyit (*Foháskodás*), Kisfaludy Károlyt (*Szülföldem szép határa...*), Vörösmartyt (9), Arany Jánost (8, ebből 3 ballada), Gyulai Pált (6) és Petőfit (44) legkiválóbb alkotásaival. Horváth B. gazdagíthatta volna a sorozatot, de eltanulhatta volna Brančićtól azt is, hogyan kell válogatnia; a jó példa figyelmeztethette volna, hogy ily Petőfi-fordításban oly jellemzetes alkotásokat, minők pl. *A magyar nemes*, *A rany Jánoshoz*, *Téli esték*, *A csárda romjai*, *Kit feledni vágytam* és *Szeptember végén*, mellőznie nem szabad és gazdagabb sorozatot nyújtva, fel kellett volna vennie pl. *Az al-*

földet, *A jó öreg korcsmárost*, a *Száz alakba öltözik szerelmem ...*, *A Tisza*, a *Homer és Ossian* címűt is — ezzel tartozott volna Petőfinék; de bátran mellőzhette volna az olyanokat, minők pl. *Egy könyvtárus emlékkönyvébe*, *A völgy és a hegy* vagy a *Disznótorban* címűek, melyek inkább csak teljes Petőfi-kiadásba valók.

A hol Horváth Bélának a bibliafordítás hűségével való reproductio nem sikerült, többnyire feltűnően elhalványul az alkotás; érezhetővé válik a hiánya annak az erőforrásnak, melylyel Zmaj Jovan Jovanović tolmácsolja Petőfit a szerbeknek, és a tanulmányban s finom érzékben gyökerező ügyesség, a melylyel ilyenkor Brančić leküzdi a nehézségeket. Feltűnő a hű, szinte szószerinti fordításhoz való ragaszkodás az æsthetikai hatás rovására pl. az *Első szerepem*, *Ez a világ a milyen nagy ...*, *Csatadal*, *A faluban utcahosszat* címűekben, ha szembeállítjuk Brančić szabadabb fordításával, melyben azonban az eredetinek hatása jobban érvényesül. Hogy Horváth B. szabadabb reproductiójában mivé lesz néha Petőfi gondolata, azt néhány példával óhajtom megvilágítani. Ott van pl. az *Egy gondolat bánt engemet ...* fordítása, melynek kezdő sorait hű visszafordításban adjuk:

»Muči me jedan misao,	Kínoz engem egy gondolat,
Da bi umrijeti morao	Hogy meg kellene halnom [vadnom;
Medj' jastucih kô cvijet venut» stb.	Párnák között mint a virágnak elher-

Ime csak technikai dolgok, mint a «medj' jastucih» átvitele a következő sorba és a pontosveszsző vagy felkiátójel elhagyása mily hibává lett. A «Ne ily halált adj énekem» ily fordításában: «Bože, ne daj mi tak' umrt !» teljesen hiányzik az a nyomaték, melyet az eredeti az «énekem»-re helyez; a «Slobodu svima!» nem a «Világsszabadság!», melyet Petőfi itt hirdet, és lényeges hiba, ha a fordító itt önkényesen «a haza szabadságát» hangoztatja, a

«Fujó paripák
Száguldjanak a kivívott diadalra»

sorokat így fordítva:

«Ko bijesne lete pari-pe za tiranom
Nek ne stanu, dok ne bude slobodan dom!»

Merő zavar az, a mit a *Befordultam a könyhába* első 2 verszakául nyújt. Itt a horvát olvasó is bizonyára érzi, hogy ilyesmit Petőfi nem mondhatott; többet árt Horváth Petőfinék ott, a hol a fordítás nyelve prózává laposodik, mikor pl. a *Nézek, nézek kifelé az ablakon* ezen sorai:

Szájam szörnyű halberdókat
 Kiabált
 És söpörtem a kaszánya
 Udvarát

helyett (hű visszafordítással) azt mondja: «Nem vagyok asszony, de söpörni tudok, mert kaszányában megtanul az ember mindent.» A *Honfidal* 6. versszakául («De mint az árnyék nő . . .» stb.) azt olvasuk: «Az árnyék, mikor leszáll a nap, egyre nő és engem is egyre jobban gyötör a haza szerencsétlensége», a *Füstbe ment terv* bájos befejezése pedig: «Egy árva szót sem tudtam szólni, csak csókolni.» Néha prózaivá silányul az egész költemény előadása s sajnos, ez lett a sorsa oly alkotásnak is, minő a *Szülföldemen* vagy *A távolból*.

A fordítás nyelve a drávántúli horvátságnak kissé idegenszerűen fog hangzani, mert akad szókra, kifejezésekre és fordulatokra, melyek inkább csak a bácskai bunyevácoknakál honosodtak meg, mintsem az igazi horvátság szépirodalmának, főleg pedig lyrai költészetének nyelvében. Petőfi-fordítást pedig a drávántúli horvátság számára kellene nyujtanunk, nem a bunyevácoknak, a kik közül az olvasni tudók magyarul is olvashatják Petőfit. És ha Horváth Béla mindvégig érvényesíthetné azt az erőt, mely néhány költemény fordításában jelentkezik és ki tudná elégíteni mindazokat a kényes igényeket, a melyeket jeleztünk, nem a szabadkai Sz. Antal nyomdával kellene kiadatnia munkáját, hanem a zágrábi Matica Hrvatskával, mely jó szervezettségénél és tekintélyénél fogva el is terjeszthetné.

Szegedy Rezső.

Háborús előadások.

Szóval s tollal a házáért. — A miskolczi Közművelődési Egylet munkássága a világháború alatt. 244 l. Miskolcz. Ára 4 korona.

A miskolczi közművelődési egyletnek a háború alatt folytatott munkásságáról számol be ez a testes kötet. Előszóul Balogh Bertalan elnök fejtegetése szolgál arról: milyen legyen kulturpolitikánk a háború után. A gazdasági élet fellendülése mellett egységes nemzeti ideálokat kíván, melyek közösségükbe foglalnák a nemzetiségeket is. A cultura terjedésének egyik nagy akadály az, hogy a tanítónak sehol sincs oly kevés becsülete, mint nálunk. Nem új, de igaz mondás; kár, hogy okait nem fejtegeti a szerző.

A kötet tartalmát az e tél folyamán a miskolci Szabad Egyetemen tartott előadások teszik, többek közt gróf Apponyi Albert, Marczali Henrik, Giesswein Sándor, Cholnoky Jenő, Hegedüs István, Pekár Gyula előadásai, melyek mind a háborúval kapcsolatos kérdésekről szólnak. A fentiek mellé a helybeli tanárok háborús tanulmányai sorakoznak. Kíváncsú volna, hogy vidéki szabad tanintézetek mindinkább arra ügyeljenek, hogy kebelbeli működésöknek szabjanak lehető magas mértéket.

Az egyesületnek belső munkájáról aránylag keveset találunk a könyvben. Elismerést érdemel, hogy aránylag kevés ember a téli hónapokban szinte napról-napra tanít szabad tanfolyamban, nemcsak Miskolczon, hanem felváltva a megye többi helyein is. Pedig azok jobbra «tanerők», kik hivatalosan is el vannak foglaltva. A könyv a miskolci házi ezrednek, a 10. honvéd gyalogezrednek van ajánlva. Méltóbbnak alig lehetett volna.

Üdvözljük Miskolcz városának törekvését s biztató munkálkodását a cultura terjesztése körül. Bár minél több vidéki város követné példáját!

Amerika a háborúban.

Dr. Franz Klein: *Amerika und der europäische Krieg*. Wien, 1915. 8-r. 46 l.

Klein Ferencz, volt igazságügyminiszter, a kinek nemrég jelent meg könyve a jövő culturkilátásairól és a népek culturközösségéről, fenti cím alatt foglalta össze a Neue Freie Presse-ben már megjelent három értekezését: az amerikai gazdasági föllendülésről, az Unio jövő külpolitikájáról és a panamerikanizmusról. A hadiszállításokról szólva, megállapítja, hogy az Egyesült-Államok a háború kezdetén rendkívül kedvezőtlen gazdasági viszonyok közt voltak. S a háború okozta nemcsak azt, hogy a gazdasági élet a rendes mederbe került, hanem azt is, hogy az adósból hitelező lett: az arany, melyet adósságok törlesztésére Európába kellett küldeni, visszaérkezett, mint a kivitel ellenértéke. Ha a fegyver- és munitio-szállítást tudósok is összeférhetőnek találják a semlegességgel, Klein szerint a semlegesség lényege nem a bizonyos irányú cselekedetek megszüntetésében, hanem abban van, hogy egy párt mellett se foglaljunk állást, a küzdő felek egyikének se tegyük azt, a mit a másiknak ne lehetne megtenni, ha kívánná. Amerika megtakarított, míg más hatalmak vesztettek, ő él, míg mások meghalnak; Amerika útja felfelé vezet, míg a többi államoké lefelé. Ő lett volna hivatva új ösvényt törni a ké-

telyek és ellentétek közt, de a nyereség vágya minden nemesebb érzést lefojtott.

A jövő külkereskedelemről értekezve, kiemeli szerző, hogy amerikai szakértők szerint a háborúnak nem lesznek kedvező következményei az európai kereskedelemre. Nem szabad figyelmen kívül hagyni az európai versenyképesség csökkenését, a munkaerők csökkenését, az újjáépítéshez szükséges beruházásokat, a régi vevőközönség elvesztését s a háborús felek közötti gyűlöletet, melyből csak az Egyesült-Államok húznak hasznot. Az Egyesült-Államok nem szorulnak a külföldre s magasabb feladatok megvalósítására is törhetnek. Klein foglalkozik a várható intézkedésekkel; az új piacokon Amerikának egységesen és a versenyt kizáró módon kell fellépnie; javítani kell az antitrust törvényeket s a kivített előmozdító kedvezőbb vasúti tarifát kell felállítani. Az Unio jövőjének hirdetői ezenkívül erkölcsi megújulásról is beszélnek, meg kell szűnnie az előítéletnek és a pártszenvedélynek, hogy megtanulják becsülni a munkát, a hazafias kötelességérzetet és egymást. Az új területhódításban az amerikaiaknak segítségükre lesz mozgékony, gyorszemlémük, jól számítani tudó üzleti érzékük, egyéni irányításuk s tehetségük a technikai javítások feltalálására.

A panamerikanismussal foglalkozó tanulmányban arról szól, hogy a Monroe-elvet politikai területről át kell vinni a gazdasági és pénzügyi térre. A délamerikai államoknál az európai bankár helyét elfoglalja majd az amerikai. Klein hangoztatja a kapcsolatot gazdaság és politika között s különösen, hogy egy százmilliós nép nem állhat világkereskedelmével a világpolitikán kívül. A mi az Egyesült-Államok fegyveres felkészülését illeti, ott szabadabb minden; mert náluk e kérdést csakis gazdasági és pénzügyi érdekek szabályozzák.

Ha Klein nem veszi rossz néven Amerikától, hogy a háborút arra használja fel, hogy társadalmát és államát új éltető erővel lássa el, arra int minket is, tegyünk úgy, mint ő: zárkózzunk el mi is, mert «a nemzetek, melyek katonailag győzni tudnak, megtanulhatják azt is, hogy gazdaságilag győzzenek».

Rózsa Dezső.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

166

472. SZÁM

1916 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. MONTALEMBERT ÉS EÖTVÖS A HARMINCZAS ÉVEK- BEN. — Concha Győzőtől	1
II. «FARAGOTT KÉPET NE CSINÁLJ MAGADNAK!» — Pro- hászka Ottokártól	28
III. HUNYADI JÁNOS SZÁRMAZÁSA ÉS CSALÁDJA. (II.) — Báró Forster Gyulától	36
IV. A HÁBORÚS IRODALOM LÉLEKTANÁHOZ. — Sebestyén Károlytól	52
V. A HOMEROSI KÉRDÉS MULTJA ÉS JELENE. — Csengeri Jánostól	74
VI. A VILÁGHÁBORÚ TANULSÁGAI A NÉPNEVELÉS ÉS NÉPOKTATÁS TERÉN. — Petri Mórtól	91
VII. A «FALU BOLONDJA» ARANYNÁL. — Kardos Lajostól	106
VIII. MISERICORDIA. (III.) — Regény — B. Pérez Galdós után spanyol- ból Hegedűs Arturtól	115
IX. KÖLTEMÉNYEK: <i>Fiamnak.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Mephisto- pheles megjelenése.</i> — Jelenet Goethe Faustjának első részéből. — Németből Kozma Andortól	127
X. SZEMLE: 1. <i>Bárány Róbert.</i> — Szöllősy Lajostól 2. <i>Romain Rolland.</i> — König Györgytől	135
XI. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A Don Juan-monda.</i> (H. Heckel: <i>Das Don Juan- Problem in der neueren Dichtung.</i>) — Heinrich Gusztávtól 2. <i>Wallenstein lélekrajza.</i> (R. Huch: <i>Wallenstein. Eine Charak- terstudie.</i>) — Berde Máriától 3. <i>Az Athenaeum új folyama.</i> (<i>Athenaeum.</i> Új folyam. Szerk. Alexander Bernát.) — Rózsa Dezsőtől 4. <i>Gyermekek-lélektan.</i> (Claparède — Wessely: <i>Gyermekpsychologia és kísérleti paelagogia.</i>) — Révész Gézától	147

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

473. SZÁM

1916 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A KÚSZÓ VIRÁGOK HONÁBAN. — Berzeviczy Alberttől	161
II. AZ OLASZ KÉPVISELŐHÁZ ÁLLÁSFOGLALÁSA ÉS A NEMZETI ASPIRATIÓK. — Fraknoi Vilmostól	194
III. CULTUR-POLITIKÁNKHOZ. (<i>A világháború hatása a földrajz és történet oktatására.</i>) — Marczali Henriktől	229
IV. A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOMBAN. (I.) — Huszár Vilmostól	249
V. ÉLMÉNYEK ÉS EMLÉKEK BAKSAY SÁNDOR ELBESZÉLÉSEIBEN. — Kéky Lajostól	271
VI. MISERICORDIA. (IV.) — Regény — B. Pérez Galdós után Spanyolból Hegedüs Artúrtól	280
VII. KÖLTEMÉNYEK : <i>Élő halottak.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Shakespeare.</i> Jakab Ödöntől.	291
VIII. SZEMLE : 1. <i>Eötvös Károly.</i> — vg.-tól	
2. <i>Marie von Ebner-Eschenbach.</i> Heinrich Gusztávtól	296
IX. ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Háborús versgyűjtemények (Háborús versek könyve.</i> Szerk. Szaboleska Mihály. — Radó Antal : <i>Háborús strófák.</i> Wlassics Tibor : <i>Világok tusáján.</i>) — ys.-tól	
2. <i>Tormay Cécile.</i> (Tormay Cécile : <i>Emberek a kövek között.</i> — <i>A régi ház.</i>) — Horváth Jánostól	
3. <i>A háború bölcselete.</i> (H. Gomperz : <i>Philosophie des Krieges.</i>) Nagy Dénestől	303

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

474. SZÁM

1916 JUNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-en.

TARTALOM.

	Lap
I. GÖRGEI ARTHUR. (1818—1916.) — Marczali Henriktől	321
II. BAKSAY SÁNDOR. — Kozma Andortól	325
III. TÁRGYALÁSOK AZ OLASZ NEUTRALITÁS BIZTOSÍTÁSA ÉRDEKÉBEN. — Fraknoi Vilmostól	338
IV. SHAKESPEARE A VILÁGIRODALOMBAN. — Alexander Bernáttól	368
V. KÖZIGAZGATÁSI TISZTVISELŐINK TOVÁBBKÉPZÉSE A HÁBORÚ FOLYTÁN ELŐÁLLÓ FELADATOKRA. — Magyary Gézától	388
VI. SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET. (I.) — Császár Elemértől	397
VII. A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODA- LOMBAN. (II.) — Huszár Vilmostól	427
VIII. MISERICORDIA. (V.) — Regény — B. Pérez Galdós után spa- nyolból Hegedüs Artúrtól	442
IX. SHAKESPEARE. — Költemény. — Hegedüs Istvántól	453
X. SZEMLE: 1. <i>Shakespeare emlékezete.</i> — Berzeviczy Alberttől 2. <i>Mária Terézia emlékünnepe.</i> — Beöthy Zsolttól	458
XI. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Malonyay Dezső utolsó könyve.</i> (Malonyay Dezső: <i>A virtus.</i>) — r. r.-től 2. <i>Petőfi horvát fordítása.</i> (<i>Petőfi leve pjesme.</i> Preveo Béla Horváth) — Szegedy Rezsőtől 3. <i>Háborús előadások.</i> (<i>Szóval s tettel a hazáért.</i> A Miskolczi Közművelődési Egyesület Évkönyve 1915—16-ra.) — i. k.-től 4. <i>Amerika a háborúban.</i> (Fr. Klein: <i>Amerika und der euro- päische Krieg.</i>) — Rózsa Dezsőtől	471

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül az szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

ÁPRILISI SOROZAT:

ALEXANDER CASTELL:

A hadipilóta.

813. szám. Fordította Benedek Marcell. Ára 30 fillér.

HELTAI JENŐ és MAKAI EMIL:

A királyné apródja.

HELTAI JENŐ:

Akik itthon maradtak.

814. szám. Ára 30 fillér.

PÁSZTOR JÓZSEF:

Emberkéek.

815. szám. Vidám történetek. Ára 30 fillér.

A világháború naplója.

IX. füzet. Az 1915 augusztus - szeptemberi események.
787—788. szám. Ára 60 fillér.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. *Gaal Jeno, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai.* Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Kötve K 1.20
3. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta *Wilhelm Bölsche*, ford. *Schöpfung Aladár.* Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félix*, ford. *dr. Polgár Gyula.* Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta *Heinrich Lhotzky*, fordította *Schöpfung Aladár.* Kötve K 1.20
7. A vagyon tudománya. Irta *I. A. Hobson*, fordította *dr. Sidó Zoltán.* Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlata. Irta *G. Palante*, ford. *dr. Mikes Lajos.* Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta *Le Bon*, ford. *Balla Antal.* Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegyűjtötte *Paul Gsell*, ford. *Farkas Zoltán.* Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta *René Gillouin*, ford. *Farkas Zoltán.* Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. *Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor, Gaal Jenő* tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai. Irta *G. L. Strachey*, angolból ford. *Schöpfung Aladár.* Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta *Svante Arrhenius*, fordította *Polgár Gyula.* Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. Irta *Lenhossék Mihály* dr. Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta *Rudolf von Eucken*, ford. *Schöpfung Aladár.* Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. Irta *J. B. Bury*, ford. *Balog Gábor.* Kötve K 2.—

Megrendelhetők:

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

ÁPRILISI SOROZAT:

ALEXANDER CASTELL:

A hadipilóta.

813. szám. Fordította Benedek Marcell. Ára 30 fillér.

HELTAI JENŐ és MAKAI EMIL:

A királyné apródja.

HELTAI JENŐ:

Akik itthon maradtak.

814. szám. Ára 30 fillér.

PÁSZTOR JÓZSEF:

Emberkéek.

815. szám. Vidám történetek. Ára 30 fillér.

A világháború naplója.

IX. füzet. Az 1915 augusztus – szeptemberi események.
787—788. szám. Ára 60 fillér.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. *Gaal Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai.* Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Kötve K 1.20
3. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta *Wilhelm Bölsche*, ford. *Schöppflin Aladár*. Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félix*, ford. *dr. Polgár Gyula*. Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta *Heinrich Lhotzky*, fordította *Schöppflin Aladár*. Kötve K 1.20
7. A vagyon tudománya. Irta *I. A. Hobson*, fordította *dr. Sidó Zoltán*. Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlata. Irta *G. Palante*, ford. *dr. Mikes Lajos*. Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta *Le Bon*, ford. *Balla Antal*. Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegyűjtötte *Paul Gsell*, ford. *Farkas Zoltán*. Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta *René Gillouin*, ford. *Farkas Zoltán*. Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. *Apáthy István, Inre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor, Gaal Jenő* tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai. Irta *G. L. Strachey*, angolból ford. *Schöppflin Aladár*. Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta *Svante Arrhenius*, fordította *Polgár Gyula*. Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. Irta *Lenhossék Mihály* dr. Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta *Rudolf von Eucken*, ford. *Schöppflin Aladár*. Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. Irta *J. B. Bury*, ford. *Balog Gábor*. Kötve K 2.—

Megrendelhetők :

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

SZITNYAI ELEK

a jeles magyar filozófus legújabb könyve:

Miért vagyunk jók vagy rosszak?

Ára füzve 2 korona 80 fillér.

Az erkölcsstan néhány alapvető kérdését, mint például: Milyen a jó és milyen a rossz ember? Mennyiben függ erkölcsiségünk szervezetünktől s általában miféle kapcsolatban áll az erkölcsiség a szervezettel? Mik a jó és mik a rossz ember tulajdonságai? tárgyalja szerző ebben a könyvben népszerűen, de mégis tudományos alapon, úgy, hogy mindenki élvezettel és tanulsággal olvashatja.

A Franklin-Társulat kiadása.

Megrendelhető:

Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai)
részvénytársaságnál

Budapest, VI., Andrásy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

Kultúra és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. Gaal J. Jeü, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai. Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. A. Šlaby tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta Kreuzer Géza mérnök. Kötve K 1.20
3. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta Wilhelm Bölsche, ford. Schöpslin Aladár. Kötve K 2.40
4. Kant-Breviarium. Kant világnézeté és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította dr. Gross Félix, ford. dr. Polgár Gyula. Kötve K 1.60
5. Az emberiség jövője. Irta Heinrich Lhotzky, fordította Schöpslin Aladár. Kötve K 1.20
6. A vagyontudománya. Irta I. A. Hobson, fordította dr. Sidó Zoltán. Kötve K 2.—
7. A szociológia vázlata. Irta G. Palante, ford. dr. Mikés Lajos. Kötve K 1.60
8. A tömegek lélektana. Irta Le Bon, ford. Balla Antal. Kötve K 2.—
9. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegejtötte Paul Gsell, ford. Farkas Zoltán. Kötve K 1.20
10. Henri Bergson filozófiája. Irta René Gillouin, ford. Farkas Zoltán. Kötve K 1.20
11. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor, Gaal Jenő tanulmányai. Kötve K 1.60
12. A francia irodalom főirányai. Irta G. L. Strachey, angoiból ford. Schöpslin Aladár. Kötve K 1.60
13. A világegyetem élete. Irta Svante Arrhenius, fordította Polgár Gyula. Kötve K 2.—
14. Az ember helye a természetben. Irta Lenhossék Mihály dr. Kötve K 1.60
15. Az élet értelme és értéke. Irta Rudolf von Eucken, ford. Schöpslin Aladár. Kötve K 2.—
16. A gondolatszabadság története. Irta J. B. Bury, ford. Balog Gábor. Kötve K 2.—

Megrendelhetők:

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.